

UNIVERSITAT DE BARCELONA

DIVISIÓ DE CIÈNCIES JURÍDIQUES, ECONÒMIQUES I SOCIALS

DEPARTAMENT DE TEORIA SOCIOLÒGICA, FILOSOFIA DEL DRET I
METODOLOGIA DE LES CIÈNCIES SOCIALS

Tesi doctoral:

***La cultura a la ciutat de Lleida sota el Franquisme:
una anàlisi sociològica***

Director: Dr. Salvador Giner de San Julián

Doctoranda: Paquita Sanvicén i Torne

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Departament: Teoria Sociològica, Filosofia del Dret i Metodologia de les ciències socials.

Programa de Doctorat: Estructura i Canvi social

Bienni: 1996-1998

Títol tesi: La cultura a la ciutat de Lleida sota el Franquisme: una anàlisi sociològica

Director tesi: Salvador Giner i de San Julià

Doctoranda: Paquita Sanvicén i Torné

Data de Tancament: desembre de 2002

Data de Defensa: 20 març de 2003

ÍNDIX

PREFACI	7
PRIMERA PART	
INTRODUCCIÓ. MARC INTERPRETATIU I HIPÒTESIS	16
.....	
1.Una aproximació al procés cultural de la Guerra Civil	
i el Franquisme	17
1.1. La interpretació tridimensional del procés	27
1.1.1. La dimensió dominant	37
1.1.2. La dimensió comunitària	49
1.1.3. La dimensió innovadora	52
1.2. Procés i canvi	56
2.Guerra civil i franquisme, com a capital cultural de Catalunya	59
2.1. El llast dels costos de la Guerra i el Règim en la construcció cultural de Catalunya.....	61
2.1.1. La cultura com a arma de combat entre comunions nacionals confrontades	67
2.1.2. L’afirmació simbòlica com a arma diferencial del nou domini	75
2.1.3. El llast de la Guerra i el Règim en l’estudi del procés a la ciutat de Lleida	78
3. Les hipòtesis	84
SEGONA PART	
L’ANÀLISI. LA CIUTAT DE LLEIDA	88
.....	
1.L’ESPAI. Una resultant de la dialèctica entre dominis i innovacions	
1.1. La ubicació geogràfica i trets generals de la situació espacial	97
1.1.1. La ubicació geogràfica com a element social	100
1.1.1.1. L’efecte pervers de ser distant i punt estratègic	100
1.1.1.2. Un nucli aglutinador de serveis i de poder	106
1.1.1.3. Aragonès-català. Una cruïlla de contactes incòmoda i instrumentalitzada	107
1.2. L’impacte del procés en l’espai físic i simbòlic de la ciutat	111
1.2.1. El carrer com a visibilització de l’autoritat dominant	114
1.2.1.1. El carrer com a símbol d’ordre	118
1.3. Les polítiques urbanístiques. Efectes i innovacions	120
1.3.1. Centre i perifèries internes	129
1.3.1.1 Innovacions per omissió del poder: barris marginals i marginats	132

1.3.1.1.1. Perifèries dins el nucli: del Canyeret a Santa Maria de Gardeny	140
1.3.2. Els efectes de la consolidació centre/perifèria en la distinció cultural de la població	143
1.4. Les polítiques d'infraestructures. Alguns efectes	145
1.4.1. Les infraestructures de comunicació	146
1.5. Els equipaments culturals	151
 2. EL DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC. La tensió entre la dimensió dominant i la innovació.....	157
2.1. L'economia de subsistència dels primers anys de postguerra	159
2.1.1. La frontissa dels anys seixanta	173
2.1.2. Classe dirigent i planificació econòmica.....	179
 3. ELS PODERS. L'àmbit nuclear de la dimensió del domini	
3.a. Primera part: els poders oficials	185
3.a.1. La selecció ideològica del poder	187
3.a.2. Manca de classe dirigent autòctona?	193
3.a.3. El poder de l'església catòlica	197
3.a.3.1. La reinstauració de l'autoritat real i simbòlica.....	197
3.a.3.1.1. La sacralització del cementiri	198
3.a.3.1.2. Eines i estratègies al servei del missatge catòlic.....	201
3.a.4. Els perfils de la classe dominant institucional. Una aproximació	217
3.a.4.1. L'Ajuntament	218
3.a.4.2. La Diputació	221
3.a.4.3. El Govern Civil	223
3.a.5. L'acció cultural dels poders locals.....	228
3.a.5.1. Una aproximació a la política cultural municipal.....	228
3.a.5.2. Una aproximació a la política cultural de la Diputació i l'Institut d'estudis llerdencs.....	233
3.a.5.3. Una aproximació a la política cultural de les institucions de l'Estat	239
3.a. 5.3.1. El governador civil i l'associacionisme	241
3.a. 5.3.2. L'estament militar. L'acció cultural imperceptible.....	249
 3.b. Segona part. Les elits culturals. Entre la reproducció del domini i la innovació	253
3.b.1. Les èlits culturals oficials de la Dictadura, de Lleida per a Lleida	253

3.b.1.1. El grup Caliu. El domini amb la comunió local com a bandera	258
3.b.1.1.1. La concentració de poder polític, econòmic i cultural	262
3.b.2. Una aproximació a les associacions civils i els mitjans de comunicació de suport	265
3.b.2.1. <i>Ciudad</i> . Més que una revista, la visibilització de la comunió del domini local	266
3.c. Tercera part. Les innovacions més rellevants d'aquesta intervenció en el procés cultural	269
3.c.1. La reinvençió de la comunió autòctona legítima	270
3.c.2. La reideologització de la societat	275
3.c.3. El resultat de la lluita d'elits i la dinàmica del domini i la innovació. La resposta possible	276
3.c.3.1. La gestació d'unes elits culturals i la construcció d'un imaginari paral·lel	276
3.c.3.1.1. <i>Lleida, problema i realitat</i> , la visibilització d'elits alternatives	282
4. EL PROCÉS EDUCATIU INSTITUCIONALITZAT. Una relació estreta entre el domini, les comunions en lliça i la innovació.	287
4.1. L'educació com a projecte revolucionari durant la Guerra Civil	290
4.1.2. L'educació política del Règim. Innovacions resultants del domini	302
4.1.2.1. La reorganització de les infraestructures escolars	318
4.1.2.2. Església i escola: una dualitat inseparable i una unitat d'objectius	322
4.1.2.3. Els dèficits estructurals de l'ensenyament a Lleida ciutat	325
4.1.2.4. Les escoles catalanistes dels anys seixanta	331
4.1.2.5. La universitat inexistent a Lleida des del segle XVIII fins a la dècada dels setanta	335
4.1.2.6. L'educació a Lleida: un debat pràcticament inexistent	340
5. LA RESPOSTA DE LA POBLACIÓ. El resultat de la dialèctica entre el domini i la innovació	344
5.1. Les innovacions per l'efecte de la guerra	344
5.2. Els efectes permanents de la guerra civil en el pas al nou règim	349
5.3. Les innovacions de la <i>Nueva España</i>	353
5.3.1. Distinció de tracte en funció del bàndol	356
5.4. El pecat d'inhibició, un pecat o un acte de tria racional?	359

6. CONCLUSIONS	366
7. EPÍLEG	376
8. BIBLIOGRAFIA	
8.1. Bibliografia sobre el marc general	379
8.2. Bibliografia sobre Catalunya i Lleida	384

PREFACI

Aquesta investigació és el resultat de l'intent de respondre els propis neguits personals sobre el paper que té la cultura en una societat i sobre la repercussió de la construcció cultural que es fa en cada moment en la tria d'acció social dels individus que hi viuen.

La curiositat inicial d'observar, des de ja fa uns quants anys, com es desenvolupava l'acció civil, els models i cànons oficials, les tradicions inventades, els debats, les elits culturals, de la ciutat de Lleida -una ciutat que va apareixent encara petita, encara fronterera, encara periferitzada- ha acabat vertebrant-se en forma de projecte d'investigació. La reflexió sobre el pòsit dels escenaris actuals m'ha conduït inevitablement a preguntar-me sobre els seus orígens contemporanis. Les possibles respostes, tal vegada no les úniques, em condueixen cap a fets determinats de la història immediata: concretament els de la Guerra Civil i la Dictadura franquista. I cap al camp complex de la cultura.

Cada societat va arrossegant un *coeficient històric*. La seua conducta cultural i social és també acumulació d'experiències, vivències i ensenyances. I la conseqüència resultant d'aquestes. Estic convençuda, per tant, que bona part dels aspectes essencials que caracteritzen el comportament social de la ciutat actual són encara hereus del panorama que van generar, primer, la destrossa de la Guerra Civil -infraestructural, social, cultural i simbòlica- i, segon, la dinàmica de relacions de poder interclasses i interculturals entre grups corporatius diversos, que es van generar i institucionalitzar durant els llargs anys de postguerra. No s'entén sinó, o no s'entén del tot, que al cap de trenta anys dels fets que analitzo en aquesta tesi -que noves generacions han pres el relleu, que la democràcia ha superat, ni que sigui teòricament, la passada Dictadura- romanguin encara vius determinats mites i actuacions.

En són alguns exemples concrets: la creació l'any 2000 d'una agrupació, festiva i carrinclona segons les paraules dels impulsors, format per persones significades de la ciutat, que pretén, a banda de passar-s'ho bé, fer front al

centralisme de Barcelona; el manteniment de paràmetres en el debat cultural, semblants als que es poden trobar en la dècada dels cinquanta, seixanta amb la reiterada qüestió sobre el grau de cultura a la ciutat, i el complex d'estar oblidats i maltractats; la validesa encara, en certs sectors del mite "Per Lleida ja està bé", lleument modificat en "com que és de Lleida, ja està bé"; les dificultats per acceptar que els escriptors locals del passat van escriure en castellà; el conflicte generat fa uns anys pels grups sardanistes i de balls catalans quan el govern municipal va fer compartir espai i programació als de folklore autòcton i als de les cases regionals, en una festa major, conflictes encara ara latents. Els motius i les relacions del poder i domini amb la dimensió comunitària que hi ha en aquestes actuacions van més enllà de la simple anècdota i mereixerien un estudi específic.

No hi entro aquí. Els interessos em condueixen a l'època de la revolució cultural de l'etapa contemporània, la Guerra Civil i la Dictadura. La motivació bàsica de l'estudi és la meua convicció personal que la situació actual de la societat lleidatana, i de qualsevol societat, focalitzada volgudament en aquest estudi en el panorama cultural, és fruit dels errors, encerts i circumstàncies de les decisions que es prenen en cada moment del present. No tenir en compte aquesta premissa seria donar la raó als que afirmen interessadament que la rèmora del passat és la responsable única de tot i que aquest llast, tal vegada irremissible, eximeix de responsabilitat a les decisions preses en moments actuals.

Ben al contrari, crec que l'acció present, totes les accions de tots els temps presents al llarg del temps –cada fet passat també ha estat present en un moment o altre-, n'és altament responsable de la direcció de les conductes i actituds socials. Encara així, i continuant l'argumentació d'aquest paràgraf, crec que l'ara és també, en bona mesura, fruit dels errors, encerts i circumstàncies de la història viscuda i percebuda, filagarses de la qual encara actuen, conscientment o inconscient, com a parts indestruïbles i influents de l'evolució d'aquesta societat.

Lligat a l'anterior, crec, que, en el cas particular de la societat lleidatana, no s'han superat una part no petita d'aquestes filagarses, efectes directes de com van viure i conviure els diferents sectors en joc durant la guerra i la postguerra, i de com es van resoldre els conflictes estructurals i culturals en joc, i encara en l'etapa de la transició cap a la democràcia. En aquesta investigació he acotat només una d'aquestes grans etapes i he centrat l'anàlisi en el període 1936-1975.

Una de les persones que vaig entrevistar em va dir emfàticament: “...a la Guerra Civil no n'hi busques de cultura, només hi havia morts, bombes i gana”. Una altra encara em deia: “...vols trobar cultura durant la Dictadura? Només podràs parlar de l'Esbart Màrius Torres i de Lleida, problema i realitat, tot era un desert!”

Probablement els meus interlocutors tenien raó, si més no en part, perquè s'entén que un conflicte difícilment pot generar cap bé –i la cultura n'és un, de bé, un bé preuat i escàs- i que, en la Dictadura, només cal considerar com a tal la producció en llengua catalana. La guerra, tal com es va desenvolupar i tal com va acabar, ha generat profunds llastos i costos que tenen un reflex en l'acció cultural dels individus. La Dictadura va marcar durant quaranta anys les tries i les possibilitats dels individus, també els va condicionar la informació, el pensament, els referents històrics i simbòlics, l'educació, les possibilitats d'associació, les normes i un llarg etcètera que els va socialitzar en un determinat tarannà social, ideològic i cultural.

Sovint es posa de manifest el fracàs de la política del Règim en no haver aconseguit crear estètiques ni escoles pròpies i haver estat superat pels corrents intel·lectuals d'oposició. Al meu parer, no va pas fracassar, si l'observem com un procés cultural que té unes coordenades socials, polítiques i temporals determinades i uns efectes i conseqüències en els processos vitals dels individus que la van patir directament, i indirectament, i que es dilaten més enllà de les dates que estrictament consta que va començar i acabar.

Que la guerra i la Dictadura constitueixen en conjunt un procés cultural, amb unes ruptures, uns canvis estructurals i unes continuïtats que recull la societat que les viu i les sobreviu, transformant-les posteriorment en accions i no accions, és una de les altres hipòtesis generals d'aquesta investigació. Aquest procés penetra de manera profunda, més enllà de l'àmbit lingüístic, en els elements culturals que conformen la societat i la seua cultura modificant-la. Malgrat que l'element lingüístic és el símbol més emblemàtic de la comunitat i que, per tant, el Règim va desplegar una profunda acció repressiva contra el seu ús públic, els efectes del procés en la societat catalana van més enllà d'aquest element i cal abastar el terme cultura en tota la seua complexitat.

La Guerra Civil i la Dictadura a Catalunya apareixen com un tipus de desenvolupament d'un triple paradigma: el de ser moments polítics complexos que provoquen canvis, alguns perceptiblement sobtats però profunds; el de la relació corporativa entre les diferents elits i estructures d'influències ideològica, de dominació i innovació, i el de la polarització dualista d'esquemes de comportament i pensament comunitaris, cadascú amb una selecció, i una exclusió, socials feta a consciència de manera teleològica. En tots tres aspectes, el component cultural hi juga fort com a instrument de dominació racional i com un valuós actiu.

Fent una generalització teòrica per a l'anàlisi, la recerca que proposo intenta donar resposta a dos nivells de preguntes: A un nivell general, em plantejo, quin és el comportament de la Guerra Civil i la Dictadura com a procés cultural? Quins són els canvis i quines les continuïtats que imprimeix en la societat? Com utilitzen els poders els elements culturals? A un nivell particular, del cas de Lleida, que estudio, em plantejo, quina és la dinàmica d'una ciutat periferitzada –no solament perifèrica- i arrasada dins un ambient cultural ell mateix marginat i sotmès a vigilància i dirigisme absoluts? Quins són els elements orientadors d'aquesta dinàmica? Com respon aquesta unitat urbana al procés evolutiu de la situació generada? Quines parts juguen i quines queden fora de joc? Quin és el paper i la resposta de cadascuna?

Aquesta investigació, en definitiva, pretén constatar que de tots els ressorts que té un poder absolut a les seues mans, els que afecten els aspectes culturals són eficients i –combinats amb altres variables com ara l'espai, les comunicacions, l'estructura poblacional, i l'economia, entre altres– poden modificar profundament els paràmetres, el comportament i el desenvolupament present i futur d'una societat.

Pretén reflexionar, en l'àmbit d'estudi particular, la ciutat de Lleida, sobre el fet que les relacions de domini són les que operen en tots els àmbits de la societat i la fan ser com és. La creació i reproducció culturals és a mans d'unes elits intel·lectuals representatives que, tot i la renovació que es fa al llarg del temps, comparteixen més enllà de l'enquadrament ideològic, la posició respecte el centre de poder, una base nacionalista, local, de matisos distints, i la base religiosa, també de diferent matís. L'estatus, el capital cultural i social és tothora, per les característiques demogràfiques i de l'estructura social de la ciutat, a mans d'una reduïda minoria.

Per estudiar el procés m'ha calgut combinar la perspectiva històrica, que m'ha fornit les dades, amb la perspectiva sociològica que m'ha aportat la teoria i la possibilitat d'interpretar la Guerra i el Franquisme com a procés, a partir de l'aplicació de la proposta tridimensional de la dinàmica cultural elaborada pel professor Salvador Giner. Una teoria que dissenya l'esquema de retroalimentació del procés que du a terme la formació cultural d'una societat. Una dinàmica que posa en tensió i alhora en contacte tres dimensions –el domini, la innovació i la comunió– a partir de dos eixos de coordenades d'alta intensitat de pressió: l'horitzontal, és a dir l'ordre, el consens, però també l'immobilisme, i la vertical, és a dir el poder, el conflicte i també el canvi. Un eix actua per contacte dialèctic amb l'altre i una dimensió condiciona l'altra; totes tres estan fortament imbricades entre sí. El resultat final és el producte de l'acció combinada d'aquests processos que es donen contínuament i diferentment. La societat, les persones que hi habiten, individualment i en

contacte amb les altres, en són alhora, l'agent que les orienta d'una manera o altra, i el producte.

Els elements nuclears de l'estudi, el marc temporal i els objectius determinen la metodologia i les tècniques d'investigació emprades i obliguen a utilitzar una metodologia plural de conjunció de les eines de recerca de l'historiador amb les del sociòleg: dades i teoria. Les fonts utilitzades són bàsicament orals i documentals. Pel que fa a les fonts orals, s'han fet entrevistes a una trentena de persones. Les entrevistes s'han elaborat a partir d'un model semiestructurat amb un succint guió previ que ha permès ampliar-lo en funció de cada relator.

Pel que fa a les fonts documentals, m'ha estat necessària la consulta de materials, memòries i expedients no impresos en arxius públics, com ara l'Arxiu del Govern Civil de Lleida, el de la Diputació, de la Paeria, en especial la documentació de caràcter administratiu i de l'Institut d'Estudis Ilerdencs. Val a constatar les dificultats de localització de dades primàries i estadístiques d'aquesta època en els arxius de la ciutat, en alguns casos inaccessibles per manca de catalogació. En altres encara, en especial tot el que fa referència a l'ensenyament, he pogut accedir a unes dades mínimes d'aquesta etapa per haver-se cremat l'arxiu del Departament en un incendi.

He treballat sobretot a partir de la bibliografia –memòries, entrevistes, relats, assajos- que he trobat sobre aquest període de la ciutat de Lleida. Per la dificultat d'accés a les dades a l'abast, i l'extensió que requereix la visió global que he pretès donar a l'estudi aquestes fonts secundàries han estat ajut i referència obligada. L'apartat de les fonts impreses abasta les revistes i publicacions de l'època, d'algunes de les quals, com ara *Labor* o *Ciudad* n'he fet un buidatge exhaustiu. També he fet recerca en el *Boletín Oficial del Estado*, i el *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, per seguir la legislació general en els àmbits estudiats.

Aquesta investigació, intrínsecament, orienta diferents camins d'estudi monogràfic posterior que, en un futur, poden complementar-la. En aquest

sentit, caldria continuar l'aplicació de l'esquema al períodes de la transició, per veure'n les continuïtats i els canvis. Enceta un estudi pendent important, el de la immigració en general, comunitats reconegudes com a tals i les no percebudes, com ara l'aragonesa per tal d'establir-ne les interrelacions amb les xarxes de representativitat local. Un altre aspecte bàsic pendent d'anàlisi profunda és el seguiment de les famílies "de sempre", la minoria de gent *de soca arrel* que, per ser-ho, i per tenir poder i influència, ha dirigit les regnes de la ciutat.

En aquesta mateixa línia de temes mínimanent esbossats que caldria continuar i aprofundir, aquesta investigació s'aproxima a l'efecte real i simbòlic de la perifèria, en contraposició a la del nucli, i als efectes d'estratègies de dominació i control tan poderosos i efectius com a la doctrina, la por i la vigilància, d'una banda, i el poder, l'estatus social i el capital cultural de l'altra.

Aquest estudi consta de dos parts: la introducció i l'anàlisi. La introducció inclou d'una banda, el marc interpretatiu teòric en el qual desenvolupo la teoria tridimensional sobre el període estudiat i intento explicar-ne la dinàmica processual. De l'altra, m'aproximo a un dels efectes més clars de com es va dur a terme el procés cultural de la guerra i el Règim: el llast del període en la temàtica d'estudi des del punt de vista de la cultura i la incorporació comunitària d'aquesta com a capital cultural.

L'anàlisi inclou el corpus de la investigació i l'aplicació del marc teòric en el cas concret de la ciutat de Lleida. La investigació del procés és fet a partir de l'observació sincrònica i diacrònica de la dinàmica dels àmbits bàsics que creiem que van conformant la cultura d'aquesta societat: la ubicació morfològica i geogràfica, la població, l'economia, els poders, les elits, l'educació, les infraestructures comunicatives i relacionals.

Pels objectius de cadascuna d'aquestes dos parts, hi ha diferències en l'estil narratiu. Mentre la primera té una finalitat de generalització teòrica i aquest és l'estil que he emprat, la segona s'aproxima als fets concrets d'un territori determinat. La narració, per tant, incorpora una quantitat important de detalls particulars que poden semblar anecdòtics, però que són imprescindibles de resseguir per comprovar l'abast del procés. Es fan més imprescindibles, encara, pensant que aquest estudi l'ha de poder llegir, i entendre, persones que no són de Lleida. Cal dir que no he pretès fer una tasca d'historiador i per tant, el relat és general i no exhaustiu. Des del punt de vista d'on parteixo he fet una tria significativa dels aspectes que, al meu parer, expliquen i demostren al marc general i les hipòtesis de treball.

No crec que sigui possible que un investigador arribi a assolir un grau de neutralitat absoluta quan tracta temes que l'afecten com a persona o com a membre de la comunitat de la qual parla. Tanmateix, la pretensió de la investigació ha estat aconseguir un punt d'equilibri que doni una visió no decantada ideològicament, imparcial i no esbiaixada pels valors particulars. Encara així, com deia Weber, la mateixa tria dels objectes que s'estudien n'implica ja una tria prèvia i per tant un posicionament determinat.¹

Reconec també que l'abast i els objectius generals que m'he proposat investigar són matèria de llarga elaboració i de temps prolongat d'investigació. Un únic estudi només pot tot just si esbossar-los. Amb *La cultura a Lleida sota el franquisme. Una anàlisi sociològica* plantejo aquest inici. Dono per encetat el trajecte i aquesta investigació és un tast primerenc, una proposta inicial que pretén esbossar una línia d'anàlisi que complementi el relat tradicional.

¹ La pràctica impossibilitat del distanciament amb l'objecte d'estudi i la fal·làcia de l'objectivitat absoluta ha estat a bastament reconegut. Tal vegada com a salvaguarda personal, cito les opinions, en aquest sentit de dos sociòlegs l'obra dels quals m'ha acompanyat en tota la investigació. Salvador Giner, a S. Giner et al., *La cultura catalana, el sagrat i el profà*, Edicions 62, Barcelona, 1998, p. 10, diu « No creiem que el capteniment sociològic ens hagi immunitzat del tot contra els pecats del subjectivisme i el biaix ideològic. Fins i tot els socíolegs perden l'objectivitat quan enraonen de la pròpia tribu(...) ». Alain Touraine, a *Producción de la sociedad*, Instituto Nacional Autonomo de México, 1995, p.33, admet que "Estamos (els sociòlegs) involucrados en nuestro objeto de investigación como para no depender de nuestra ideología y nuestras pasiones. Olvidarlas en nombre del empirismo de nuestra ideología y de la objetividad no desemboca más que en la aceptación ingenua de la ideología conservadora y su punto de partida: las cosas son como son. Pero hay que librarse de ello mediante el conocimiento, situando a los actores y su ideología en los sistemas que se ocultan tras las categorías de la práctica social."

PRIMERA PART. INTRODUCCIÓ. MARC INTERPRETATIU I HIPÒTESIS

Les coordenades d'aquesta investigació són, pel que fa al problema general, la utilització de la cultura com una eina generadora i catalitzadora de processos de canvi social; pel que fa al tema objecte d'estudi els espais, instruments de socialització cultural i les relacions de dependència i connexió entre ells; el marc cronològic de referència, l'ampli període de canvis que va del 1936 al 1975 interpretat com un complex procés cultural, i l'espai físic d'anàlisi la ciutat de Lleida.

D'acord amb aquest marc, dedico el primer capítol d'aquesta part introductòria a justificar, primer, la qualificació de procés cultural que dono a la suma dels períodes de la guerra i el Règim, fonamentant-la en la interpretació tridimensional de Salvador Giner. En el capítol següent, argumento com, per la intensitat del procés i per ser el resultat innovador de l'acció de les forces dominants sobre les identitats comunitàries existents, ha quedat com una part substancial del capital cultural català i ha fet tendir cap a una determinada línia analítica conformadora de l'imaginari de la comunitat catalana, també la de Lleida. A continuació, cloc aquest apartat amb les hipòtesis que enceten l'estudi del cas empíric elaborat en la segona part.

1. Una aproximació al procés cultural de la Guerra Civil i el Franquisme.

Totes les societats, o tots els marc espai-temps², on viuen diferents col·lectius de persones de manera organitzada, estan construïdes culturalment i històricament i el seu coeficient històric determina el tipus d'evolució i de canvi en el present i en el futur.³ Alhora, operen en interconnexió i interdependència amb altres, també amb coeficients històrics, també heterogènies i canviants, que l'afecten en major o menor mesura.

² L'abast del concepte societat és complex. A S.Giner et al., op. cit. p. 337, els autors plantegen la dificultat de definir-la perquè el concepte conté una amplitud i varietat de sentits carregats de connotacions morals i ideològiques. Per aquesta complexitat no hi ha una concepció única. Des del moment que s'encunya el mot fins a l'actualitat en què hi ha propostes que posen en qüestió no només l'abast conceptual sinó l'ús del propi concepte, cada corrent teòric, des dels clàssics fins als contemporanis, l'ha fet seu dotant-lo de contingut i repensant-lo. Anthony Giddens, a *La constitución de la sociedad. Bases para la teoría de la estratificación*. Amorrortu editores, Buenos Aires, 1995, p. 194-195, comenta l'ambigüitat del terme i assenyalava una terminologia més definida que parla de sistemes intersocietaris i dels *bordes espacio-temporales* que fan referència a la complexitat social i a la interrelació constant de sistemes socials. Immanuel Wallerstein en el seu treball « Análisis de los sistemas mundiales » a Giddens & Turner, *La teoría social hoy*, Alianza Universidad, Barcelona, 1990, i Antoni Arinyo, a la seua obra *Sociología de la cultura. La constitución simbólica de la sociedad*, Ariel, Barcelona, 1997, qüestionen la utilització del terme perquè apareix connotat d'entrada amb un sentit de constricció de peces de mosaic separades entre sí i la diversitat del món actual. En aquest sentit Wallerstein diu que « *sería recomendable rechazar un término como el de sociedad, por razón de su historia conceptual y de las connotaciones que contiene, inerradicables y profundamente confundentes* » i es planteja la necessitat de deixar d'analitzar què és una societat per fer-ho de les condicions en les quals es dona. Incidint en la constricció del terme societat, Arinyo reinterpreta Tilly i proposa la introducció d'un concepte que faci referència a l'espai-temps per poder « *operar con un instrumento analítico fluido como el de los marcos espaciotemporales que variarían en función del sistema de acciones o las formas simbólicas consideradas, dado que sus límites son oscilantes, discontinuos y mercuriales* ». A. Arinyo, op. cit. p. 72.

³ Prenc la idea d' Sztompka, exposada a *Sociología del cambio social*, Alianza Universidad, Madrid, 1993 p. 235-237, el qual en estudiar el canvi social és un ferm defensor de la mirada històrica, del que ell anomena el coeficient històric que té qualsevol societat i de l'anàlisi dels fenòmens com a processos que es formen en el present però que vénen determinats en una part important pel passat que els precedeix. Emfasitza la dimensió de passat que té la realitat social i defensa la sociologia històrica, en tant que la societat, que és l'objecte d'estudi essencial de la sociologia, és, a cada moment, producte de la seua història acumulada. Parla del coeficient històric que té la realitat social com un conjunt de pressupòsits ontològics que, en síntesi, són els següents: La realitat social no és quelcom fix sinó un procés dinàmic. Constitueix més en aconeximents que en objectes. El temps és el factor més important. El que passa, com, perquè, els seus resultats, depenen essencialment del temps en què succeeix, de la localització en la seqüència processal, el lloc en el ritme dels successos característics d'un procés donat. El canvi és una confluència d'una multiplicitat de processos que tenen alhora vectors que se solapen i altres que convergeixen, que es donen suport o que es destrueixen. L'estat de la societat és sempre la intersecció d'aquests processos.

El procés i el canvi culturals formen part del procés i el canvi socials, i a l'inrevés, de qualsevol societat.⁴ Tenen un marc de complexitat i un comportament que opera amb una certa autonomia d'altres elements, com ara l'economia i la política, encara que hi estiguin interrelacionats i en siguin interdependents. La cultura⁵ és més o menys mal-leable, més o menys refractària al canvi en cada moment i en cada lloc, segons quins siguin els objectius de les elits que la creen i la reproduïen, la capacitat d'impregnació i de contrapropostes de cada societat. El procés cultural està format pel conjunt de microprocessos que viu la societat com un tot - i que afecten els individus que la componen des del punt de vista de la seua acció, formació, visió del món- i pel conjunt dels que viuen els seus grups socials en particular. Té com a elements conformadors la relació consens-conflicte, l'acció social i la

⁴ Tal vegada perquè la cultura s'ha estudiat tradicionalment de manera fragmentada en àrees temàtiques o analitzant agents i/o agències determinades, no queda explícitament definit què s'entén en sociologia per un procés cultural. Sí que està definit el procés social com « *El proceso dinámico de relaciones sociales e interacción, por el que la conducta de dos o más personas adoptan no solo la forma de conjunción (unión) sino también de disyunción (separación). Entre estas conductas se encuentran, por ejemplo, el consumo, la cooperación, la asimilación, el conflicto y la concurrencia* » a Karl Heinz Hillmann, *Diccionario Enciclopédico de Sociología*, 2001, p. 732. Lligat al procés social està profusament estudiat el de socialització entès aquest, en paraules de Durkheim, com un procés social en el qual cada generació educa la següent incorporant-hi els seus valors i actituds. La cultura és un element social i el component principal d'aquest procés de socialització. Tanmateix, crec que tot i estar-hi contingut, el procés cultural té una dinàmica pròpia, diferent del social i la socialització, encara tenint en compte que tots aquests processos es donen plegats i un implementa l'altre. E. Durkheim, *Educació i sociologia*, Eumo, Vic, 1991.

⁵ El concepte cultura és polisèmic i complex. Per això ha estat revisat i reformulat pràcticament des del segle XVIII moment que amplia el seu sentit originari de cultiu-cultivar i culte (*cultus, colere*) per referir-se per extensió als països cultivats, és a dir preparats. Al segle XIX Tylor encunya la seua famosa definició de cultura com « *el todo complejo que incluye el conocimiento, las creencias, el arte, la moral, el derecho, las costumbres y cualquiera otros hábitos y capacidades adquiridos por el hombre en cuanto miembro de la sociedad* ». L'ús de les significacions parcials que des d'aleshores se li atribueixen – civilització, diferència ètnica, coneixements adquirits, educació refinada, distinció i posició social, producte i activitats de consum artístic, musical i literari, entre altres, – permeten una adaptació operativa del concepte per tal d'ajustar-lo als objectius d'investigació. Es reconeixen també com a punts constituents de la cultura, els grups d'idees, reflexions, pensaments, teories, etc. que fonamenten les normes, els trets, els valors institucionalitzats i legítims en què se sosté una estructura comunitària i els que s'aixequen en contra per desestabilitzar-la; la historicitat, és a dir el bagatge processual, viscut al llarg del temps i incorporat de manera acumulativa per les vies d'encavalcament generacional; la tradició, en sentit ampli, que conté el conjunt de representacions, rutines i tipificacions simbòliques d'idees, creences i valors comunitaris, recuperats i reinventats; l'experimentació innovadora; els continguts i productes que els doten de contingut teòric i explicació lògica i funcional i les agències i agents de producció i reproducció d'aquestes idees i d'aquests productes, els instruments i agents que posen en joc, i el lloc que ocupen en la societat. Entenc que les persones són elements culturals, en el doble sentit d'agents –per tant actius- i com a producte, per tant receptors. Crec que la concepció de la cultura d'un grup o societat no es pot separar de la cultura de les persones o dels col·lectius que les componen, de les biografies socials personals i sobretot dels currículums socials. En societat no només s'hi actua de manera col·lectiva sinó que les eleccions individuals, que suposen uns criteris de tria que són influïts per altres eleccions individuals i col·lectives, referencials i contextuais, són essencials.

dialèctica entre els poders dominants i les normes establertes, les tradicions i la capacitat innovadora. Els processos, per definició, són irreversibles en la seua component diacrònica, però reversibles en la component cultural; són també acumulatius i selectius.

Irreversibles perquè no es pot desfer mai el camí fet i encara que sembli que s'han recuperat aspectes específics d'una tradició o una comunitat anteriors, la recuperació és una reconstrucció diferent, encara que podrà continuar tenint –si aquesta és la finalitat per la qual s'ha reelaborat- sentit comunitari distintiu i ser viscuda al cap del temps com una pràctica ancestral. Reversibles perquè el que va incorporant el procés pot ser involutiu i, malgrat que sigui una innovació, regressiu i incorporar en el present pautes pretèrites socialment ja superades, conseqüència d'un interès de manipulació o de preservació d'interessos i/o de poders.

Acumulatius perquè va sumant tot allò que incorpora la pròpia dinàmica evolutiva en la qual hi juguen els factors polítics, econòmics, demogràfics, el conjunt d'accions i reaccions de la societat en la qual actua. Selectius perquè no tot és incorporat a la col·lectivitat ni tot és traspassat a les generacions posteriors. Només allò que ha esdevingut útil per desenvolupar alguna funció social en un moment o un context determinat i que ha estat adoptat, o interioritzat, per un nombre significatiu de persones. Selectiu també perquè les experiències interiors temporals, en paraules d'Agnès Heller⁶, són variades i passen pel sedàs de la intrahistòria dels individus. La selecció d'inputs viscuts queda incorporada a la història de cada subjecte i conforma la base i orientació del seu procés social i cultural.

Qualsevol procés social i cultural implica evolució i canvis. Perceptibles de manera immediata o emergents a mitjà o a llarg termini. En ocasions –i el cas de la guerra i el Franquisme és un exemple paradigmàtic- el canvi té lloc a nivells profunds de la mentalitat, no perceptibles superficialment. Sovint aquests són els més permanents i profunds. En tant que procés és també

manipulable. Es pot afirmar que perquè una societat canviï realment hi ha d'haver una intervenció – i un canvi- en els ímputs de caràcter cultural que rep.

El del 1936-1975 és format per dos períodes polítics de diferent durada i característiques que tenen entitat pròpia però que són dependents l'un de l'altre. Un procés que conjuga un primer període de Guerra Civil, per tant de forta confrontació ideològica i ciutadana, dirimida a l'interior però de ressò internacional, en la qual es desplega amb forta intensitat l'ideal revolucionari. El període que el continua és la conseqüència directa, si més no, de tres elements: la situació política i social prebèl·lica; la manera com es desenvolupa la guerra i la revolució per a cada bàndol i el desenllaç de la lluita amb un bàndol vençut i un de vencedor que imposa, i visibilitza, els seus drets de conquesta.

Els processos culturals i els períodes polítics, encara que l'efecte de l'un sobre l'altre sigui evident, no tenen idèntica acotació temporal. Un cicle polític té dates més clares d'inici i acabament. Datar un cicle cultural és més complex ja que té uns contorns difusos pel caràcter acumulatiu i selectiu que té. Un procés cultural té una dinàmica més dilatada en el temps però també una capacitat d'impregnació en la societat molt més permanent, més extensiva que una seqüència política. Evidentment, depèn de la intensitat de la impregnació, de si aquesta és superficial o profunda i del tipus de resistència que hagi tingut. En qualsevol cas, un cop impregnades les estructures profundes de la societat i aquesta ha fet seus els canvis, els mecanismes de substitució reals d'aquesta impregnació –a partir d'un altre canvi polític, per exemple- tornen a ser lents, tot i que formalment s'aconsegueixen canvis superficials amb rapidesa, com ara derogació de lleis, substitució de símbols, d'hàbits i costums.

Així, la datació 1936-1939 i 1939-1975 és útil des del punt de vista històric i polític, però imprecisa des del punt de vista cultural. La Guerra Civil té permanències del període republicà anterior que s'observen en el sistema de govern, en les persones que ocupen determinades àrees de poder, en la

⁶Ágnes Heller, *Sociología de la vida cotidiana*. Ediciones Península, Barcelona, 1991, p. 101

política cultural tal com es desenvolupa en el període bèl·lic, i en especial perquè la República com a tal sistema polític, tot i estar en situació de guerra, té validesa fins a la derogació de l'Estatut i, encara, *de facto*, a Catalunya tot i sense Estatut, pràcticament fins a l'acabament de la Guerra, amb l'entrada dels nacionals a Barcelona.⁷ Els efectes reals i simbòlics de la guerra es desplacen cap endavant més enllà de les dates estrictes de l'acabament de la lluita i conviuen –en la mesura que estan interioritzades pels individus que l'han viscut i que el Franquisme en farà arma simbòlica de referència constant- amb les regles del nou Règim.

També l'acotació de la Dictadura és diferent si l'observem com un cicle polític o com un procés cultural. Encara que aquesta sigui una apreciació sobre la qual no hi ha un consens absolut entre els historiadors,⁸ des de la perspectiva cultural l'Alçament, al 1936, és la visibilització de l'inici del procés cultural franquista. L'any zero, com és qualificat popularment l'acabament de la guerra, no seria cap començament sinó la data simbòlica de la frontissa de canvi en el pas d'una etapa a l'altra.⁹ Les primeres passes visibles del procés

⁷ Des del punt de vista del sistema polític del govern dirigent, la República a Catalunya té vigor i validesa fins que la Dictadura franquista deroga l'Estatut un cop conquistada la ciutat de Lleida, al 1938 i, encara, tot i sense Estatut, pràcticament fins a l'acabament de la Guerra Civil amb l'entrada dels nacionals a Barcelona. Hilari Reguer, en el capítol que dedica a la Guerra Civil dins la *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, obra dirigida per Borja de Riquer, Enciclopèdia Catalana, 1999, fa referència a la qüestió poc precisa de l'acotació dels límits estrictes de la República i la Guerra Civil fa notar que «*estrictament parlant, els anys de guerra són també, almenys per a una part de l'Estat espanyol, anys de República*». p. 20-22.

⁸ Xavier Tusell, a *La dictadura de Franco*, Alianza Editorial, Madrid, 1988, p.250, diu que no té sentit incloure els tres anys de guerra com a part del cicle polític de la Dictadura. Argumenta que el bàndol franquista en el període bèl·lic es va caracteritzar per concentrar-se exclusivament a guanyar la guerra i que les mesures institucionalitzades en aquesta època no tenien més pretensió que servir de propaganda, encara que més tard apunta que en aquests tres anys Franco es configura com a dictador. Des del meu punt de vista, no puc estar d'acord amb ell, ja que les mesures repressores que empra en els territoris que va conquerint són contundents, des del mateix moment de l'Alzamiento, i més que una acció propagandista són de repressió absoluta de la població i de les restes del govern anterior per la força. En el territori català, el cas de Lleida, on Franco guanya la guerra al 1938 és l'exemple d'una repressió feta a consciència. Fora de Catalunya, s'ha estudiat aquest punt en especial en l'àmbit de l'educació, el paper de la dona, l'església, entre altres aspectes. Són llibres de referència el de Ramon Navarro Sandalinas, *La enseñanza franquista durante el franquismo, (1936-1975)*, PPU. Barcelona, 1990 i Alícia Alted Vigil «*La mujer en las coordenadas educativas del régimen franquista*» dins el volum *Actas de las cuartas jornadas de investigación interdisciplinaria. Odenamiento jurídico y realidad social de la mujeres*. Ed. de la Universidad Autónoma de Madrid. Instituto Universitario de estudios de la mujer. Madrid, 1994.

⁹ S'ha identificat reiteradament l'any trenta-nou com l'any zero. Josep Benet va popularitzar aquest mot que ha utilitzat en diverses ocasions. «*Barcelona, any zero*» és el nom amb què el Quadern de Cultura de *El País* (núm. 838, dijous 3 de juny de 1999) encapçala dos articles relacionats amb la repressió franquista a l'ensenyament de la ciutat de Barcelona just en començar a governar el Règim. Els articles són l'un

franquista no comencen el trenta-nou sinó força abans, en els moments que s'albiren com a segures les possibilitats d'una revolta militar, un estat d'alerta que provoca la primera alteració de les rutines i de la vida quotidiana, en especial per a les persones que hi estaven implicades políticament.¹⁰ Per extensió, la política cultural que es desplega durant la Guerra Civil està condicionada pel tipus d'ideologia i d'enemic contra el qual es lluita, i a l'inrevés, la política cultural exercida pel Règim no es pot entendre sense la lluita civil anterior i els seus costos.

d'Anna Alsina que relata els fets a partir de les vivències explicades per Marta Mata, sota el títol « Després de la guerra vam trobar crucifixos i retrats per tota l'escola » i l'altre de Francisco Morente Valero titulat « L'escola feixista ». Aquesta metàfora també és utilitzada per Josep Bota i Narcís-Jordi Aragó com a títol per a les intervencions que fan a les jornades « Guerra Civil i Franquisme, seixanta anys després » recollides per Narcís Figueras i Antoni Reyes en un llibre editat pel Centre d'Estudis Selvatans de Girona al juny del 2000. Narcís-Jordi Aragó a « 1939, l'any zero a les comarques gironines » (Narcís Figueras & Antoni Reyes, op. cit. p. 135-156) comença dient « *L'any zero a les comarques gironines comença el dia 31 de gener de 1939, quan les tropes franquistes arriben a Blanes, la primera població ocupada de la demarcació de Girona* ». Josep Bota per la seua banda, a l'article « Blanes, any zero : cartes d'un militant cenetista condemnat a mort » (Narcís Figueras & Antoni Reyes, op. cit. p. 236-243) es refereix a un antecedent no català en l'ús d'aquesta metàfora « *Pel que fa al títol, la metàfora any zero també va emprar-la Roberto Rosellini en la seva pel·lícula de 1948 Germania anno zero. L'expressió probablement devia encunyar-se després que les bombes d'Hiroshima i Nagasaki fossin el cruel colofó de les que s'havien llençat a Barcelona, Londres o Berlín contra la població civil. Amb aquesta metàfora s'indicava la fi de la història, o el que és el mateix, una catàstrofe moral i material sense precedents* ». És aquesta una marca simbòlica de l'element temps que té, per això mateix, una sèrie d'intencions funcionals: identificar, per incorporar-lo a la memòria col·lectiva amb una paraula de significat fort, el moment de la ruptura del resultat polític de la Guerra Civil, de l'ensulsiada de la revolució i l'acabament d'una part de la història, en el sentit que li donen els autors de *Els anys del franquisme*, Dopesa, 1978, p. 9 « *...la població catalana després de la batalla de l'Ebre, donava la guerra per perduda. Tothom era conscient que una etapa de la història de Catalunya s'havia acabat i que en començava una de nova* ». Es pretén aconseguir la contraidentificació simbòlica en contrarestar l'ús també lingüístic i simbòlic que fa el Franquisme dels seus anys de domini que són *triomfals* i de la *victoria*. Pretén significar amb claredat el paper d'oposició assumit com a opció social, cultural i política, a l'interior i a l'exili, i emfasitzar, subratllant-la, la idea comunitària del moment en construcció d'una altra història per al país, Catalunya, de nou en nou. El concepte zero, però lligat específicament a l'any trenta-nou, proclama la continuïtat del període prebèl·lic amb el bèl·lic i la discontinuïtat total de la guerra amb l'inici del nou període polític. Des del punt de vista processual que defenso, crec que cal reservar la metàfora com un recurs literari i veure, en canvi, el procés en conjunt, i identificar l'any trenta-nou –o el trenta-vuit en el cas de Lleida i altres poblacions– és un moment precipitant d'un dels canvis dins del procés, un moment de canvi amb continuïtats que enllacen el període bèl·lic i les seues conseqüències amb la Dictadura posterior.

¹⁰ Vicent Ximenis, en les seues memòries, *Demòcrata i socialista. Setanta-cinc anys de lluita política apassionada*. Pagès editors, Lleida, 1998, p. 60-61, diu « *Semblava que tot marxava amb normalitat (...) però el que va passar no ens va agafar desprevinguts, ni ens va causar cap sorpresa. Nosaltres ja ho esperàvem, estàvem tots alerta (...)* Si et dediques a la política has d'estar disposat per lluitar en qualsevol moment. A Bellvís no dormíem (...) Quan va esclatar la guerra, ja feia dies que l'esperàvem i que no dormíem a casa. Ho fèiem a la paller de cal Rosset que era molt gran i estava plena de paques. A vegades allí hi dormíem més de la meitat del jovent del poble. Tots junts fèiem tornos de sentinella tota la nit per estar alerta de qualsevol novetat. Havíem d'estar a punt per executar les ordres de cada moment. Així, quan esclata la guerra i arriba el comunicat que cal defensar la capital, ens organitzem de seguida i de Bellvís el 19 de juliol surten dos camions plens de voluntaris »

De manera paral·lela a l'acció i producció culturals des de l'àmbit institucional, des del mateix moment que és declarat com a oficial l'Alzamiento Nacional i que és declarada també la revolució i la defensa de la República, es desenvolupen un feix de situacions en cadena, amb nous codis simbòlics, orals i actitudinals, que tindran una repercussió en el país, els individus i la societat en general no només en la vida immediata sinó en el procés de configuració de la societat a mig i a llarg termini.

Es difícil entendre les causes del grau de domini i de submissió que arriba a assolir la Dictadura sobre la societat civil sense tenir present els costos de la guerra –en vides humanes en l'esforç personal per sobreviure–, l'impacte del fracàs de l'ideal republicà i la desconfiança que va generar la manera de fer revolucionària i les diferents lluites internes que es van dirimir als territoris. Alhora, la data de 1975 és vàlida per determinar la fi simbòlica de la Dictadura però no pas la fi certa com a sistema polític que s'allargarà encara formalment quatre anys fins els primers ajuntaments democràtics. Així i tot, aquesta data tampoc determina de fet la fi real del procés cultural que havia generat el Règim. Aquest punt caldria situar-lo en un espai processual difús d'innovació i substitució, de parts, de la tradició implantada pel Franquisme. Trobar el moment precís és complex perquè la mort del dictador va obrir un altre procés de pas d'una situació a l'altra, i la nova va acabar substituint-ne aspectes, altres no va poder neutralitzar-los perquè estaven profundament interioritzats.¹¹ Les persones, moltes persones, també van quedar i amb elles les seues històries i capitals acumulats.

¹¹ Es fa difícil de mesurar no només quin grau de substitució cultural hi ha realment, sinó quan comença aquesta substitució i en quin moment, més enllà de les formes simbòliques visibles –canvis de noms de carrers, etc. Caldria, per fer-ho, formular tots els elements on va intervenir el poder franquista i el seu resultat i resseguir ja en època democràtica el grau de manteniment i/o d'abandó de les pràctiques i paràmetres del Règim per uns altres. Puc avançar a tall d'exemple un element de continuïtat, si més no per a les generacions que van viure la dictadura: la por al conflicte, a la manifestació pública personal si no es forma part de l'elit, la por encara a les dretes i a les represàlies per fer manifestacions no hortodoxes. En aquest sentit, és significatiu la constatació de la periodista Silvia Hinojosa, a *La Vanguardia* de 3 d'octubre de 2002, que va seguir el debat de política general del Parlament català en companyia d'un grup de jubilats, en una llar. Sembla que en algun moment havien estat parlant dels records del Règim. La periodista clou l'article amb aquest apunt « *Al final, una sugerencia recordó que algunos habían pasado mucho miedo: « oye, de lo que hemos hablado del franquismo no hace falta poner nada, ¿verdad que*

La Guerra Civil, en tant que espai i element socialitzador¹² conté canvis culturals profunds que tenen un pes important en com se conforma la societat que sobreviu el conflicte. Cada front en litigi reordena les seues institucions i organitza els seus poders, no sense problemes en el territori defensat pe les forces republicanes. A Catalunya, sota el comandament de la Generalitat com a sistema legítim, s'instauren en període bèl·lic diferents governs de partits d'esquerra, els quals sense acords absoluts en com cometre el canvi social que volien, despleguen els uns la idea revolucionària social, econòmica i política tal com la defensen i, els altres malden per minimitzar-ne els efectes més violents i per desenvolupar un projecte de canvi ordenat en línia amb els postulats iniciats en l'etapa prebèl·lica de la Segona República.

Dretes i esquerres desplacen l'àmbit específic de l'acció política, cap a l'espai de la societat i la hi fan partícip. Fan captació oberta d'aliats, voluntaris o forçats així que avança la guerra, i per mitjà de la violència simbòlica i l'acció destructiva cadascuna es fa forta, real i simbòlicament, en àrees determinades de l'espai geogràfic, social, polític i cultural espanyol. Unes àrees que queden marcades com a nacionals o roges i que seran convertides ja des d'aquella segona quinzena del mes de juliol de 1936 en camps de batalla on es dirimiran –en els diversos fronts i en les diverses reraguardes- diverses lluites en

no ? » Ocupar-me d'aquest seguiment del pòsit del procés cultural, en el cas de Lleida, és un dels meus projectes futurs.

¹² George Simmel, a *Sociologia. Estudios sobre las formas de socialización*. Alianza Universidad, 1986, p. 265-356, parla en general de la lluita com un tipus de socialització útil per a la conformació del comportament dels individus i les societats. Parteix d'una mirada verticalista, en la qual la societat és producte d'elements desiguals, del consens i el conflicte. Observa d'entrada que les causes de qualsevol lluita són elements dissociadors en la mesura que la socialització, segons el seu esquema interpretatiu, és una acció recíproca de fins i interessos. La lluita, però, que és la negació de la unitat, és una manera de recuperar la unitat trencada –encara que el resultat sigui antagònic a la situació que la va generar. Sigui quin sigui el resultat, el consens, pel diàleg o la imposició, resultant serà una altra unitat. Diu que la lluita és productiva en si per a uns sectors ja que genera una dinàmica de mobilitat de les posicions socials prebèl·liques. L'autor fa notar l'aparició d'elements interessants com l'oposició, l'antagonisme que té una eficàcia social, tant des del punt de vista individual com en la relació amb els altres. La lluita conté unificacions i antagonismes, en la mesura que reuneix, i separa, persones que lluiten per unes regles, normes símbols i objectius. Durant el procés revolucionari del trenta-sis es construeixen nous equilibris i espais de dominació, nous escenaris de mobilitat social adaptats a les possibilitats i oportunitats del moment ; nous models de producció i de distribució dels béns, serveis i premis, noves cohesions de grup, lleialtats i deslleialtats sorgides de la situació del moment i, sobretot, es posen en joc estratègies de supervivència específiques, individuals, grupals i recíproques, a diferents nivells.

paral·lel. Les àrees queden marcades i la població que hi ha en aquell moment també.¹³

El període de guerra va suposar un intent de revolució en l'àmbit econòmic, el social i, encara que aquesta sembla no ser una afirmació de consens general, també en el cultural.¹⁴ Es va conformant una realitat cultural

¹³ Un dels efectes immediats de la proclamació de l'Alçament i de la resposta que es dona en contra, és la divisió de la població en tres grans grups: els clarament afins als postulats del Franquisme; els afins als de la República, i els que no es definien obertament ni en un sentit ni en un altre. Hug Thomas, a *La Guerra Civil española*, edición Urbión, Madrid, 1979, comenta en aquest sentit “*Muchos que eligieron uno de los dos bandos lo hicieron por motivos de «lealtad geográfica»: parecía lo más aconsejable en aquel momento. ¿Quién podía saber lo que ocurriría a largo plazo? En conjunto, los leales geográficos fueron más numerosos en las filas gubernamentales que en las de los sublevados, lo que a fin de cuentas resultó una fuente de inseguridad. Algunos eran realmente simpatizantes secretos del bando faccioso; y si bien el gobierno tenía también amigos en campo rebelde, ninguno de ellos estuvo nunca tan bien situado como muchos nacionales que hubo en el campo republicano.*” Els que van poder, o voler, van triar i decidir estar en un bàndol o en un altre, segons les pròpies creences. Altres, els que no van poder, o que per raons diferents no van voler, van decidir no marxar i romandre allà on estaven. Altres van canviar de bàndol així que avançava la lluita. En un sentit relacionat amb aquest, una aproximació molt interessant a l'ajuda que va donar el primer govern de la República en període de guerra als nacionals declarats que estaven en camp republicà es troba en el treball de Rubèn Doll “*El primer èxode: la fugida d'una classe dirigent l'any 1936*”, dins Narcís Figueras i Antoni Reyes. op. cit. p. 69-96. Hug Thomas també es refereix al grup dels neutrals, que ell anomena «*neutrales sin ser irresponsables, sensibles*» que hi havia al 1936: “*Incluso en 1936, ¿no había españoles apolíticos, inseguros respecto de la postura a adoptar y que, sin cobardía o autoengaño, trataron de resistir y no ser arrollados por la fuerza del torbellino? Des de luego que los hubo*” La qüestió interessant a retenir és que, malgrat l'adscripció simbòlica, no hi ha zones ideològiques compactes ni hi havia en un mateix espai homogeneïtat ideològica entre els mateixos autòctons. Sovint ni dins de les pròpies famílies. En aquest sentit, Hug Thomas apunta que la intensitat ideològica que la situació imprimia als que eren seguidors d'una opció o de l'altra prevalia per damunt del llaços familiars. “*Deben resaltarse especialmente los enfrentamientos que provocó esta guerra dentro de la clase media. Casi cada militar, médico o abogado tenía un hermano o algún pariente cercano que luchaba en el bando contrario. La madurez y la juventud se vieron enfrentadas a menudo, aunque en España, como en otros lugares, el fascismo era en buena medida una revolución de la juventud, lo que provocó que algunos hijos se encontraran luchando con las derechas contra padres izquierdistas.*” Alhora, en l'actitud de cada grup hi havia també diferències i les accions convençudes es donaven a la vora de les accions meditades en benefici propi. Paco Candel a les seues memòries, *Crònica informal, sentimental i incompleta (1936-1986)*, Astrolabis, Llibres de l'índex, Barcelona, 1952, p. 10, descriu els tipus diferents de la guerra segons l'actitud amb la qual hi actuaven. “*amb els primers (els convençuts) hi havia els idealistes, els que es jugaven la pell els dies de sarau a les barricades i que tot seguit corregueren cap al front per escombrar la hiena feixista, fascista com deia la plebs (...) als seus familiars tan sols els restava l'orgull del deure complet presumint de tenir un familiar “voluntari” al front davant els que s'incorporaven a contracor i per força, per bé que avergonyir els “forçosos” no era pas el que més els satisfia, sinó refregar el mèrit de la voluntarietat als que feien el cranc i les trapelleries que fos per estalviar-se anar al front. A aquests elements els deien “enxufats”. No eren la mateixa cosa que els “emboscats” ni els de «la quinta columna» de més endavant. L'emboscat s'amagava per no haver d'anar a la guerra, el quinta columnista era un espia de pacotilla; l'enxufat ocupava un lloc que el salvaguardava dels trets del camp de batalla. A l'enxufat se li tenia autèntica ràbia*”.

¹⁴ Josep Termens, a *De la revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil 1868-1939*, volum VI de la *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, ed. 62, Barcelona, 1987, p. 411, afirma que la Guerra Civil va ser una revolució política i social, però no cultural ni artística. Es fonamenta en l'anàlisi que fa de l'àmbit literari. Diu que no hi va haver una literatura sorgida de la revolució i que van continuar vigents les figures i corrents de preguerra. Igualment, els historiadors Josep M. Balaguer, Josep M. Cadena i Imma Julián, en els seus respectius treballs «*Algunes consideracions generals sobre la*

de la guerra i per a la guerra, que no només afecta el caràcter de la política d'acció cultural dels governants sinó la quotidianitat i les normes de supervivència. Afecta des de l'autoritat política, que desplega els seus mecanismes de legitimació propis i d'ordenació de la societat, fins a la societat civil que ha de posar en joc un ventall ampli de noves estratègies per sobreviure en un escenari en què s'han modificat del tot les rutines interioritzades de la vida quotidiana prèvia al conflicte i n'ha introduït de noves.¹⁵ La polarització de la població, en rojos i nacionals, i la persecució

literatura des de la fi del noucentisme fins al final de la guerra » p. 119-134 ; « Món editorial, premsa i radiodifusió entre la cultura i la política » p. 99-116 ; « Els inicis i la fi d'una il·lusió. De la República a la desfeta. » p. 165-198, que editen dins la *Història de la Cultura Catalana, República, autogovern i guerra, 1931-1939*, ed. 62, Barcelona, 1998, han posat èmfasi en el visible grau de continuïtat que s'observa, abans i després dels fets del juliol de 1936, en el camp de la creació gràfica i escrita «... la guerra no va representar cap col·lapse ni per a les activitats intel·lectuals ni per a les artístiques, ans al contrari, fou un període de gran creativitat en la zona republicana (...) paradoxalment, en el moment històricament més crític de la societat catalana del segle XX s'arriba al màxim nivell d'organització de la creació i difusió de la literatura a què mai s'havia arribat » Es clar que els autors centren l'anàlisi en la ciutat de Barcelona, amb la qual cosa la percepció que tenen és la d'un espai on estava el nucli de govern i concentrats els grups d'intel·lectuals que hi treballaven, les editorials, etc. Potser, per tant, la radiografia no és del tot extrapol·lable a la situació del conjunt de Catalunya. Si més no, el cas de Lleida, com es veurà més endavant, és del tot diferent. Des del meu punt de vista, crec que aquesta continuïtat i revifada que observen és justament un reflex del tipus de contesa bèl·lica que es dona, i per tant un producte seu. La cultura és l'arma no bèl·lica que utilitza el govern republicà a la reraguarda i al front, per educar i comunitzar la població al voltant de les idees defensades pels diferents grups de govern, com el de la Generalitat de Catalunya i també els que actuen localment. Els objectius comunitaris de defensa de la pàtria i el model social republicà es mantenen i s'extremen amb noves formes de cohesionar els destinataris, es mantenen les manifestacions públiques (Sant Jordi, els premis literaris, per exemple), encara que dotant-les de nou contingut simbòlic per al cas. Part dels intel·lectuals continuen, després de la selecció prèvia ; els artistes continuen treballant, encara que les relacions gremials i els espais d'actuació canviïn, etc. Es pot acceptar que en el camp de la producció de les idees es manté l'embolcall oficial que vetlla per dotar de normalitat el temps de guerra. Les mudes, però, són importants i lligades a l'esperit revolucionari del moment: la municipalització dels espectacles públics i la sindicació dels artistes i intel·lectuals que donaven suport al govern republicà en són exemples. Els escriptors, artistes i autors teatrals que han decidit donar suport a la República es converteixen en agents revolucionaris, com han fet notar Maria Campillo, 1998 a « La literatura i les institucions literàries » p. 135-148, dins *República, autogovern i guerra*, volum IX de la *Història de la cultura catalana*.; i Xavier Fàbregas, a *Teatre català de agitació política*, Llibres a l'abast, Barcelona, 1968, p. 251-268. L'àmbit de l'educació és un altre camp on es fan evidents amb claredat els canvis pels nous paràmetres revolucionaris. La mobilització de professorat, la depuració d'ensenyants, el tractament de l'escola com un espai de formació per a la defensa de la República, etc. Josep M. Cadena, en un altre moment, (Cadena, op. cit. p.111) acaba concedint que « ...a Catalunya comença un procés revolucionari que afecta publicacions, emissores de ràdio, editorials i el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya ». Alhora representa canvis en la legislació, en les pautes de comportament social, en els símbols, els valors, etc. En síntesi, crec que es pot afirmar la indiscutibilitat i la intensitat de l'efecte cultural del procés revolucionari en tots els àmbits de la societat.

¹⁵ Com en qualsevol lluita de caràcter semblant, els temps marcats per l'avenç o retrocés de l'enemic ; per les necessitats de persones per al front, o a fortificar ; per la simbologia estètica, lingüística, per les definicions polítiques, les obligacions que comporta, se sobreposen als actes quotidians i els impregna de tal manera que els fa dependents de l'escenari que la dinàmica específica que la guerra crea: el toc de queda a una hora determinada, la sirena d'alerta cada cop que se sospita una avançada enemiga, els bombardejos, les detencions, els passejos, afusellaments, requisos, partes de ràdio, el refugi...

dels elements fascistes, tant si ho eren com si ho semblaven, és la modificació més profunda d'aquest inici de procés.

Simmel afirma que de la mateixa manera que en un estat de pau es desenvolupen les relacions que poden portar a una guerra, "*en toda guerra se estan elaborando las (condiciones) de la paz siguiente*". Per a ell els aspectes que conformen el pas de la guerra a la pau són socialment més importants que el pas invers perquè la pau no sorgeix tan immediatament de la guerra com aquesta de la pau.¹⁶ La manera d'acabar la guerra es convertirà en l'estructura de base de la pau següent entre els contendents.

Si el conflicte s'ha resolt per l'existència de vencedors i vençuts, sense conciliació, les bases de la pau que organitzarà el nou poder seran de victòria i de derrota. Si és d'acord i consens entre les dos parts, el resultat serà un poder que aglutinarà elements dels diferents poders en lluita. A la llarga, el tipus de la transició d'una fase a l'altra determina el ritme i la profunditat de l'oblit i que hi hagi una reconciliació dels extrems o es mantingui un sistema d'oposició latent.

Lensky¹⁷ apunta que hi ha diferències importants en la resolució de tals problemes quan la guerra ha estat un enfrontament civil, de ciutadans contra ciutadans. En aquest darrer cas, el temps a resoldre els conflictes és il·limitat, i hi té a veure el sistema polític del nou govern. Per al tipus de solució i de procés que desenvoluparà la societat afectada, és determinant el caràcter de les elits que van vèncer i les que lideren la primera part del nou procés. Els interessos d'aquests marquen la línia a seguir en un sentit o en un altre.

¹⁶ G. Simmel, op. cit. p. 344-345, afirma que « ...*propia mente el paso de la paz a la guerra no precisa meditación especial, pues las situaciones en el seno de la paz, de donde sale la guerra abierta, son ya de guerra en forma difusa, imperceptible y latente (...)* ...*en el momento de surgir el matiz guerrero, este aparece como la acumulación de antagonismos varios, animosidades, polémicas de prensa, rozamientos entre particularidades y mutuas sospechas morales en temas que se hallan fuera del centro de la divergencia. Por consiguiente, el término de la paz no está definido por ninguna situación sociológica particular, sino que el antagonismo surge de determinadas condiciones existentes ya en la paz, aunque no en su forma mas clara o intensa. En el caso inverso las cosas suceden muy de otra manera* »

¹⁷ G. Lensky, *Poder y privilegio. Teoría de la estratificación social*. Ed. Paidós, Barcelona, 1993, p.72-74

El desenllaç de la guerra deixa el país sota una Dictadura autocràtica que té el poder de decidir unilateralment i guiar el rumb polític, social i cultural del país i que no pot ser contestada legalment. Una Dictadura que se serveix del seu poder absolut per polaritzar per decret la població amb la voluntat expressa de mantenir-los-hi real i simbòlicament

1.1. La interpretació tridimensional del procés

Salvador Giner¹⁸ fa una proposta teòrica per explicar que, i com, l'evolució i el canvi de les societats són explicables a partir no tant de l'anàlisi dels segments sinó dels processos culturals que viu. Desenvolupa una proposta teòrica, dita *de les tres dimensions*. Com Weber, es dol de la reiterada tendència a reduir l'explicació dels fets socials a termes econòmics i polítics i planteja la importància dels paràmetres, referents i entorn cultural, com una perspectiva analítica imprescindible de tenir en compte.

Aquesta perspectiva teòrica tridimensional, integra la mirada científica dual de l'ordre i el conflicte com a components dinàmics indestruïbles de la realitat social i del paper de les diferents estructures socials en l'organització interna dels sistemes socials,¹⁹ L'autor desestima la polarització tradicional de concebre la societat o bé com un ordre estable en la qual s'ha de tendir a anul·lar el conflicte o bé com un conflicte permanent.²⁰ Planteja l'interès de

¹⁸ La proposta la formula per primer cop el professor Giner en llengua catalana a *Comunió, domini, innovació. Per una teoria de la cultura*, Laia, Barcelona, 1995, incorporada l'any 1996 al seu manual de *Sociologia*, i desenvolupada l'any 1998, amb alguns retocs i ampliada, en col·laboració amb Lluís Flaquer, Núria Bultà i Jordi Busquet a *La cultura catalana, el sagrat i el profà*, tot aplicant-la al cas català a partir d'una tria de debats socioculturals significatius.

¹⁹ Quan dic això, i uso la paraula ordre, no em vull referir exclusivament a ordre com a sinònim de pau, sinó com al conjunt de pautes compartides en què se sustenten la vida quotidiana en un determinat lloc i moment. Així, el conflicte pot ser també un sistema d'ordre vàlid per a una societat. Es el cas de les llargues lluites que encara ara es mantenen sense fi com si fossin croades santes i que són justificades com a tals pels dirigents que les dissenyen i mantenen. La societat ha construït, per força, el seu entorn en funció d'aquest conflicte, fins i tot hi pot haver generacions que no hagin conegut l'estat de pau i la seua normalitat sigui, i hi creixi, el conflicte i els seus motius.

²⁰ S. Giner, op. cit. p.13. "*Les teories de la cultura tendeixen a entendre-la bé horitzontalment –com un continu consensual ininterromput, amb coherència interna i unitat-, bé verticalment –com una ideologia imposada tant per les classes dirigents com per unes causes, per exemple el mode de producció. Hom considera que ambdós punts de vista són insuficients, malgrat llurs mèrits respectius*". La necessitat d'observar la societat com el resultat d'una combinació de processos horitzontals i verticals ja havia estat

dotar la sociologia d'una proposta d'anàlisi cultural de síntesi entre les dos grans teories tradicionals, les horitzontals, funcionalistes, i les teories verticals, conflictivistes, tot i avançant un estadi més de reflexió fent notar que en el procés cultural hi intervé una dimensió equidistant entre l'una i l'altra, i alhora imbricada entre tots dos, perquè és justament l'objecte de fricció entre l'un i l'altre.

La *comunió* seria la dimensió de síntesi presa de la teoria funcionalista, el *domini* pertany a les dimensions més cares a la tradició de la teoria del poder i el conflicte i la *innovació* és una dimensió que enllaça i posa en relació interactiva i en tensió les dos dimensions anteriors. La innovació és, sovint, el producte del contacte entre tots dos

“Nosaltres diríem que una teoria de la cultura ha d'admetre els assoliments de les teories horitzontals i les verticals, llur reconeixement de la integració i la dominació, però també cal que sigui capaç de suggerir de quina manera s'articulen les dues dimensions de la cultura. Dir això no és dir, com per exemple han dit molts autors en parlar del conflicte i del consens en sociologia, que hi ha dues cares de la mateixa moneda, sinó que és dir que una teoria de la cultura ha de ser capaç d'incloure'n els aspectes horitzontal i vertical i de precisar llur interrelació. Per tant el tercer element (la innovació) comprèn una consideració del procés, i amb això volem dir que el fet cultural palesa, si bé ambiguament i sovint d'una manera contradictòria, una coordinació tant de les forces antagòniques com de les integradores.”²¹

Tanmateix, la seua no és una percepció de la societat en ordre mecànic, sinó que les desigualtats i els conflictes són aspectes que donen sentit i forma a l'ordenació social. La societat que concep està en permanent lluita.

posada de manifest per Simmel, op. cit., p.266-267 en les reflexions que fa sobre la socialització. S'ha dit en el capítol anterior que concep l'individu com un ser que està determinat en totes les seues manifestacions pel fet de viure en acció recíproca amb altres persones. Simmel posa èmfasi en la necessitat de concebre l'individu social i la societat mateixa com el resultat del producte d'ordre, consens i conflicte, “no hay ninguna unidad social en que las direcciones convergentes no estén inseparablemente mezcladas con otras divergentes. Un grupo absolutamente centrípeto y armónico, una pura “unión”, no solo es empíricamente irreal, sino que no se daría ningún proceso vital propiamente dicho”. En aquesta acció recíproca, no sempre simètrica i al mateix nivell- tots s'influencien d'alguna manera. És aquesta acció la que forma la societat. Una societat concebuda com un producte d'elements desiguals. S.Giner et alter, op. cit.,p. 15-16.

²¹ S.Giner, op. cit. p.25

“La vida de l’home és essencialment problemàtica. I exigeix solucions constants.”²² El conflicte és font de creació. La cultura mateixa és filla del conflicte i els seus ideals són sovint mites i metàfores per a la superació del conflicte entre humans

La cultura opera en aquest caos, encara que la seua finalitat sigui establir una situació d’ordre.²³ És, també, el producte en interacció constant i coordinada d’aquest ordre i aquest caos.²⁴ En la teoria tridimensional pren una definició socioantropològica i és vista com un univers de significats transmesos pel llenguatge. Un univers de “coneixements, mites, símbols, valors i signes i normes en què es troben sumits els significats.”²⁵

El canvi cultural és tant el producte de la innovació creadora com de l’adaptació passiva. Els canvis no són mai arbitraris en la cultura i té molt a veure en la manera com es resolen els problemes.²⁶ Allò que determina el grau del canvi és el tipus de relació que contínuament es dona entre el poder, la tradició i les propostes de canvi que arriben a, o sorgeixen de, la societat. Tanmateix, Giner constata el caràcter conservador de cert canvi cultural

“ La nostra visió del fet cultural en destaca i subratlla el conservadorisme. Mentre que incorpora la novetat i converteix l’esdeveniment en espectacle, a la vegada és profundament resistent al canvi dramàtic. En cultura, la innovació es troba limitada i subordinada no tant pel pes de la tradició, si bé pot semblar que sí, com per la presència en la darrera de les formes d’expressió i orientació que s’han desenvolupat universalment com a la resposta de la confrontació fonamental amb el seu món. En la cultura del món quotidià el canvi tendeix a ser superficial, i en el passatge de la història la cultura és una àncora que s’arrossega, lenta, en el fons pregon de la societat humana.”

²² S.Giner, op. cit. p. El llibre està encapçalat per aquesta sentència :” *La vida de l’home és essencialment problemàtica. I exigeix solucions constants. A través de la cultura cal reinventar, innovar, refer el nostre món i la mateixa vida de l’home.*” La segona part de la cita és de S.Giner et alter, op. cit. p.17

²³ S.Giner, op. cit. p.36, “*La cultura és un univers de significats transmesos pel llenguatge. Aquest és el mitjà d’expressió i de transmissió del coneixement, mites, símbols, valors, signes i normes en què es troben sumits els significats. La cultura no és homogènia ni lliure de discontinuïtats, ni universalment mancada d’ambigüitat: més aviat és constantment problemàtica, en graus diversos, per als éssers humans que la protagonitzen. Té una natura dual, puix que és alhora objectiva i subjectiva: és externa als homes i, tanmateix, ha de ser percebuda, entesa i creada per ells perquè pugui existir. La cultura, o el fet cultural, és una recerca d’ordre.*”

²⁴ S.Giner et alter, op. cit. p. 25 “*...el fet cultural palesa, si bé ambiguament i sovint d’una manera contradictòria, una coordinació tant de les forces antagòniques com de les integradores. És important de recordar que la coherència de la cultura contemporània no és solament la manifestació d’una ideologia, una “consciència falsa”, ans és el producte de l’existència social mateixa.*”

²⁵ El mateix autor, en la reformulació de la teoria que fa al 1996, canvia de manera poc substancial aquesta definició: “*La cultura aplega el feix de símbols, creences, conceptes, normes, coneixements i llenguatges que fan possible la vida de l’espècie humana i el seu ordre social*”. S.Giner et alter, op. cit, p. 12.

²⁶ “*Aquests problemes són presentats a la cultura, per dir-ho així, no solament pel medi, sinó com a resultat de les contradiccions i els conflictes de les seues solucions anteriors. El canvi mai no és total.*”

La seua proposta teòrica afirma que la cultura està dotada d'un grau notable d'autonomia davant l'estructura social i que progressa en el temps sobretot per la lògica de les tensions internes creades pels homes, sumits en el procés triplement simultani de comunió amb elles mateixes i amb els altres, la invenció de solucions a llurs problemes i la creació constant del seu propi ordre social segons uns criteris de jerarquia i autoritat.²⁷

En la mesura que parteix d'una idea de la cultura com a procés, la proposta mira d'ordenar tipològicament les tres dimensions que afecten la constitució cultural, d'acord amb les premisses bàsiques, complexes i desiguals, de manteniment, continuïtat, producció, reproducció i distribució que regeixen qualsevol tipus de societat. Encara que no s'hi esmenti explícitament, les tres dimensions operen interrelacionades amb les estructures econòmiques, les socials i les polítiques.

Els espais de poder, més encara els espais de poder cultural²⁸, no s'organitzen ni operen només en les grans estructures polítiques, econòmiques, legitimades, sinó també en cada grup de la societat civil. La societat civil que tampoc és una unitat compacta, i que té diferents interessos i oportunitats, fins i tot en moments de forta pressió coercitiva, organitza els seus espais de domini, les seues elits i estableix una dialèctica, desigual en principi, però tendent a una igualació final, d'acció i reacció amb els poders superiors.

²⁷ Giner observa també tres àmbits de la cultura que operen de manera autònoma, i que es relacionen de manera diferent amb el canvi cultural encara que interrelacionant-se constantment: especialitzat, doctrinal i nuclear. L'especialitzat va unit a la innovació completa, a l'àmbit de la ciència, amb un canvi ràpid. Doctrinal: una ideologia promulgada i una cultura religiosa oficial. Canvia poc però es reinterpreta (canviar perquè no canviï res). Hi ha un problema d'acomodació sense trencar els lligams amb la puresa doctrinal. El ritme de canvi és molt més lent. La nuclear és l'espai on es recull els aspectes més tradicionals, i la que canvia amb més lentitud.

²⁸ Les agències de socialització són àmbits, i eines alhora, de poder cultural: l'escola, la família, els mitjans de comunicació, les institucions religioses, les polítiques i les administratives en tant que productores de les directrius i models de la ideologia de l'autoritat establerta. A banda d'aquestes ho són també l'espai públic, en la mesura que aporta una determinada informació simbòlica sobre l'espai i la societat mateixa tal com està construïda i aporta a l'individu dades sobre el lloc que hi ocupa a partir de les quals organitza les seues expectatives i opcions de vida.

En aquest sentit, la perspectiva tridimensional, tot i que en recull alguns aspectes, va més enllà de les tesis jeràrquicament unidireccionals que defensa Bourdieu, limitades per la tendència que tenen cap a la reproducció jeràrquica, pràcticament sense possibilitats de contestació per part de l'individu, i hi incorpora la transformació i el canvi cultural, a través de l'acció de la innovació, feta per acció directa de les persones, individualment o com a grup, com un element del mateix procés. La proposta tridimensional incorpora la mirada del sociòleg cap al procés històric del grup i de l'individu en tant que parts actuant de la societat.

Tot i que el poder és determinant, tanmateix reconeix l'acció autònoma i la capacitat teleològica de reacció i de no reacció de totes les persones, en tant que parts integrants de la societat i, per tant, parts actives. Reacció que no implica necessàriament acció contra algú o contra la situació establerta, implica també –segons el moment, la situació i l'entorn- sistemes adaptatius i la reelaboració d'estratègies no necessàriament de contestació directa, com ara el replegament i la inhibició. Unes accions que, en un sentit o altre, estan determinades socialment²⁹

Lligat amb el caràcter dinàmic i processual que té qualsevol societat i en la mesura que els individus que la componen són alhora agents i productes socials i culturals, Salvador Giner mostra, a partir del plantejament teòric, que en qualsevol cas i situació, la cultura -les parts diferents que la componen- no evoluciona ni muda perquè sí, sinó que el seu funcionament és processual, interactiu i dialèctic.

²⁹ S.Giner et al., op cit. p. 28 “ Si el fet cultural és una recerca d'ordre(...) aquesta recerca suposa unes respostes, en tots els nivells, a les incerteses i ambigüitats determinades que s'hi encaren° Els portadors d'una cultura concreta (...) en llurs vides diàries i en llurs facultats oficials, afegixen continuament coses a la seva cultura, i la canvien. Amb tot la llibertat per innovar no és il·limitada. L'abast de les solucions de què disposa l'artista, com l'abast de les solucions amb què compta l'home corrent, no solament es troba restringit pel pes de la tradició cultural sinó també per la lògica d'aquesta tradició. Per tant, els canvis no són mai arbitraris en la cultura..”

Opera d'acord amb la combinació de les tres dimensions –de comunió, de domini i d'innovació-³⁰ que es complementen i que tenen un caràcter de cicle sense fi, com el mateix procés, encara que no sempre en el mateix ordre, que es nodreixen de les dos coordenades matrius que marquen el funcionament de tots els nivells de la realitat social -ordre i conflicte, immobilitat i canvi, poder contrapoder. *Grosso modo*, i per ultrasimplificar en aquest punt introductori, *comunió* és sinònim d'identitat, és a dir de continuïtat i replegament;³¹ *domini* es relaciona directament amb el conflicte i la

³⁰ Per tot aquest apartat teòric, segueixo les seues reflexions a S.Giner et alter, op. cit., en especial de les pàgines 11-31. Una dimensió té a veure amb la grandària o magnitud d'alguna cosa. Quan es parla de les tres que componen la teoria tridimensional, es fa referència a la magnitud de tres processos ideals d'acció dels actors culturals en societat: la comunió, el domini i la innovació. Tres processos d'accions humanes, per tant organitzats amb una dialèctica pròpia i combinats entre si de manera diferent, segons el moment –això és història i conjuntura- i segons l'espai –això és lloc, tant físic com social. Cadascun d'aquests processos té els seus mecanismes de funcionament, les seues estratègies i els seus agents. Tots tres, amb la combinació que s'hagi donat, formen el procés cultural fet en, i per a, la societat. Són processos d'accions humanes, per tant organitzats amb la seua pròpia dialèctica, interconnectats entre ells mateixos i combinats de diferent manera, amb components conceptuals propis. Cadascuna té els seus mecanismes, estratègies, instruments, agents i una dialèctica pròpia amb les diferents estructures de poder. Tal com queden formulades per l'autor, les dimensions del procés cultural són models ideals que no es donen en la realitat de manera successiva i ordenada sinó que, segons els factors precipitants de cadascun, els marcs espai-temps i el tipus de societat, es poden donar combinacions diverses. Encara que no s'explicita en el nivell del model teòric, innovació i canvi tenen un sentit neutre, de conceptes abstractes, purs, sense marca de valor. No s'interpreten, doncs, com a sinònims d'evolució i avenç, en el sentit positiu dels mots, ni tampoc d'involució i endarreriment. Aquest efecte apreciatiu del resultat de la combinatòria posada en joc vindrà donat, en cada cas i en cada marc espai-temps, per la quantitat i valor simbòlic de les característiques anteriors que són modificades, per la intensitat i els trets de l'element precipitant del canvi, pel grau d'impregnació i d'adhesió social real o fictici dels elements incorporats per la mudança i per com sigui aquesta viscuda per les persones afectades. Aquestes tres dimensions operen en qualsevol nivell de la realitat social. S'observen tant en l'àmbit familiar, a nivell de microprocés, com en l'àmbit de treball, en organitzacions complexes. Les relacions culturals, a qualsevol nivell, estan regulades per un procés, simple o complex, de relacions tridimensionals.

³¹ Seguint la proposta de definició que fa l'autor, la comunió és la identificació amb "*alguna cosa que ens és comuna en tant que grup*": la ideologia, els ideals, el nacionalisme, els valors, les normes, els costums, la tradició. En la mesura que cap societat és internament homogènia, la comunió serà allò que conforma una imatge, encara que ideal, d'unitat comunitària. En paraules de Pierre Vilar, a « Procés històric i cultura catalana » p.10, dins *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990, seria allò que sempre queda, *el que resta quan s'ha oblidat tot*: un sentiment de pertinença i d'adhesió a les característiques referencials de la societat, projectat cap a l'interior i l'exterior a partir d'aspectes simbòlics i actitudinals que contenen una càrrega sentimental o afectiva o simplement aspectes de practicitat en l'ordenació social. El resultat del consens comunitari – real o imposat- de ser adscrit a uns trets representatius del conjunt que, alhora, serveixen com a referència de marca i com a distintiu, individual o col·lectiu. Reconeguda socialment com identitat, la comunió abasta aquelles coses que tenen a veure amb les regles de la vida quotidiana de la comunitat i l'imaginari col·lectiu compartits i que són una moneda valuosa com a actiu social, individual o de grup, per confrontar-la amb la d'altres i diferenciar-se. Es el component bàsic de la integració social. Giner et alter, op. cit. p. 31. Es diferencia expressament entre comunió i tradició. Encara que totes dos formarien part dels àmbits doctrinal i nuclear de la cultura, és a dir els àmbits més resistents als canvis, la tradició se centraria en aquells aspectes del nucli amb més voluntat de permanència, per dir-ho així, de la cultura. Tradició seria aquí sinònim d'arrel, els que ens lliga als orígens, el passat continu en el present, el que s'ha fet sempre, la part de l'*esperit*, en paraules dels clàssics del nacionalisme català. La tradició és el cos d'habituds, valors i coneixements heretats, a partir dels quals hom pot afrontar les situacions

competència,³² i la *innovació* és concep com el procés que posa en dialèctica les altres dos i menen cada societat cap a un tipus determinat de transformació i de canvi.³³

previsibles i problemes rutinaris coneguts. Encara que la tradició sigui una part important de la comunió, aquest darrer concepte abasta una dimensió més àmplia que els elements purament tradicionals. Els referents teòrics de la vessant de la dimensió comunitària, i la seua interpretació de la comunitat que es distancia del concepte *tradició*, encara que l'incorpora, són a Tönnies, *Comunidad y asociación*. Homo sociológicos. Ed. Península, Badalona, 1979. Una comunitat té una estructura de valors, actituds i normes entre els seus membres, xarxes de circulació determinades i unes regles d'interacció entre les classes. Unes lleis de domini i autoritat i uns consensos reals i simbòlics compartits. Abasta no només els aspectes més tradicionals sinó aquells altres que doten d'unitat normativa una societat: els costums, els rols de gènere, les regles de comportament social. Aspectes aquests que poden canviar, més fàcilment que la tradició, al llarg del procés de modernització de la societat, en fer-se aquesta més complexa. La comunió, per tant, té una funció intersocial i intrasocietària, perquè un col·lectiu s'identifiqui diferencialment respecte un altre, per cohesionar-lo i fer-lo actuar en un enfrontament armat o civil, fins i tot en casos de tensió extrema a costa de la pròpia vida. En una mateixa societat poden conviure comunions diferents de grups culturals distints, cosa que comporta sovint conflictes i necessitat de consensos. La disposició social normalment és asimètrica, en el sentit que, com a tendència general hi ha una sola cultura que és la legítima i la que s'acorda, per consens o per assentiment forçat, que és la comunitària. Perquè sigui reconeguda com a tal necessita garants també socialment reconeguts i també legítims. La pròpia estructura social té mecanismes per dotar de legitimitat una sèrie de trets comunitaris, per sobre d'uns altres, difondre'ls i preservar-los, tant com pugui, de les modificacions i de les contaminacions. Com més complexa sigui la societat, com més connectada amb l'exterior, més difícil és aquesta preservació i més les modificacions, generalment no exemptes de conflicte, que s'hi van incorporant. També més radicals són els mecanismes que es posen en joc per mantenir incontaminada la part més tradicional d'aquesta comunió o per ralentir-ne els canvis o minimitzar-los. El procés de manteniment de la comunió està en conflicte i diàleg permanent amb la innovació i també amb el domini. Un domini i una innovació que poden comportar el contacte amb altres comunions i la possibilitat de desplaçament o substitució.

³² La noció de domini no només es dona com una dimensió per se, amb característiques pròpies sinó que forma part de les altres dos dimensions, i és la variable central que arbitra les relacions entre innovació i comunió. La comunió, com deia abans, implica l'existència d'una sèrie d'elements que construeixen la unitat societària simbòlica per sobre de la seua heterogeneïtat real. La innovació, per actuar com a eina de canvi efectiu, necessita tenir influència social. Una i l'altra estan determinades pel domini. En la mesura que parlem de fases d'un procés, la dimensió del domini implica ineludiblement un discens, si més no la trobada de posicions antagòniques en un mateix pla, o de nivells diferents, que cal resoldre en un o altre sentit, per via del consens, de la lluita o la imposició. Des del punt de vista del litigi per la cultura, les persones lluiten entre elles per apropiarse de recursos, símbols, valors, idees, coneixements i béns materials, o bé per intervenir-hi en el disseny, la producció, o la distribució. Aquesta lluita no té perquè ser violenta, encara que en el cas de guerres o revolucions que facin de la dominació de la cultura una estratègia del seu programa de dominació sigui tant la violència física com la psicològica o emocional. Pot ser una lliça pacífica, democràtica, de guanyar alguna cosa a l'altri en just concurs. Domini implica, en qualsevol cas, estratègies de competitivitat, possibilitats d'accés als circuits de distribució i de poder; implica també capacitat per influir més que altres en el conjunt de la societat o en parts significatives d'aquesta. Dominar la cultura significa una tria prèvia, marcar pautes, orientar les normes, estructurar la societat present i la futura.

³³ La innovació és la manera de resoldre problemes i situacions noves. Implica una modificació, poc o molt significativa en la comunió existent i alhora un procés d'adaptació individual i grupal. En un procés de canvi cultural, no totes les propostes noves són considerades innovacions, sinó aquelles que no només transgredeixen les pautes comunitàries sinó que també són adaptades, de manera temporalment duradora - en qualsevol cas no efímera - com a noves parts d'aquesta comunió identitària per tota la societat o per grups d'aquesta. Dit d'una altra manera, es reconeix com a innovació en un procés cultural totes les accions i iniciatives que suposen un canvi més enllà de l'individu o del grup, això és que provoquen la modificació, d'una manera o altra, de la comunió o la tradició d'una societat i la renoven, de manera temporal o permanent. La innovació pot ser fruit no només de l'acció puntual o sistemàtica d'agents creadors o d'una entrada d'influències externes, per contacte, sinó fruit d'una acció de domini des de

En tant que teoria model, les dimensions no operen de manera ordenada, per això, es poden argumentar tendències de relacions també teòriques. Salvador Giner planteja un parell d'allò que ell anomena "processos dialèctics complementaris". Per utilitzar-los com a model de cas empíric, Giner ha observat l'interès de veure, en qualsevol període d'estudi, la relació polar, la dialèctica segons els seus propis mots, entre dos processos bàsics també ideals: l'un d'innovació-tradició³⁴ i l'altre de comunió-dominació.³⁵ Tanmateix,

sectors del poder o del contrapoder. Pot ser l'instrument i la conseqüència del domini i forçar modificacions en la situació comunitària establerta. En el primer cas es pot parlar d'innovació de productes, i en el segon cas d'innovació de procés. Es cert, però, que l'acumulació d'innovacions de producte en un mateix moment i espai pot precipitar una innovació de procés, i ho és també que un sol producte nou pot desencadenar una evolució en cascada, i irreversible, de grans transformacions mundials econòmiques, culturals i socials: el foc, la roda, la màquina de vapor, la televisió, el cotxe, la impremta, l'ordinador, internet, en són exemples. Un mateix producte innovador no té el mateix paper en diferents moments històrics ni en diferents societats. La inauguració d'una escola on l'escolarització es feia en llengua catalana ara mateix no té res de significatiu ni d'innovador. En la Lleida dels anys seixanta va ser una innovació per al procés que s'estava seguint. De la mateixa manera que segons quin tipus de dimensió innovadora operi, encara que siguin moments diferents i espaiats en el temps, provoquen sinó el mateix sí un paper semblant, com es pot comprovar ara mateix amb el cas de l'entrada, un altre cop massiva, de cultures forànies que provoquen que es torni a posar damunt la taula el debat sobre el perill de la mixtificació cultural per a la preservació de la identitat catalana. El caràcter dinàmic de les societats i les relacions exògenes amb altres fan que la innovació sigui una constant, fins i tot quan sembla que no canvia res. Per a les visions més immobilitistes de les essències culturals d'una societat, és un perill. Encara que els canvis, per definició fan por perquè trenquen la rutina i demanen readaptar els continguts apresos o un nou aprenentatge, no totes les innovacions són cospades de la mateixa manera, ni són observades igualment com a perilloses. Respostes noves a nous reptes. Una innovació no es consolida fins que els elements que incorpora en les rutines i en la quotidianitat anterior són concebuts com a necessaris pels destinataris als quals va adreçat, o bé són acabats d'acceptar per la repetició d'un ús constant per part del seu entorn. Qualsevol mena d'innovació implica canvi, gran o petit, momentani o permanent. Implica també una modificació conductual en l'individu que n'és afectat. Hi ha, per tant, un cost personal d'adaptació. Una reeducació més lenta o més ràpida segons els propis condicionants de la persona -edat, entorn, predisposició, idees i principis, necessitat i/o habilitats- i dels relacionats amb la nova situació-intensitat, pèrdues i avantatges, coacció o voluntarietat. És sinònim d'innovació el terme creativitat. En el sentit que creativitat emmagatzema la idea de "qüestionament de valors vigents", de propostes de noves visions. En qualsevol cas és l'antítesi de l'homogeneïtzació. Aquest canvi, si reïx comporta invariablement una incorporació a la comunió col·lectiva, a l'espera que d'altres idees noves, fruit d'una altra creativitat diferent les posi en qüestió i les reemplaci. Perquè la innovació reïxi necessita que una part significativa de la societat la incorpori. En segons quins contextos extrems, i la Dictadura n'és un d'aquests, és sinònim també d'adaptació. Les respostes noves a nous reptes, amb què simplificava més amunt aquesta dimensió, es tornen accions de supervivència, en sentit ampli. No només de supervivència biològica, sinó de supervivència social. I llegit en aquests termes, això significa respostes, i productes d'aquestes respostes, d'adaptació, pacte i negociació. L'exili, el desplaçament interior, per posar exemples concrets, no deixen de ser respostes d'adaptació a una situació nova. Una adaptació forçada per sobreviure que té efectes importants com a element innovador.

³⁴ S.Giner et alter, op. cit. p. 25 « Cada cop que es produeix una innovació significativa, cal replantejar la tradició cultural segons la dialèctica guany-pèrdua, segons la qual es pot produir un intent de conciliació de la novetat amb els nuclis de tradició cultural »

³⁵ S.Giner et alter, op. cit. p. 26. « Totes les societats han de resoldre l'antinòmia entre la necessitat de jerarquia i autoritat (dominació), d'una banda i la necessitat de comunió, de l'altra, sense la qual la identitat es dissoldria i l'ordre social deixaria d'existir. »

observada en un cas concret com el que es proposa en aquest estudi, proposo afegir a les dialèctiques anteriors també com a processos bàsics a analitzar la relació entre dominació-innovació,³⁶ comunió-comunió,³⁷ domini-domini³⁸ i el joc tridimensional domini-comunió-innovació,³⁹ el resultat de les quals, de fet, és el que determina el tipus de canvi cultural que es donarà.

L'anàlisi de períodes polítics, com el que s'estudien aquí –la Guerra Civil i sobretot la Dictadura- mostra que la combinació de les tres dimensions de la cultura i la dinàmica i el ritme del procés de canvi cultural, i encara les seues

³⁶ Aquesta dialèctica està directament relacionada amb la que es dona entre dominació-comunió. Una acció feta des de la dimensió del domini, pot ser una innovació, sovint ho és, i pot crear, de fet crea, al seu torn una nova comunió. La norma nova, l'element nou que es posa en joc des d'un poder jeràrquic –una llei per exemple, però també pot ser una eina mecànica, una nova construcció, un impost, etc.- comporta un feix d'adaptacions i noves formules per a la societat civil que les incorpora o les acata. La dimensió del domini es veu afectat també per la dimensió innovadora, en la mesura que les elits de les classes dirigents poden ser substituïdes, en major o menor grau, per una altra ideologia, o per una altra família ideològica. És el cas de les revolucions de palau que organitza Franco a l'interior dels seus governs. Alhora, un canvi d'aquests característiques pot comportar una obertura o un tancament en les possibilitats d'innovació des de baix. Una innovació pot comportar a la vegada un nou espai de dominació. Un exemple clar el veurem en parlar de les conseqüències de l'alçament revolucionari del trenta-sis ; un espai de dominació que dona lloc a noves pautes innovadores.

³⁷ Tal vegada, aquest és un element que s'ha tipificat en sociolingüística com *cultures en contacte*. En un espai determinat convergeixen dos, o més de dos, tipus de comunitats diferents que tenen estils de vida, pràctiques religioses, de relació, fins i tot llengües, variants dialectals o repertori lingüístic, diferents. El contacte entre elles genera conflicte, mixtificació, i lluita entre els elements més forts de cadascuna, la dimensió que arbitra la resolució correspon al sistema de domini. Igualment, es pot donar entre la relació entre grups socials diferents amb maneres i referents diferents, que es poden acabar mixtificant, integrant en un de sol, o radicalitzar-se encara més.

³⁸ Parteixo de la base que en una societat no hi ha un únic element dominant sinó que en pot haver diversos, segons en quin nivell de l'observació ens situem. Encara tenint en compte que aquests poders segur que no tenen el mateix grau de força o influència, cadascú té objectius definits i opera per desbancar l'altre. L'exemple situat en el camp polític és senzill d'exemplificar. En aquest camp estariem parlant de dominis dins una mateixa comunitat. Es dona també el cas de dominis de diferents comunitats que litiguen també per béns escassos en un mateix espai o en espais distints interrelacionats. En el nostre país, la situació de poder antagònic i de lliça constant català-castellà és el més recurrent com a exemple. En un pla més micro, són relacions entre dominis les disputes per a la legitimació o aniquilació de determinades tradicions, pràctiques religioses, etc.

³⁹ La relació més completa entre les tres dimensions és la combinació dominació-innovació-comunió com un cicle seqüencial unidireccional, des d'un posicionament jeràrquic amb la força de la legislació i els ressorts absoluts de domini i control socials, com farà sobretot el primer Franquisme. La innovació pot ser fruit no només de l'acció puntual o sistemàtica d'agents creadors, en sentit ampli, sinó d'una dominació des del poder. Pot ser l'instrument i la conseqüència del domini i forçar el recanvi de la comunió establerta per una altra. Aleshores parlem d'imposició. Aquest canvi és més ràpid, més perceptible però més superficial i comporta la formació automàtica de grups contraris, que es fan visibles o no. En el procés cultural hi ha sempre una pretensió de direccionalitat fet o no en nom del que més convé a la societat, que no deixa de tenir un caràcter teleològic per a fins racionals determinats, d'estaments, organitzacions o institucions concrets. El poder polític, el poder religiós, o el poder revolucionari necessiten fer seua, en tot o en part, la comunió i controlar tant com sigui possible els límits i l'abast de la innovació, en tant que és el teòric aglutinador de la massa que governen. Aquest model té variacions significatives si el cicle polític és una democràcia o una dictadura, i encara presentarà variacions si els governs són d'ideologia nacionalista dels governs que no en tenen.

característiques depenen sobretot de la capacitat i l'abast d'influència, de la intensitat i de la durada de l'acció o actuacions que el dirigeixen o provoquen. També depenen del grau de porositat dels elements que ha de modificar i sobre els quals actua; del joc d'oportunitats i resistències amb què hagin d'interactuar. En qualsevol cas els entorns, el moment i el posicionament dels agents que en són els líders, els aglutinadors o els desencadenants de les accions i reaccions són definitius.

No hi ha cicles culturals purs, com tampoc hi ha societats homogènies culturalment, ni cicles polítics en què la relació de forces d'acció i reacció, fins i tot des del punt de vista cultural, es mantinguin idènticament de principi a fi. Per tant les tres dimensions no es donen seguint una seqüència ordenada - comunió, domini i innovació- com si es tractés d'un cicle vital estàndard que es retroalimenta a si mateix, ni tampoc de manera unidireccional. Operen, a més, d'una manera sincrònica i diacrònica. Justament, els actors, els contextos i les accions de cada una de les tres dimensions s'afecten mútuament i es combinen entre sí segons l'heterogeneïtat i complexitat no només de la composició de cada societat sinó de les relacions, tensions i conflictes que s'hi desenvolupen.

1.1.1. La dimensió dominant

Situo en primer pla el tractament d'aquesta dimensió ja que tant la Guerra Civil com la Dictadura són dos períodes de fort domini, encara que per la conjuntura política i circumstancial, amb estructures, formes i intensitat diferents. Per ser-ho la dialèctica que s'estableix amb les altres dos dimensions, i encara entre elles, estarà determinada directament per l'acció d'aquella.

El context de la Guerra Civil és el d'una lluita entre membres d'una mateixa societat que, escindits ideològicament i posats sota la bandera i els símbols amb els quals s'identifiquen, persegueixen poder imposar a l'altra part l'ideal en què creuen. Tot el que passa és fet en clau de guerra i de revolució,

per tant en clau de provisionalitat. La finalitat de qualsevol conflicte bèl·lic és la pau posterior. Els continguts de la guerra, en forma d'actuacions, discursos, símbols i presa de decisions té com a finalitat preparar els paràmetres de la pau posterior. Continguts elaborats pels poders que han provocat la guerra i que han formulat els objectius del nou espai que es vol crear. Es, per tant, una responsabilitat de qui s'ha autoatorgat la responsabilitat d'aconseguir aquests objectius en la pau que prosseguirà l'enfrontament. Per això, qualsevol situació de guerra pressuposa una supeditació de la societat al poder que la hi fa participar i als interessos i objectius d'aquest.

En el cas de la Guerra Civil cal parlar de l'existència de poders, en plural, L'aparat de domini és conformat per una atomització de forces diferents, carismàtiques i legítimes, que dominen en espais distints.⁴⁰ En diferents moments actuen a Catalunya no menys de cinc camps de forces polítiques que tenen diferent autoritat i influència des que comença el procés bèl·lic fins que acaba: la Generalitat,⁴¹ els comitès i governs locals,⁴² els partits i sindicats, en ocasions cadascun per separat, el govern de la República i, des d'un espai mediàtic i difús, l'ideari dit nacional i, encara la religió catòlica.⁴³ Real o

⁴⁰ La manca d'unitat política en el sector revolucionari ha estat posada en relleu en múltiples ocasions, fins al punt que s'ha parlat de petites guerres dins la Guerra Civil. Tampoc tots els partits compartien idèntic posicionament sobre com afrontar la revolució, fins i tot no tots estaven d'acord en si calia fer-la.

⁴¹ En el moment de l'Alzamiento Nacional, Catalunya tenia una garantia política particular, en forma d'Estatut, atorgat per la República el 9 de setembre de 1932, havia estat suspès per la Llei de 2 de gener de 1935 i tornat a restablir el març de 1936 i es mantindrà fins a l'abril de 1938. Té un aparat institucional que li atorga el fet de poder formar governs, legislar i executar aquestes lleis. El seu domini abasta tot el territori de Catalunya, a la reraguarda i el front, convivint amb els diferents dominis locals. Les armes culturals que té al seu abast són el poder legislatiu, les publicacions periòdiques de partit, la propaganda, el sistema de censura, i, en definitiva, la facultat d'incidir en tots els àmbits de la societat.

⁴² Sorgits de la mateixa revolució, els ajuntaments de la República són substituïts o conviuen en segons quins casos amb poders paral·lels organitzats des dels partits polítics o sindicats locals. Cada partit tenia la seua personalitat pròpia, que mantenia en els governs locals i per mitjà de periòdics i ràdios propis adreçats a la militància, fins a arribar en ocasions a posicions irreconciliables o de signe contrari. A Lleida, durant la Guerra conviuen, amb diferent pes i influència, *L'ideal*, setmanari de l'ERC, *UHP órgano del Partido y Juventudes Socialistas Unificada y UGT*; *Unidad, Portavoz de los obreros y campesinos de Aragón*; *Adelante, Organo del POUM*; *Avanguardia. Butlletí intern de la J.S.U.*; *Acracia, órgano de la CNT-FAI*; *Independent* i *La nostra generació*. Sobre aquest punt Joan Sagués, dins la seua tesi doctoral encara inèdita, *Lleida, en la guerra civil espanyola. (1936-1939)*, Universitat de Lleida, juny de 2001, analitza el paper que van tenir com a armes de propaganda i lluita política, en concret a les pàgines 566-575.

⁴³ L'ideal franquista opera com un instrument de domini, de caràcter difús. Exerceix un poder en la distància, a diferents nivells: per als partidaris és la taula de salvació esperada; per als que no ho són és un element de reforç de l'oposició; per als no adscrits o indiferents, una possibilitat desconeguda. Opera amb mitjans de comunicació des d'on arribar als uns i als altres, *Radio Sevilla* n'és l'exemple paradigmàtic. També ho són els papers que deixaven caure els avions en les zones enemigues i també les

simbòlicament, ostenten la seua autoritat en un espai d'influència determinat, dicten normes i les apliquen, i actuen amb la legitimitat que els confereix ser-ho com a representants o bé del govern de la República, del poder revolucionari establert, o, encara, dels poders litigadors. La intensitat de l'acció dominant és, per ser un estat de revolució i una Guerra Civil, profunda.

En el pas de la guerra a la Dictadura aquesta diversitat de poders dirigents és substituït per un Règim de comandament únic. El Franquisme té les característiques pròpies d'un sistema polític que pren el domini per la força i edifica el nou ordre sobre la premissa de visibilitzar vencedors i vençuts.⁴⁴ És

xarxes de solidaritat dels franquistes en terra republicana a les presons, per sentir la ràdio, per ajudar als familiars al front, etc. Els seus símbols eren l'ideari contrari a les llibertats, la salvaguarda dels valors tradicionals, l'ordre i la religió, la imatge d'un líder únic. L'àmbit d'actuació es va desplaçant així que guanyen les batalles. L'església catòlica, a Catalunya, perseguida i per tant màrtir és, com ha anotat J. Tèrmens, *“una església clandestina que tornava a les catacumbes. Immolats, perseguits o exiliats els sacerdots; cremades, destruïdes o confiscades les esglésies, el culte públic inexistent, i el privat realitzat sota el perill de la vida. A poc a poc, s'anà refent un culte minoritari, clandestí, des de finals del 1936. L'opinió catòlica catalana fou aculada cap al franquisme”*. op. cit. p.406.

44 Aquest aspecte ha estat tipificat per Lensky, op. cit. p. 65. Un nou Règim pujat al poder en sortir vencedor d'una lluita entre poders polítics i entre una població igualment dividida, que implanta una elit que es distancia de l'anterior en els centres de poder i decisió, ha d'usar els instruments subtils de domini i abandonar de manera paulatina els de la força, per tal d'aconseguir la col·laboració de la població, si no de grat sí passivament. *“Para que se cumplan las visiones e ideales que las indujeron a acometer los terribles riesgos y penalidades de la revolución, la cooperación voluntaria de la población es esencial, y no es posible obtenerla por la fuerza. (...) La instauración de un nuevo orden social nunca puede alzarse del todo mientras la mayor parte de los miembros de la sociedad no lo acepten libremente como suyo propio. El propósito de la revolución consiste en destruir la antigua élite y sus instituciones, que impiden la consumación de un sueño. Una vez han sido destruidas, una élite ideológica se esfuerza por gobernar mediante la persuasión. Quienes toman el poder por la fuerza hallan ventajoso legitimar su gobierno despues de eliminar la oposición organizada. La fuerza no puede ya funcionar como recurso privado de un segmento especial de la población sino que más bien debe transformarse en un recurso público utilizado en defensa de la ley y el orden.”* El Règim franquista segueix, a grans trets, aquesta premissa bàsica. Encara que en aquest cas, s'assimila el govern de la força i el govern de dret, això és basat en la llei, perquè llei i força són sinònims en un Règim que s'atorga el poder absolut de legislar, judicar i executar. En la fase d'ocupació, actua com a vencedor absolut i aniquila -emparant cada actuació que fa en una llei, ordre o decret- les restes del sistema de govern anterior, els líders polítics i intel·lectuals que s'hi mantenen afins –els que no els coopta- i els referents simbòlics i físics que en podien mantenir les idees i la memòria. Configura la vida de la societat amb unes particulars regles de joc, en les quals els antecedents ideològics són el criteri bàsic, i únic, per discriminar qui hi podia jugar i qui no. L'actuació del Règim, tot i la duresa, segueix el model tipus d'aquesta mena de situacions. Lensky, op. cit. p. 69, apunta que *“Vilfredo Pareto observó que a quienes obtuvieron el poder por la fuerza los reemplazará en forma gradual, bajo el gobierno de derecho, una nueva clase de personas y, con el tiempo, estas constituirán una nueva élite. Dijo que el gobierno pasaba de los leones a los zorros. (...) La transición desde el gobierno de la fuerza, todo el poder tiende a concentrarse en manos de un círculo interior de la élite dominante y sus agentes. Los centros independientes de poder se consideran una amenaza, y de ahí que se los destruya o se tome posesión de ellos. Bajo el gobierno de derecho, en cambio, diversos centros de poder mientras permanezcan sometidos a la ley, pueden desarrollarse y competir uno junto a otro. El grado de unidad de un grupo tiende a ser una función del grado en que los miembros sienten que otros amenazan su existencia. De la fuerza hacia el gobierno del derecho comporta casi siempre una mayor descentralización del poder bajo él”*.

una Dictadura que al llarg de la pròpia dilatació i desgast pel pas del temps i per la pèrdua successiva de cohesió interna i d'acord de les elits de govern, varia des d'un tipus d'actuació extremadament dura i intransigent cap a un tipus més flexible i adaptativa.⁴⁵ L'acció dominant sobre la cultura –valors, actituds, continguts ideològics, símbols, llengua, referents, rols de gènere, productes, consums-, en la mesura que actua entre societats nacionals i poders carismàtics té un pes específic com a instrument del domini i opera com un factor poderós de canvi social des del primer moment fins al final.⁴⁶

⁴⁵ Es reconeix un període en el que la dimensió del domini abasta la màxima magnitud de força que cobreix tota la primera etapa fins a l'any 1945 ; una segona etapa, en el qual les innovacions des de la societat civil i des de l'interior van emergint fins a dialogar de manera desigual amb el poder, la frontissa de la qual seria l'inici de la dècada dels seixanta i una tercera en la qual la distància entre l'oficialitat i la realitat és intensa, en la qual la societat subordinada està submergida en un feix de noves necessitats que ja no són ni reconegudes ni cobertes pel Règim, s'organitza com a societat civil i política, en el sentit gramscian del terme i fa emergir noves elits intel·lectuals i polítiques que la representen i que litiguen amb la classe dirigent, ara ja desafiant-la públicament i ininterrompuda fins que mort el cap de l'Estat, al novembre de 1975.

⁴⁶ Sobre aquest punt, més enllà de compartir la contundència en l'acció franquista en la producció literària i lingüística en llengua catalana, o en l'educació, sembla que també hi ha un cert discens a considerar els efectes de la Dictadura en la cultura en general, no només en el camp de les lletres. El caràcter d'instrumentalització de la cultura franquista queda desdibuixat i negat a Francisco Serrán, *Cultura española y autonomías*. Ministerio de Cultura, Madrid, 1979, que afirma que la cultura no era un tema de primer interès per al Règim i que només es va ocupar del camp educatiu. Diferents estudiosos han explicat que tot i el retrocès que suposa el Franquisme i els seus atacs a la cultura i als seus agents, en especial si no eren afins al Règim, aquest no tenia cap política cultural ni social. (J. Subirats (ed) *¿Existe sociedad civil en España ? Responsabilidades colectivas y valores públicos*. Fundación Encuentro, Madrid, 1999; A. Cirici, *La estética del franquismo*, ed. Gustavo Gili, Barcelona, 1977; J.P. Fusi, *Un siglo de España. La cultura*. Marcial Pons, Madrid, 1999). Xavier Fina, dins J. Subirats, op. cit. p.155 afirma « *Durante el franquismo no hubo política cultural. Sin embargo y sin que ello implique en absoluto ninguna valoración positiva de dicha época, había un cierto convencimiento por parte de la clandestina –y por lo tanto en cierto modo inexistente- sociedad civil sobre la importancia de la cultura* » Tampoc sembla que hi havia propostes per marcar una escola model particular que pogués ser definida com a franquista, (A. Cirici, op. cit. p. 11) « *pero al profundizar sobre esta estética nos hemos dado cuenta de que no existen ni una doctrina concreta, ni un pensamiento mínimamente consistente, ni un arte propio del sistema. Sería ridículo emprender un estudio sobre el pensamiento estético franquista puesto que no hubo tal pensamiento.* » En no tenir model propi ben aviat va perdre aquesta batalla enfront de les reaccions increscendo de les elits culturals antifranquistes per a les quals sí que era important la cultura (Fusi, 2000 :125) « *Aquella ofensiva (las críticas a la apertura cultural que intentó Ruiz Jimenez a su llegada al MEC, el 1951) reveló que el régimen no tenía más sostén ideológico que una trasnochada teología inquisitoria : en otras palabras, el franquismo había perdido la batalla de la cultura* » Tal vegada l'estar situats en una òptica d'enaltiment dels esforços antifranquistes, magnificar el fet real que el Franquisme va ser finalment vençut i substituït per una democràcia, i tal vegada per aplicar una interpretació del concepte cultura lligada als aspectes lingüístics i creatius, porti a minimitzar el que va fer la Dictadura durant quaranta anys de reinvençió de tradicions, regressió i censura, que de ben segur havia d'afectar la modernització cultural del país, i el que va suposar per a la població, l'endarreriment i el control no només econòmic sinó també mental i cultural, en sentit ampli, respecte la situació anterior a la Guerra Civil. El fet que no es tinguin polítiques concretes sobre determinats aspectes de la vida no significa que no s'hi actuï. Com he dit en algun moment, no definir cap política –tot i que jo crec que sí que les va definir i molt clarament- és una manera de tenir-ne i d'aplicar-la. Tal vegada els plantejaments de l'acció cultural del Règim es diferenciïn del que s'entén actualment com a política cultural. Un concepte aquest desplegat sobretot en època democràtica i que implica la participació de la societat civil en la planificació cultural que fan les administracions. Però, l'acció d'intervenció sectorialitzada i

Durant tota la Dictadura, la dimensió dominant té un guia únic que és la classe ideològica i política del govern central visibilitzada en Franco com a líder carismàtic i deïficat. Una dimensió no homogènia, en el fons perquè aglutina diferents famílies i grups estamentals i ideològics, però que convergeix en una unitat d'acció i missatges –la unitat nacional, la unitat catòlica, etc.- en la qual convergeixen, també per raons de jerarquia interna. Els dictats del govern són fets per a tot el territori i per a tota la població sense distincions.

Un Règim que reconstrueix la seua hegemonia i legitimitat basades en la deslegitimació i substitució completa del model instaurat pel Règim anterior a partir d'un discurs ideològic organitzat a tal fi, d'una aliança amb el poder suprem, Déu, per mitjà de l'església catòlica, d'una recuperació de les normes i pràctiques que el govern anterior havia reformat i d'una reorientació cultural total de la societat.

La fase d'implantació del nou poder es caracteritza per la necessitat d'assegurar el seu control i que aquest control sigui clarament percebut pels

minuciosa, sota paràmetres ideològics determinats és evident que és clarament intencional i moguda per motius de legitimació del seu domini i ideològics. En aquest sentit, el repàs del conjunt de lleis, decrets i documents que fan referència a la intervenció del Règim en els diferents àmbits, ja demostra per ell mateix que en matèria cultural, en el sentit no restrictiu del terme -això és no reduïda només a la producció editorial, literària, científica o a la persecució lingüística- és extensa i constitueix un còrpus dens que mostra que el Franquisme sí que li va donar un tractament principal i planejat des del primer moment, aprofitant la situació que genera el final de la Guerra Civil, per canviar les actituds de la societat i dominar-la políticament i ideològicament. Nogensmenys, buscar l'obediència passiva de la població, desmobilitzar-la i proscriure la crítica als dictats i a les idees de les classes dominants, enaltir tothora els beneficis d'una vida basada en la moral, la pau i l'ordre jeràrquic i social; plantejar l'educació com un instrument diferenciat per gènere, de reproducció ideològica i segregació classista, i invisibilitzar els conflictes socials, censurant-los, té efectes evidents, de present i de futur, en el progrés intel·lectual, social i cultural d'una societat. Llegit en termes de capital social, interpretant aquest concepte no tant en el sentit de possessió individual, que li dona Bourdieu, a *Poder, derecho y clases sociales*, Desclée de Brower, Bilbao, 2000, p.151, sinó del que té internament una societat, això és l'entramat de xarxes organitzades que hi operen en tots els àmbits i la doten de contingut i força, la feina de descapitalització social dels elements no afins feta pel Franquisme va ser, goso dir, irreversible. Va construir de fet, una *nova espanya*. Una nova Espanya, els efectes de la qual encara llasten no pocs àmbits de la societat. Joan Subirats a la introducció que fa com a editor del llibre *¿Existe sociedad civil en España ?* citat més amunt, afirma amb contundència que « *Nuestra historia nos ha dejado huellas que no son resolubles desde construcciones institucionales ni desde adhesiones a clubes de países, ni son tampoco fácilmente superables en los poco más de 20 años que llevamos de democracia. El tradicional alejamiento, extrañidad, entre estructuras institucionales, sociedad política y sociedad civil, esa peculiar dependencia social del Estado que venía acompañada de una arraigada (y sin duda justificada) desconfianza de lo público, de lo civil, que no se han resuelto en el vigente período democrático.* », J. Subirats (ed.) op. cit. p. 20.

dominants.⁴⁷ L'objectiu implementa innovacions en la societat que tenen una doble funció: dissuassòria cara a possibles moviments interns d'oposició, i tal vegada d'atac, evidenciant l'abast de la seua autoritat, i exemplificadora, en mostrar per una banda els desavantatges que suposava *no ser afecte a la causa*, i per l'altra contrastar el seu model d'ordre i mando únic amb la diversitat d'accions i direccions de l'etapa republicana.⁴⁸

En aquesta fase, fent aliança amb el poder catòlic que li havia donat suport durant la guerra, s'apropia de tots els centres de producció d'idees i continguts, en especial els mitjans de més incidència social: els de comunicació, els associatius i l'escola; anul·la els diferents governs regionals i en constitueix un de sol, central, unidireccional i dirigit directament pel cap d'estat del Règim, construït com a líder carismàtic, el general Francisco Franco. Un líder que, malgrat les *revolucions de palau* que hi ha en els governs d'aquest llarg període, fruit de la necessitat de mantenir els equilibris interns i de contentar les diferents famílies ideològiques, no deixa en cap moment de tenir el domini absolut.

El discens i la diversitat ideològica és visiblement perseguit i anul·lat en els espais de formació. Encara que les friccions i conflictes continuen sent-hi, no transcendeixen a la societat, amb la qual cosa la sensació de seguretat, d'ordre i tranquil·litat és total. Aquesta sensació de seguretat encara que fos a

⁴⁷ En aquest sentit són il·lustratives les frases finals d'una de les primeres disposicions de la Delegación d'Orden Público a Lleida, tot just acabada d'alliberar la ciutat, en la qual indicava que la població havia de donar proves d'espanyolisme i *de entusiasmo por la Causa* sentiments patriòtics que calia expressar utilitzant el símbol més emblemàtic de la unitat nacional per la qual es lluitava i per la qual la ciutat de Lleida ja havia estat *rescatada para España* (*El Ideal Gallego* (La Coruña), 6.IV.1938. Citat a J.Benet, *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1995 p. 195 nota 10. «*Estos sentimientos es necesario evidenciarlos y exteriorizarlos y, lógicamente se da una prueba de ello no hablándolo (el català) en público (por lo menos)... Es necesario advertir que de la conducta que cada uno observe se va tomando nota para en su día adoptar la providencia adecuada.*» Aquest *en su día*, era una amenaça explícita d'alerta que avisava, evidentment, que quan acabés la guerra i el Règim manés del tot, es passarien comptes, com, de fet, així va ser.

⁴⁸ Entenc que és d'aquesta manera que s'ha de llegir la censura i el control ferri sobre la població, a la que divideix entre bons i dolents, afectes i desafectes, cooptant una part de les elits tradicionals que s'havien posat a la vora del Règim, que va depurar les elits intel·lectuals i professionals ja no només dels llocs de decisió sinó també d'on es gestionava informació, i de les institucions i organitzacions nacionals que tenien un caràcter estratègic: transports, mitjans de comunicació, universitats, centres educatius de primària i secundària, centres de formació de professionals, ajuntaments, diputacions, entitats bancàries, etc.

costa de les llibertats, després del trasbals i els costos de la guerra, era valuosa per a una gran majoria de la població. L'acceptació passiva i desmobilitzada del nou ordre establert va ser la innovació més important de la societat. El Règim se'n va servir i la va potenciar. La pau que instaura més tard es basa en la construcció d'un imaginari col·lectiu basat en el treball, en l'*economia d'esforços*⁴⁹ en qüestions relacionades amb la col·lectivitat, de regles morals, de tradicions de repetició rutinària, de temor al Déu que tot ho veu, i de fictícia tranquil·litat, proscriuint la possibilitat de discussió i debat públics i perseguint qualsevol posicionament que l'autoritat cregués que atemptava contra les regles i normes establertes.

S'incorpora al vocabulari col·lectiu un discurs entre paternalista i dogmàtic, basat en la moral, l'abnegació i la caritat, que parla d'una etapa nova, de la necessitat d'esborrar per sempre les causes que van provocar la guerra – encara que es van recordant periòdicament en els mitjans de comunicació per comparar la situació de conflicte viscuda amb la situació de pau que instaura Franco- de la necessària gratitud al nou Règim i al nou dirigent d'haver salvat el país, i una sèrie àmplia de mots connotats especialment.⁵⁰ Hi ha un procés de mudança ràpida sobre la comunió anterior i una readaptació d'aquests trets comunitaris de caràcter popular, per via del domini absolut i la creació d'una de nova, d'acord amb el nou ideari. I això és significat explícitament pel Règim amb un joc de paraules simbòlic: una *España nueva*, per substituir una *Espanya vieja*.

És cert que també amb el Règim coexisteixen els poders locals: administracions municipals, supramunicipals i perifèriques de l'estat, però tots estaven dirigits i intervinguts directament pel Règim, fins i tot controlant

⁴⁹ Uso el concepte « economia d'esforços » en sentit figurat com a sinònim de l'ordre franquista perquè d'alguna manera fa desaparèixer l'acció de decisió autònoma de la societat civil en tot allò que no afectés la unitat familiar privada. L'Estat gestiona tots els ordres de la vida social, la reeduca i la desmobilitza. En el discurs franquista la mobilització no serveix per res, perquè Franco és el pare i el guia, a la vora de la religió que n'és l'aliment espiritual. A la societat només li cal tenir voluntat i confiar en l'autoritat superior. Déu i l'Estat *proveeran la Patria, el pan y la justicia*, tal com recull el *Fuero del Trabajo* de 9 de març de 1938, i el *Fuero de los españoles* de 17 de juliol de 1945.

directament els nomenaments.⁵¹ Cal recordar, també en aquest sentit, que una de les primeres coses que fa el Règim encara no guanyat tot el territori català és abolir l'Estatut de Catalunya i el marc legislatiu que dotava de certa independència d'acció a les institucions locals polítiques i acadèmiques. La proximitat psicològica i ideològica de les diferents famílies ideològiques que també coexisteixen a la vora dels poders locals, és, tot i les carreres internes per aconseguir espais i llocs de comandament que naturalment existien, des del punt de vista de la unitat d'acció, absoluta.

En aquesta dimensió cal tenir en compte també el paper del poder ideològic religiós, el tot afí al polític, de sentit únic per llei, dirigit simbòlicament i efectiva per l'església catòlica que es converteix en l'instrument màxim de domini ideològic a la vora del Règim, fins que avançada la Dictadura, amb l'augment de pressió per diferents bandes i sobretot a partir del Concili Vaticà II, que marca la frontissa d'obertura, apareix una situació de domini-domini en el si de l'església entre els elements més joves i els més conservadors i immobilitistes.⁵² Polític i ideològic, en aquesta primera etapa la dimensió que abasta tots els àmbits per complet és la del domini, exercida sobretot a partir del control absolut que desplega en tots els àmbits de la població, a l'empara de l'extensa legislació que, per tal de justificar les seues accions, el govern franquista desplega.

Qualsevol sistema de dominació utilitza per als seus fins els instruments amb què compta per traslladar a la població les pautes de conducta i l'ideari

⁵⁰ *Rojo-separatismo, aval, imperi, pàtria, caudillo, raza, sagrada bandera, lengua del imperio, raza del conquistador, caudillo invicto, al mártir José Antonio, por el Imperio hacia Dios*, i una llarga llista de proposicions de caràcter semblant.

⁵¹ El govern proclama l'Ordre de 21 de juny de 1939 en la qual encomana al Govern Civil la potestat de nomenar alcaldes i regidors, decisió que haurà de comunicar al Ministeri de Governació amb l'exposició de motius. Igualment el nomenament de presidents de diputacions i els càrrecs considerats de caràcter públic.

⁵² Aquest fet té una plasmació paradigmàtica a les terres de Lleida, a la primavera del 1966, amb els fets de les terres de la Unió Laical de Beneficiarios de la Catedral de Lleida i els colons que les treballaven a causa del preu que aquells els volien cobrar perquè poguessin comprar les terres, d'acord amb el que establia el Concili Vaticà II. Hi ha un llarg enfrontament entre els uns i els altres, en el qual, a favor dels pagesos hi juga fort l'emissora *La Pirinenca* i un llibre que escriuen quatre capellans joves: Máximo Casanovas, Manuel Domingo, José Marco y José M. González Ruiz, *¿Concilio o rebeldia? Los latifundios clericales de Lérida*. Editorial Nova Terra, Barcelona, 1966. Els detalls d'aquest conflicte són relatats a V.Ximenis, op. cit. p. 143-146.

sobre el qual projecta el seu model: l'estructura educativa, els mitjans de comunicació, les institucions que regeix de manera directa o indirecta, les associacions corporatives, culturals o lúdiques, les elits dirigents de les quals li són afins, les elits intel·lectuals que coopta del sistema polític anterior o que crea de nou en nou, i –no pas en darrer lloc- l'estructura legislativa i normativa, ja sigui a nivell local, supralocal o nacional.

El poder coercitiu, per ser-ho, rescric les lleis del sistema polític anterior que no s'adeqüen als seus objectius i al model de societat que vol crear. El domini les transforma en innovacions i aquestes formen una nova dimensió comunitària. Els governs revolucionaris van dictar lleis per les quals seleccionaven un determinat tipus de perfil en les agències de socialització més rellevants –administració i educació sobretot-, normes per les quals establien una determinada organització escolar i unes línies de promoció i protecció oficials concretes, canvia els noms dels llocs públics i els adequa als seus interessos. Amb el canvi de Règim, hi ha una àmplia mudança per via legislativa que incorporen nous elements i tendències perceptibles i imperceptibles –canvis de noms de carrers, pràctica religiosa obligatòria, persecucions i vigilància policial, desconfiança, gana, por... – sobre els que ja havia innovat la revolució, que dirigiran les accions i reaccions de la societat.

El poder coercitiu es legitima a si mateix passant a ser un govern de dret. Les actituds impreses en la legislació, reproduïda al detall per mitjà d'accions i programes d'actuació determinades, que la despleguen, i difosa i interpretada adequadament per les institucions, organismes i mitjans de legitimació, acaben sent rutinitzades i formant part de la quotidianitat. Aleshores, en general, perden tot el seu component de coerció, inherent a qualsevol norma imposada de dalt, i passen a esdevenir costums.⁵³

⁵³ Reorganitzar les lleis i crear institucions i eines perquè les facin no només complir sinó que en reproduïxin la intenció, per mitjà de la propaganda positiva, als profans, i que difonguin alhora les conseqüències del no compliment, esdevé l'arma més efectiva, d'entrada, per a un executiu com el de la primera etapa del Règim que ha sotmès un altre del qual es vol distanciar i que forma part del seu programa d'actuació, per tant, no només esborrar-lo de la memòria col·lectiva sinó impedir que es torni a reorganitzar, i aconseguir el consens –per decisió voluntària o per aquella inhibició obligada que crea adaptació- dels subordinats que n'immobilitzi les possibles actuacions d'oposició social. G.Lensky, op. cit. p. 66, afirma que *“Gracias a su poder coercitivo una nueva elite se halla en buenas condiciones*

El Règim reordena, per llei i per decret primer, i després amb l'ajut d'agències de suport afins, no només els usos lingüístics ⁵⁴ sinó l'àmbit complet de la formació i l'acció culturals: les tradicions, la memòria i els referents col·lectius⁵⁵; la socialització en els espais formals i informals d'oci⁵⁶, les

para volver a escribir la ley del país tal como la considere conveniente. Oportunidad única porque la ley se identifica con la justicia y el gobierno de derecho. Las leyes pueden redactarse de tal modo que protejan los intereses de la élite, aunque estén plasmadas en términos muy generales, universalistas. Las instituciones que moldean la opinión pública sirven como un segundo instrumento para legitimar la posición de las nuevas élites. Las instituciones educativas y religiosas, junto con los grandes medios de comunicación y otros modeladores de la opinión pública, pueden transformarse en instrumentos de propaganda del nuevo régimen. Con ellos una élite resuelta e inteligente puede rodearse casi siempre de una aura de legitimidad al cabo de pocos meses o años.(...) La propaganda es la manipulación del consenso. El poder coercitivo puede utilizarse a menudo para crear un nuevo consenso. A corto plazo la propaganda puede utilizarse para apoyar una gran variedad de programas y políticas adoptados por una élite. Sin embargo, a largo plazo su propósito básico consiste en la propagación de una ideología que proporciona justificación moral al ejercicio del poder por parte del régimen° Gaetano Mosca dijo que las clases gobernantes no justifican su poder exclusivamente por la posesión de facto de él, sino que intentan hallarle una base moral y legal, a la que hacen aparecer como consecuencia lógica y necesaria de doctrinas y creencias generalmente reconocidas y aceptadas. Por último, las presiones de la vida cotidiana, que limitan en gran medida las actividades de la mayoría de los hombres facilitan la transformación del gobierno de la fuerza en gobierno del derecho. La necesidad de atender a la propia subsistencia pronto arroja a muchos fuera de la liza política.” La legislació és tan sols una peça de l'engranatge de la dominació, i no reflecteix del tot la realitat que passa en una institució, una població o una determinada etapa històrica, sobretot perquè les lleis tenen un procés de canvi més lent i a la llarga en general queden desplaçades pel pas del temps que les fa ser poc operatives i poc reals. Cosa aquesta que afavoreix l'aparició d'innovacions en difícil equilibri amb el marc legal. Tanmateix, les lleis quan són permissives no són d'obligat compliment: només permeten i possibiliten accions diverses; quan són coercitives són efectivament obligatòries perquè el mateix poder que les dicta construeix els sistemes de control per garantir-ho. Les lleis marquen no només tendències d'acció sinó que construeixen la realitat històrica en el present per modificar l'acció i el pensament futur. És una premissa general, de consens generalitzat, que els canvis no es poden imposar des de dalt, i que quan es fan per aquest mètode generen l'efecte contrari. Cal que la societat s'hi avingui de manera voluntària. Aquesta constatació opera d'alguna manera també durant el Règim, i aquest reiterarà durant els quaranta anys la feina de demostrar, per via de la propaganda reiterada i l'estratègia, la bonesa de les seues accions, sense gaires. Encara així, els canvis del Règim operen per la força de les lleis imposades directament i aconsegueixen, malgrat les mobilitzacions posteriors en sentit contrari, els seus objectius.

⁵⁴ Sobre la llarga quantitat de disposicions que el Franquisme pren contra l'ús públic de la llengua catalana vegeu F. Ferrer i Gironés, *La persecució política de la llengua catalana*, ed. 62, Barcelona, 1986 i a J. Benet, op. cit.

⁵⁵ Els nens, a partir del maig de 1938, per una ordre del Ministeri de Justícia que deroga les disposicions en aquest sentit de la República, no podran ser batejats amb noms *abstractes i tendenciosos*, només ser amb noms que estiguen en el santoral catòlic, en llengua castellana. Orden de 18 de mayo, de 1938, « *Ministerio de Justicia. Registro Civil. Normas para la inscripción en cuanto a idioma, nombres permitidos, etc. se refiere. Deroga Orden del 14 de mayo de 1932 i concordantes. La España de Franco no puede tolerar agresiones contra la unidad de su idioma, ni la intromisión de nombres que pugnar com su nueva constitución política (...) Es preciso por lo tanto volver al sentido tradicional en la imposición de los nombres a los recién nacidos com oportunas variantes* ». Els fets sobre els quals justifica aquesta disposició s'expliquen en el text de fonaments. Segons aquests l'ordre del govern de la República de 14 de maig de 1932, tot i que plantejava l'acord del pare i la mare en la imposició de noms que individualitzessin els nens, « *derivó –con el objeto de introducir nombres adecuados a la ideología de aquel gobierno- mediante un razonamiento paradójico y confundiendo el interés público con el político, a la consecuencia de admitir palabras individualizadoras las que expressaban conceptos tendenciosos, que decían encarnados en su régimen, como Libertad y Democracia, o los nombres de las*

pràctiques religioses⁵⁷, el pensament i l'acció ideològica⁵⁸, els rols familiars, i controla la informació, l'associació, l'expressió i la comunicació.⁵⁹

personas que habian intervenido en la revolución ruso-judia a la que la fenecida república tomaba como modelo y arquetipo. Debe señalarse también como origen de anomalías registrales la morbosa exacerbación en algunas provincias del sentimiento regionalista que llevó a determinados registros un buen número de nombres que no solamente estaban expresados en idioma distinto al oficial castellano, sino que entrañaban una significación contraria a la unidad de la Patria. » Aranzadi, BOE del 30 de maig, p. 531-532. El Règim entén, però, que hi ha noms prou religiosos en vasco o en català, que tenen, segons consta al preàmbul de l'ordre, *expresión genuina y adecuada y que pueden y deben admitirse como nombres netamente españoles, y en nada reñidos con el amor a la Patria única que es España.* Cita entre altres exemples Aránzazu i Montserrat. El llenguatge és un poderós transmissor de codis col·lectius i d'expressió del record i dels sentiments. El rigor del Règim i de l'església és tal en esborrar qualsevol reminiscència que pugués recordar el Règim anterior, que obliga a rebatejar els nens que ho havien estat durant la Guerra Civil amb els noms de moda del moment. Sobre aquest tema l'únic testimoni que he trobat és el de Candel, op. cit. p. 32, *“Com sempre passa quan es gira la truita, i gairebé a l'unison, canvià la nomenclatura del bàndol vençut, sobretot la urbana, i en l'aspecte cinematogràfic el cinema Durruti va canviar el nom per Cinema Dorado. (...) Moltes criatures portaven similars patronímics revolucionaris: Germinal, Llibertari, també Durruti, Fraternal, Floreal, Lenin, Internacional... A la parròquia del Port batejàvem els nens a fornades ... es feia entre grups de vint i trenta infidels – i es regalava a cada un una llibreta de la Caixa d'Estalvis amb cent pessetes, que aleshores era una quantitat força més que regular.”* Els llocs simbòlics formen part del record comunitari, així calia canviar els noms dels llocs públics significatius. Com a exemple cito l'Ordre de 18 d'abril, de 1938 per la qual es dicten normes per a canviar els noms de places i carrers, i l'Ordre de 18 d'octubre, de 1938 per la qual es marquen normes de revisió dels noms de les escoles.

⁵⁶ La proclamació de dates ideològicament significatives com a dies de festa és una manera que té el Règim d'aglutinar la població a la vora de les esglésies, pel precepte obligatori, de difondre entre la població escolar les característiques d'aquell fets o d'aquelles persones que es recorden i de fer efectiva la socialització per via dels sermons o dels treballs i recordatoris escolars. De la diversa quantitat d'ordres que es genera en aquest sentit cito a tall d'exemple, el Decret de 16 d'abril, de 1938 pel qual s'estableixen com a dies de festa els dies 17, 18 i 19 de juliol (*Dia de Africa, Dia del Alzamiento y Dia de la Revolución Nacional*). L'Ordre de 13 d'abril de 1938 per la qual es manté la festa del llibre que es diu a partir d'ara *Fiesta Nacional del Libro Español*; La Orden de la Jefatura del Estado donde se declara dia de luto oficial el dia 20 de noviembre de cada año, aniversario de la mort de J.A. Primo de Ribera. *“El ejemplo de su vida, decisivamente consagrado a que fuese posible la grandeza de España por la honda y firme comunidad de todos los españoles y el ejemplo de su muerte serenamente ofrecida a Dios por la patria.* Art. 1. *Dia de luto nacional.* Art. 2. *en los muros de cada parroquia figurará una inscripción que contenga los nombres de los caídos ya en la presente cruzada y víctimas de la revolución marxista.* Art. 4. *concurso nacional en el que se premien los mejores trabajos estilísticos literarios y doctrinales sobre la figura y la obra de J.A. Primo de Ribera.* L'ordre del Ministerio de Educación Nacional segons la qual en todas las escuelas y centros de enseñanza será dedicada el dia 22 del presente mes una lección en memoria de JAPR para explicar su vida y obra. Del cumplimiento de esta orden dará cuenta los inspectores de primera enseñanza y directores o rectores de los centros, a través de las correspondientes jefaturas nacionales” (Orden de 16 de noviembre de 1938).

⁵⁷ La laïcitat és, en l'esquema ideològic franquista, la font del separatisme, el comunisme i el desordre socials i, per tant, ràpidament es reinstauren els símbols, les tradicions, els sants patronals i tradicionals de l'etapa prè-republicana: *“los años de laicismo no consiguieron desarraigar aquellos efectos y desde la iniciación de nuestro glorioso movimiento nacional todas las armas y cuerpos han manifestado sus anhelos de restablecer los cultos y otros actos con que celebraban sus festividades. Y hoy que la espada del Caudillo al mismo tiempo que libera el solar patrio de las hordas que trataron de sojuzgarlo va forjando la nueva España sobre las viejas tradiciones que la hicieron grande no pueden faltar una consagración oficial de tales sentimientos y por ello se ponen nuevamente en vigor todas las disposiciones que proclamaron a los santos patronos mencionados (Purísima Concepción, el Pilar, la Virgen de Covadonga, de Loreto, del Perpetuo Socorro, del Apóstol Santiago, de Santa Bárbara, del santo Rey Fernando y de santa Teresa de Jesús.”* Orden del Ministerio de Defensa Nacional de 14 de novembre de 1938, sobre restablecimiento de cultos. Un decret del mes de maig havia restablert a Espanya la Compañía de Jesús. La llei de 2 de febrer de 1939 deroga la de confessions i congregacions

religioses proclamades per la República i les ordres religioses passen a tenir la situació jurídica que tenien abans del 9 de desembre de 1931.

⁵⁸ L'Ordre de l'1 de juny de 1938 dona normes per tal que totes les associacions professionals ingressin en la Central Nacional Sindical. L'Ordre de juny de 1938 en dicta per a la incautació de biblioteques particulars. El Decret de 25 de gener, de 1941 regula el dret d'associació. Al 1939, la Llei de 9 de febrer declara les responsabilitats polítiques per les quals hom podia ser empresonat i apartat de tots els seus béns i l'Ordre de 21 d'agost de 1941 declara fora de la llei els partits polítics. La censura determina què es pot veure i què no. Orden del Ministerio del Interior de 2 de noviembre de 1938. BOE de 5 de noviembre, nº 128. *“siendo innegable la gran influencia que el cinematógrafo tiene en la difusión del pensamiento y en la educación de las masas, es indispensable que el estado lo vigile, en todos los órdenes en que haya riesgo de que se desvie de su misión.* L'ordre de 9 de maig de 1939, en el programa de secundària, el Ministerio de Educación avisa als professors en aquests termes: *“Los profesores deberán tener cuidado siempre que tengan que dar a conocer el nombre o las obras de algun autor de gran mérito literario, pero de carácter moral reprobable o de tendencias ideológicas o religiosas erróneas, de señalarlo y subrayarlo así a sus alumnos, recomendándoles la evitación de sus lecturas y poniendo bien de manifiesto el carácter de sus errores o de su inmoralidad. Siempre sobre todo en la Enseñanza Media se deberá como regla general, huir de los autores que aunque tengan méritos literarios relevantes sean peligrosos para la buena formación moral y la integridad de la Fe católica en los alumnos y se evitarán temas que, aunque no sean inmorales, resulten inadecuados para la edad de aquellos”* El mateix programa reduïa el pla de treball d'Història Contemporània als temes següents: *“Victoria de Alhucemos y conquista del Norte de Africa. Los pseudointelectuales despechados, la masoneria y los financieros judios internacionales hacen caer la monarquia. La Segunda República. Sus desastres. Sus desordenes, sus crímenes. Su sentido antinacional y anticatólico. El Movimiento Nacional. Franco. España recobra su ser histórico.”*

59. La legislació sobre l'àmbit educatiu és àmplia i diversa i abasta des de la selecció dels professionals, l'adoctrinament ideològic dels que són afins, la catolització i nacionalització de tot el sistema educatiu, la provisió de places, la política escolar, l'afavoriment de l'escola privada per sobre de la pública. En són exemples, l'Ordre de 14 de maig de 1938, del Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Pública. *Depuración del personal de a enseñanza privada*. Ordre de 13 de juliol de 1938. *Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Primaria. Rehabilitación de maestros procedentes de la zona roja*. Segons aquesta darrera els mestres havien d'incoar un expedient i adreçar-lo a la superioritat « *en súplica de rehabilitación provisional para ejercer la enseñanza en el territorio liberado* ». Hi havia de constar *una declaración jurada y toda la documentación que lo acredite como adherido al espíritu que informa el Movimiento, y cuando menos dos avales firmados por personas de reconocida solvencia, que garanticen bajo su personal responsabilidad la conducta del maestro antes y despues del 18 de julio de 1936. También señalará los domicilios que haya tenido a partir del mes de octubre de 1934.* Sobre els mestres recau el pes del control que exerciran els inspectors, també depurats i adoctrinats adequadament en la mesura que fan una obra *d'apostolat social*, segons l'Ordre de 20 de gener de 1939. Igual que l'ensenyament estarà dividit en classes de nens i de nenes, hi haurà una doble via d'inspectors, masculí i femení. Ells, hauran de *“exaltar el espíritu religioso y patriótico, procurando hacer de la escuela una institución española, educativa y formadora de buenos patriotas”*, i elles hauran d'orientar tot l'ensenyament en el sentit formatiu de les dones, *“para su elevada función en la familia y el hogar y asimismo que se establezcan salas de costura, trabajos de jardinería, industrias caseras, etc.”* Sobre l'adoctrinament dels mestres es pot resseguir el contingut de l'Ordre de 16 de mayo de 1938. *Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Primaria “Curso de Orientaciones nacionales para la educación primaria”*. L'adoctrinament dels alumnes i del jovent té com a bases la reforma dels continguts dels llibres per adequar-los a la nova orientació cultural, i la instauració de pràctiques i símbols religiosos a les escoles. *Orden de 20 de agosto de 1938. Ministerio de Educación Nacional. Libros. Comisión dictaminadora de libros para escuelas.* *“El libro escolar representa dentro de la orientación cultural de la enseñanza primaria una influencia que es necesario encauzar adecuadamente para lograr con ello dar a la escuela, al maestro y a los niños aquella sana doctrina, saturada de espíritu religioso y patriótico que constituye la esencia de nuestro GMN”* (BOP de 31 de agosto de 1938) Així, el 20 d'agost de 1938 es crea la *Comisión dictaminadora de los libros de texto que se han de usar en las escuelas nacionales*. En virtut del qual són inutilitzats tots els que es feien servir anteriorment i es crea la censura del llibre escolar ja que *“para que un libro pueda ser utilizado necesita la autorización de esta comisión.”* Un adoctrinament i una censura que afecta també els alumnes de l'ensenyament mitjà. La Llei de 20 de setembre de 1938 n'emprén la reforma, també de continguts. Continguts que, segons consta en l'argument preliminar d'aquesta llei, són *“camino seguro para la vuelta a la valoración del ser auténtico de*

1.1.2. La dimensió comunitària

S'ha definit la comunió com el sentiment de participació col·lectiva en fer un “nosaltres” en una “casa” comuna. Salvador Giner la identifica amb un mot que, en el període concret que analitzo, pren un sentit rotund: *la lleialtat, o les lleialtats*. El sentit va lligat a la ideologia en la mesura que abasta les idees, les creences i el món sagrat dels individus i les societats.

Així, en el moment que es bipolaritza l'autoritat política i es visibilitzen sengles espais de poder confrontats, la dimensió comunitària existent abans de l'Alçament s'escindeix en dos, ja que les posicions dominants representen no només models polítics diferenciats sinó conjunts de valors distints i en alguns aspectes antagònics. D'una banda, el laïcisme, la llibertat, la igualtat, les essències catalanes diferencials, la llengua, el patrimoni. De l'altra, el catolicisme, el control, l'ordre absolut, la diferència de classes i la unitat de la pàtria.

Es visibilitzen un doble tipus de comunió que estan estretament relacionades: la cultural i la política. Els referents de la comunió cultural són la nació, la llengua, la religió, etc. i els de la comunió política, bàsicament els partits i els seus líders i ensenyances. Tanmateix, mentre que la segona integra la primera, la primera pot operar en solitari. Seguint Tönnies i Simmel⁶⁰ es pot

España, de la España formada en los estudios clásicos y humanísticos de nuestro siglo XVI, que produjo aquella pléyade de políticos y guerreros –todos de formación religiosa, clásica y humanística– de nuestra época imperial, hacia la que retorna la vocación heroica de nuestra juventud. (...) la formación clásica y humana ha de ser acompañada por un contenido eminentemente católico y patriótico. El catolicismo es la médula de la Historia de España. (...) Se trata así de poner de manifiesto la pureza moral de la nacionalidad española, la categoría superior, universalista, de nuestro espíritu imperial, de la Hispanidad, según concepto felicísimo de Ramiro de Maeztu, defensora y misionera de la verdadera civilización, que es la cristiandad.”

⁶⁰ Tönnies, op. cit. p. 45-50 fa aquesta referència. Simmel, per la seua banda, va estudiar també les lluites que apareixen entre components comunitaris com ara l'enemistat i l'antagonisme i va afirmar que hi ha dos tipus que afavoreixen les lluites antagòniques: la diferència i la semblança. En l'anàlisi que fa del conflicte sorgit de grups socials que comparteixen una mateixa unitat, posa de relleu la necessitat que tenen d'establir paràmetres diferenciadors entre ells per accentuar com a conflictes, i posar una distància extrema entre ells, aspectes que ja existien abans del conflicte i que es vivien amb normalitat. Mostra alhora la necessitat que tenen els contendents d'accentuar aquests extrems i de posar-los en confrontació amb la situació de consens que precedeix el conflicte. L'autor l'ha tipificat com un cas en què l'escissió neix del conflicte, no pas el conflicte de l'escissió. “ *El recuerdo de la unanimidad anterior actua con tal fuerza que la oposición actual resulta infinitamente más aguda y encianada que si no hubiese habido*

dir que l'essència de la comunitat en l'espai geogràfic de Catalunya en tant que unitat de consens de sers desiguals es desfà el 19 de juliol de 1936. La que havia estat fins al 18 de juliol casa comuna ja no serveix per a tota la societat i l'autoritat simbòlica que representa el sentit comunitari per la voluntat del consens es trenca també perquè ja no és el resultat i el garant de la unitat.

Crec que es pot afirmar l'existència, en aquest sentit, d'una unitat social i cultural anterior a la Guerra Civil, tot i les diferències de parers, posicionaments polítics, desigualtats, controvèrsies, etc. Una unitat de consens i de convivència basada, des del punt de vista polític, tot i la feblesa i els equilibris continus, en marcs legislatius i cambres de debat constitucionals; des del punt de vista cultural en la mesura que es comparteixen codis de treball, de vida i simbòlics comuns i llengües i manifestacions culturals diferents en un mateix territori. Tal vegada, per aquesta convivència civilitzada anterior és més greu la tria, la selecció ideològica que ha de fer la població.

Els elements simbòlics que determinen i diferencien cada una de les comunions són reforçats per les forces polítiques que respectivament les lideren i, en el cas de la comunió perseguida, és reforçada per la situació comunitària de grup de ser víctima de persecució, per raons de víscera: ser religiós, catòlic o practicant. S'estableix així una dialèctica entre la doble component de la dimensió dominant oficial i la de la dimensió comunitària, també escindida en dos i polaritzada a partir d'un paràmetre cultural: no la llengua sinó la religió. Amb una diferència important: la dimensió dominant és visibilitzada com a poder, la dimensió comunitària no legitimada per l'autoritat, que existeix en un conjunt no petit, dins el territori de la societat catalana es manté en estat latent, amagada, perquè és perseguida. A banda d'aquesta polarització, l'escenari bèl·lic comporta l'aparició d'altres elements comunitaris

antes ninguna relación entre las partes. (...) Cuando han existido previamente igualdades esenciales entre las partes, es cuando más generalmente degenera en lucha y odio una diferencia de opiniones. El fenómeno sociológicamente muy importante del "respeto al enemigo" suele no existir cuando la enemistad se produce entre personas que antes habían pertenecido a una misma unidad. (...) Y cuando queda aún suficiente igualdad para que sean posibles confusiones y mezclas de fronteras es preciso que los puntos de diferencia sean destacados con tal radicalidad que muchas veces no se encuentra justificado por la cosa misma". G. Simmel, op. cit. p.332-335

de grup que són comuns als uns i als altres: les xarxes de solidaritat entre grups afectats per la desgràcia.

La Dictadura franquista, en tant que devota del feixisme, té en comú amb aquest, si més no, dos de les seues formulacions teòriques més cares: la concepció antidemocràtica i totalitària de l'Estat, presa directament de les tesis de Hobbes, i la del cap mític, sobrenatural per a governar els pobles, idea aquesta estudiada per Max Weber.⁶¹ Mirat des de Catalunya estant, aquest fet pren una significació més profunda ja que a les conseqüències generals del conflicte, se n'afegeix una altra de més complexitat simbòlica, ja que tant l'un com l'altre provoquen xocs de caràcter cultural nacionalista. El Règim renacionalitza el país i imposa la seua pròpia interpretació de la que havia de ser la nova comunitat del nou estat nacional: *una unidad de destino en lo universal*.

L'etapa del primer Franquisme es caracteritza per una desdiferenciació comunitària que es transforma a Catalunya, als anys seixanta, en una lluita explícita entre comunions, no només entre les dos anteriors sinó amb una tercera –diversa, complexa i heterogènia- que arriba de la mà de la immigració. Aquesta triple dialèctica entre comunions es resol també en termes de poder i domini. La comunió oficial té el mando absolut, la identitària del territori ha recuperat elits representatives i comença a estar en condicions de plantar una certa cara, o en tot cas de negociar. La de nova arribada no té elits i sí molts problemes. Quan comença a tenir portaveus qualificats, es posen a la vora de l'antifranquisme i miren de guanyar espai, emfasitzant el seu sentit adaptatiu. Aquest és el sentit, si més no, de els aportacions de Paco Candel. En lliça perceptible, que a voltes és negociació i adaptació entre elits, continua havent-hi dos comunions, encara que en el terreny de la realitat la situació sigui més complexa. La polarització oficial autòctons/espanyols se superposa a aquesta complexitat interna.

⁶¹ J.M. Balle i Josa, *Història de les ideologies socials contemporànies*. Panorama actual de les idees. Dalmau editors, Barcelona, 1965, p. 64

1.1.3. La dimensió innovadora

Els tres anys de guerra, per ser-ho i per contenir un projecte revolucionari que s'intenta desplegar des de dalt i des de baix és un període que propicia les innovacions. Fruit de la inestabilitat que provoca adaptacions constants, tant de la societat civil com dels mateixos òrgans de govern, la dimensió innovadora és combinada amb l'acció del domini.

Es visibilitzen diferents tipus bàsics d'innovacions. Les que emanen del poder institucional o dels grups que el representen a nivell local, tenen un propòsit d'efecte jeràrquic, vertical, que es refereixen al manteniment de l'ordre, al projecte que volen implantar i a l'evolució d'aquest projecte, es tradueixen en lleis, decrets que proposen canvis o modifiquen aspectes ja existents sota els paràmetres del nou ordre. Les que sorgeixen de la societat civil, per l'efecte de les propostes fetes des de la jerarquia superior, o per l'absència i desorientació d'aquests en camps essencials de la quotidianitat, van orientades cap a la consecució d'objectius de gaudi particular, de supervivència i conservació, i tenen uns efectes horitzontals, en la mesura que s'interrelacionen amb altres actors quotidians en el mateix nivell i verticals en sentit ascendent, en la mesura que poden provocar una nova resposta de part de les institucions.

Nous sistemes de mobilitat social. Mobilitat ascendent fruit de les necessitats dels nous poders locals, comitès i sindicats. Un sistema per afinitat política en els diferents espais a partir dels quals s'ordena l'escenari de guerra i el de no guerra: espais militars, polítics, civils pujats d'escalafó al front. Noves situacions de prestigi social.⁶² Mobilitat descendent, que pateixen les persones que perden l'estatus que tenien fins aquell moment, per efecte de la repressió

⁶² Són diversos els exemples que expressen aquesta ascensió a càrrecs de comandament i responsabilitat, sense estar del tot preparats. A les pàgines d'*Acràcia* hi ha referències diverses a aquesta situació, denunciant en bona part els privilegis que tenien pel fet de posseir un aval o un carnet sindical. En el mateix sentit, recullo el comentari de Teresa Pàmies, a *Records de guerra i exili*, Dopesa, Barcelona, 1976, p. 11, sobre la seua experiència personal: “*Si era tan superficial la meua preparació teòrica, ¿com podia copsar les deformacions i adulteracions comeses? ¿i com era possible que una noia amb una base teòrica tan pobre fos membre del Comitè Executiu de les JSUC? Doncs bé: en una guerra com aquella, les promocions són fulminants; els grups polítics proliferen i els “quadres” disponibles amb prou feines han llegit els Estatuts de les organitzacions escollides*”.

per motius polítics i ideològics. També les pateixen les famílies, membres de les quals són morts o empresonats, al front i a la reraguarda.

Hi ha nous models de producció i distribució de béns, serveis, premis i càstigs. Pel que fa a la banda republicana, s'instauren les col·lectivitzacions a diferents indrets com a mostra d'una nova manera d'entendre el paper d'obriers i amos, la producció i la distribució familiar i social dels béns produïts.

Hi ha cohesions de grup circumstancials, noves lleialtats. Un dels efectes més immediats de la proclamació de l'Alçament i de la resposta contrària que obté, és com ja s'ha dit, la divisió en dos blocs contraris del territori i de les persones. Durant la guerra, el secret, guardar el secret de la manera de pensar, és, per als que no hi estaven implicats a primera fila, o als que se sabien contraris a la ideologia imperant en la zona que els havia tocat estar, un valor a preservar. Es generen afinitats de grup per les idees polítiques contràries a les oficials en l'entorn immediat. Alhora, hi ha solidaritats semblants entre els familiars empresonats polítics que compartien la desgràcia de tenir un familiar al front. Hi ha solidaritats entre els refugiats i els que els donen refugi. Més enllà de l'acabament de la guerra, queden sentiments de solidaritat que es mantenen. Compartir situacions de tragèdia comporta el fet que es compleixin les lleis de simpatia esmithianes.

La revolució comporta dotar-se d'estratègies de supervivència. El desenvolupament del conflicte prova la fortalesa dels grups en litigi, no només d'una manera real, sinó també d'una manera simbòlica, sobretot quan la base de la lluita se sustenta sobre ideologies que representen col·lectivitats i grups de pressió que pivoten sobre components forts com ara trets identitaris i religiosos, perquè prova la fortalesa dels deus de l'un per sobre dels de l'altre. Qui guanya queda àmpliament reforçat i la victòria dona força infinita i legitimitat als grups que inicialment, no tant els voluntaris conversos posteriorment, van defensar la seua bandera.

La guerra modifica la conducta apresada, les rutines ja establertes, els equilibris de poder. La manera d'interpretar i explicar la realitat es bifurca segons la visió del bàndol on s'estigui situat. La societat genera dispositius d'adaptació segons cada grup social i les característiques urbanes o rurals dels territoris. En el dia a dia del període bèl·lic, els objectius a llarg termini i els plans familiars o comunitaris deixen de tenir valor, perquè en no tenir garantia de resultat no tenen cap utilitat ni raó de ser: no se sap quan s'acabarà la guerra, ni qui serà viu l'endemà. Només la supervivència diària i l'articulació d'estratègies per sobreviure marca l'horitzó immediat de la població, tant la que és al front com a la reraguarda. Preval per tant el món de la immediatesa.

Com en el cas de la Guerra Civil, s'observa el pes del poder polític dominant com a element innovador des de la jerarquia. La innovació, entesa com la resposta a necessitats noves, en aquest període és subsidiària de la situació generada després de la guerra i en especial de l'actuació normativa i executiva del poder polític dominant – tant de l'estat com dels locals- que hem resseguit de manera somera en l'apartat anterior. Tal vegada la diferència amb les innovacions del període bèl·lic, és la dimensió temporal amb què es treballa. L'arribada del Règim -la manera com arriba afegit al cansament psicològic per la guerra-, no té connotacions de provisionalitat –encara que un sector, sobretot els que van anar camí de l'exili estès convençut que no podia durar gaire- sinó de solidesa i permanència.

Les innovacions anteriors, encara no consolidades, són esborrades i substituïdes per altres de noves, o renovades, a partir dels paràmetres normatius del Règim que pretenen distanciar-se del tot del període anterior i fer un salt en el temps cap al passat, reinventant models, símbols i pautes anteriors al període de la República i encara remotes d'un passat històric determinat, caracteritzat pel conservadorisme i el domini de les classes més benestants. Els exemples en aquest sentit són quantitativament importants en l'aparell discursiu del Règim, tant l'ordinari com el legal.

Les estratègies que la societat catalana posa en joc difereixen segons l'estament social, els recursos perduts o guanyats per l'efecte de la guerra, i el bàndol on s'hagués lluitat o, real o suposadament, *militat*. El ventall pluriforme i divers d'accions que operen tenen com a element comú, tant per als uns com per als altres, la supervivència i l'afermament de la seua posició social significativa quan se'n té. Una supervivència que, per a una àmplia majoria és econòmica, biològica, vital, professional i que per a altres, per als afins al Règim, pren un caire de reubicació racional en l'espai social i polític, a nivell estatal o local. Per a altres, encara les estratègies de supervivència tenen una component de rebel·lió pels valors de la comunitat perduda. Converteixen el risc social que tenen com a oposició en esperó i finalitat per continuar lluitant.

El contacte de les dimensions innovació-comunió, dirigida pel poder, porta a un procés de substitució formal ràpida dels elements comunitaris de la població dels que havien marcat la República, per uns altres models dissenyats pel Règim, en els àmbits institucionalitzats. El domini es converteix en aquest cas en factor innovador, creador d'una nova idea comunitària i d'una nova comunió, en el doble sentit de nova estructuració de pautes i normes i de reinventar la tradició, i alhora provoca la innovació de les elits, canvi d'estructura i dels llocs de poder, assegurant posicions de supervivència per raons ideològiques. Tot i la profunda transformació en sentit contrari, la nova comunió construïda des del govern pren aspectes de l'anterior- les tradicions religioses, folklòriques i musicals sobretot- i alguns dels seus agents per incorporar-los, reorientats lingüísticament i ideològica, i mantenir l'obligada mesura de continuïtat que ha d'introduir un govern per fer-se més agradable als seus súbdits. Tal vegada també perquè no es pot reconstruir totalment la comunitat des d'un buit i al Règim l'interessa mantenir, convenientment reinventades, aquelles bases nuclears de la societat que la doten d'unitat interna i li donen continuïtat i seguretat: tradicions, costums i festes locals, fins i tot l'ús de la llengua autòctona en situacions folklòriques o de caràcter privat.

El Règim emprèn la política de separar el gra de la palla per tal de "*desarraigat el veneno separatista*," tot tenint en compte que

*“no ha corroído el alma de todos los catalanes ni mucho menos, pues en Cataluña hay mucho español de corazón. A unos y a otros no debemos darles pie para que teman a la España Nacional, sino para que la empiecen a amar los primeros y la amen aún más los segundos”*⁶³

Així, desplaça part de la comunió existent als diferents territoris a espais privats, que queda sublimada a mans de grups minoritaris que, sols, o en contacte amb els grups de l'exili, mantenen d'alguna manera el conreu i l'expressió de la llengua, en tant que era pràcticament l'única expressió real d'oposició comunitària, i la més simbòlica.

El contacte entre la comunió de la societat dominada i la nova imposada per llei, no anul·la del tot la primera sinó que la desplaça. La porten els individus. D'una banda queda relegada als espais interns i públics, no oficials i clandestins, i de l'altra és mantinguda i recreada per una part important dels seus garants malgrat l'obligada desaparició de l'escena oficial i institucional. El manteniment dels drets comunitaris més simbòlics com la llengua en la distància pels exiliats és un element de reforç de la pròpia posició opositora. A l'interior per als intel·lectuals que estan treballant per reconstruir la identitat comunitària front la desdiferenciació franquista s'hi torna també ben aviat per l'arribada de noves comunitats culturals.

1.2. Procés i canvi

Un procés no implica necessàriament canvis profunds. La renomada sentència de Norbert Elias⁶⁴ per la qual planteja que cal identificar, si és que canvia alguna cosa, què canvia i encara què afecta l'estructura i què no, té en aquest cas una resolució interessant perquè els actors generadors de la

⁶³ Citat a J. Benet, op. cit. p. 198. És un fragment d'una ordre que Franco adreça als generals en cap dels dos cossos de l'exèrcit que operaven a Catalunya.

⁶⁴ Norbert Elias, *El proceso de la civilización*. Fondo de Cultura Económica, 1989, p.12... « *Un concepto de cambio social que no distinga claramente entre cambios que se refieren a la estructura de una sociedad y cambios que no afectan a la estructura social y que tampoco distinga entre cambios estructurales sin una dirección determinada y cambios estructurales que a lo largo de muchas generaciones mantienen una dirección determinada, ya sea el aumento o la disminución de su complejidad, es un instrumento muy insatisfactorio de la investigación sociológica.* »

mudança dràstica del 1936, del 1938, com la democràtica i negociada resultant de la fi del dictador, i la Dictadura, intervenen directament, per fer-los possible, en l'estructura social substituint components i introduint-ne de nous.

L'estructura social és l'articulació de les diverses parts i elements que donen sentit i continuïtat a una societat, feta de manera conscient entre els institucions i la interrelació entre aquestes i la divisió de tasques i poders de la població. La intervenció franquista pretén crea un nou ordre social, per tant incideix en tots els elements que actuen en la configuració estructural de la societat: els valors (recel, por, individualisme, inhibició, obediència, secretisme...) i els símbols, el paper nuclear de la família i els rols de gènere, les normes de relació, conducta, valoració moral i estètica, l'espai educatiu que multiplica amb la incorporació de l'educació religiosa, la reproducció d'informació, els processos de modernització de les distintes poblacions de l'estat, la planificació econòmica i urbanística, el control dels mitjans de comunicació i les agències de socialització.

Uns elements que passen a ser reformulats, controlats i reproduïts per la mateixa estructura institucional que reorganitza l'estructura cultural com a element ideològic. La mudança cultural que defineix i transforma la societat en la immediata postguerra l'afecta perquè la innovació és feta per decret, basada en la por i la repressió, i des d'una perspectiva ideològica totalitària, que no només és diferent sinó que vol fer patent i perceptible aquesta divergència de conviccions i formes amb l'anterior model de societat. Així es basa en elements comunitaris, per travar una identitat o unitat col·lectiva, sobretot a partir dels símbols rituals de contingut religiós.

Es un fet evident que, malgrat tota l'acció de socialització intensiva i oficialment unidireccional del Franquisme, es manté un important pòsit de la comunió anterior al procés bèl·lic, que és de fet una de les bases on es nodreix la recuperació antifranguista. Cal pensar, doncs, que hi ha parts de l'estructura cultural que queden sense afectar o afectats amb poca intensitat, o que en algun moment determinat la socialització franquista perd el seu paper simbòlic i

passa a ser informació interioritzada rutinàriament i a generar resistència i desviacions del model establert, o que l'acció oficial genera els seus propis anticossos en forma d'efectes no desitjats, distints dels que es pretenien, o que hi ha parts de l'estructura social que són més resistents al canvis imposats que els altres, o bé que les raons causals són el conjunt de totes aquestes variants.⁶⁵ En definitiva són les persones, i el pòsit i els interessos d'aquestes persones, en contacte amb el pòsit i interessos d'altres, les que produeixen, com els produeixen, els canvis.

Qualsevol tipus de domini, en especial si l'acció suposa una modificació de les rutines i, sobretot, en les creences, genera rebuig, que es pot explicitar o amagar, i en una situació de Dictadura genera, a més i paral·lelament, adaptació. Una adaptació racional després d'una revolució i una guerra també amb distincions i injustícies importants. Les noves pautes comunitàries se superposen a les anteriors, però les primeres mai no acaben de desaparèixer del tot: si més no queden els individus que les interioritzen i les reproduïxen en diferents moments i en diferents espais. Operen amb estratègies d'adaptació per interioritzar la nova comunió social i reproduir-la en especial en l'àmbit formal. En aquest àmbit el canvi és perceptible i rígid, perquè les seues regles de funcionament són obligatòries i compartides per tothom.

En l'espai informal no només el canvi és més lent, perquè és l'espai íntim on només regeixen les regles internes i particulars del grup i l'intercanvi intergeneracional es dona en estat pur, directament sense intermediaris. I aquest espai és rellevant per al procés no només socialitzador sinó decantador de conductes en l'etapa de joventut i maduresa.⁶⁶

⁶⁵ En un nivell semblant de raonament, i continuant amb les preguntes sobre els efectes dels processos culturals, caldria qüestionar-nos sobre les continuïtats entre el període anterior a l'etapa democràtica i aquesta; no només el pòsit que deixa l'operació de la Dictadura en la comunió i la tradició resultants, sinó els elements que hi romanen, tenint en compte la diversitat de comunions en contacte. Per definició els efectes sobre cada fase d'un procés són acumulatius i no s'esborren mai del tot, sobretot si han quedat interioritzats. Amb tota probabilitat els elements més forts de cadascuna, no només derivades del contacte lingüístic, hi perviuen mixtificats.

⁶⁶ En la pràctica totalitat de les entrevistes que he fet, el context ambiental, no només el familiar, pren, o no, una funció de formació cultural i política, malgrat el context oficial. Per tant, hi ha una comunió oficial i una altra oficiosa que es va retroalimentant intergeneracionalment. La dominació i la innovació comunitària imposen al seu torn una sèrie d'innovacions de caràcter particular que són estratègies

2. GUERRA CIVIL I FRANQUISME, COM A CAPITAL CULTURAL DE CATALUNYA

El procés Guerra Civil i Franquisme és, per estar profundament marcat culturalment com s'acaba de veure en el capítol anterior, encara una realitat profundament viscuda i present, en una part no petita de la població que el va viure directa o indirectament.⁶⁷ Alhora és també passat reconstruït, recreat i reproduït a través dels processos de socialització –família, escola, i mitjans comunicació.- per a una cada vegada més àmplia franja que no la van viure i només la tenen com un referent teòric d'estudi. També és un referent instrumentat políticament com a eina d'adhesió comunitària. Per tot plegat, conforma *la* part substancial⁶⁸ del coeficient cultural i simbòlic de la història contemporània, i del capital cultural referencial oficial i legítim de la societat catalana.⁶⁹

d'adaptació i supervivència. És del refranyer allò de “feta la llei, feta la trampa” Així, malgrat la persecució sistemàtica de què són objecte els mestres, i com ells la població en general, malgrat l'obligatorietat de presentar avals per no ser apartats de la seua professió o dels seus béns, hi ha exemples diversos que confirmen l'obtenció d'aval encara que fossin actius catalanistes, en aquests casos hi havia jugat la influència familiar. Malgrat el control oficial mitjançant els programes oficials, és obvi pensar que aquestes persones serien a mitjà termini, tan veladament i continguda com calien les circumstàncies, agents potencials antifranquistes. Són exemples d'aquestes estratègies que comporten innovacions, la resposta a l'exili o al desplaçament forçat cercant suports, reorganitzant publicacions, grups d'opinió, etc. Són efectes innovadors no desitjats de l'acció dominadora per recuperar una comunió intervinguda de manera no natural.

⁶⁷ Aquesta presència latent dels fets viscuts en aquestes persones, la major part de les quals va viure la Guerra Civil i/o la Dictadura sent jove o infant -la majoria va patir directament en la seua persona o en la d'alguns membres familiars, la mort o la repressió- es manifesta clarament en les entrevistes orals i en els llibres de memòries. Hi ha una idea comuna: “*perdó sí, l'oblit mai*”. N'hi ha també una altra de recurrent, en un sentit semblant: la dedicatòria als néts i nêtes, o als fills i filles, segons l'edat, amb l'advertiment que volen que l'experiència viscuda en primera persona els serveixi de lliçó per no tornar-la a repetir. Probablement perquè el desenvolupament de la història política en època democràtica ha fet que es busquessin sobretot els testimonis dels lluitadors en la banda republicana i els perdedors, en definitiva, el sentiment de rancúnia que ha pervingut és més evident i palès en els que viuen els esdeveniments a la banda republicana i com a vençuts que en la resta.

⁶⁸ Dic això sense menystenir la importància que va tenir la Transició. Però com a vivència social, com a procés i producte cultural, que és en definitiva el que m'interessa en aquest estudi, la transcendència del continuïtat guerra i Dictadura és major perquè en aquest període es van produir les fractures socials més fortes de la història contemporània.

⁶⁹ P. Bourdieu, op. cit. p. 131-164, defineix el capital com la suma dels elements qualitatius i quantitatius que una persona racionalment ha estat, i està, acumulant al llarg de la seua vida en diferents àmbits que, racionalment, li són, com a persona que viu en societat, productius per accedir a un determinat estatus de valoració i/o de poder, o per mantenir-s'hi. Ell el classifica en l'àmbit econòmic, el social i el cultural. Capital cultural és, per tant, seguint aquest autor, una acumulació de producte cultural rellevant. Per extensió, es pot dir que no només les persones acumulen capital cultural, sinó també les societats i els territoris que en són representació.

Per a la construcció mental de la societat catalana, s'afegeixen paral·lelament als canvis graduals del país, les innovacions obligades en l'edifici particular⁷⁰. Per sobre, plana la idiosincràsia cultural i política pròpia i el fet que l'esclat de la guerra i l'ensorrament de la II República arribessin en uns moments que hi havia obert un procés intern de construcció nacional que tot just sí havia començat a bastir-se. És sobre aquesta definició de la identitat catalana pròpia que pivota l'activitat de les institucions locals durant la Guerra Civil i, reforçada sobretot per l'esperó de la persecució franquista, l'activitat dels catalans que treballen clandestinament en l'interior i en l'exterior.

En aquest apartat desenvolupo la idea que la manera com és incorporat aquest capital cultural a la memòria de la comunitat catalana resulta de la combinació domini-comunió-innovació. En la banda del poder i seguint la mirada processual, s'ha de situar els dos camps que es veuen a si mateix com a legítims i que la conjuntura situa en espais diferents i amb distints períodes de govern i oposició, amb les respectives comunions que també són afectades per aquests cicles, ara d'influència, ara de persecució i silenciament. La innovació és el conjunt de les accions respectives que, respecte la legitimació del seu poder carismàtic per a la comunitat, posen els uns i els altres en joc.

⁷⁰ Com a resultat d'aquest procés, la societat espanyola de l'inici de la guerra té poc a veure amb la que sobreviu la Dictadura. Tot el país és diferent. Catalunya, per força, tampoc és la mateixa. No només pels canvis generacionals biològics, i per les pèrdues, sinó pels canvis estructurals a què ha d'anar fent front en un procés bèl·lic que es perd, la reconstrucció i en especial en el domini d'un Règim de caràcter uniforme, tot i els matisos, i de llarga durada (abolició de l'Estatut, pèrdua de pes polític, econòmic i cultural, pèrdua de posicions de privilegi front la resta d'Espanya, de la classe política, dispersió de la intel·lectualitat, pèrdua dels mecanismes de dominació i control, dels mitjans de connexió amb la societat desdiferenciació, etc.) El Règim incorpora canvis en les estructures de dominació de Catalunya, en el paper dels poders locals, en la distribució de la població, en l'economia, en l'estructura familiar, en el món de l'educació, en el món del lleure, en el de la participació cívica i política, en l'àmbit de les comunicacions. Canvis també en el lloc estratègic i distintiu que ocupa Catalunya en el conjunt de la societat espanyola i respecte d'ella. Un procés que va afectant el seu paper històric ja que, en paraules de Lluís Flaquer, a «El franquisme en perspectiva» revista *El Món*, 5, III, p.25 ...*“el procés de modernització comportà la urbanització de regions que fins llavors havien estat sobretot rurals i, principalment, el creixement de les classes mitjanes no funcionaries, sense l'existència de les quals difícilment s'hauria pogut accedir a la democràcia i afirmar-la en el futur. Paral·lelament, en aquest període es forma una classe dominant única en tot l'àmbit estatal. Fenomen que anà lligat a la consolidació d'un sol mercat dins les fronteres de l'Estat. Tots aquests fets comportaren l'esmussament dels fets diferencials basc i català, ja que avui aquestes zones no són ja les úniques industrialitzades de tot Espanya.”*

L'efecte directe de la repressió de la llengua catalana en els àmbits públics, el desplaçament d'aquesta per la llengua de prestigi i de dominació dels vencedors, va provocar com a efecte rebot que la definició i construcció nacionals es fessin sublimant les qüestions comunitàries, essencialistes les que podien enfortir i cohesionar, perquè eren emblemàtiques. Bona part dels discursos que es construeixen, a l'exili i a l'interior, durant la Dictadura forgen Catalunya - forçats per les circumstàncies i l'objectiu de recuperar el poder perdut durant la Guerra Civil- sobre una comunitat nacional ideal indissolublement muntada sobre la llengua i la cultura pròpies, que funcionen com a estructures bàsiques i són vistes com els pilars essencials de la seua unitat. J. Pous i Pagès ho va sintetitzar ja al 1944 en una cita cèlebre “...a Catalunya, política i cultura són una mateixa cosa.”⁷¹

2.1. El llast dels costos de la guerra i el Règim en la construcció cultural de Catalunya

L'objectiu d'unitat i desdiferenciació del Règim té el seu màxim exponent en els efectes que té en l'àmbit cultural. Des del punt de vista de la producció autòctona, és afectat primer per la dispersió, la mort, el silenciament dels agents declarats no franquistes; des del punt de vista de la construcció de continguts i símbols, per la intensitat de la política cultural que homogeneïtza continguts, publicacions i missatges i està dirigida i potenciada des de les diferents agències i agents del Règim, totalitària i assimilacionista estructuralment i conceptual, pels consensos i adaptacions de la població i, encara, pel particular desenvolupament de la transició.

A Catalunya, mirat en perspectiva, és afectat també en els moments de represa -tant en els inicis en plena època de Dictadura com en l'etapa de transició- per la mobilització cultural com a arma de combat antifrancquista, pel

⁷¹ J. Casassas (coord.) *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Pòrtic, Barcelona, 1999, p. 26

joc de sinónímia programàtic que s'estableix entre resistència cultural i llibertats, i, per tant, per la subjecció a necessitats polítiques i nacionals.

Fet aquest que tant es pot observar en les esferes de la creació, producció i difusió, com en el terreny de la pròpia formació, dinàmica innovadora i maduració reflexiva de pensaments, actituds i projectes de futur i encara en el panorama del desenvolupament de les ciències acadèmiques i el decantament de la investigació que sobre aquest tema han fet les diferents disciplines, en especial la sociologia i la sociolingüística.⁷² El tipus d'orientació

72 La manera com la sociologia ha analitzat el Franquisme i les àrees d'especialització que ha desenvolupat s'han vist afectades també pel llast del procés bèl·lic i dictatorial. Aquest grau d'afectació causal es pot sintetitzar en tres punts. El primer, l'anàlisi de la història ha estat un tema d'estudi que ha estat atribuït tradicionalment, i pràcticament en exclusiva, a la disciplina històrica. El segon és sens dubte, la joventut del conreu *normalitzat* de la ciència i les pròpies dificultats de desenvolupament a Catalunya. Un retard històric que té com a causa directa el fre que suposa el conflicte bèl·lic del 1936-1939, i sobretot la política franquista de mantenir només línies acadèmiques descriptives i reproductives d'un pensament *nacional*, des del punt de vista del qual primava en especial la mirada històrica. Aquesta política a la defensiva del Règim va afectar tota la comunitat científica sociològica del país i en va estroncar la tradició. Segons Salvador Giner et al. (ed.) a *Diccionario de Sociología*, Alianza Editorial, Madrid, 1998, a l'entrada "Sociología en España", p. 741-745, diu "Toda la tradición de pensamiento y la investigación social de la Restauración y la República incluida la escuela de Ortega y Gasset, se eclipsó a raíz de la Guerra Civil para renacer sólo a partir de los años cincuenta. Las universidades fueron depuradas y tanto Ortega como sus principales discípulos tuvieron que emigrar, si bien realizaron una importante labor en los países de acogida. Son los "sociólogos sin sociedad" según Gómez Arboleda, cuya influencia sobre la teoría social española será mínima hasta bien entrados los años sesenta (...)" No serà fins al període 1963-1973 que a Espanya s'institucionalitza la sociologia. A Catalunya, el retard és encara més considerable. Com afirma Raimon Bonal, a "La sociologia de Catalunya. Aproximació a una història." dins *Revista Catalana de Sociologia*. Associació Catalana de Sociologia, núm.1, nov. 1995, p. 11-33, una ciència que "aspira a l'anàlisi racional de la realitat social ho tenia molt malament per sobreviure en coexistència amb un poder polític com el bastit després de la Guerra Civil". La sociologia, en la mesura que partia d'una voluntat de crítica, que és tot just la que li dóna consistència i sentit, "era considerada com un element d'oposició franquista". Així, al 1969 es produeix una gran desbandada a l'estranger de professors i estudiants. La disciplina científica es comença a consolidar a Catalunya en la dècada dels setanta i no s'institucionalitza fins a la dels vuitanta. En aquest període, i continuo citant Raimon Bonal, hi ha una necessitat de repensar la realitat catalana i els sociòlegs que hi ha s'empenyen sobretot a fer-ho en els àmbits aleshores més urgents de revisar "el poder polític, l'alienació, els partits, el fet urbà, les migracions, la innovació religiosa, el sociolingüisme, l'educació, la desviació social, la literatura i la ideologia, l'art, etc." La sociologia esmicola les diferents parts de la societat que es veu afectada per la Dictadura i en fa objecte d'estudis parcials, des d'un punt de vista no històric sinó analític, crític i prospectiu. En aquest sentit, té aportacions importants des de la implicació combativa: *La cultura bajo el Franquismo*, aportació col·lectiva de diversos autors publicada l'any 1977 a Barcelona en les Ediciones de Bolsillo; el monogràfic "El régimen franquista" de la revista *Papers* publicada per la Universitat Autònoma de Barcelona, l'any 1978. Aquest darrer conté articles de lectura imprescindible de Juan J. Linz, Juan Martínez Alier, Benjamin Oltra, Amando de Miguel, Eduardo de Sevilla Guzmán, Salvador Giner, Manuel Pérez Yruela i Jordi Borja. A un altre nivell, hi ha aportacions diverses en els diferents àmbits en què la disciplina progressivament s'ha anat desenvolupant: en l'estudi dels moviments socials en aquesta etapa destaquen les investigacions fetes per Anna Alabart, *Els barris de Barcelona i el moviment associatiu veïnal*, Universitat de Barcelona, 1992; Raimon Bonal, *Collblanc i la Torrassa, 1974: les raons d'una lluita urbana*. Barcelona, Fundació Bofill, 1974; José Olives i Puig, *El movimiento social urbano*, Barcelona, 1962-1972, i Josep Gifreu, *Moviments populars a Catalunya*, 1974, Barcelona, Fundació Bofill, 1975. Sobre els desplaçaments

temàtica, el caràcter de les reflexions, els seus objectius d'incidència finals no es poden mantenir al marge del context en el qual es donen aquestes investigacions i reflexions. Més encara quan és aquest context, en el fons, la seua raó de ser i el que motiva la seua orientació i la difon. En aquest sentit, J. Castellet afirma la indissolubilitat del grup història-cultura-llengua.

"...no és possible intentar una aproximació a la història de Catalunya contemporània sense fer una referència explícita i molt àmplia al redreçament i al desenvolupament de la seua cultura, eix vertebrador d'un procés que es desenrotlla al llarg de més d'un segle, i al qual cal

demogràfics com a tema específic o bé com a tema lligat a les estructures socials o al conflicte lingüístic qualificat com a integració general per l'arribada de contingents poblacionals foràs, des del punt de vista sociològic, són punts de referència l'estudi de Lluís Recolons, *La població a Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*, els elaborats per Paco Candel, Angels Pascual i Carlota Solé, i el d'Esteban Pinilla de las Heras, *Estudios sobre cambio social y estructuras sociales en Catalunya*, CSIC, 1975. Sense cap afany d'exhaustivitat, val a dir que sobre les estructures de legitimitat i socialització són imprescindibles les anàlisis elaborades per Salvador Giner "Universalitat, moviment estudiantil i poder polític a l'estat espanyol, 1939-1975" separata de la revista *Aïnes*, desembre de 1975; de l'ICESB, *El canvi religiós a Catalunya*, Barcelona; de Xavier Arbós i Antoni Puigsec, *Franco i l'espanyolisme*, Barcelona, Curial, 1980, i de Josep M. Colomer, *Els estudiants a Barcelona sota el Franquisme, 1939-1975*, Barcelona, Curial, 1975. Encara així, el llast del Franquisme en la ciència és evident. Salvador Giner a *Reports de la recerca a Catalunya. Les ciències socials: antropologia, ciència política, comunicació i sociologia*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1997, afirma que "hi ha una interferència de tres tendències que suposen un entrebanc seriós per a l'estudi verament sociològic de la societat catalana tot just acabat el Franquisme. 1. El combat polític i racional per un nacionalisme problemàtic en les seues institucions polítiques de sobirania catalana, en el seu patrimoni cultural i en la llengua del poble, la qual cosa situa la nostra societat en una forta ambigüïtat estructural i absorbeix la nostra energia crítica pels problemes d'identitat col·lectiva i de llur expressió. La mateixa radicalitat objectiva de les condicions no donava un altra alternativa a l'assaig filosòfic de Ferrater i Mora, a l'assaig històric de J. Vicens Vives, i l'assaig analític de Joan Fuster. 2. La moda positivista de la manera de fer sociològica des de finals dels anys seixanta pels practicants de la sociologia: estudis estadístics, enquestes, informes i descripcions geogràfiques, demogràfiques i de tota altra mena, i alhora reacció contra els excessos d'una retòrica que ofegava i amb el defecte de l'oblit de la reflexió teòrica fecunda capaç d'impregnar la tasca sociològica. 3. La considerable dependència del pensament social a l'església catòlica i a la seva dita doctrina social. (...) l'única manera de presentar una anàlisi crítica de la nostra vida col·lectiva o una actuació en la nostra societat ha estat per mitjà de l'aixopluc o el paraigua de l'església. Els conceptes d'utilitat pràctica i de funcionalitat possibilista passaven per damunt del rigor científic i van generar unes vertaderes dificultats per a un desplegament adient de la sociologia." No és fins als anys que van des dels vuitanta fins al noranta que la sociologia es desenvoluparà en ferm, ara ja amb institucions professionals pròpies i dins els àmbits universitaris de més tradició. Guanya l'espai de ser una ciència de reflexió i sobretot d'aplicació de caràcter immediat i prospectiva, i de cabdal importància per a l'economia i les relacions sociopolítiques. Una quantitat important del seu col·lectiu d'investigadors s'especialitzen per tant en eines de diagnosi, interpretació i aplicabilitat directa per qüestions relacionades amb el moment i la problemàtica candent i immediata. Així, les referències d'aquesta ciència a l'etapa franquista, després dels vuitanta, són escasses i se situen, no pas per casualitat, en el terreny de l'anàlisi i la prospectiva cultural La nounata Associació Catalana de Sociologia organitza l'any 1983 el cicle "Una visió de Catalunya: el canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica", les aportacions del qual es van reunir quatre anys més tard en una publicació amb el mateix títol editada per mitjà de la Diputació de Barcelona. Salvador Cardús, sociòleg, conjuntament amb Marc Aureli Vila, és l'encarregat d'elaborar el primer llibre blanc de la cultura d'època democràtica, inèdit encara sota l'aixopluc de l'Institut Catòlic de Sociologia de Barcelona. El tercer fet és que, en la dècada dels setanta, es comença a desenvolupar a Catalunya en el marc de la Universitat de Prada i en escoles d'estiu, en principi de caràcter clandestí, la sociolingüística, una nova disciplina, dins el tronc analític de la sociologia, que sorgeix com a resultat de la situació de crisi de poder lingüístic que porta la Dictadura.

retornar sempre que el fil polític i institucional es trenca, fet que, dissortadament, ha succeït més d'una vegada i durant períodes extensos de la història dels darrers segles."⁷³

Cada generació rescric la seua història a partir del seu present i a partir de la relectura que fa del passat tal com l'ha viscut o li ha estat explicat. Construeix l'explicació del seu present a partir d'aquest passat rescrit i de les pròpies vicissituds personals i col·lectives, les pròpies del seu context immediat i les dels contextos referencials; tant les viscudes en primera persona com les interpretades per altri.

Aquesta descripció de la pròpia història no és mai neutra. La història oficial té sempre veus narradores determinades. Es sabut que els intel·lectuals tenen una funció social de domini, en la mesura que orienten l'opinió, construeixen judicis i adhesions o en destrueixen, i exerceixen la seua doble faceta comunicativa i socialitzadora d'una banda, i política i ideològica per un altra, totes dos encara interrelacionades. Una doble funció que estableixen, en equilibris conjunturals complexos, tant a la vora del poder establert com a la contra, quan escau.

Com ha assenyalat Jordi Casassas⁷⁴ són els intel·lectuals els que escriuen la història i en el nostre segle XX els responsables de la generació de l'opinió i de les representacions simbòliques de la realitat que són traspassades a la generació següent.

Els intel·lectuals són les elits que treballen des del poder o en nom d'una classe que vol arribar a ser dirigent, els que construeixen, doncs, els discursos oficials i els paraoficials. Pel que fa a la interpretació de la realitat cultural catalana, cal dir també que el camp de la intel·lectualitat arrossega el fet d'haver anat perdent el seu espai i la seua funció de manera consecutiva en el procés de la Guerra Civil i en la Dictadura, assistint a "*l'absoluta desarticulació*

⁷³ J.M. Castellet, *Per un debat sobre la cultura catalana*, ed. 62, Barcelona, 1983. p. 5

⁷⁴ J. Casassas, op. cit. p. 25 "*els intel·lectuals són els principals responsables de les recreacions de la realitat i la posada en circulació de les representacions d'aquesta realitat que utilitzaran els altres membres de la societat.*"

*dels elements fonamentals que formaven el seu ecosistema de treball i de connexió amb la societat*⁷⁵

Ha de reconstruir-se un nou lloc, una nova funció, viscuda com a vital per una causa comuna i contra un enemic comú, des de l'exili i des de l'interior. És afectat per l'obligada definició ideològica que provoca l'Alçament, a favor o en contra del fet cultural català. Conseqüència d'aquesta definició hi ha la primera fugida d'intel·lectuals cap a l'Espanya no republicana. Tot just iniciada la Dictadura, hi ha una segona fugida per la dispersió, exili, mort o silenciament forçat dels intel·lectuals declarats no franquistes.⁷⁶

Hi incideix alhora la intensitat de la política cultural dirigida i potenciada des de les diferents agències i agents del Règim, totalitària i assimilacionista estructuralment i conceptual que deixa els que ho són, o no se'n declaren, afins fora dels espais acadèmics, i els dificulta la manifestació i l'expressió. En definitiva els priva, dificulta i condiona, l'accés a les plataformes públiques d'expressió indispensables perquè l'intel·lectual es legítimi i sigui reconegut com a tal.⁷⁷

En paraules de Joan Triadú, han de decidir entre la seua "*mort civil*", identificada aquesta com el pas a la prehistòria, o sia a la clandestinitat i al conreu de la producció en català, o bé passar a la modernitat, o sia mantenir la seua funció social usant la llengua castellana, eina dominant i de lideratge en aquells moments.⁷⁸ En la fase de lluita antifranquista, aquestes elits són afectades per les característiques dels contextos i els espais on poden

⁷⁵ J. Casassas, op. cit. p. 327

⁷⁶ En aquest sentit, Joan Triadú, a *Una cultura sense llibertat*, ed. Aymà, Barcelona, 1978, p. 16, parla de les preocupacions i dels debats interns de la nova generació, de literats en aquest cas, que ha triat la clandestinitat: "*La intransigència volia dir clandestinitat, amb els seus cenacles, les seves discrepàncies internes: crítica exigent o crítica comprensiva i d'emergència; poesia popular o bé poesia hermètica, i encara normativa i lingüística, qualificada de purisme i formes d'usualisme i d'expressió dialectal... Però el veritable dilema era l'exclusivitat del català o l'admissió del bilingüisme en les publicacions clandestines, en actes privats, i en les primeres i limitadíssimes actuacions públiques. Però quan un primer grup d'escriptors s'apleguen a Barcelona per fer una primera revista (es refereix a Ariel) el dubte és inimaginable*"

⁷⁷ En aquest sentit l'aparició de revistes com *Serra d'Or* fa la funció de cobrir d'espais d'expressió inexistents per poder-se confirmar com a intel·lectuals legítims.

⁷⁸ J. Triadú, op. cit. p. 15

interactuar com a tals, amb el risc social cobert, i fins al final, el context determina també, en bona mesura, el perfil d'intel·lectuals que poden operar des de l'interior. Patrícia Gabancho, fent referència als poders que estan legitimats per a la represa, en constata la seua adscripció liberal però moderada –la més progressista o d'esquerres, era a l'exili- a la vora dels quals, en una posició clandestina i a banda d'aquesta, es desenvolupava una línia diferenciada del seu posicionament, pel seu talant polític.

*“La represa va ser encapçalada per persones conservadores, tot i que liberals, que eren les qui havien restat al país. Va néixer encofornada per necessitat i amb l'obsessió de preservar un tresor literari que per primer cop havia arribat a nivell europeu i que, per tant, marcava la fita del prestigi. La conjuminació d'aquests factors defineix els objectius de la represa: assegurar com fos la continuïtat i muntar, fins on era possible, petits miratges de normalitat. (...) hi planava una voluntat integradora de deixar de banda tota discrepància per aprofitar qualsevol esforç. Aquest manament integrador afavoria les posicions majoritàries, genuïnament conservadores”*⁷⁹

Finalment, és afectat pel particular desenvolupament de la transició i la recuperació de les institucions democràtiques. A Catalunya, mirat en perspectiva, no només l'intel·lectual sinó la valoració que farà de la cultura durant la Guerra Civil, el Règim, i encara en època democràtica, són afectats també en els moments de represa per l'ús de la mobilització cultural com a arma de combat antifranquista, d'adhesió a la causa catalana que es reprenia, pel joc programàtic que s'estableix entre resistència cultural i llibertats, per la convicció que la influència de la immigració no autòctona aportava un plus de diferència que lesionava la unitat i homogeneïtat desitjada, i, per tant, per la subjecció a necessitats polítiques i nacionals.

En plena democràcia, el debat és ressent d'aquesta absència de tradició d'anàlisi crítica, per la necessitat d'enaltir el procés de recuperació de la llengua i d'algunes de les tradicions comunitàries, i encara del manteniment de la polaritat català-castellà, que continua inalterada en uns grups culturals determinats de la població i com a instrument de tensió política, fet que emergeix visiblement amb el canvi de Règim i la possibilitat d'expressió lliure.

⁷⁹ Patrícia Gabancho: “L'exercici del poder cultural a Catalunya (III). La postguerra i el Franquisme” dins *L'avenç*, Revista d'història, febrer 1983, 2a època, p. 38-45

Argumenta Lluís Flaquer que el Franquisme, i el moviment antifrancista que va generar, va fer opac el problema del fet diferencial català i que les expressions unitàries no eren el reflex d'una antítesi resolta, sinó un ajornament del problema. Un cop desaparegut l'enemic comú, les ferides no curades tornen a supurar.⁸⁰ El qüestionament sobre la legitimitat de la política només en llengua catalana va fer que un cop més la funció cohesionadora de l'anàlisi i la investigació a l'entorn d'un front comú comunitari s'imposés.

Tot i que aquests grans paràmetres es mantenen, pràcticament inalterables fins ara mateix, -política i cultura continuen sent sinònims a Catalunya- podem establir grosso modo dos *etapes* en l'elaboració de valoracions i posicionaments sobre la cultura a Catalunya durant aquest període: durant el Règim i un cop acabat aquest, en època democràtica.

2.1.1. La cultura com a arma de combat entre comunions nacionals confrontades

Durant el Franquisme, es revifà la dialèctica entre els nacionalismes català i castellà històricament incompatibles i excloents mútuament. L'atac sistemàtic de la Dictadura contra tot allò que no fos tradicional, catòlic i parlat en llengua castellana va ser un efecte anunciat ja des del mateix moment que es preparava l'*Alçament*. Un alçament, cal no oblidar-ho, *nacional*, això és identificat amb una nació, l'espanyola, i bastit clarament contra el marxisme i el separatisme, en aquells moments identificats com a tals els republicans, els catalans i, en especial, tots els que defensessin aspectes distints a la idea de unitat de la nació espanyola que defensaven i tots els territoris que, en la mesura que tenien marcs d'institucions i privilegis polítics particulars, no figuraven dins aquesta unitat.⁸¹

⁸⁰ L. Flaquer, op. cit. p. 20

⁸¹ J. Benet, op. cit. p. 93-226, dedica un capítol sencer a demostrar amb textos que la qüestió catalana va ser una de les causes fonamentals de la guerra, ja que l'ideari nacional espanyol identificava Espanya amb Castella i en conseqüència amb la llengua castellana.

Aquest atac frontal havia de provocar a mitjà termini, en paraules de Josep M. Colomer afegit a la polaritat ideològica que es va concretar en la idea mítica de *las dos Españas*, un ressorgiment del sentiment nacional català des dels àmbits intel·lectuals i polítics que va “*acompanyar el disseny d’un projecte polític alternatiu a la Dictadura imperant.*”⁸²

Com a pas previ a aquest futur projecte polític, gestat molt a poc a poc i en petits grups, els intel·lectuals catalans contraris al Règim, des de l’exili i des de l’interior van reinventar la tradició d’anàlisi pròpia confegint una reconstrucció de la pròpia cultura que fonamenten en la reivindicació del seu passat cultural, com a poder simbòlic i eina de defensa legítima, com queda palès en el *Memorandum de Catalunya a les Nacions Unides*⁸³, elaborat, en edició trilingüe, des de l’exili i adreçat a les Nacions Unides el maig de 1946, per tal que aquesta institució es pronunciés contra el Règim de Franco, i en el manteniment de la presència latent, fomentant la producció de caràcter literari i de pensament sobre la pròpia cultura.

La derrota de la banda republicana és també la derrota del somni revolucionari i d’innovació cultural que pretenia la República; alhora és també la mostra de les conseqüències nefastes de les dissensions dins un mateix projecte i l’evidència que la revolució tal vegada era massa avançada per les possibilitats reals. Probablement per això, el projecte de la comunitat catalana del futur que reconstrueixen es basa en el passat llunya i anterior a la contesa, en la construcció d’una visió ordenada i culturalment homogènia de la societat catalana, a partir de l’empremta irreversible de la normalització cultural que

⁸² J.M. Colomer, « Nació catalana i Estat espanyol després del franquisme » dins Aguilar et al., *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Diputació de Barcelona, 1987, p. 490

⁸³ *Memorandum de Catalunya a les Nacions Unides. Memorandum from Catalonia to the United Nations. Memorando de Cataluña a las Naciones Unidas*. Nova York, 1946. És un document signat per Josep Irla, president de la Generalitat de Catalunya a l’exili, en el qual es ressegueix l’actuació del Règim de Franco contra l’Estatut de Catalunya i la cultura i economia catalanes. S’adreça a l’ONU al maig de 1946. Al desembre del mateix any, l’organització es pronuncia contra el Règim franquista i recomana als embaixadors que marxin de territori espanyol.

havia imprès, malgrat els successos posteriors, la República, en paraules d'Hilari Reguer.⁸⁴

El manteniment de la comunitat catalana es fa a partir de l'element que la dota d'unitat inqüestionable: la cultura i la llengua com a sinònims i com a peces fonamentals del bastiment de l'edifici comunitari que tocava refer, identificada amb el concepte de país i, com a conseqüència dels moments polítics que vivien, prenyada del deure cívica que ells mateixos es reconeixien envers la recuperació del país. Deure de recuperació des del punt de vista de la producció de continguts verbals i escrits i des del punt de vista de l'acció. La lluita per les llibertats del país i la lluita per la preservació de la identitat comunitària eren indestruïbles:

*"llengua, cultura i llibertat eren inseparables, i cap concessió, cap separació no les podia salvar aïlladament. Només així, la llengua i la cultura esdevenien solidàries d'una problemàtica nacional que estava dempeus malgrat una guerra i més enllà del silenci".*⁸⁵

Anys més tard, valorant-ho en perspectiva, Josep Benet, reconeix que no va ser possible una reflexió objectiva i amb prou distància científica dels fets ja que es va haver de treballar per la defensa del país, per a la qual calia preservar l'element comunitari emblemàtic: la llengua.⁸⁶ Alhora, com a

⁸⁴ H. Reguer, op. cit. p.79. A un altre nivell, Joan Triadú, op. cit. p.11-12, s'hi refereix anys més tard, en aquests termes « Així, mentre l'exili assumeix (i encara més des de l'alliberació d'Europa occidental, els anys 1944-1945) la funció representativa de la identificació de la cultura i la literatura amb la nostra identitat nacional, l'interior havia d'acomplir dues altres funcions essencials: la creació d'autèntics focus nous de moviments literaris, acció que comprèn l'"obertura a totes les influències" i el "desig insatisfet de perfeccionament" segons els enunciats de la programàtica de Nicolau d'Olwer- i havia de servir de punt de referència per als contactes culturals, ideològics i fins i tot polítics de cada moment, així com les institucions "clandestines" existents, tant les anteriors (IEC, Estudis Universitaris Catalans) com les "inventades" aleshores. Aquesta segona acció havia de cobrir els altres tres punts herencials i mantenir-los en tota llur vigència: "abandó del contuberni lingüístic, conreu creixent de la prosa, normalització ortogràfica, depurament lingüístic.(...)Cap de les condicions essencials de l'herència que ens llegà la generació de la Dictadura no deixà d'acomplir-se: només hi mancà el poder polític; l'arrelament popular no es perdé mai i el prestigi cultural i social foren lentament recuperats (com ho foren alguns escriptors que s'havien revelat i havien militat en castellà).»

⁸⁵ J. Triadú, op. cit. p.19

⁸⁶ Josep Benet al pròleg de Joan Rigol, Poble i consciència nacional, Edicions 62, llibres de l'Escorpí, Barcelona, 1986, p. 5 «La profunda i àmplia reflexió que s'imposava després de la terrible desfeta del 1939 no tingué lloc.(...) La reflexió que s'imposava exigia de nosaltres una visió crítica de la història catalana de la primera meitat del segle XX, molt especialment del període republicà i sobretot de la guerra perquè la reflexió no fos divagació. Tanmateix aquesta visió no era possible de fer-la mentre s'intentava el genocidi cultural contra Catalunya, i l'adversari imposava la seva història i, de la nostra, només en presentava els aspectes més negatius. Durant els anys de la llarga Dictadura del general

resposta a la instrumentalització atacant del passat històric per part del nacionalisme franquista, els intel·lectuals catalans en faran una arma de defensa:

*“... la censura franquista condemnà a la clandestinitat els pocs intents de reflexió que algunes persones van fer a l'interior del país o a l'exili. (...) L'adversari havia convertit la història en arma de combat; era lícit, per tant, que els catalans la utilitzéssim com arma de defensa”.*⁸⁷

Un armament de defensa que es va fer d'escrits, versos i cançons que tenien com a finalitat emfasitzar la força de la col·lectivitat catalana, la força dels seus intel·lectuals com a contrapoder, la dels elements comunitaris com a eina de cohesió comunitària i afirmar i reafirmar l'existència, malgrat la política desdiferenciadora del Règim, d'un espai català amb identitat i caràcter propi, defensat des de Catalunya i la diàspora. Afirmava també la possibilitat d'adquirir un espai de domini, un poder. Una imatge construïda simbòlicament per a un destinatari múltiple: les elits de l'interior i les de l'exterior; tant les pròpies com les contràries.

Encara amb aquest condicionant, tal com han fet evident Salvador Giner i Montserrat Guibernau⁸⁸ els escrits i estudis dedicats a la cultura a Catalunya durant el període franquista suposen un esforç de reflexió per desenvolupar un discurs -enfront del discurs franquista- volgutament superador dels precedents romàntics. Un discurs alhora finalista, determinat com deia més amunt per les característiques del context on es produïa, i programàtic per la voluntat d'edificar un pòsit d'idees, documents i de *presència* tant consistent com fos possible.⁸⁹

Franco, els catalans davant del genocidi cultural que es cometia contra Catalunya, vàrem haver de dedicar-nos primordialment a assegurar la supervivència del nostre poble, car Catalunya podia desaparèixer com a nació, el finis Cataloniae pronosticat per alguns podia convertir-se en realitat. Calia, doncs, subordinar-ho tot a 'salvar els mots'.»

⁸⁷ J. Benet, op. cit. p. 5

⁸⁸ S. Giner et al., op. cit. p. 78-106, i Montserrat Guibernau a « Nacionalisme, cultura i societat a Catalunya », dins S. Giner (dir.) *La societat catalana*, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estadística. Barcelona, 1998, p. 796

⁸⁹ Encara així, no es van poder escapar de mantenir, sobretot en la primera part l'esperit romàntic de “*qui no coneix no pot estimar...*” i aquesta estimació comunitària passa sovint per disculpar els possibles defectes propis, justificant-los.

Jaume Vicens Vives, escrivia amb rotunditat, l'any 1953 la necessitat de coneixement del propi jo col·lectiu, de la manera més científica que fos possible, com a pas previ i imprescindible per poder canviar les coses, en aquell cas vèncer el Franquisme:

“ (...) no ens podem aturar mentre el món marxa amb tanta rapidesa que a penes sabem avui el que s'esdevindrà demà. No negaré pas que al capdavant del carrer ens pot esperar una contingència meravellosa que ens resolgui tots els trencacaps actuals. Però recordo als expectants que àdhuc l'atzar es doblega a la nostra coneixença de les coses i que una manera de provocar l'instant feliç és preparar el conjunt de possibilitats històriques en què aquell floreix per la força de les tenses voluntats posades al servei d'uns ideals. En tot cas, en traspasar el llindar de l'esdeveniment hem d'estar segurs de la nostra personalitat, del bagatge de fets i idees que portem damunt, i de les articulacions històriques i actuals que ens lliguen amb els veïns del barri europeu on ens ha tocat de viure”.

La demanda que feia l'historiador era construir la mentalitat de la nació sobre la base de recerques empíriques, com un deure nacional i amb una finalitat pragmàtica d'incidència pràctica en el futur immediat:

“Posseïm sondes metodològiques que ens permeten de calar fins a les capes més pregones del passat. Cal utilitzar-les amb serenitat, però amb la il·lusió de trobar el doll d'on han sortit les energies del nostre poble. D'altra banda, durant aquest mig segle hem viscut unes experiències vitals, dramàtiques, que els nostres precursors no van conèixer i sobre les quals hem de treballar(...) L'eixamplament del camp de les nostres recerques ha de reunir al voltant de la tasca proposada tots els qui sentin el deure de l'hora present.”

Recercava l'ajut dels historiadors professionals als quals demanava una recerca més social que històrica *“que deixin en pau reis i prínceps, batalles i esdeveniments polítics”* amb la qual calia que esbrinessin

“com ha sorgit la mentalitat que ens caracteritza la Societat Occidental i que és el testimoni més punyent de la nostra existència diferenciada.”

Demanava també la implicació de poetes, novel·listes i assagistes, les veus dels estudiosos no només de la Catalunya estricta sinó de valencians i mallorquins. I d'arreu,

“La responsabilitat de tots és prou gran perquè fem feina sincera i sencera. Nogensmenys, cal que decidim què hem de conrear i què hem d'esbandir, per tal de fer ufanosa aquesta llenca cultural que Déu ens ha confiat en el bell mig de les societats occidentals.”

Tanmateix, demanar en plena batalla que qui l'ha de narrar, que tot just és un dels contendents afectats i no pas el guanyador, sigui neutral i equanim, sense posar-hi el cor, en matèria tan susceptible i tan visceral quan hi barregen la pàtria, era tal vegada demanar massa. En virtut d'aquestes necessitats defensives, la visió de la societat catalana que es descriu és feta des d'un pla bon punt ideal: homogeneïtat d'interessos, homogeneïtat d'esperit. Tanmateix, a banda d'aquests paràmetres generals, el consens en la manera d'actuar tenia orientacions diverses segons les posicions i visions de cadascú.

No és fins a partir dels anys seixanta, que a l'interior es comença a crear una reflexió sobre la pròpia cultura volgudament al marge del poder franquista, sustentada sobretot a l'interior amb la possibilitat de poder organitzar una memòria escrita a partir d'editorials pròpies, revistes. El debat queda circumscrit als cercles on neix, fins que existeixen mitjans de prou abast que arribin a un públic més ampli, i que fan que aquest hi tingui accés. En aquest cas el paper de *Serra d'Or*, *Tele Estel* o *Oriflama* és bàsic.

Tanmateix, encara s'observa Catalunya arrelada a tradicions pròpies amb un grau important d'homogeneïtat psicològica d'adhesió a aquest país que compensa la diversitat de procedències dels seus habitants amb personalitat i característiques de poble que l'enforteix comunitàriament. Anàlisi assagística i teòrica, derivada de la preocupació política del present, i per tant prenyada de component polític.

A la necessitat d'afermar la pròpia personalitat sota unes bases de solidesa històrica, com una arma de combat enfront la política anivelladora i d'erosió de les diferències culturals promogudes pel Franquisme, sobretot en la primera etapa, s'hi afegeix la necessitat de replegament enfront les onades immigratòries que poden erosionar encara més la comunitat nacional perquè apareix un nou element hostil en el camp de la unitat nacional en (re)construcció: una comunitat d'origen diferenciada: diferència d'educació, diferència de llengua, diferència de costums, etc.

Una actitud afermada per l'arribada d'un fenomen que complica, des del punt de vista de la construcció nacional i la recuperació lingüística, la situació. L'assentament, sobretot en les àrees més desenvolupades industrialment, d'onades d'immigració de llengües i formes comunitàries distintes, que s'organitzen – lligats a causa de problemes urbanístics no resolts - en barris sencers, fa que les elits intel·lectuals organitzin la seua veu, com una de sola, sobre aquesta situació. Tant és així que, en aquest camp homogeni que representava el camp de les elits legitimades per fer la reconstrucció, apareix una veu forana, Paco Candel⁹⁰, que intenta desenvolupar el que podríem dir el *discurs de la tranquil·litat*. D'una certa tranquil·litat, tal vegada més per als catalans que per als castellans, perquè el que fa Candel és dir que els immigrants acabats d'arribar no tenen en el seu ànim anar contra Catalunya, ni contra la seua cultura.

El llibre de Candel reflexiona sobre tòpics tradicionals. Replanteja la idea de la generalització de l'ús del català en aquest territori, nega que la immigració que arriba ara als anys cinquanta-seixanta és la causa principal de la davallada de l'ús a Catalunya, i emprèn una defensa de la bonesa de les intencions dels immigrants que acaben d'arribar, els quals no tenen mala fe, sinó tan sols ignorància de com –i quina- és realment la comunitat a la qual arriben.⁹¹

El contingut és interessant en la mesura que formula, i fa visible, per primer cop el concepte de la diferenciació comunitària: *els altres*⁹². Un concepte

⁹⁰ Paco Candel, *Los otros catalanes*, Ediciones de Bolsillo, Península, Barcelona, 1976. He consultat l'edició en castellà, però la primera edició és del 1964, en català.

⁹¹ P. Candel, op. cit. p. 80, “*si los inmigrantes de ayer eran anticatalanistas, los de ahora no. Y los de antes –nos referimos a los anteriores a nuestra Guerra Civil, los de los años de la exposición y metro-, muchos habían dejado de serlo, puesto que según hemos oído contar, cuando la aprobación del Estatuto de Cataluña, parece que en el año 32, todos los murcianos fueron partidarios de dicha aprobación.*” “*...no hay en estos inmigrantes una predisposición antipatía ni un odio preconcebido a Cataluña y a veces ni tan siquiera una indiferencia, sino únicamente una ignorancia, un no saber, un desconocimiento completo y absoluto de lo que les rodea.*”

⁹² Alhora, radiografia la situació de Catalunya envers la llengua, i la pretesa integració dels immigrants anteriors, “*... Hoy queda la creencia de que todo el inmigrante de antaño se ha adaptado a Cataluña, y no es así.*” La imatge que en reben els immigrants és diferent de la d'abans de la guerra: “*La Cataluña de antes era muy distinta de la de ahora. Los que a ella llegaban se encontraban con una región en la que destacaban más sus fueros. Debido a su configuración había un mayor receptáculo, receptivismo, capacidad de absorción y seducción. La Cataluña de hoy tarda más en mostrarse a los que llegan.*”

complex per tal que intenta conjugar dins i fora –altres, o sigui no de casa, i catalans, els de casa- en un equilibri de posar en convivència dos comunitats que s'observaven clarament diverses, no només lingüísticament, sinó quant a costums, normes, estils de vida familiar, d'oci. I, encara estereotipades com una eina al servei del projecte desdiferenciador franquista. Als anys setanta, conscient de la dificultat de conjuminar una unitat de comunió entre dos o més si es mantenen en litigi permanent, l'Assemblea de Catalunya formula una crida que va fer fortuna com a missatge estratègic i polític: “és *català qui viu i treballa a Catalunya*” en un intent de minimitzar en el discurs l'oposició real entre els *de casa* i els *altres*, que no ho són.

Tanmateix, el debat entre el conflicte comunitari que s'obre als anys seixanta i que, en solitari, simbolitza per la banda dels immigrants el discurs integrador de Paco Candel, legitimant-los discursivament, en català i en castellà, queda permanent en la dimensió comunitària –conflicte cultural entre comunions, polaritzat, tot i que socialment resolt en pau- però no queda resolt, tampoc en democràcia, en l'àmbit dels grans espais de poder real, en el qual la formació de les elits representatives serà majoritàriament autòctona. Un debat comunitari en tensió contínua que ha quedat des d'aleshores permanentment obert.

Muchos no las descubrirán jamás y algunos se quedarán en su cáscara. (...) La carencia de entidades característicamente catalanas facilitan ese dilatado desarraigo.” P. Candel, op. cit. p.84. Una situació que, si bé és cert que l'arribada dels immigrants ve a agreujar-la, és ja per ella mateixa, per l'actitud dels mateixos catalans, no gaire positiva envers la seua pròpia llengua. Posa de manifest, d'entrada, la dificultat que tenen els autòctons de llegir en català, malgrat que no ho acaben de reconèixer perquè són *els altres*, els immigrants, els que no l'entenen. P.Candel, op. cit. p. 6. “*Como era de esperar, Els altres catalans, ha sido leído sobre todo por catalanes. Pero todos han dicho: sería necesario que lo leyeran los inmigrantes, esos otros catalanes, y también el resto de España. Por ello han preguntado por la edición en castellano. Sin embargo, hemos podido comprobar que incluso entre los catalanes abundaban los que preferían aguardar a dicha edición, pues aun cuando el catalán lo hablan cotidianamente se les hace cuesta arriba leerlo. Son los catalanes sin catalán (...) Con los no catalanes, personas que por ello no leen habitualmente el catalán, en algunos ha sucedido un fenómeno un poco al revés: no han tenido paciencia para aguardar la edición castellana y la han emprendido con la catalana, habiendo sido ellos los primeros sorprendidos al ver lo fácil que en medio de todo les ha resultado leerlo en este idioma.*”. P. Candel, op. cit. p. 93 : « *Hay catalanes pero catalanes en el amplio sentido de la palabra que no piensan en catalán. Sucede esto con esos catalanes de ascendencia foránea estén casados con personas catalanas o de exacta condición. En el hogar de sus padres no se habló catalán. En el de ellos, ahora, según y como tampoco. Sin embargo lo emplean continuamente. Pero al escribir lo hacen en castellano porque su pensamiento prosódico es castellano. Son innumerables, yo creo que aplastante mayoría, los catalanes de “pensamiento” gráfico castellano. En realidad, el catalán se hablaría más de lo que se habla si no fuera por una serie de cuestiones adversas de las que todo el mundo es un poco culpable, aparte de otras adversas de las que nadie lo es.* »

2.1.2. L'afirmació simbòlica com a arma diferencial del nou domini

La fi de la Dictadura i l'obertura del procés democràtic torna la legitimació del poder *parlat* en català, el de *casa*, amb la recuperació de les institucions d'autogovern. Una i l'altra modulades per l'empremta de les ferides - reals i simbòliques- obertes per les maneres de fer i els fets franquistes i de les característiques del procés de transició. També del desgast, el cansament i la por latent a un nou conflicte ideològic que tornés a enfrontar i radicalitzar la societat. En el procés de reconstrucció política, de conformació del discurs ideològic i en la reflexió cultural de la comunitat catalana, el llast de la Dictadura, tot just sí acabada formalment, hi va pesar de manera notable.

Un cop recuperades les llibertats i el govern, s'imposava una política determinada per a un nou canvi social, de signe diferent a l'anterior. La base d'aquest canvi social van ser també els elements culturals que reconstrueixen una nova comunió que visibilitza la continuïtat i la vitalitat de l'*herència* de què parlava Triadú. A la necessitat política i comunitària d'afermar, tant de cara endins com de cara enfora, la pròpia identitat i les reivindicacions històriques que havien marcat la producció descriptiva dels intel·lectuals en l'etapa de postguerra, com s'acaba d'anotar més amunt, s'hi van afegir dos necessitats polítiques més:

D'una banda, construir un nou imaginari per tal d'esborrar el que havia construït el Franquisme i reconstruir la legitimitat del nou ideari, la idea de nació i de nacionalitat catalanes en els seus termes més essencials com a elements vertebradors de la reconstrucció nacional i la seua representativitat social, política i econòmica i cohesionar al seu voltant els habitants del territori. Un nou imaginari social i polític construït a partir de nous codis representatius, simbòlics i lingüístics. De l'altra, mantenir la tensió entre els nacionalisme castellà i el català, com un instrument d'oposició latent i també de corporativisme comunitari.

El projecte polític català nascut de la transició, és també un projecte nacional. Català en aquest cas. En tant, però, que projecte nacional, i en tant que fruit de litigis històrics entre els poders confrontats del nacionalisme espanyol de base franquista legitimat quaranta anys en el poder d'una banda, i el projecte nacionalista català fet des de la clandestinitat i l'exili, es caracteritza també, un cop legitimat en el poder amb la recuperació de l'Estatut, per identificar acció política, acció de poder i acció cultural i posar-ho tot al servei de la causa nacional.

Un recorregut per la ja extensa bibliografia sobre el període franquista a casa nostra mostra que l'anàlisi de la cultura continua, potser d'una manera, no conscient, ancorada en les necessitats nacionals. Tendint a l'anàlisi de la cultura no oficial, en el nostre cas, la cultura antifranquista. Hi ha hagut una destil·lació dels problemes i una anàlisi de la producció cultural en llengua catalana, sobretot, en tres paràmetres: opressió, manteniment i represa.⁹³

⁹³ El conjunt de tots aquests interessos, posats la major part de vegades de manera no premeditada al servei de les necessitats d'estat i les col·lectives, i altres dirigides pels interessos i les línies d'anàlisi potenciades pels organismes dirigents, polítics i acadèmics, ha decantat a casa nostra fins ara mateix la tria d'una part significativa dels centres d'interès a partir dels quals s'ha analitzat la cultura i la societat contemporània. En idèntic sentit, s'han orientat les prioritats d'edició pràcticament fins a l'actualitat, al servei de la defensa nacional particular. Una defensa —producte del procés del trenta-sis al setanta-cinc— que s'ha convertit en el referent social identitari més sagrat, i que ha quedat legitimada políticament i intel·lectualment com la comunió més marcada del *fet català*. El conjunt d'aquestes necessitats han potenciat sobretot la reconstrucció i la interpretació del concepte cultura com a sinònim de nació i de llengua catalana. Un enfocament que s'ha anat reproduint i traslladant intergeneracionalment entre altres raons per la continuïtat de la mateixa línia política des dels anys vuitanta. D'entrada, el Franquisme ha quedat tipificat comunitàriament i política com un període cruïlla per demostrar de manera irrefutable el caràcter del català de supervivent en tant que cultura i país de perfil fort; identificar la comunitat amb uns codis simbòlics determinats i marcats políticament; cohesionar-la al voltant d'una tradició de soca-rel reinventada amb una combinació de trets científics i passionals, més o menys equilibrats i accentuar els trets diferencials existents entre la cultura en/de llengua catalana i la cultura en/de llengua castellana, en el fet de la fortalesa de la primera per a mantenir robustos els seus signes més emblemàtics malgrat totes les sacsejades bèl·liques i demogràfiques amb què els governs de parla castellana l'han atacat al llarg de la història. Antoni Badia i Margarit un dels investigadors més prestigisats d'aquesta línia d'anàlisi, en el seu llibre *Ciència i passió dins la cultura catalana*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Biblioteca Serra d'Or, Barcelona, 1977, reconeix un grau important de subjectivitat a l'hora de ponderar i fer l'anàlisi del procés cultural de Catalunya, tanmateix, segons ell, indefugible. Així, *"la cultura catalana pot ser comparada amb qualsevol altra cultura, si l'examinem tenint en compte el valor de les seves aportacions, o els temes que hom hi conrea, o els mètodes que hi són aplicats, etc. Des d'aquest punt de vista, la nostra cultura és avaluable objectivament. Ara bé, si mirem com és duta a terme, ens adonarem que la cultura catalana viu constantment en estat de tensió, per raó dels factors que la condicionen. En això la nostra cultura ja no és comparable amb les altres. La cultura catalana presenta una doble manifestació que en fa un cas molt particular, potser únic i tot. La ciència no hi pot ser destriada de la passió"*. Més incisiu i crític, Josep Maria Castellet, l'any 1983, op. cit. p.14 qüestionava tot just aquest decantament afirmant que *"obsedits pels problemes quotidians, tenyits, a més per la passió o l'estat emocional que acompanyen els fets que ens colpeixen molt personalment, acabem creient-nos que determinades situacions només ens*

Aquesta trilogia es concreta a retratar, per aquest ordre, primer el grau de genocidi sofert en els quaranta anys de Dictadura, en especial la persecució de la llengua catalana i les manifestacions en aquesta llengua; segon, l'esforç dels individus i grups catalanistes antirègim que van lluitar, des de l'exili i la clandestinitat des de l'exterior i l'interior vertebrant contrarespostes per recuperar entre altres llibertats, l'ús de l'idioma propi. Tots dos han estat i són encara els elements nuclears de monografies, cicles de debat i recordatoris diversos on s'analitza què va donar de si la cultura durant el Franquisme.⁹⁴ Aquest llast ha marcat també el desenvolupament de l'anàlisi sociolingüística a casa nostra decantat cap a la mesura del retrocés o pervivència del català, el contacte de llengües i els usos i la planificació lingüística.⁹⁵

afecten a nosaltres, com si la panoràmica cultural mundial no estigués plena de fets, semblants diferents, però amb un caràcter de problemàticitat tant o més greu que els nostres" Es constata que, certament, les característiques de combat polític van lligades de manera històricament indestruïble, sembla, ara encara, al tema cultural a casa nostra, i que la defensa del local propi no es pugui entendre sense una barreja de cor i cap. La passió ha constret en bona mesura la ciència, per parafrasejar la cita del professor Badia i Margarit. Després de la Dictadura, per aquell finalitat social i comunitària, s'ha prioritzat els motius de la seua anàlisi al voltant de períodes, aspectes i espais territorials narrativament més productius en aquest sentit. En concret, el repàs temàtic d'aquest conjunt d'estudis i relats mostra, com a tendència, que el percentatge més elevat de la producció bibliogràfica i analítica de l'àmbit de la cultura se centra a desenvolupar aspectes que giren al voltant d'una trilogia temàtica íntimament trabada amb la variable dependent derivada de la concepció de cultura a casa nostra, la llengua: repressió, resistència i contaminació.

⁹⁴ Borja de Riquer i J.B. Culla a *El franquisme i la transició democràtica*, volum VII de la *Història de Catalunya* dirigida per Pierre Vilar, edicions 62, 1991 p. 460, constaten que "*pel que fa a la panoràmica cultural de la postguerra, cal destacar la gran quantitat d'estudis centrats en la repressió, ja sigui literària, lingüística o més genèricament cultural.*" Una ullada a la llarga llista de referències bibliogràfiques que incorporen com a referència la *Història de la cultura catalana*, volum X, edicions 62, 1998 i la *Història. Política, societat i cultura dels Països Catalans*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 1999 ofereixen un panorama similar.

⁹⁵ L'existència d'aquest llast ha estat assenyalat per autors diversos com F.Vallverdú, a *Aproximació crítica a la sociolingüística catalana*, ed. 62, Barcelona, 1980; T. Mollà & A.Viana, al seu *Curs de sociolingüística*, 2, Graella, edicions Bromera, Alzira, 1989, i per E.Boix & X.Vila, a *Sociolingüística de la llengua catalana*, Ariel Lingüística, Barcelona, 1998. Una etiqueta aquesta que li afegeix tots els condicionants de la pròpia història i de la marca de la casa que esmentava Badia Margarit: ciència i passió, la denúncia de la repressió política i cultural de la llengua catalana, i el compromís actiu amb l'oposició franquista. Sobretot perquè la ciència sorgeix determinada per les necessitats de combat polític i d'afermar la pròpia llengua, per tant amb uns objectius concrets de, i per a, la societat catalana. Així, es reclou a l'anàlisi de les relacions entre la llengua i la societat de casa, fet sobretot per estudiosos locals, des de Catalunya i per a Catalunya, com han assenyalat Boix & Vila, op. cit. p.17, decantant l'element d'estudi cap a la llengua catalana, pràcticament en exclusiva. Tots dos autors (Boix&Vila, op. cit. p. 33), com anys enrera havia apuntat també Vallverdú, op. cit, constaten que els temes estrella de la sociolingüística catalana han estat els rellevants per a la recuperació de la comunitat lingüística catalana: la fixació de la llengua normativa i la dinàmica entre aquesta i les altres varietats lingüístiques; els fenòmens de les llengües en contacte, el bilingüisme, la diglòssia i els processos de substitució lingüística; la immigració, la integració lingüística, el capgirament del procés de substitució lingüística, i la funció de l'ensenyament en el manteniment i extensió de la llengua. Probablement per les circumstàncies del seu

2.1.3. El llast de la guerra i el Règim en l'estudi del procés a la ciutat de Lleida

L'estudi i la reflexió sobre l'àmbit cultural sota la Guerra Civil i el Franquisme, a la ciutat de Lleida, està determinat per l'acumulació de dos camps de forces: el propi coeficient històric anterior a la guerra i la dinàmica de desenvolupament cultural posterior.

neixament i pel decantament dels interessos de la sociologia en aquell context, més adreçats cap a l'acció i aspectes de reflexió més generals, i de la sociolingüística, decantada aquesta, a casa nostra, amb uns interessos d'anàlisi temàtica més acotats i determinats, els camins investigadors dels uns i els altres han pres camins divergents pràcticament des de la mateixa gènesi. R.Ninyoles, a *Estructura social i política lingüística*, Bromera, Alzira, 1989, va posar ja en evidència aquest punt, posant èmfasi en la vinculació de les dos ciències i fent una crítica a les rigideses del posicionament unidireccional de cadascuna d'elles. El professor valencià dedica tot el llibre a fer evidents les relacions entre la perspectiva lingüística i la social, i la necessitat de l'estudi del llenguatge en el seu context. Dedicar un extens capítol ("Lingüística i sociologia", p. 23-44) a les relacions entre la lingüística i la sociologia, i fa una crida a l'atacament d'aquesta a la sociolingüística ("¿Per què la lingüística necessita del sociòleg?" p. 34-37, i "¿Per què la sociologia ignora la lingüística?" p. 38-40) des de la perspectiva que els nous problemes sociopolítics que a finals dels anys vuitanta s'haurien d'enfrontar Catalunya necessitarien d'una conjunció d'esforços analítics, no tant lingüístics sinó socials. Un fet evidenciat encara més recentment per Boix & Vila, op.cit. p.15-16 "els sociòlegs van ser presents al naixement oficial de la sociolingüística l'any 1964, però han estat menys actius que els lingüistes en la seva recerca i organització posteriors. Aquesta menor participació pot haver provocat un cert desequilibri en la sociolingüística en general entre les aportacions teòriques de tipus lingüístic i les –més escasses– de tipus sociològic." Com ja s'ha constatat reiteradament, la classe dirigent organitza unes elits intel·lectuals a través de les quals es projecta. La política cultural que s'emprén guanyada la democràcia i les institucions catalanes, es basa en la recuperació de la memòria col·lectiva comunitària i en la recuperació de la llengua. Les elits acadèmiques d'aquest àmbit prenen una volada important en especial en els anys vuitanta. Així, la ciència s'ha mantingut en el temps encara com una matèria *de militància nacional*, i s'ha desenvolupat acadèmicament, lligada a la filologia i a la lingüística. El mateix Francesc Vallverdú, op.cit p. 12, argumentava que "és comprensible que la sociolingüística catalana, configurada dins un context social i polític particularment violent en l'ordre lingüístic, s'hagi trobat engatjada en l'àrea de la sociologia lingüística". El desenvolupament particular de la sociolingüística fa que es desenvolupi en paral·lel a la sociologia i creï els seus propis grups acadèmics i corporatius d'acció i de referència i els propis mitjans de difusió. Així, al 1973 es crea el Grup Català de Sociolingüística i l'any 1977 apareix la revista *Treballs de sociolingüística catalana*. Sociolingüística i implicació política han tingut tradicionalment contorns difusos. En el moment d'elaborar la primera legislació sobre aspectes lingüístics, l'any 1983, membres del Grup Català de Sociolingüística, políticament implicats en els diversos partits antifranquistes tenen un paper important i decisiu en la redacció de la Llei de Normalització Lingüística. Tanmateix, el desenvolupament de la sociolingüística ha viscut als anys vuitanta-noranta un auge lligat més que a la sociologia als departaments de filologia catalana, en relació a l'estudi dels aspectes lingüístics, no tant els socials. Fruit de la política cultural dirigida pel poder polític, la disciplina ha creat un gruix de professionals especialitzats en l'àmbit de la planificació i l'anomenada normalització lingüística. Aquesta ciència ha anat esdevenint en certa manera el baròmetre de l'acció cultural política en època democràtica, sobretot des dels anys vuitanta lligat al desplegament de la branca aplicada, la planificació lingüística. Encara així, tot i el desenvolupament que ha aconseguit i l'interès de l'embalum bibliogràfic que ha donat de si la disciplina, és, com posava en evidència el professor Ninyoles, una aportació parcial a un problema molt més complex vist des de l'òptica sociològica. La sociolingüística ha cobert l'espai d'una sociologia de la cultura inexistent com a tal i diferenciada de l'anàlisi dels usos lingüístics fins als anys noranta.

D'una banda, el fet de ser terra de frontera, a mig camí entre dos pols de referència cultural i de poder distints –Saragossa i Barcelona- ha augmentat la percepció real i simbòlica de la distància geogràfica, comunicacional de la capital de Catalunya, tothora centre generador i difusor de nuclis de pensament, opinió i d'innovacions culturals. La situació perifèrica i periferitzada afegida a les característiques socials, econòmiques i poblacionals ha enquistat històricament, un retard en la recepció d'innovacions i ha provocat que aquestes hagin estat adoptades amb un perfil particular.

D'altra banda, la mort, l'exili sense retorn, o l'adhesió adaptativa al Règim, dels pocs intel·lectuals que conformaven el pensament polític i cultural d'abans de la guerra van conformar uns estaments d'elits locals, i localistes que emprenen –constituïdes en cercles reduïts i tancats- el deure cívic de reconstruir la comunitat petita a partir del model que orienta el Franquisme. La manca de circuits d'expressió i de seus d'interacció grupal no controlades, pràcticament fins a les acaballes del Franquisme, els dèficits educatius de la major part de la població, la manca d'estudis superiors⁹⁶, la poca mobilitat interprovincial de la població, afegits als efectes del domini polític i ideològic completen el panorama.

En el capítol anterior constatava com n'és d'important per a una societat poder vertebrar, a la vora de les veus oficials, espais distints de creació d'opinió, des d'on divulgar-la i estendre-la. Tenir nuclis i grups de reflexió, espais editorials i revistes –els primers, tot i amb dificultats, existien pràcticament des dels anys quaranta i les segones poc més tard- va donar a l'antifranquisme cultural i polític possibilitats de conformar-se com a missatge i expandir-se, i també de gestar i visibilitzar noves necessitats alhora que conformava noves elits representatives. Tant és així que l'historiador Josep Lladonosa, que viatja a Barcelona l'any 1953 per recollir un premi de l'Institut d'Estudis Catalans, constata amb admiració:

⁹⁶Estudiar Magisteri va ser, fins al 1968, l'única possibilitat de fer estudis postsecundaris a la ciutat de Lleida.

“...el dia de l'atorgament del premi, davant la flor i nata del catalanisme, la seva plana major, pensava: ¡Mira, a Catalunya encara hi ha tots els seus quadres, encara hi és tot.”⁹⁷

El panorama a Lleida hi contrastava, ja que de les persones que tenien algun paper en la dinàmica cultural de la ciutat, només eren visibles les que s'havien posat –de grat o per conveniència– a la vora del Franquisme. Pràcticament fins als anys setanta, els representants del món cultural de la ciutat, que dirigien la formació d'opinió en la premsa i la ràdio de l'època, que produïen i la representaven, eren una minoria de persones, representants de famílies de renom la major part d'ells, que havien sobreviscut la Guerra Civil i s'havien adaptat a la Nueva España –de grat o per conveniència. La conjuntura del moment, les dimensions poblacionals de la ciutat, i les seues característiques estructurals, els van permetre acumular poder polític, influència, capital cultural i capital social.

El control sobre l'opinió era absolut. Així, quan hi ha una possibilitat de projecte que s'insinua com a dissident, la seua intenció inicial –si hi era– queda dissolta pels condicionants de les persones que n'han de formar part perquè pugui fructificar i per les servituds que, a Lleida, pràcticament fins a la fi de la Dictadura, ha de mantenir amb els posicionaments oficials.⁹⁸

Si exceptuem les oficials de la Diputació i de l'Acadèmia Mariana, a la ciutat no hi ha cap editorial, a banda de la quantitat d'impremses que editen com una activitat més. Tampoc hi ha, visibles, escriptors ni pensadors fora dels que les autoritats locals havien validat i oficialitzat. Els llibres que s'editen i distribueixen es redueixen a la temàtica oficialment dirigida: història local, tradicions i hagiografia religiosa, i alguna poesia de contingut ortodox. Ni en

⁹⁷ Entrevista a Josep Lladonosa, dins Josep Varela i Serra, *Converses a Lleida*, Virgili i Pagès, Lleida, 1988, p. 20

⁹⁸ En l'àmbit de les publicacions és el cas de *Labor* que comentaré més endavant en parlar de les elits locals. Avanço tres dades: la dificultat d'obtenir el permís per aparèixer com a revista, i quan surt ho fan encara emparats en el fet de ser una publicació portaveu de l'emissora de ràdio oficial adreçada només als oients. La composició dels seus redactors, una part significativa dels quals estava relacionat amb els àmbits de govern de la ciutat. El caràcter fulminant de l'ordre de tancament a causa, oficialment, d'un article no ortodox. Cal suposar que els motius eren més de caràcter polític. Tot i que és de referència obligada en tots els estudis que s'ocupen de l'etapa franquista a Lleida, l'únic estudi monogràfic que s'ha fet sobre aquesta revista és el de Dolors Sistac, *Labor en 200 números*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1991

llengua catalana ni en llengua castellana hi ha cap dissidència explícita expressada des del local. Aquesta construcció del lloc petit i abatible, des de la mirada estrictament de casa, conviu amb una altra mirada que, tot i ser també localitats, per les influències foranes que té, pren una orientació més liberal, i intenta contextualitzar la ciutat dins el conjunt català. Una ciutat, per tant, vista i dirigida cap al progrés: la industrialització i la cultura parlada en català.

Apareixen, a la vora de l'antifranquisme, cap a mitjans dels seixanta, representant les noves elits emergents de la ciutat, esperonats per alguns contactes de Barcelona els quals necessiten també donar una visió d'amplitud en les posicions que defensen, cosa per la qual possibiliten que s'escolti la veu de persones no del tot oficialistes de les àrees perifèriques, en els mitjans de comunicació de Barcelona. L'anàlisi que es fa, per aquesta finalitat de resituació contextual, no es tant de la cultura sinó de la ciutat.⁹⁹

A excepció de les que genera el debat sobre la segregació de Lleida del territori català a mitjans de la dècada dels seixanta, que afavoreix l'inici de la vertebració i visibilització d'una sèrie d'elits diferenciades de les oficialistes que es comencen a manifestar fora de la ciutat, les reflexions sobre el món cultural fins ben avançada la Dictadura són fetes des dels canals oficialistes o pseudoficialistes. Tenen una funció pragmàtica, feta des de Lleida i per a Lleida, emmarcant aquesta, com estava obligat, en la unitat de l'Estat. Les referències a la guerra són fetes en temes que emfasitzen el caràcter de caos que havia representat i en la diferència que suposa l'ambient de pau franquista. Les referències a la cultura durant el Règim, identifiquen aquest concepte amb una visió dual: alta cultura i tradicions. Entès d'aquesta manera, la reflexió global i teòrica hi és absent i restringeix la mirada a una dimensió local, des de

⁹⁹ Aquesta visió que s'havia manifestat a les pàgines de la revista *Labor*, als anys cinquanta, i havia quedat diluïda per la desaparició de la revista i dels objectius que l'havien fet sorgir, és la d'un sector que emergeix paral·lelament a la mirada oficial i que la complementa. Els actors que la lideren són un grup heterogeni de persones que també formen part de les elits oficials, però que comparteixen un pòsit cultural més cultivat i, diríem, més plural, per trajectòria personal, formació acadèmica, capital cultural adscrit i incorporat, i, en alguns casos, per les influències polítiques i ideològiques catalanistes. A mitjans de la dècada dels seixanta, alguns d'ells tornen a aparèixer públicament a les pàgines de revistes que s'editen a Barcelona –*Tele Estel*, *Serra d'Or*, *Oriflama*. La recerca del referent català de la ciutat de

la qual la preocupació és mesurar l'índex quantitatiu d'activitats culturals i la seua vitalitat en aquest àmbit en tant que capital d'una extensa franja de territori.¹⁰⁰

Ja en època democràtica, la tasca de reconstrucció del passat comunitari local ha estat lenta, tal vegada conseqüència de la lentitud que es desenvolupen els estudis universitaris¹⁰¹ i es comença a reconstruir fins ben avançada la dècada dels vuitanta, lligat als esforços de recerca dels historiadors locals. A les aportacions d'aquests encara cal afegir les memòries particulars i les monografies commemoratives.

Encara que el conjunt no és quantitativament petit, l'anàlisi feta en època democràtica sobre la cultura durant la Guerra Civil i el Franquisme és tot just encetada, i, excepció feta de la investigació universitària, tendint cap a l'àmbit de la descripció divulgativa. Els efectes de com es fa la transició a la ciutat, i els costos del procés es reflecteixen en les temàtiques. La memòria cultural col·lectiva, feta fora dels àmbits acadèmics, s'ha construït des d'una perspectiva de moderació i de divulgació de caràcter evocatiu i periodístic.

La identificació del concepte cultura amb manifestacions de producció literària, musicals, artístiques o escèniques en llengua catalana ha restringit el camp d'estudi a la temàtica pròpia d'aquests àmbits. Per extensió, la necessitat de continuar mostrant una ciutat tan catalana com sigui possible i tan integrada a la comunitat de referència ha centrat la recerca en l'antifranquisme, les tradicions locals. Només hi ha un estudi rigorós sobre la Secció Femenina i, en general, la cultura oficial del Franquisme està per explorar.¹⁰²

Lleida apareix explícitament en les seues posicions. Tal vegada això és possible perquè la difusió es fa en mitjans fòanis, fora de l'abast de les autoritats locals.

¹⁰⁰ Aquest debat cultural expressat té unes constants: la ciutat té cultura? hi ha inquietud cultural? ha augmentat o disminuït respecte períodes anteriors? per què en tal població hi ha fet estada el Teatro Nacional —o los Festivales de España— i a Lleida no? la ciutat té cura dels seus elements culturals, del seu patrimoni? hi ha col·laboració entre els distints grups que fan cultura?

¹⁰¹ Cal recordar que la universitat no es comença a organitzar a Lleida fins a l'any 1971 amb uns quants anys inicials de temptejos i que no es consolida fins a finals de la dècada.

La distància temporal amb els fets, l'actual marc sociopolític i la necessitat de conèixer el propi passat, entenc que donen l'oportunitat d'encetar una anàlisi global de la dinàmica local durant aquest període, mirant-lo com un procés continuat en el temps en el qual la llengua és un actiu important per a la cultura però també ho són –i especialment- l'economia, la composició, actituds i ideologia dels diferents poders i dels contrapoders i les possibilitats d'acció de la població, entre altres aspectes importants com el posicionament en els diferents moments del procés dels actors i agents.

¹⁰² La bibliografia a què faig referència en aquest apartat és llistada a l'apartat de bibliografia d'aquest estudi, sota l'epígraf: Bibliografia sobre el cas de Lleida.

3. LES HIPÒTESIS

En aquest apartat introdueixo les hipòtesis de l'objecte d'estudi concretat en el cas de la ciutat de Lleida, a partir del marc general vist en els capítols anteriors. Parteixo del fet que la Guerra Civil i el Franquisme són dos cicles polítics diferents que constitueixen un procés cultural de dos fases: la primera en estat de guerra, revolucionària, breu però de conseqüències rellevants, i la segona llarga, potent, de domini cultural intens, d'una acció contundent i irreversible. Diferents generacions se socialitzen en els anys de joventut i maduresa en aquesta llarga situació de manca de llibertats i de polarització de prop de quaranta-tres anys. El desenvolupament de la segona fase no es pot entendre sense la primera.

Avaluats des del present –mirant en perspectiva els fets i des de la interpretació àmplia que fem del concepte cultura, el contínuum Guerra Civil i Dictadura va representar una autèntica revolució cultural, no només en el camp de la producció sinó en el de la construcció d'un món simbòlic, normatiu i d'acció social, no només en aquella generació sinó en les posteriors, en especial a Catalunya. Del procés de la Guerra Civil i la Dictadura en surt afectada, d'una manera o altra, tota la població, sense excepcions: la classe política, des dels apolítics que es defineixen neutrals, fins a les dretes i les esquerres, els militants i els dirigents; la classe treballadora; les classes liberals, influents o no, els artistes i els escriptors, etc. Tots, homes i dones, són afectats i/o actors de manera diferent, tant els *efectes directes* com els *efectes rebot* tant de l'enfrontament bèl·lic com del sistema polític posterior.¹⁰³

103 Identifico com a *efectes directes* les conseqüències materials, observables i quantificables d'alguna manera: les repercussions sobre la demografia, l'estructura social, el territori, el treball, l'economia, el govern, la cultura, etc. Defineixo com a *efectes rebot*, els que tenen a veure amb les accions dels individus afectats. La manera com els diferents actors socials, segons el grau de poder, incidència, referent i entorn territorial, capital social i cultural, dins i fora dels governs, -el central, els municipals i els supramunicipals- actuen en la (re)conformació de les ciutats, del país, de la societat on està adscrit o pertany, i del seu propi paper en aquella societat.

En aquest marc general, les poblacions no evolucionen totes de la mateixa manera. En el procés cultural de cadascuna, i en el grau, la intensitat i la profunditat dels canvis entre una fase i una altra, són tant determinants com l'evolució general de la situació, les condicions internes de cada societat: el grau de complexitat social, l'estructura socioeconòmica, els poders dominants i la intrahistòria. Així, d'acord amb aquest marc general i des de la perspectiva d'entendre Guerra Civil i Dictadura com un procés cultural la intensitat del qual va més enllà dels efectes en la llengua catalana i entra en les estructures profundes de l'acció i la decisió dels individus, formulo per al cas de la ciutat de Lleida, les hipòtesis següents:

Hipòtesi 1. El tipus de ciutat contemporània està determinat pel tipus de procés cultural que es dona –i pel que no es dona- en els quaranta-tres anys de domini que pateix, durant la Guerra Civil i, en especial, la Dictadura.

El model de ciutat –econòmic, poblacional, espacial, educacional, etc.- que les elits van anar vertebrant mostra un desenvolupament lent, conservador i poc innovador. Des del punt de vista cultural, s'arriba al final de la Dictadura amb una situació de desvertebració social, de distinció socioinstructiva, amb dèficits infraestructurals bàsics, de domini encara de les inèrcies del poder eclesiàstic en tots els ordres, i de la conservació d'una població amb poca mobilitat poblacional, reproductora d'ella mateixa, amb poques connexions intersocietàries, i conservadora en tots els ordres, en especial també en el cultural.

Hipòtesi 2. El tipus de domini rígid i total que s'exerceix durant la ciutat –una ciutat petita, d'estructura primària de poca complexitat social- dels poder locals, i des de l'església sobretot, farà que la conformació de les elits estamentals que dirigeixen la ciutat siguin corporatives i localistes. De la mateixa manera, farà que l'ascensió de les poques elits noves que es visibilitzen en l'espai cultural, en la fase més mal·leable del Règim es faci des d'una determinada procedència social, un determinat capital social i ideològic que provocarà un tipus determinat d'innovació, d'un progressisme cultural, comunitari i moderat.

Hi ha una tipologia determinada de capital cultural, situació socioinstructiva, orígens, relacions i espai social que comparteixen els actors

individualment i col·lectiva que protagonitzen en els diferents moments d'innovació, i condicionen la direcció, reproducció, relació i acció/relació culturals. Un capital cultural que només selecciona i distingeix les elits urbanes i les que pertanyen a famílies reconegudes socialment i d'arrel lleidatana.

Hipòtesi 3. En el procés cultural de la ciutat hi ha una polarització de l'essència comunitària local, un tema aquest no resolt en el període prebèl·lic, entre dos tipus d'elits intel·lectuals també ideològicament diferents, encara que amb una base comuna: el nacionalisme (de signe distint) i el localisme.

La franquista s'apropia de la tradició i la cultura populars, reinventant-les passant-les pel sedàs del Règim; l'antifranquista, quan es vertebra, es decanta ideològicament, per exclusió, cap a l'alta cultura. Una situació que fa distanciar-se als catalanistes locals del que sigui popular i tradicional, particular, decantant-se cap al conreu de la cultura d'elit, selectiva, com a element distintiu, de progrés. Alhora, els obliga a reinventar un discurs comunitari propi, identitari, per tal de demostrar, des de la tradició –però distanciant-se del model franquista- la catalanitat de la ciutat i la seua pròpia.

Hipòtesi 4. La dinàmica d'acció cultural de la ciutat mirada en el seu conjunt és molt més complexa que l'oficial que ha estat reconeguda en la mesura que s'estableixen relacions i interrelacions entre els actors representants de les dimensions del domini, la comunió i la innovació no tingudes en compte fins ara.

En el procés cultural d'una societat hi juguen tots els actors. Els dominants i els subordinats. L'anàlisi cultural de Lleida, com la de tantes ciutats catalanes, s'ha fet observant sobretot l'existència de l'antifranquisme i, encara, només l'existència d'aquest quant a la producció lingüística. Aquest, i el procés sencer, no es pot entendre del tot si no és interrelacionant-lo amb les estructures franquistes, no només les polítiques sinó també les culturals, amb qui va conviure i negociar. Vist així, la nòmina real dels agents culturals, individuals i col·lectius que actuen durant la Dictadura, sobretot, es força més àmplia que l'oficial; també ho són les interconnexions i interessos compartits.

Hipòtesi 5. Existeix una relació directa entre el tipus de procés cultural evolutiu de la ciutat de Lleida i els dèficits socioinstructius de la majoria de la població, el tipus de planificació econòmica en què es marca del desenvolupament de la ciutat, la política cultural i d'infraestructures que fan els actors que la dirigeixen, la conformació de les elits i els centres de control i de poder.

Els desequilibris en l'accés de la població als centres de formació, la inexistència d'estudis superiors fins a la dècada dels setanta, fan créixer unes generacions joves amb profundes diferències segons el poder adquisitiu i el lloc que ocupaven en la ciutat: les que podien anar a centres religiosos o privats i els que havien d'anar a escoles parroquials, o a l'atenció pastoral. El desenvolupament econòmic lligat en especial al comerç de subsistència i al desenvolupament agrícola, sense indústries, consolida una societat poc diferenciada, poc estratificada, amb unes necessitats mínimes de persones preparades, unes necessitats cobertes per les elits existents i els seus successors, els quals fan una política cultural a mida.

La manca d'infraestructures culturals, més enllà de les oficials i les situades en el nucli central de la ciutat, consolida aquestes diferències, i repercuteix negativament en l'evolució de formes culturals paral·leles i alternatives que havien d'aixoplugar-se al recer de centres parroquials, agrupacions oficials, etc.

SEGONA PART. L'ANÀLISI. LA CIUTAT DE LLEIDA

Catalunya és heterogènia i diversa. Encara que els processos de gran envergadura tenen uns trets i conseqüències que afecten de manera semblant el conjunt de societat de l'àrea d'influència que abasten, cada microsocietat o població desenvolupa rutes particulars de resposta. Aquestes particularitats esdevenen, sense arribar probablement a poder ser considerats casos únics, variants tipològiques que expliquen l'existència dins d'una mateixa comunitat cultural, de distints perfils i realitats.¹⁰⁴

El propòsit d'aquesta segona part és resseguir aquestes semblances i aquestes diferències del procés marc que he esbossat en la primera part, en el cas de Lleida. Aquí el procés cultural del període 1936-1975, es desenvolupa en un context local que hi incorpora diàlegs sovint polaritzats i conflictius: Lleida-Barcelona; Lleida-Aragó; rural-urbà; centre-perifèria; agro-indústria; referent català-referent espanyol; autòcton-forà, que operen com a potents agents socials i culturals. Tot plegat interactua amb –i en- cinc eixos que s'interrelacionen i interdepenen entre sí:

1. La situació estratègica de la ciutat que comporta la seua destrucció quasi absoluta, en nombre de població i infraestructures, i el pòsit de l'acció revolucionària que queda en el pas d'una situació a l'altra.

¹⁰⁴ Cada àrea social és un cas únic per als qui hi viuen, encara que analitzat a fons, només es tracti de variants d'un mateix procés que els trets propis de cada espai han fet particulars. L'historiador Peter Burke afirmava que només a partir de l'anàlisi comparativa de diferents societats hom pot dir fins a quin punt la seua és diferent. Pel que fa al cas de Lleida, tot i que la idea de ser diferent respecte el conjunt català és internament arrelada i mantinguda per les elits intel·lectuals locals tal vegada com un estereotip diferencial, segur que té paral·lelismes amb altres poblacions catalanes que tinguin una localització, dimensions i estructures semblants. Tot i les seues particularitats, estic convençuda que si disposéssim d'estudis comparatius podríem demostrar que comparteix més coses de les que es diferencia amb altres poblacions. En aquest sentit, seria interessant poder fer una anàlisi comparativa del mateix procés cultural amb Tortosa, per exemple, i, anant més enllà dels límits estrictament catalans amb capitals com ara Àvila o Múrcia. Aquest darrer apunt me'l suggereixen els excel·lents treballs *Instituciones murcianas en el franquismo, 1939-1962, Contribución al conocimiento de la ideología dominante*, d'Encarna Nicolás i *Los de siempre. Poder, familia y ciudad. Avila 1875-1923*, d'Eduardo Cabezas, dos radiografies de ciutats d'interior, amb poders dominants, de famílies, polítics i religiosos, molt forts, la lectura dels quals em dóna arguments per confirmar que el de Lleida no és pas un cas únic.

2. El volum de població i la seua estructura i complexitat que restringeix la mobilitat ascendent, la diversificació i determina el tipus d'innovació possible, l'aparició i la tipologia de les elits
3. La dominació i apropiació culturals d'uns estaments que accedeixen, com a elits hegemòniques, al control del poder i als ressorts de producció i reproducció del capital social, econòmic i cultural que minimitzen la innovació des de baix.
4. La diversificació de la dimensió comunitària a mans de les elits que en configuren una de local a la qual modelen i interpreten cadascú a partir dels seus interessos.
5. L'acció individual i col·lectiva dels diferents actors, agents i agències culturals de diferent signe, capacitat i influència, que actuen interconnectats entre sí i en paral·lel.

Tots determinen la composició i les característiques de les dimensions del procés cultural i són alhora productors i producte d'una determinada combinació tridimensional i, per tant, d'un determinat resultat. Així, desenvolupa l'entramat d'aquest procés en els cinc aspectes més representatius i determinants: l'espai, l'economia, l'entramat dels poders, l'educació, i la població.

Des del punt de vista de la seua conformació cultural, el punt geogràfic i l'espai físic on està situada una societat, i dins d'aquesta com estan ubicats espacialment els seus membres són dades rellevants. L'espai és un element social que va conformant els grups i els individus.¹⁰⁵ Té a veure amb el tipus d'economia sobre la qual se sustenta i desenvolupa; amb la densitat

¹⁰⁵ Marx argumentava que tot plegat té una eficàcia ideològica en els individus i les societats ja que es formen via l'experimentació amb el seu entorn i les seues relacions socials i parla d'alienació i de falsa consciència. R. Jerez, *Sociología de la educación*, Consejo de Universidades, Madrid, p. 41-43. Les condicions materials de l'existència quotidiana –enteses aquestes com les relacions amb el treball, el context, la cultura, la política, les institucions, l'economia, la socialització en definitiva- modelen les ments dels individus i els doten d'una determinada visió del món, dels altres i d'ells mateixos. « *No es lo mismo formarse bajo la influencia de las condiciones materiales de vida propios de los recolectores primitivos que bajo las correspondientes a una aldea tradicional; en una cultura agraria, en una cultura industrial o en una cultura « electrónica ».* La mente del individuo humano se va modelando bajo la influencia material de un determinado hábitat, una geografía urbana, una organización de la comunicación social y de la actividad política e ideológica no menos material, etc. No es lo mismo « criarse » en el campo que en una gran urbe, en los suburbios de una ciudad o en las áreas reservadas a la élite, bajo la imposición social de la prédica religiosa sistemática y exclusiva o con los condicionamientos de los grandes medios de comunicación de masas y su control mas o menos monopolista o democrático » R. Jerez, op. cit. p. 43.

poblacional, el tipus d'ocupació dels seus habitants i la seua heterogeneïtat i complexitat social, els contactes i intercanvis amb altres societats, la conformació de tipus de societats més o menys modernes, per tant més o menys comunitàries, i té a veure també amb el tipus d'elits que s'hi generen. L'espai i el ritme de transformació que hi té lloc aporta una component econòmica i social a la societat que hi és assentada, la qual porta lligada una dimensió cultural i a l'inrevés. L'acció humana intervé tant en l'espai físic com en la conformació urbana. L'urbs és un espai de socialització contextual en el qual actuen directament els grups de domini.¹⁰⁶

També té relació amb la dimensió innovadora en la mesura que la política urbana regida per la classe hegemònica dóna una resposta concreta a les noves necessitats generades pel propi poder o per la població. El període

¹⁰⁶ La socialització és el procés vital d'immersió d'una persona, al llarg de la seua vida en una, o diferents àrees socials o culturals. La finalitat perseguida és fer-se apte, per conviure, actuar i generar respostes als reptes quotidians i reproduir les pautes dels diferents nivells d'influència amb qui està interactuant (estat-família-institució social- creença religiosa, treball, etc.) En aquest procés hi intervenen en diferent grau d'intensitat, l'aprenentatge, les influències, l'entorn físic entre altres. En aquest procés d'aprenentatge i situació del «jo» en societat, el que anomenem socialització contextual té una importància rellevant. La definim com les influències del territori, o els territoris, on es viu, i el lloc social que s'hi ocupa, i les referències simbòliques que desprenen i formen l'individu. La ciutat i el poble com a contenidors d'una societat determinada, amb una biografia social determinada, encara la zona on es viu dins aquesta ciutat o poble, són elements que tenen una dinàmica i un significat concrets i eduquen d'una determinada manera. És un agrupació viva d'elements estàtics i dinàmics, heterogenis i diversos, que té en el seu si una combinació de forces en moviment de procedència diversa i sovint d'influència antagònica. L'urbs és no només l'embolcall de la societat sinó un espai cultural, en tant que reflex d'una cultura determinada, i un element d'educació, de culturalització al seu torn. Exerceix una influència important com a espai generador i reproductor de pautes, estereotips, símbols i valors individuals i comunitaris. Qualifico l'espai societatari com una agència de socialització més, amb un grau semblant de reproducció. Tal vegada, la diferència respecte les tradicionalment tipificades com a tals –família, escola, treball i amics– rau en la manera com exerceixen la seua influència sobre la persona. L'acció dels centres de formació, la família, els mitjans de comunicació, és verbal, normativa, directa i treballa a nivell instrumental per inducció. El lloc exerceix una influència, subtil en ocasions, que opera a nivell de subconscient i de deducció perceptiva, també amb un llenguatge, difús, propi. Els noms que tenen els carers, la llengua usada en els rètols i la via pública, els monuments l'ornamentació, el manteniment o la destrucció d'edificació antiga, l'existència o no d'equipaments culturals, la seua distribució en l'espai, els rituals públics i la distribució de la població en els diferents espais urbans, entre altres, tot té un sentit significatiu de construcció de la realitat subjectiva, en el sentit que li donen P. Berger & T. Luckman a *La construcción social de la realidad*, Amorrortu editores, Buenos Aires, 1994, i una funció d'immersió cultural identitària evidents. Els poders dominants actuen en el disseny del desenvolupament urbanístic de la ciutat, en la seua planificació, en la projecció de prioritats urbanístiques i de resolució, o inhibició, de les necessitats de la població. Per al cas de Lleida ciutat, J. Vilagrasa, a *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 1990, p. 435, fa una constatació que és tal vegada universal: «...la política urbana no obeeix a un plantejament teòric aïllat, sinó que és condicionada (i els condiciona a la vegada) pels interessos específics de les classes hegemòniques d'una formació social concreta. Per tant, l'actuació estatal i local són reguladores de les formes d'apropiació de les plus-values urbanes en relació a la correlació de forces, influència i capacitat de cada un dels agents que intervenen en la producció d'espai urbà.»

que analitzem es caracteritza per les diferents concepcions que cada sistema polític dirigent té sobre l'espai, encara que tots dos se l'apropien i hi actuen igualment de manera determinant. La revolució omple els llocs privats i públics de consignes al·legòriques i els connota com a espais socials, *del poble*; desclou i laïcitza espais connotats com a sagrats, col·lectivitza –o intenta fer-ho- l'habitatge, mira de fer públic els espais de lleure, entre altres accions. La Dictadura renacionalitza tot l'espai reanomenant-lo i beneint-lo simbòlicament, reclou un altre cop els llocs sagrats i privats, fomenta la propietat privada i la diferenciació de construccions i la prioritització de desenvolupament espacial, segons les classes socials o professionals a les quals afecta, fent de la segregació social i urbana, i de la restricció en la política d'infraestructures interprovincials i interestatals –que hagués comportat un major contacte i fluïdesa comunicacional entre comunitats diverses- una manera d'entendre i interpretar el valor de l'espai i de les persones que l'ocupen.

S'ha dit que en aquest procés la dimensió principal és la del domini. El poder, visibilitzat i exercit socialment per mitjà d'accions i persones determinades té una actitud transformadora de la societat i és un element bàsic tant en els canvis econòmics, polítics i culturals. En la mesura que és a mans de persones distintes i diverses, amb biografies socials i culturals particulars, i operen en marcs d'acció, oportunitats, fins i conjuntures diverses, que el poder sigui ostentat per unes o les altres, comporta diferències significatives, en les maneres i els graus d'afectació estructural que se'n deriva. Els efectes també són diferents si la dinàmica del poder té perfils i elits heterogènies o si els té homogenis. L'homogeneïtat provoca una construcció més unidireccional d'objectius, accions i missatges i deixa poc marge, o cap, a la participació de qui no ocupa –o està en contacte amb- algun dels llocs de privilegi.

L'abast d'aquesta dimensió també a la ciutat de Lleida és absoluta, tant durant la Guerra Civil com durant la Dictadura. Durant la primera, la dimensió dominant estarà formada per un ventall ampli d'autoritats d'acció política, d'opinions i objectius diversos, malgrat la unitat d'acció antifeixista. La diversitat i la dispersió s'acaba amb l'arribada al govern de la ciutat del primer

governador franquista i l'heterogeneïtat anterior és substituïda per una direcció i un projecte únics que aglutina faccions diverses, polítiques, civils i eclesiàstiques que, tot i les competències internes comparteixen un ideal comú: accedir al poder i reeducar una societat, una part significativa de la qual havia estat excessivament anticatòlica i no se sentia prou membre de la pàtria nacional comuna perquè tenia un altre lloc comunitari.

La dimensió comunitària que reconstrueixen les elits del Règim és el reflex de l'ideari nacionalcatòlic que té a Lleida llarga durada. Es retorna a les pràctiques religioses que generen quotidianitat i comunitarisme, i serveixen per adoctrinar i controlar la població submergint-la en un estat de por absoluta ja que tot era pecat i sempre podia haver-hi algú vigilant. Se sublima el local enfront del diferent i el llunyà. L'obediència i l'ordre com a valors sinònims de pau. La tradició que reconstrueix el Règim és el resultat de la reinvençió que fan les noves elits d'una selecció particular dels valors i les tradicions anteriors al conflicte bèl·lic. Una selecció que té com a criteris de tria el caràcter religiós i el localisme, de qual en fan una tipologia comunitària distinta en litigi amb la comunitària catalana d'abast general. La dimensió innovadora, en ser la resposta a situacions noves, i com sigui que aquestes situacions tant en el període bèl·lic com en el franquista són produïdes per l'acció del domini, es visibilitza de diferent manera segons el grau d'afectació, els interessos i els riscos dels diferents grups.

L'economia és un factor poderós en tots els àmbits de la vida social, i el pes que té en la formació del capital cultural d'un individu és fonamental com ha demostrat a bastament Pierre Bourdieu. L'acumulació d'aquest capital cultural –titulacions, coneixement del món, prestigi, béns- demana temps, i el temps –per ser invertit en l'acumulació d'aquests beneficis- només el poden disposar les persones que tenen un determinat estatus econòmic i/o social per als quals aquest temps dedicat a acumular capital cultural forma part de les obligacions que tenen per mantenir, i *representar*, tot just aquell estatus social i econòmic.

La situació econòmica determina les possibilitats d'accés a tot tipus de capital cultural, la preparació intel·lectual, tant en l'època d'infant, adolescent, universitària i adulta, i, en conseqüència, el tipus de formació, per tant d'orientació professional i de lloc social per al qual aquella persona és preparada per poder-hi accedir.¹⁰⁷ A la Lleida de l'època en la qual les diferències públic i privat són importants, l'accés a l'un i a l'altre marcarà les biografies personals dels nens i nenes. L'obligació del desplaçament fora de la ciutat per la inexistència d'estudis universitaris a la ciutat seleccionarà d'entrada els perfils de les famílies que disposen de motivació i recursos per fer-ho. Tot plegat determina unes minories i unes majories desiguals no només professionalment sinó en formació cultural que tindrà repercussions en la conformació i reproducció de les elits.

Des del punt de vista social, l'estructura econòmica té a veure amb el volum de població i l'heterogeneïtat i complexitat d'aquesta. Una diversificació de sectors de treball dota de més possibilitats de tria, especialització i mobilitat, genera alhora una estructura social més complexa, també més conflictiva i també més innovadora. Una estructura econòmica poc diversa genera sinó els efectes contraris, sí atenuats. En aquest estudi apuntem que, en el cas de Lleida, el control del tipus d'estructura econòmica amb què es projectava la ciutat va ser un instrument que actua culturalment en marcar les possibilitats de projecció de les persones autòctones i l'arribada a la ciutat de perfils molt determinats, per les possibilitats laborals que té la ciutat i les que ofereix.

Relacionada amb tot el que s'ha dit, l'educació és sempre una arma d'acció cultural a mans del poder, sigui aquest del tipus i al nivell que sigui – autoritat paterna o autoritat acadèmica. Ho és tant per al republicà com per al franquista. La classe dominant política i ideològica que malda per organitzar una actitud civil, individual i col·lectiva determinada, de present però sobretot

¹⁰⁷ P. Bourdieu, op. cit. p. 134-135, planteja com el capital econòmic permet l'accés a capital cultural i social i com aquests es converteixen en capital econòmic, per exemple en el cas dels títols acadèmics expedits per determinats centres universitaris o superiors que permeten l'accés a determinades professions o llocs de treball.

de futur, d'acord amb el model de societat que vol impulsar, hi intervé directament marcant la política educativa, la legislativa, la d'infraestructures, els continguts, els sistemes de selecció dels docents, els sistemes d'accés per a aquests i per als estudiants, marca també les condicions de vida dels professionals el seu estatus general (sou, carrera docent, consideració social) les actituds que se'ls prima i les que se censura, determina els textos ortodoxos i en proscriu l'heterodòxia, tant de valors, continguts, símbols i metodologies.

En qualsevol període i tipus d'autoritat que la dirigeix, l'educació té a veure amb totes tres dimensions del procés cultural. En un sentit i en un altre, reproduïx –d'una manera més o menys intensa i unidireccional- els paràmetres ideològics de la classe dominant o que vol arribar a assolir algun tipus de poder, la comunió que legítimament defensa, a través de les normes, del perfil de professorat, dels programes educatius, de la llengua vehicular que usa i en els símbols i referències locals i nacionals que empra.

La resultant del model republicà, a Lleida només es pot imaginar teòricament. Tanmateix, pel que representa, identifico l'àmbit de l'educació com una de les innovacions importants del projecte revolucionari també a Lleida. L'educació franquista, lligada al component religiós i amb l'ambient d'immobilització dirigida que es viu a Lleida consolida, si més no fins a la Llei Villar de 1970, un model d'educació de classe en la qual la prioritat era reproduir la moral i la idea d'autoritat, l'obediència als superiors, el respecte, la por a tot el que era diferent i oficialment prohibit i la distinció dels rols familiars i socials marcats pel Règim.

A Lleida, els grups socials que emergeixen d'aquest model es formen i eduquen de manera diferent segons el lloc que ocupa en l'estructura social i la zona on viu. L'àmbit de l'educació, on la dimensió innovadora de resposta al model franquista és mínima, està marcat per un dèficit infraestructural important no resolt durant la Dictadura. Es legitimen així des del mateix moment de l'accés a l'escola les desigualtats que estan presents en la societat, en la mesura que no totes les escoles tenen les mateixes característiques, ni tots els

grups tenen accés als mateixos recursos educatius. Es consoliden espais diferencials de capital cultural distintiu en la mesura que determinats centres de formació aglutinen grups minoritaris d'estatus selecte el qual contribueixen a mantenir i reproduir.¹⁰⁸

Pel que fa a la població, el meu interès se centra a reflexionar sobre com queda afectada la possibilitat de tria d'acció dels lleidatans que no estan situats en les esferes del poder dominant en el context d'aquest període, per això el tracto en darrer lloc. La famosa i coneguda asseveració d'Engels¹⁰⁹ sobre l'ordre de prioritats que les persones tenen a l'hora de cobrir les seues necessitats, en la qual diu que si un no té cobertes les necessitats primàries difícilment es pot plantejar fer altre tipus d'accions que li comportin costos afegits als que no pot cobrir, és una referència obligada en aquest apartat. Es evident que un dels principals aspectes que ha de resoldre l'individu és el de la subsistència, per si l'acció de les persones depengués sobretot de la cobertura d'aquesta, voldria dir que un cop resoltes les seues necessitats primàries, dedicarien una part del seu temps a activitats d'abast social, cultural o política.

No és pas així, en general. Es evident que, a més de la cobertura dels mínims per actuar hi tenen a veure altres factors: els guanys i pèrdues, el risc social, la socialització viscuda, l'entorn i el capital cultural d'adscripció o d'origen. També des del punt de vista d'una societat, i de l'acció dels poders, hi té a veure el volum i la composició de la població.¹¹⁰ En el cas de Lleida faig

¹⁰⁸ En aquest sentit es constata la influència dels poderosos centres religiosos com els Maristes o la Sagrada Família. Resseguint les biografies de les elits de l'època, ser alumne dels Maristes és una dada que comparteixen tant les afins al Règim com les que actuen com a alternativa. Igualment es pot resseguir el pes de les escoles catalanistes del final de la Dictadura –Sant Jordi, les escoles Alba, l'Espiga– en la formació de les noves elits polítiques i culturals de l'etapa democràtica.

¹⁰⁹ F. Engels, *Discurso ante la tumba de Marx*, «El hombre necesita, en primer lugar, comer, beber, tener un techo y vestirse antes de poder hacer política, ciencia, arte, religión, etc. Por tanto la producción de los medios de vida inmediatos, materiales y por consiguiente, la correspondiente fase económica del desarrollo de un pueblo o de una época, es la base a partir de la cual se han desarrollado las instituciones políticas, las concepciones jurídicas, las ideas artísticas e incluso las ideas religiosas de los hombres y con arreglo a la cual deben explicarse y no al revés »

¹¹⁰ Extrapol·lo en aquest punt les aportacions de Simmel, op. cit. p. 57-146, que parla de la quantitat com a element de socialització i formula la seua teoria dels grups grans i petits com a espais socialitzadors. Tot i que ell es refereix a grups corporatius dins una mateixa població, crec que per extensió es pot aplicar al paper de poblacions més grans i més petites. Simmel parla de la importància del nombre total d'un grup, també ho és el d'una societat. Un determinat nombre afavoreix l'especialització, obliga a la construcció de serveis, amplia les possibilitats que sorgeixin noves necessitats i nous líders, crea conflictes i, per tant,

èmfasi en el risc social, en els efectes del pas d'una situació de guerra a una situació de victòria i en l'ús que en va fer d'aquesta victòria el Règim franquista. En els textos programàtics locals dels anys seixanta s'afirma que "*com que la ciutat és així, el poder franquista va poder treballar com va voler*".¹¹¹ L'enfoc que proposo aporta un matís diferencial: crec que la particular situació de postguerra que els poders polítics, policials i eclesiàstics –ajudats per els elits locals que vivien en simbiosi amb el mando i en van reproduir els esquemes normatius, morals i estètics- van imprimir a la ciutat interessadament, van determinar els rols, les possibilitats i la presa de decisions de cada grup social. La ciutat és, perquè es fa. La decisió d'actuar, o no actuar és una innovació de resposta a l'acció del domini, i depèn dels desitjos però també de les possibilitats, responsabilitats i de la relació entre risc i rendiment immediat que generi l'acció. Això queda ratificat per l'aproximació al qui, quan, com, on, i a l'empara de què i de qui, es comença a visibilitzar, i a vertebrar després, la dissidència i la contestació cultural al Règim establert.

nous consensos. També és important el volum de les poblacions dels voltants, com a nuclis d'influència i interconnexió i el dels diferents nivells de l'estratificació social. La societat es conforma d'una manera o altra segons com estan equilibrades, en cada cas, les majories i les minories.

¹¹¹ Aquesta és una idea recurrent que es pot resseguir sobretot en els articles de Francesc Porta, Simeó Miquel i Josep Vallverdú a *Lleida, problema i realitat*, ed. 62, Barcelona, 1967 i també en els articles del jove Manuel Lladonosa, « Actituds cíviques i culturals » *Serra d'Or*, núm. 133, 1970, i « La societat civil lleidatana sota el franquisme » a *Lleida 1910-1985*, Fundació la Caixa, Lleida, 1985.

1. L'ESPAI: UNA RESULTANT DE LA DIALÈCTICA ENTRE DOMINIS I INNOVACIONS

1.1. Ubicació geogràfica i trets generals de la situació espacial

Lleida és ubicada en l'anomenat Pla de Lleida dins la depressió de l'Ebre. Una zona regable, de tradició agrícola, com a conseqüència del potencial dels recursos naturals hídrics que recull del Segre, el Noguera Ribagorçana i el Cinca. És la capital d'una extensa província anomenada de la mateixa manera, que combina aquesta zona amb àmplies àrees de muntanya, els Pirineus fins la Val d'Aran amb més dèficits d'entrada en recursos naturals propis. En el període que estudio la població en general és dedicada a l'economia tradicional rural, de sector primari, amb l'excepcional presència d'alguna indústria important. Capital i província estan situades a la banda més occidental de Catalunya i són la frontera d'aquesta amb l'Aragó.

El conjunt de la província és la més extensa de Catalunya en dimensions geogràfiques¹¹² però la més migrada en densitat poblacional. Per les dificultats de subsistència, afegit a una manca de decisions polítiques de foment, ha estat tradicionalment la zona del conjunt de Catalunya que ha sofert una major despoblació del camp a les ciutats –Lleida i Barcelona sobretot- i de la muntanya a la plana, i per tant la menys poblada. Un fenomen de desplaçament cap a les zones amb més possibilitats de treball i de subsistència que s'intensifica –seguint la tendència generalitzada- per les crisis econòmiques durant el període franquista. Recolons apunta que l'any 1970, de les quatre províncies catalanes només la de Lleida té un creixement demogràfic inferior a la mitjana de creixement. La seua evolució comparada amb anys anteriors és regressiva i forma part de les deu províncies espanyoles amb menys densitat de població.¹¹³

¹¹² Té una extensió oficial de 12.028 Km2, que representa el 37'67% de sòl català.

¹¹³ Lluís Recolons, *La població a Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 1900-1970*, Laia, Barcelona, 1976, p. 36-38. Si comparem les dades amb els de la resta de capitals catalanes, es veu que al 1965 la de Lleida representava el 7'5% de la població total catalana i el 1970 passa a ser el 6'77%

Aquest desplaçament a la recerca de millors oportunitats fa que, en alguns moments de la història, en la zona del Pla de Lleida, i sobretot en la capital, es concentri entre el 30% i el 40% de la població de tota la província.¹¹⁴ I és així no només perquè aquesta zona ofereix més possibilitats que les que té la muntanya o el secà, sinó també perquè la capital, pel fet de ser-ho concentra els nuclis de decisió econòmics, administratius i la major part de serveis, locals i provincials. Serveis que donen resposta no només a la població de dins sinó a la dels pobles del seu radi d'influència, no només de la seua província sinó del territori aragonès, zona amb la qual limita per la banda d'Occident.

Lleida és, per tant, el centre neuràlgic de l'extensa província a la qual dóna nom i de la llenca d'Aragó que és a tocar com una continuïtat de característiques semblants.¹¹⁵ Aquesta ubicació estratègica la fa ser una perifèria equidistant de Saragossa i Barcelona; més propera en quilòmetres a la capital aragonesa que a la catalana. Per aquestes relacions de proximitat amb la Franja de Ponent, de parla també catalana, i a través d'ella amb la resta d'Aragó, hi ha hagut tradicionalment entre ambdós zones una relació estreta en

de tot Catalunya. Val a dir que aquesta davallada també la tenen Tarragona i Girona. La davallada de representativitat sobre el total de les tres províncies s'explica per l'acumulació de població de Barcelona i la seua àrea metropolitana que augmenta els seus percentatges de manera considerable.

¹¹⁴ Les dades concretes d'aquesta situació es poden consultar a Tortosa i Duran, J. *El Pla de Lleida*, Banc Occidental, Lleida, 1981, p. 134 i següents; L. Samper, R. Morell, et al., *Continuïtats i canvis en l'estructura social de Lleida (1960-1990)*, Pagès editors, Lleida, 2000, p. 43; M. Ballester, *Lleida: salir de la marginación*, 1979. Com a dades generals, és interessant anotar que a principis dels anys cinquanta la ciutat tenia la cinquena part del volum poblacional total. L'any 1975 Lleida i els pobles del seu voltant, és a dir l'actual comarca del Segrià, aglutinen el 47'30% del total de la població, inclosa la Val d'Aran. Les zones que la segueixen són les de la Noguera, amb Balaguer com a capital, el 13'12%, i l'Urgell, amb Tàrraga com a capital, el 10'2%. Les set comarques restants tenen una població que oscil·la entre el 6'75% i l'1'50%. Pel que fa a les dades de detall, des de 1940 a 1975, mentre Lleida passa de tenir 41.464 habitants, segons el cens de l'any quaranta, a tenir-ne 102.599 al 1975, la població que més s'acosta en la magnitud de l'evolució és Almacelles que passa de 3.114 a 5.886 habitants. R. Morell, & X. Maurel & I. Aldomà, *L'economia del Segrià. Desenvolupament agrícola i desequilibris sectorials*. Caixa d'Estalvis de Catalunya, Barcelona, 1980, p. 17-36.

¹¹⁵ Sobre aquest punt, Lluís Claverol & Carles Lavernia & i Josep A. Reig, a « El peso determinante del eslogan per Lleida ja està bé » Revista CAU, núm 39, set./oct. 1976, p. 39, afirmaven « *El determinante geográfico de la situación de Lleida y sus comarcas en el extremo occidental terres de Ponent de Cataluña como zona de frontera con Aragón, frontera que si bien geográficamente en las comarcas de la Noguera y el Ribagorza posee unos ciertos límites, por la parte Sur en la depresión que forma una zona de llanura des de Tàrraga a Zaragoza no presenta ninguna barrera a las vías de penetración, es decir por razones geográficas, geológicas o de clima, incluso históricas, no permiten delimitar una zona fronteriza definida.* »

la mesura que els contactes amb la població aragonesa més propera per raons preferentment de caràcter econòmic, lúdic, assistencial i educatiu¹¹⁶ formen part de l'escenari quotidià. Aquesta ubicació i el fet de ser una perifèria comunitària en dos sentits, ha influït en l'actuació dels poders dominants, i en la conformació de la societat tal com s'ha fet, i tal com ha estat percebuda i interpretada.¹¹⁷

¹¹⁶ Lleida ciutat ha anat incorporant a la seua població persones procedents de terres aragoneses, en un procés per contacte que es remunta al segle XIX, segons J. Lladonosa, « Les crisis històriques » dins *Lleida, problema i realitat*, 1967 p. 49-50. L'avenç de l'exèrcit franquista en les darreres etapes de la Guerra Civil fa que també hi hagi un èxode important d'aragonesos cap a Catalunya en un intent de buscar refugi en una zona encara no ocupada (V. Morea & R. Suñé, *Cuando la guerra Monzón-Lleida*, Ribera i Rius, Lleida, 1995). Serà també un lloc propici d'intercanvi de productes quan es vivia de l'estraperlo (C. Feixa, *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida (1936-1989)*. Tesi doc. manuscrita, UdL, 1990, p. 54-55.) Amb el temps també a Lleida s'instal·len algunes indústries de capital aragonès que es doten de treballadors aragonesos pràcticament en exclusiva, el paradigma en aquest sentit és tal vegada Pinsos Porta. Les relacions amb les poblacions aragoneses són intenses també en l'àmbit educatiu, en una doble direcció: la de l'alumnat lliure que s'examina a Lleida Josep Vallverdú, « Notes sobre el provincianisme » a *Serra d'Or*, núm. 129, juny 1970, p. 399, i els estudis superiors que joves de la ciutat de Lleida segueixen a la capital aragonesa, ja que a la ciutat no hi havia universitat i la de Barcelona era més conflictiva. Pel que fa a l'aspecte lúdic, a Lleida hi ha una llarga tradició en la pràctica de la caça i la pesca. Pagesos i menestrals, persones de classe modesta i de l'alta societat les han tingut com a principals activitats festives. La pràctica de la caça sobretot els portava a espais privilegiats de la banda propera aragonesa. Les relacions amb els caçadors aragonesos eren fluïdes. D'aquestes relacions sovint, en èpoques d'estretor durant la Dictadura, en sortia, com m'ha explicat Manolo Castells que filles d'aquests caçadors aragonesos venien a servir – recomanades – a les cases de les famílies benestants de Lleida. Sobre la vinculació econòmica de les dos zones, es va manifestar Josep C. Serra i Ràfols en la conferència « El criteri econòmic en les delimitacions administratives » que va pronunciar el dia 23 de gener de 1967 al Saló d'Actes del Consell Superior d'Investigacions Científiques, « Si dintre de l'Estat espanyol calguessin unes noves divisions administratives, és evident que el factor econòmic obligaria realment a crear una regió de Catalunya que no tindria pas els límits que ens hem acostumat a veure, ço és, les quatre provincies de Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona, sinó que hauria de comprendre també tota aquella part d'Aragó que gravita econòmicament sobre Lleida, i no pas sobre la província de Lleida, sinó sobre la ciutat de Lleida; és a dir que la capital de Lleida irradia una forta influència econòmica cap a les terres d'Aragó, no solament les de parla catalana sinó que també penetra dins les terres pròpiament aragoneses. Això vol dir que la frontera econòmica de Lleida, a més d'ultrapassar la frontera administrativa també va més enllà de la frontera lingüística. »

¹¹⁷ Una d'aquestes percepcions i interpretacions té a veure amb la seua relació amb Barcelona i amb la resta de comunitat catalana. La distància, la manca de comunicacions, la poca projecció exterior també de les elits de la ciutat cap a l'exterior, i també el poc pes tant econòmic com cultural que tenia respecte la resta, afegit al fet de la seua variant lingüística fonèticament més acostada al castellà que al català, entre altres raons, han provocat d'antic una imatge de ciutat pagesa, poc atractiva, més castellana que catalana, i, en general desconeguda, cosa que l'ha portat a haver de construir defenses particulars, sovint en solitari, per contrarestar aquestes idees, quan no les ha respost retornant les culpes a la indiferència i prepotència barcelonina. Una relació de cert debat interciutats que bé de lluny. Ja ha estat observat per Joan Ganau a *La idea de ciutat a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1992, p. 80, que la idea de Catalunya ciutat que impregnava el catalanisme polític necessitava un referent a la Catalunya interior i aquest havia de ser Lleida. Per ser-ho, no n'hi havia prou amb el desenvolupament econòmic que vivia la ciutat, sinó que els intel·lectuals n'havien de demostrar la catalanitat i al seu torn la pròpia valua, en tant que representants. En aquest sentit, són de referència obligada els llibres de Mossèn Ventura Pelegrí, *Lleida en la Renaixença literària de Catalunya*, escrit l'any 1953, i de Ramon Xuriguera, *L'aportació de l'Occident català a l'obra de la Renaixença*, escrit un any després. Xuriguera fa un repàs extens a les característiques del renaixement lleidatà i en llista els actius que incorpora al moviment general català. La idea reiterada

1.1.1. La ubicació geogràfica com a element social

1.1.1.1. L'efecte pervers de ser distant i punt estratègic

La situació geogràfica afegeix a les característiques pròpies d'una situació de guerra uns elements situacionals específics: la distància respecte Barcelona, el fet de ser zona de pas, ser el centre neuràlgic d'una àmplia zona on no hi havia altres ciutats de dimensions i característiques semblants i ser una cruïlla estratègica. Afegits als condicionants del moment, a la tipologia diversa i complexa dels mateixos revolucionaris i dels efectes no volguts que uns i altres van desenvolupar,¹¹⁸ són a la base de la radicalització en què és immersa la ciutat i de la intensa destrucció infraestructural i humana de la Guerra Civil. Una radicalització amb efectes repressors de molta més intensitat que en altres indrets.¹¹⁹

és que « *Lleida no hi arriba amb retard* » i que el seu desenvolupament no és diferent al de la resta de Catalunya ; que l'obra dels lleidatans no és de menys qualitat ni menys catalana. Que, sobretot, hi contribueix des del punt de vista polític. Xuriguera rebla la necessitat de fer-se sentir i conèixer com a part de la comunitat catalana que es dol de la infravalorització: « *El fet que geogràficament Lleida sigui relativament allunyada de Barcelona, l'ha fet viure materialment i afectivament una mica tancada en els propis recursos. Això, que per una part emplena de caràcter la seua personalitat, per una altra, explica el fet curiós que les seues valors siguin generalment desconegudes i poc catalogades en la gràfica dels valors nacionals. El seu esforç per contribuir a la croada renaixentista és digne tant per la seua abnegació com per la seva qualitat. En la publicació periòdica i en el llibre, en la tribuna i en l'acció, els seus homes han estat a l'altura del ritme col·lectiu i en més d'una ocasió els organismes més representatius de la capital de Catalunya s'han servit de la col·laboració lleidatana per a les altes directives del moviment retrobador.* » p. 23. L'argument de Xuriguera i el seu posicionament per desfer el malentès i la desconexió no són gaire diferents del que faran trenta anys després les persones que escriuen, per demostrar la pertinença de Lleida a Catalunya en els moments que el govern franquista es plantejava annexionar-la a l'Aragó, *Lleida, problema i realitat* (1967) i no ho són tampoc dels que romanen en el deure col·lectiu dels escriptors i intel·lectuals de la ciutat no només en escrits fets ben entrada la transició, com el que publiquen al 1978 Carme Torres i Romà Sol, *Lleida i el fet nacional català (1878-1911)*, sinó present de diferent manera, fins ara mateix, en llibres recents com M. Pueyo et al., *Lleida l'extrema. La societat de ponent a les acaballes del segle XX*, Pagès editors, Lleida, 1996 o I. Aldomà, *Amb el permís de Barcelona. L'altra societat urbana*, Pagès editors, 1998.

¹¹⁸ Sovint els fets són incontrolables i provoquen efectes no desitjats que són a la fi els que determinen el ritme dels fets i l'orientació que prenen. El descontrol i la manca de capacitat de reacció de les autoritats en els moments de l'efervescència revolucionària són la causa d'una situació fruit de la tipologia mateixa de la revolució que fa aparèixer com un ressort tots els odis acumulats. J. Térmens, op. cit. p.395, apunta que la revolució fa aparèixer « *l'idealisme, la mobilització desconeguda i brutal de totes les energies positives, però també el descontrol, la venjança personal, el sadisme, l'acte arbitrari. I un fenomen típic de les revolucions: l'ingrés massiu de nous militants que, en general, van a parar als grups més radicals. Aquest neòfit és el pitjor especimen de la revolució: la seva covardia anterior (o un passat no gaire net ni gloriós) l'empeny cap a les pitjors accions, les més salvatges i les més injustes. D'aquests n'hi va haver tant al front com a la rereguarda.* »

¹¹⁹ Sense excepció, les fonts que he consultat coincideixen a assenyalar que els fets de la revolució a Lleida han estat tipificats com a extraordinaris, per la seua virulència. J. Térmens, op. cit. p.405, afirma que els percentatges més alts de sacerdots i gent religiosa, homes i dones, morts durant el primer període

Un cop esclata la guerra, la ciutat s'omple de persones dels pobles del voltant que volen lluitar per la República i salvar la ciutat.¹²⁰ Lleida era, en tant que nucli referencial d'una àmplia zona on no hi havia altres ciutats de dimensions semblants, el lloc on estaven ubicats els comandaments dels partits i sindicats que operaven a Ponent. També hi havia les delegacions del govern republicà. Era també la zona des d'on es considerava i decidia l'estratègia dels uns i els altres en tot el territori lleidatà. El fet d'estar situats en el punt nuclear i de disposar d'espais propis, canals directes amb els comandaments superiors, els dotava d'una càrrega afegida de poder simbòlic envers els interlocutors. Dels pobles del voltant venien a Lleida a buscar ordres

de la revolució corresponen a la diòcesi de Lleida amb un 65,8% de víctimes entre els sacerdots. Faig notar que, en les dades aportades per l'historiador, just a continuació de Lleida, hi ha Tortosa amb un 61'2% -la de Tarragona, diòcesi que va en tercer lloc d'aquest rànquing arriba al 32'4%- cosa que em confirma en la idea que he esbossat al començament dels paral·lelismes entre el desenvolupament del procés entre la ciutat de Lleida i la de Tortosa. Una informant filla de Lleida, resident ara a Barcelona on va marxar als anys quaranta, va utilitzar una expressió contundent en recordar els fets de la Guerra Civil : « allò era Sicília. Es feien veritables vendettes ». Una impressió corroborada per altres testimonis com el de F. Viadiu, *Delegat d'ordre públic a Lleida la roja*. Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1982, p.22 ; per A. Bergós, *Memòries*, La Paeria, Lleida, 1990, p. 71, que afirma « Renuncio a descriure la Lleida d'aquells dies perquè l'espectacle que ofería era a la vegada dantesc i criminal. Considero el primer mes de la guerra a Lleida com una taca molt difícil d'esborrar de la nostra història ». Mercè Barallat, a *La repressió a la postguerra civil a Lleida, 1938-1945*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991, apunta que la repressió amb resultat de mort, a la major part de les comarques de Lleida, va ser superior a la mitjana del conjunt de Catalunya i detalla com, sobretot en el primer període i fins als fets de maig de 1937 i la constitució del Tribunal Popular legítim, es resolien causes personals per la via ràpida sota el paraigua de la neteja en nom de la revolució. Les requisites fetes per la revolució van ser importants, fomentades per les crides de foment que eren difoses pels mitjans de comunicació de les faccions més abrandades. Un d'aquests missatges l'he trobat a Acràcia: « Atención : los compañeros de todos los pueblos deben requisar rápidamente a disposición del pueblo todas las propiedades, muebles y frutos de los verdugos fascistas. Ha sonado la hora de hacer justicia y nadie mejor que el pueblo es llamado a ejecutarla. Todos los compañeros de la provincia deben de ejecutar rápidamente esta justa determinación poniendo a disposición de todo el pueblo todo lo que signifique un valor económico, artístico y educativo. La libertad se conquista, no se mendiga, y los momentos son de conquista ». Vicenç Ximenis (op. cit. p. 68-69), militant i agent actiu del POUM, a les seues memòries, fa la següent reflexió ponderada dels fets, des de la seua posició de revolucionari idealista convençut que justifica plenament tot el que s'hi va fer : « En aquella guerra hi va haver de tot. Gent que va obrar realment de bona fe, que sentia realment els ideals pels quals lluitava i gent que es va aprofitar de la situació i va fer veritables actes de covardia, de saqueig i de vandalisme. Se'n va fer molt de mal. Tant per part dels rojos com dels nacionals (...) Els que van viure aquells anys, tenim gravades al cap imatges i actuacions de persones que, per vergonya aliena, no hem explicat mai a ningú, ni ho farem (...) A l'hora de repartir responsabilitats d'aquella situació, com deia aquell, més val que passem fulla i que cadascú faci la seua penitència d'acord amb la pròpia consciència. »

¹²⁰ La situació la recullen amb visions del tot oposades un combatent, V. Ximenis, op. cit. p. 91-92, « Un company ens diu que Lleida estava a mans dels fatxes. Tois cap a Lleida (...) Vam anar al local de la UGT al carrer del Marques de Vila Antonia a demanar armes, que tothom anava a demanar-ne i ens recomanen que anem a la Diputació que hi havia el Josep Rodes, com a comissari polític. Si hi havia armes en algun lloc, havia de ser allí » i un nacional, Josep María Álvarez Pallàs, a *Lérida bajo la horda*,

i ajuda. També de l'Aragó, on representants dels comitès lleidatans participen en els actes revolucionaris d'alguns pobles com a assessors qualificats.¹²¹

A aquesta situació s'hi suma ser una zona de pas obligat per als desplaçaments entre Barcelona i Saragossa i ser alhora la porta d'entrada a l'Aragó des de Catalunya, i de Catalunya des de l'Aragó. Per ser la ciutat de rereguarda més propera a terres aragoneses hi arriben ferits, refugiats i queviures.¹²² Des d'aquí, els que no es podien estar a la ciutat es distribuïen cap a les poblacions veïnes. Els contingents de refugiats i el tracte que calia donar-los en tant que màrtirs de la situació, va provocar seriosos problemes d'espai, d'aliments, de roba i de conflictes sobre les obligacions que havien de tenir envers la ciutat.¹²³

També hi fan estada temporal les columnes¹²⁴ que van cap al front i afegeixen les seues accions de pas a les de la revolució interna que viu la ciutat. La provisionalitat de permanència en un lloc al qual hom es pensa que no hi ha de tornar afegeix una component de gosadia a les accions – especialment si aquestes són violentes- en fer-les a l'empara del fet de no

Ayuntamiento de Lérida, Lérida, 1942, p. 52, « ... de los pueblos vecinos empezaron a llegar sobre camiones, nuevos grupos de asesinos.»

¹²¹ Si més no, tenim notícia de la demanda que fan a Klein els companys de Ballovar per organitzar la seua biblioteca. En aquesta acció contravenen, val a dir-ho, les ordres de la Generalitat republicana que prohibia la destrucció de patrimoni, llibres inclosos. *Acracia*, año 1, núm. 128, época II, martes 22 de diciembre de 1936 «Empieza a servir la naciente biblioteca de Ballobar», «Empezamos con una biblioteca de ricachon expropiado. Mescolanza extraña. En primer lugar toda la juricidad escrita en tres siglos, ediciones de fueros aragoneses hechas en imprentas de corrección perfecta de gruesa y limpia tipografía. Y luego libros de leyes (...) Queda seleccionado medio millar de libros que podrán servir de mucho para constituir una tercera parte del fondo total. Las otras dos terceras partes ya los iremos seleccionando con tiempo otro domingo –y los libros condenados ?- al fuego, que sirvan por lo menos para algo (...) Arden alegremente los libros (...) los libros sicolópticos, los mamotretos legalistas, los tomos escritos para difundir la religión, todos arden en esta hoguera infernal que acabamos de encender. Y cuando estos libros que igual que nosotros quemaria nuestro amigo y camarada el diablo, arden alegremente y caldean nuestra piel y nuestra sangre podemos decir que es la primera y última vez que la literatura reaccionaria sirve para algo.»

¹²² C. Feixa, op. cit. p. 79

¹²³ La reticència contra l'actitud dels refugiats és present a les pàgines d'*Acracia*. També J. Sagués, en fa una referència detallada.

¹²⁴ J.Térmens, op. cit. p. 396, apunta, tot descrivint, les mobilitzacions per al front d'Aragó: «Les columnes s'emportaren el bo i pitjor de la revolució, l'idealista que no volia la «pau» de la rereguarda i preferia jugar-se la vida al front, i l'aventurer o el desvagat que tenia ganes de fer servir les armes. Els anarquistes n'impulsaren la creació per conquerir Saragossa i estendre la seva influència fora de Catalunya; Companys ho veié de bon ull pensant que així buidaria Catalunya d'elements, en el millor dels casos, perillosos.»

poder ser conegut o de la dificultat que, un cop descobert el fet, se'l pugui trobar i culpar. A més, en l'escenari del moment, l'excés en les accions revolucionàries eren connotats com un actiu de valentia. Ahora, la quantitat de persones que es poden concentrar en un espai i que comparteixen aquesta fugacitat i aquesta no pertinença determina també que sigui més o menys complex determinar l'autoria real dels fets.¹²⁵

Lleida és afectada, doncs, per la seua situació geogràfica i estratègica que incorpora als efectes d'una guerra un situació complexa per la qual s'afegeix a la població autòctona una altra d'estacional, momentània, diversa i forana que agreuja els conflictes, ja per ells mateixos greus, de la pròpia revolució i la supervivència a la reraguarda.

La llunyania respecte els nuclis de decisió i poder és sempre un handicap en l'accés a la informació, en la participació en els ritmes de la presa de decisions i en la incidència en les accions d'àmbit general i local que es prenen. Ens uns moments que els sistemes de comunicació més ràpids eren els indirectes, com la ràdio, que els directes, els telègrafs i telèfons eren objectius a controlar, que els desplaçaments entre Lleida i Barcelona suposava no menys de tres hores –si s'hi anava amb automòbil– i que la revolució i, per tant, l'autonomia dels poders locals fomentava les decisions directes in situ i, en el panorama de direccions difuses del moment, el qüestionament de les directrius emanades des de dalt, el concepte llunyà pren una interpretació significativa més àmplia. Connota, i tal vegada justifica, un sentiment d'autosuficiència, i fins i tot de desconfiança envers les directrius vingudes d'un centre de decisió que no és en –ni de– el lloc on passen els fets, amb la qual es generen estratègies de distracció i simulació per contravenir les ordres.¹²⁶

¹²⁵ Un exemple local és el cas de la columna del Campesinó a la qual popularment s'atribueix la crema de la catedral, acusació contra la qual els components vius d'aquell grup sempre han desmentit.

¹²⁶ J.M. Álvarez Pallás op. cit. p. 42-43, cita un passatge explícit en aquest sentit: «... de Barcelona había llegado una orden que ordenaba que los detenidos de recia personalidad fuesen trasladados para ser juzgados por un Tribunal. Aquella orden originó no pocas protestas y se contestó que fuera formulada por escrito. De la Ciudad Condal insistieron telefónicamente anunciando que la orden por escrito saldría rápidamente. El Comité de Salud Pública (de Lleida) dió su conformidad y planeaba la forma y manera de burlar aquella pretensión. Se notificó al Sr. Obispo y a veinte más de sus compañeros de prisión, ya seleccionados que se prepararan para salir de la Ciudad con dirección a Barcelona (...)»

Es planteja un conflicte intern en la dimensió del domini que no es resol adequadament fins que hi ha un cert tipus de consens i un dels representants és considerat, no sense problemes, per tothom com a autoritat superior i legítima. En aquest sentit els exemples paradigmàtics són el paper del Delegat d'Ordre Públic de la Generalitat, Francesc Viadiu, el de Josep Tarradellas.

Alhora, la distància porta a minimitzar la gravetat dels fets, per a qui no els pateix directament i els té lluny. Fins i tot, en qualsevol situació on es multipliquen les necessitats d'acció, l'ordre de prioritats immediates fa que hom tendeixi a resoldre les qüestions que se li planegen més directament i, si més no, a posar en un segon lloc les que té més lluny físicament, en ocasions aplicant la llei primària que el temps ho acaba resolent tot. Sovint, quan el temps no ho resol i s'ha d'acabar actuant, normalment el conflicte s'ha agreujat i la resolució és, sovint, més complexa.

Tal vegada una cosa i l'altra conflueixen a Lleida i l'embranchida revolucionària té - en operar sense control ni directrius de comandament unes proporcions de destrucció superiors que la mitjana de Catalunya. És prou conegut, en aquest sentit, el testimoni de Viadiu:

“La recordava (Lleida) d'abans del 18 de juliol: alegre, jovial, dinàmica. Pensava en el 70% del cens electoral lleidatà que votava Esquerra Republicana. Reflexionava sobre aquella frase del penúltim governador civil de la República: Lleida és la beocia de la democràcia, Llavors la comparava amb la del sobrenom popular que en aquells moments se li atribuïa: “Lleida la roja” Recordava el que m'havien dit d'aquell comitè, senyor de la ciutat, que no volia saber res ni volia obeir el govern de Madrid ni el de la Generalitat. (...) Tot això ballava pel meu cervell i cada vegada s'enfortia més en mi la idea de no acceptar aquell càrrec. Opinava que aquell actual caos s'havia produït per la covardia dels homes del meu partit que ostentaven els principals càrrecs en la ciutat. I, també, cal dir-ho, per la passivitat del Govern de la Generalitat.”¹²⁷

El fet de ser la porta d'entrada a Catalunya, des de l'Aragó, fa que Lleida sigui el punt estratègic des d'on les forces nacionals dissenyen l'accés a territori català. La necessitat de vencer la defensa de la ciutat per entrar a Catalunya

Alvarez Pallàs continua explicant amb tots els detalls que quan van arribar al cementiri els van fer baixar del cotxe tot dient-los « *Ja som a Sants* » i els van afusellar.

¹²⁷ F. Viadiu i Vendrell, op.cit. p. 24-25 També M. Barallat, op. cit. p.17-34.

fa que els atacs siguin en extrem virulents i hagin estat comparats als que va sofrir Guernica.¹²⁸ Vèncer Lleida va comportar efectes diferents per al poder i per a la població. Per als primers suposava tenir una porta oberta a la resta de Catalunya, i l'excusa per derogar immediatament l'Estatut. Per als segons, poder visibilitzar amb contundència el tarannà del nou poder dominant que va fer de l'actuació política a la ciutat un model en el qual s'havien d'emmirallar els governants de les poblacions catalanes que, en llenguatge franquista, s'alliberarien després d'ella. Va suposar també que la ciutat estès nou mesos i tres dies partida en dos bàndols contraris, amb el riu enmig fent de frontera entre la banda dreta que ja era nacional i l'esquerra que encara era roja.¹²⁹

¹²⁸ Albert Balcells al pròleg a M. Barallat, op cit. p. 5 comença dient «*Gernika esdevingué als ulls de l'opinió mundial, una població màrtir, destruïda al 1937 a fi d'aterrir un país amb identitat nacional i forçar-ne la capitulació. El cas de Lleida al 1938 fou molt semblant. (...) Però la destrucció i la despoblació de Lleida no esdevingué un escàndol internacional, potser perquè molts donaven ja per perduda la causa de la República espanyola i de la Generalitat de Catalunya...* »

¹²⁹ El dia 3 d'abril les tropes mores de l'exèrcit nacional, comandades pel general Yagüe, entren a Lleida, desplacen les forces de l'exèrcit roig que es resistien a la ciutat cap a l'altre cantó de riu Segre i es fan amb el comandament absolut de la ciutat. «*Lérida ha sido rescatada para España* » escriu *El Ideal Gallego* el 6 d'abril de 1938, J. Benet, op. cit. p. 195. Doblegar Mauringrado (com s'anomenava la ciutat de Lleida abans de la guerra, en referència al líder Maurin) va ser una important fita no només d'estratègia bèl·lica sinó també des del punt de vista simbòlic. Suposava enfonsar la resistència d'un dels feus de las *hordas separatistas y rebeldes* evidenciant així la fortalesa de l'exèrcit nacional patriota i per tant la feblesa de la resistència dels enemics que encara s'hi resistien. En aquest sentit, Francisco Franco adreça una carta al Consistori de Lleida en resposta al telegrama que aquest li havia fet arribar el 24 d'octubre de 1938 en la qual afirmava que els propòsits dels enemics de la pàtria que encara quedaven combatent, s'estavellarien contra el «*inquebrantable patriotismo mediante el triunfo definitivo al que precede las continuadas victorias de nuestro ejército* » L'esclatja oberta, a més els permetia abocar-se de dret cap a la conquesta total de Catalunya. Un dels articles que en aquells moments van proliferar a la premsa nacional ho manifesta en aquest sentit «*..El caso es que aquel puñado de tropas marroquíes emprendió la gran tarea, ahora en trance de logro pleno. Cataluña, tocada en Lérida por los valientes de Yagüe, es testimonio de victoria total y decisiva. El cuerpo colonial, iniciador de la Cruzada, recaba su derecho a disparar un dardo que abatirá definitivamente al desafortado gigantón. Eso representa el triunfo magnífico de Lérida, ganada por el símbolo magrebino* » *ABC* (Sevilla) a J. Benet, op. cit. p. 194-197. Igualment, Manuel Aznar, aleshores periodista de *El Heraldo de Aragón*, va escriure «*Ya vuelve a España la primera de las ciudades catalanas (...) los catalanes deben pensar seriamente que les llega el momento de cumplir inexorablemente con su deber de españoles.*» Tan convençuts n'estaven d'aquesta conquesta en cadena que el 5 d'abril de 1938, just l'endemà de conquerir Lleida, Franco signa a Burgos el decret d'abolició de l'Estatut de Catalunya «*en mala hora concedido por la República* ». L'ordre, publicada al *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, el 17 d'abril, anava signada pel ministre d'Interior Ramon Serrano Suñer.

Álvarez Pallàs documenta que el general Yagüe en entrar a Lleida, es va adreçar a la població amb un «*Leridanos : jen nombre del Caudillo, os traigo la Patria, el Pan y la Justicia !* » i que «*coches del Auxilio Social vertian generosamente sobre el vecindario el pan del Caudillo, rico en promesas, pletórico de ilusiones, realizadas de Franco que llegarían para forjar un nuevo pueblo* ». El testimoni de Lluís Mezquida, a La Batalla del Segre. Repercusiones del Ebro en el Oeste de Cataluña, Excma. Diputación de Tarragona, Tarragona, 1972, p.33, per contra, parla de l'extrema pobresa de la població i del funcionament de l'Auxili Social com a única possibilitat de subsistència. Tanmateix, encara que no siguin del tot exactes les paraules atribuïdes al general Yagüe, que han quedat com un més dels mites de la contesa, són interessants perquè condensen en tres paraules una mena de tractat cultural, les idees funcionalistes de base que hi ha en el franquisme: *Patria*, la tradició, el sagrat únic ; *Pan*, el treball, la

Aquest fet va fer que la ciutat quedés dividida en dos i que els de la banda dreta no poguessin anar a l'esquerra i a l'inrevés. A la destrossa de la guerra s'afegeix la destrossa provocada pel foc creuat insistent entre les dos línies de foc, que no es poguessin netejar ni els carrers ni treure-hi els morts perquè ningú podia passar per aquesta àrea abatuda durant els nou mesos, que el nombre de població que quedava dins el nucli de la ciutat fos mínim i que l'exèrcit va poder executar la seua victòria sense control, que les torres de l'horta, properes al riu, per tant llindant a la línia de front es van convertir en el rebost de l'exèrcit, de grat o a la força.¹³⁰ Es van repetir els efectes ara en sentit contrari, viure la por a primera línia.

1.1.1.2. Un nucli aglutinador de serveis i de poder

La ciutat esdevé pel fet de la seua capitalitat i la seua ubicació en l'espai, la capital administrativa, política i cultural, on es concentren els serveis d'abast local i provincial –la Cambra de Comerç, la Diputació. Durant el Règim, que incauta i prohibeix totes les publicacions periòdiques que es feien durant la República als pobles del voltant- concentrarà també els canals mediàtics regits pel Movimiento i pels estaments locals dominants, tant la ràdio com la premsa periòdica. Des de la capital, doncs, s'expandirà la informació, i la visió, oficial a totes les comarques d'influència i d'aquestes n'incorporarà notícies prèviament seleccionades per mitjà dels *corresponsals*.¹³¹

supervivència, les necessitats bàsiques ; *Justicia*, l'ordre, la disciplina, la mà de ferro, la pau que es reclamava després de la intensitat de la revolució viscuda. Només li va quedar pendent la referència a la religió. La realitat seria més enllà de la retòrica engolada i de les il·lusions i promeses, ben diferent : l'acció destructiva directa de l'exèrcit nacional a la capital del Segre serà contundent i feta a consciència.

¹³⁰ La situació de la ciutat després dels intensos bombardejos que van precedir l'entrada dels nacionals era pràcticament de destrucció total. Lluís Mezquida, testimoni dels fets els descriu d'aquesta manera : « *Sombrío aspecto el ofrecido por Lérida al retorno de sus dispersados habitantes! Ruinas por todas partes, armas abandonadas por doquier, comercios y casas saqueadas, escaparates rotos, edificios incendiados, zonas urbanas pulverizadas por la acción bélica, hambre y desolación. La muerte acechando en cada esquina y un tiroteo muy vivo entre ambas márgenes, que hacía peligrosísimo transitar por las calles próximas al Segre* » Els carrers estaven plens de morts, part dels quals « *permanecieron varios días insepultos ante la imposibilidad de enterrarlos por estar batida la zona* » L. Mezquida, op. cit. p. 71.

¹³¹ En una ciutat que té una economia basada en el sector primari i de serveis, que té un radi d'influència i de captació de clients que abasta les comarques properes, és lògic que es tinguin en compte les necessitats d'aquests.

Des d'aquí s'expandeix també el poder del Règim ja que és el punt de concentració de totes les administracions de l'Estat i de totes les delegacions d'aquest. Cal afegir-hi l'exèrcit i l'església. El conjunt és una concentració de poders distints –locals, forans, alts càrrecs i quadres intermitjos- encara que amb un mateix objectiu, que competeixen en un mateix territori per mantenir el seu espai i la seua autoritat fent-la visible. El fet que l'abast territorial i competencial fos ampli i que no hi hagués cap altre nucli proper que pogués generar *competència* real afegeix una càrrega simbòlica d'autoritat afegida, tal vegada irreal però funcionalment potent, que fa augmentar el zel en l'acció i, sens dubte, les xarxes locals de relació dominant.

Tot plegat repercutirà en el tipus de relació de domini que s'estableix en aquesta mateixa dimensió, el grau de control que s'exerceix sobre la població i sobre les poblacions sobre les que es té competència, més o menys properes al nucli¹³², i en la imatge, de *mando* absolut, que expandirà aquest poder.

1.1.1.3. Aragonès-català. Una cruïlla de contactes incòmoda i instrumentalitzada

La pertinença de la ciutat de Lleida a la comunitat cultural catalana és clarament definida des del punt de vista històric, lingüístic i administratiu. Tanmateix, per la llunyania al centre de poder que comentava més amunt i per les relacions de proximitat geogràfica amb la franja aragonesa que és més a tocar de la ciutat, la de Ponent -de parla també catalana encara que amb trets

¹³² En aquest punt es ratifica la idea de la distància que comentava més amunt. En els arxius que he consultat de l'Obra Sindical Educación y Descanso hi ha reiterades manifestacions sobre la impossibilitat d'arribar a les zones de muntanya i les que estan més allunyades físicament de Lleida, per la distància, per la dificultat d'accés, perquè fan menys cas de les directrius que els donen, etc. Es pot suposar que aquest no devia ser un cas particular d'aquesta Obra. En aquest sentit, per exemple, he notat una diferència important entre els entrevistats de la ciutat i els que són dels pobles. Aquests reiteren que no se sentien controlats com els de Lleida, que a l'escola parlaven català sense problemes segons com fos el professor, i que la imatge que tenien de la ciutat era de control absolut i d'immobilitat, a diferència dels pobles, també des del punt de vista religiós. De fet, com analitzaré en l'apartat del poder, l'arribada de persones de fora determina una sèrie de innovacions i canvis en l'acció de les persones que no s'hagués pogut donar d'una altra manera.

morfològics i fonètics propis- i a partir d'aquesta amb la resta d'Aragó, aquesta pertinença i el tipus de la seua contribució a la comunitat cultural ha estat un motiu de reflexió i posicionament per part de les elits locals en diferents moments de la seua història. Una reflexió que emergeix en forma de conflicte i debat durant la Dictadura.

Una comunitat cultural, per ser-ho, necessita uns signes característics i diferencials i un espai geogràfic i poblacional de referència. Com més amplis siguin aquests, sobretot en nombre de membres, més pes específic té. L'espai, doncs, en tant que patrimoni referencial i contenidor de població és un actiu i un signe de fortalesa en aquest sentit. Té també significació, i possibilitats econòmiques. Les distribucions territorials, tal com estan fetes obeeixen a criteris administratius que semblen arbitraris en alguns casos, però fonamentats sovint en raons històriques o distincions culturals. En qualsevol cas, l'organització territorial té una component de decisió racional, no arbitrària, per raons polítiques, econòmiques o culturals.

El conjunt Lleida-Aragó és interpretat des d'aquesta triple visió. Quan la ciutat cau a mans de l'exèrcit franquista, se centralitza el comandament del sector de l'ensenyament primari i secundari a Saragossa.¹³³ Una dependència puntual que té continuïtat amb les particulars circumstàncies de bipolarització ideològica que es viu i la simbologia amb què la Dictadura, i l'església catòlica, dota la societat aragonesa.¹³⁴

Per al Règim, Espanya era una sola unitat de mosaic homogeni, amb algunes manifestacions folklòriques diferents. A mitjans dels seixanta, en

¹³³ Encara ara, en l'actualitat, en el sector de les grans àrees comercials, o franquícies, la ciutat de Lleida acostuma estar ubicada dins la zona de decisió de l'àrea de l'Aragó, i per tant amb més reticències a qualsevol canvi de tipus lingüístic, cosa que no passa amb les àrees comercials de la mateixa franquícia que estan ubicades a Tarragona o a Girona.

¹³⁴ La simbologia franquista enalteix els estereotips del caràcter aragonès, a través de la cultura i de les arts, la pel·lícula *Nobleza Baturra*, el mite d'Agustina d'Aragón, profusament estudiat en els ensenyaments primaris com un exemple de valentia, entre altres. Cal anotar també que per als lleidatans, els aragonesos no són vistos com a immigrants i formen part dels nuclis socials i culturals de la ciutat podria dir des de sempre. En aquest sentit, l'única casa regional que funciona durant la Dictadura serà la casa d'Aragó. La Casa de Andalucía, per exemple, tot i que va intentar formalitzar-se com a agrupació oficial no ho aconsegueix fins la democràcia.

diferents llibres de text de batxillerat apareix la zona de Lleida fora del territori català i formant part de la Vall de l'Ebre. Alhora, hi ha un informe oficial que apunta l'interès econòmic d'aquesta redistribució catalano-aragonesa.

Aquest intent de segregació de Catalunya va comportar una sèrie de mobilitzacions dins i fora de Lleida fins que es va aturar el projecte, encara que no tothom el veia amb mals ulls, des del punt de vista econòmic.¹³⁵ El perill de segmentar la comunitat cultural, va posar en evidència, tal vegada com una estratègia, el desconeixement que de Lleida hi havia fora de la ciutat, per la resta de terres catalanes, especialment Barcelona, cosa que va comportar que es fes un ampli debat per redescobrir la ciutat en aquest sentit i argumentar des del punt de vista de l'argumentació comunitària perquè era inversemblant separar-la del territori català. Aquest intent, més enllà dels interessos econòmics, va estar llegit com una maniobra política de desmembració de la

¹³⁵ El Cercle Comarcal Lleidatà de Barcelona, organitza entre el desembre de 1966 i el maig de 1967 un cicle de conferències amb una dotzena de persones de prestigi de diferents àmbits per demostrar la catalanitat de la ciutat i l'error de la proposta oficial. Paral·lelament, Jordi Pujol encarrega directament a Josep Vallverdú que escrigui un llibre divulgatiu mostrant la catalanitat de la ciutat. Josep Vallverdú escriu el llibre *Lleida, problema i realitat*, ed. 62, Barcelona, 1967, en col·laboració de Simeó Miquel, Josep Lladonosa, Jordi Gabernet i Francesc Porta, persones significades de Lleida. Dins de la ciutat, hi ha una important resposta contra el projecte des dels mitjans de comunicació i un grup de cinc persones, que estaven treballant en l'ensenyament del català de manera clandestina, organitzen una recollida de signatures en contra del projecte. Es poden resseguir els articles d'aquesta mobilització a les pàgines de *La Mañana* des del maig de 1966 fins a l'abril de 1967. Els més significatius són: Joaquín Gias Jové, « ¿Lérida separada de Catalunya? ¡Un poco mas de formalidad, señores! » Es un article contra la separació però matitzant la seva conveniència en aspectes econòmics i agrícoles. *La Mañana*, 29.11.66, p. 8; Carlos Cepero Salat: « Lérida, Cap de catalunya en la Terra Ferma. » Un article a favor de la separació, també per raons econòmiques fet per un dels col·laboradors oficials del grup *Mensaje* de poesia, de l'Institut de Estudios Ilerdenses. Cepero fa una explicació jurídica de la proposta de separació i diu que considera que la integració econòmica no suposa la pèrdua de la identitat catalana de Lleida. « ...y llegada la hora sabríamos reivindicar enérgica y prudentemente por lo menos nuestra capitalidad catalana de tierra firme, que hace ya tanto tiempo nos atribuyera un catalán tan poco sospechoso de interferencias políticas como lo fue el cronista Muntaner. » *La Mañana*, 29.11.66, p. 8; a la secció Noria del Segre es publica « Lérida es catalana, por supuesto » article contra la separació, però acceptant una regió o zona agrícola-econòmica sense que Lleida perdi la seua identitat. El diari es fa ressò també del posicionament de la Diputació sobre el tema a *La Mañana*, 1.12.66, p. 16 « Es falso el rumor de la segregación de Lérida de la región catalana. Sesiones plenarias de la Diputación. » Diu el president: « La naturaleza catalana de la provincia de Lérida es un hecho tan incontrovertible que no se admite discusión ni duda de ninguna clase y todo rumor o argumentación en sentido contrario debe considerarse tendenciosa y lesiva a los altos intereses de Lérida, Catalunya i España. » Dos dies després, el mateix diari recollia una notícia apareguda a *La Vanguardia* sobre una nota oficial de la Vicesecretaria Nacional de Ordenación Económica de Sindicatos, en la qual el gabinet tècnic d'aquest organisme diu que no hi ha res d'oficial sobre la separació i que només es tracta del « sorprendente agrandamiento de una especulación o estudio como tantos que por el gabinete se realizan ». D'alguna manera, és la primera mobilització, si no civil sí intel·lectual dins i fora de la ciutat, per la ciutat, que es fa durant el franquisme contra els projectes del Règim. En el capítol quart d'aquesta segona part apporto més detalls sobre aquest debat.

comunitat històrica sobre una interpretació volgudament confusa entre els conceptes de regió natural i regió geogràfica:

“...en primer lloc hi ha una confusió entre regió natural i regió geogràfica, la mateixa que apareix en els llibres i en el qüestionari oficial de Batxillerat.¹³⁶ La regió natural ve determinada exclusivament per factors físics: relleu, clima, vegetació, etc. I en aquest sentit la depressió de l'Ebre, que serveix de base a aquell projecte, és una unitat indiscutible. Però aquest concepte no té res a veure amb el de la regió geogràfica, amb el qual algú l'ha confós lamentablement. La regió geogràfica és una organització humana, social i econòmica, entre els habitants de la qual existeixen lligams molt estrets de tradició històrica. Les regions geogràfiques no coincideixen gairebé mai amb les regions naturals, sinó que n'agrupen de diverses, totalment o parcialment. Així, mentre la regió natural és un territori homogeni, la regió geogràfica és caracteritzada per la seva heterogeneïtat. Com és en el cas de Catalunya, regió en la qual s'integra part del Pirineu i part de la Depressió de l'Ebre. ”

“...voler incloure Lleida dins Aragó per raons geogràfiques i econòmiques derivades d'una consideració extensiva de la Vall de l'Ebre, voler donar a aquella consideració merament geogràfica un abast geopolític que no té, com ho demostra la realitat històrica i actual, seria tan fort com pretendre aragonitzar la Terra Alta, la Ribera, el Baix Camp i el Baix Ebre per la seva proximitat a aquell riu (...) de fet, els lleidatans són els porters de Catalunya.”¹³⁷

La complexitat d'aquesta situació, que afecta les relacions entre el domini i la comunió, conviu amb la necessitat de continuar mantenint unes relacions cordials i econòmiques amb la franja d'Aragó. Així, a la mirada des del conflicte, s'afegeix la mirada des de la integració. D'una banda constata que l'equidistància l'ha fet un espai aglutinador de cultures diverses i per tant tradicionalment integrador.

“ ...Aquesta tendència Aragó-Lleida i Lleida-Barcelona, tan antiga i persistent, ha atorgat a la nostra ciutat una categoria de centre assimilador d'un abast incalculable (...) Es un factor que tampoc es pot menysprear per a comprendre el caràcter lleidatà.. ”¹³⁸

¹³⁶ S'està referint als llibres de text que van aparèixer al mercat aquell any i que van donar el toc d'alerta sobre el projecte de restructuració dels límits geogràfics entre Catalunya i Aragó, segons el qual els territoris de la plana de Lleida passaven a formar part de la Vall de l'Ebre. José Legóburu, *Geografía elemental* i J.L. Otaño, *Geografía e Historia* (nivell de batxillerat).

¹³⁷ Els dos fragments de cita corresponen a les conferències de Lluís Solé i Sabarís « La regió natural i la geogràfica, aplicades a Catalunya » conferència inaugural del Cicle « Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes » i de Josep C. Serra i Ràfols, « El criteri econòmic en les delimitacions administratives » pronunciada el dia 23 de gener de 1967 al saló d'Actes del Consell Supervisor d'Investigacions Científiques recollides en el llibre del mateix títol, *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*. Pòrtic, Barcelona, editat pel Centre Comarcal Lleidatà de Barcelona, impulsor del cicle, el 1971. Aquestes conferències, i altres, es van pronunciar des del desembre de 1966 al 4 de maig de 1967, amb motiu de la campanya promoguda pel Centre Comarcal Lleidatà per evitar que Lleida fos segregada de Catalunya.

¹³⁸ J. Lladonosa, op. cit. p. 50

Poc després, en els moments àlgids de la preocupació sobre els efectes que l'arribada d'immigració forana tenia sobre l'ús del català, afegit a l'abandonament de la llengua per les classes burgeses, la seua distància amb Barcelona, la seua economia de caràcter primari, tradicional, fet que l'allunya de ser pol d'atracció d'immigració en les quantitats que ho és Barcelona per la seua economia industrial, ha estat observada com l'espai *reserva* de la fidelitat a la llengua.¹³⁹ i l'acostament amb l'Aragó català com un espai d'enriquiment i reforç mutu en l'ús de la llengua catalana i tal vegada com la possibilitat que la ciutat de Lleida esdevingués també centre d'influència lingüística i cultural en aquest sentit.¹⁴⁰

1.2. L'impacte del procés en l'espai físic i simbòlic de la ciutat

Els pobles i les ciutats contenen espais simbòlics que són reconeguts per la població com llocs d'orientació social. Són els edificis emblemàtics i les seus de les diferents organitzacions i institucions. També ho és el carrer. Cada revolta, cada canvi de sistema de govern, cada fase d'evolució o involució que viu una ciutat, deixa la seua petjada tant en les unes com en les altres. La Guerra Civil i la Dictadura compten, entre el gruix innovacions que van produir des de dalt, el fort impacte en la configuració de l'espai de la ciutat. La primera no només el propi pes del procés bèl·lic com a tal, sinó sobretot pel d'una revolució contra el patrimoni privat i eclesiàstic. La segona en la mesura que, durant quatre dècades, planifica la urbanització de la ciutat i en determina les infraestructures, l'accés a l'habitatge i la relació rural-urbà i entre el centre i les perifèries internes.

Des del 1936 fins al 1938, que acaba la guerra a Lleida, les persones que ocupen els llocs dirigents dels diferents sindicats i partits que dominen a la ciutat necessiten espais on poder establir el seu aparell, gran o petit, de burocràcia que els legitimarà com a poders oficials, amb *estructura* de poder.

¹³⁹ Miquel Porter, « Fidelitat lleidatana », dins el monogràfic « Lleida, un assaig d'aproximació » *Serra d'Or*, núm. 133 1970.

Així, maldaran per buscar seus específiqs, com més millor per ubicar-hi cada un dels seus òrgans representatius. I per fer-ho triaran en especial els llocs, públics i privats, que havien ocupat persones significades o reconegudes afins a la causa nacional o a l'església. La incautació de béns i pertinences té una finalitat política evident, i una altra de simbòlica ja que amb l'ocupació de l'espai es neutralitzaven marcant-los com a nocius les persones de la classe social o política que els habitava. Públicament, la mesura de l'autoritat, el poder i la influència d'un dirigent es visibilitzen sovint a partir de la quantitat d'espai simbòlic que ocupa. Tal vegada per això, els poders revolucionaris es despleguen per la ciutat ocupant tots els espais que poden incautar per a la seua causa.¹⁴¹

La quantitat d'espai ocupat és també una mesura de la dimensió del poder, real o figurat, i font de conflicte entre les necessitats reals de les organitzacions i les que genera l'augment de demanda d'allotjament per l'arribada de refugiats i pel real·lotjament de les famílies que s'havien quedat sense habitatge. Les dimensions de la ciutat ofereixen unes possibilitats limitades de tenir espais que fan que sigui així, fet que va comportar una batalla dialèctica entre els diferents sindicats i partits i la cessió final d'alguns dels seus locals per a la causa comuna.¹⁴² L'apropiació d'espais s'afegeix a

¹⁴⁰ Josep Vallverdú, « Notes sobre el provincianisme » *Serra d'Or*, núm. 129, juny 1970

¹⁴¹ J.M. Álvarez Pallàs, op. cit. p. 25, fa el següent resum de la situació en aquest sentit: *"El Comité militar s'establece en el Castillo Principal. Los socios del Centro Republicano Federal Socialista se incauto del Casinó Independiente, los elementos del POUM del Casinó Principal, del convento de las Carmelitas, en cuyo local instalaron los dormitorios de sus milicianos y de la Academia Bibliografico Mariana, requisando los talleres de la imprenta para editar Adelante, mas tarde Combat. Los socialistas se incautaron del edificio del Colegio Convento de la Sagrada Familia, de los talleres del diario La tribuna cuyo titulo trocaron por el de UHP y de dos hermosos edificios sitos en la que hoy es la avenida del caudillo. La CNT se incautó de un edificio de un banco local, del Circulo Mercantil e industria, y del convento de los Padres Mercedarios, sede de sus sindicatos. La Unión Local de Sindicatos se incautó del Seminario para instalar los comedores comunales, la CNT se apropió del Hotel Suizo para hacer lo mismo y tambien la UGT en el edificio convento de la Sagrada Familia. En diversos edificios de población fascista ubicaron las sedes de sus comités."* Les col·lectivitzacions també ocupen espais, abans privats, ara de la col·lectivitat.

¹⁴² La CNT-FAI, com sigui que sembla que era qui ocupava més espais acorda, cal suposar que per pressions d'altres organitzacions, al juliol de 1937, cedir-ne alguns: *Acracia*, año 2, nº 293, viernes 2 de julio de 1937 *"Esta federación local, habiendo observado la escasez de locales por los que atraviesa Lérida en lo que se refiere a vivienda, en reunión celebrada en esta Federación Local de Sindicatos Unicos CNT, recordó hacer entrega a la Consejería de Vivienda del Ayuntamiento de los siguientes locales que hasta ahora estaban al servicio de esta organización: el local en que estaban instaladas nuestras milicias antifascistas CNY, calle Mayor, 92, pral, el edificio de la antigua Audiencia, en el*

l'aniquilació dels edificis emblemàtics representatius de la ideologia que combatien. La revolució a Lleida crema convents, fa caure esglésies, crema llibres, obre convents, expolia cases de burgesos i crema totes les imatges religioses a què té accés.

Amb l'arribada de la Dictadura hi ha una nova apropiació dels espais simbòlics, amb la mateixa finalitat de visibilitzar el poder davant la població. Els llocs estratègics de la ciutat queden marcats amb una utilització simbòlica de l'espai, un cop més, amb finalitats ideològiques i de construcció d'un nou imaginari i un codi simbòlic i lingüístic significatiu. Just ocupada la ciutat, amb una part encara en guerra, a l'altra banda del riu, el nou poder nomenat per Franco ocupa els espais oficials que va poder atesa la situació bèl·lica, que havien estat seu del govern anterior i els privats dels que n'eren afins. Una ocupació simbòlica, de conquesta, amb la qual queden desplaçades no només les persones sinó també les pertinences patrimonials de l'enemic, com a botins de guerra, acompanyada de la col·locació en lloc visible dels símbols emblemàtics del nou comandament.

La immediatesa en l'ocupació dels espais oficials imprescindibles per governar, pretén significar el pas efímer d'una situació que és substituïda ràpidament per una altra, i mostrar a la població que quedava a la ciutat, i a la que no hi era, quan hi tornés, que l'ordre anterior havia estat derrotat i que ja no en quedava res, substituït com havia estat totalment per la nova autoritat.¹⁴³ A aquesta apropiació, s'hi afegeix una altra onada de requisos, robatoris, apropiacions d'habitatges abandonats pels propietaris que havien fugit pels

Primero de Mayo, nº 1, el local de los Pórticos Altos, nº 6, pral, primera, y el local que ocupaba el Sindicato de la Enseñanza y Profesiones Liberales en la Rambla de Aragón, 2."

¹⁴³ El Govern Civil es va instal·lar a la Diputació Provincial. La Delegació d'Hisensa es va haver d'ubicar a la Diputació ja que l'immoble de la plaça de Sant Francesc estava en terreny enemic. També s'hi va instal·lar la Comissaria Interventora de la Prestació Social, la Comissió Provincial de Reparacions, les forces de l'Ordre Públic, el Jutjat i la Creu Roja. També l'autoritat militar, i allí es van fer els primers judicis del Règim, encara que després es faran a les Cases Noves de la Rambla d'Aragó. L'alcaldia es va instal·lar provisionalment a la Casa de l'Aigua, entre la plaça del Dipòsit i el carrer de Sant Carles, ja que la Paeria era considerada zona militar. El convent de la Mercè, carrer de Sant Antoni, que havia estat ocupat per la CNT, passa a ser ara el Cuartel de Milicias, encara que una part de l'edifici, incautat per la guerra, es retorna als Mercedaris. La Tercera Centúria del Servicio del Trabajo se situa en l'emblemàtic Casal de Joventut Republicana. Sindicats en un edifici de la plaça de Catalunya, l'Auditoria de Guerra del

bombardejos, fetes ara per persones del bàndol oposat les propietats de les quals havien estat igualment incautades en la fase anterior. També les habilitacions d'espais per recuperar els oficis religiosos de manera immediata.¹⁴⁴ Novament hi ha una ocupació, ara de signe contrari, i un marcatge com a nocius dels elements caracteritzadors de la revolució i dels que n'havien estat garants.

Si la revolució havia cremat i destrossat el patrimoni de l'església i malmès edificis i infraestructures públiques, el nou sistema polític els donarà prioritat a l'hora de la reconstrucció nacional i es valdrà, com a càstig exemplar, dels empresonats i condemnats contra la causa nacional com a mà d'obra per fer aquesta reconstrucció.

1.2.1. El carrer com a visibilització de l'autoritat dominant

Igual que la possessió d'una seu física, que té una vessant pública, el poder es manifesta també marcant el carrer i incorporant-hi els seus símbols. Els noms dels carrers i dels espais d'ús públic freqüent –centres educatius i infraestructures esportives o lúdiques sobretot– són els primers elements sobre els quals intervé el poder ideològic perquè són, en paraules de Madalena, *llocs de memòria*, és a dir suports externs a l'individu que, per ser de representació lingüística quotidiana i rutinària, el familiaritza amb una sèrie d'inputs significatius de memòria col·lectiva que tenen com a missió bloquejar l'oblit i perpetuar, encara que a nivell inconscient, el contingut que conté el nom del lloc.¹⁴⁵

Ejército de ocupación a l'antiga seu del Tribunal Popular. Correus i el Banc d'Espanya s'ubiquen a l'edifici de l'Escola Normal de Mestres.

¹⁴⁴ Es va normalitzar el culte, sembla que de seguida. Segons les dades que detalla L.M. Mezquida, op. cit. p. 79-80, l'església de Sant Martí va quedar com a parròquia per a tota la ciutat. Tres més van ser ocupades per jesuïtes, claretians i monges paulines, en tots els quals es va començar a oficiar missa. Mercè Barallat, op. cit. p. encara que no comenta la font, apunta que durant aquests mesos de front es feien 14 misses diàries.

¹⁴⁵ J. Madalena, a MADALENA, J.I. I GRUPO SALAMANCA, "La memoria y el poder. Los cambios en la denominación de las calles en Valladolid, Salamanca y León" a *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. UNED, Madrid, 1996, posa èmfasi en el paper del carrer com el lloc privilegiat de creació de la memòria: «La calle se convierte en receptáculo de contenidos ideológicos, están cargados

Tant l'equip municipal del període bèl·lic com els de l'etapa d'implantació del Règim s'ocupen del carrer i d'intervenir-hi en el seu paper simbòlic. El grau d'intervenció és sensiblement diferent, tant en la forma com en l'abast que té. Del primer període només he pogut trobar dades del canvi dels noms de quatre carrers i uns jardins públics, al mes de setembre de 1936.¹⁴⁶ Tot i que des dels mitjans de comunicació es demana a la població que es facin propostes per modificar la toponímia urbana, no he trobat altres referències. Cal suposar que era un tema menor.

Tal vegada és possible que sigui certa l'explicació que en aquest sentit dóna Ramiro Viola que va convèncer la Comissió que no era pas un tema important perquè la gent li costava molt retenir qualsevol canvi de denominacions i continuava anomenant-les durant molt de temps amb els noms antics.¹⁴⁷ Probablement allò que va acabar convencent a la Comissió del raonament de Viola és el caràcter de provisionalitat de la pròpia situació de guerra i el caràcter complex de trobar noms de consens polític en un escenari d'atomització dels partits i sindicats de l'esquerra. Sigui per una cosa o l'altra, la qüestió és que no es va generar conflictes per aquest tema.

L'actuació del Règim franquista en aquest tema va tenir un sentit del tot oposat, coherent amb la lògica ideològica i l'actitud de victòria amb què va actuar des del mateix moment que entra a la ciutat. La modificació de la nomenclatura dels carrers i el retorn a la denominació que tenien abans de la

de significados. Las calles adquieren así una elocuencia insospechada (...) Volver a rotular las calles, las plazas y los colegios es la voluntad de condenar al silencio, al olvido al pasado inmediato, substituyéndolo por un pasado más lejano que pretenden proyectarlo hacia el futuro » Per fixar la memòria del passat calen suports externs que fixin els llocs de la memòria, concepte amb el que ell qualifica els noms dels carrers i un ventall ampli de símbols : « *Un lugar de memoria es toda unidad significativa, momento, lugar, documento, forma, instituciones, ritos, y otros objetos naturales o artificiales donde la voluntad de los hombres y el trabajo del tiempo han hecho una cuestión simbólica viviente y patrimonial de la nación o de una colectividad.* »

¹⁴⁶ En l'acta de la sessió de 18 de setembre de 1936, consta el canvi de nom del Mercat, passa a dir-se Mercat del Segre, enlloc del Mercat de San Lluís. En la sessió de 22 de setembre de 1936, el Departament de Cultura aprova la proposta que la plaça de la Constitució es digui plaça de la Revolució, el carrer del Carme passi a denominar-se de Carles Marx i el de Magdalena el de Salvador Seguí. Tres dies més tard, és aprovat que els jardins dels Camps Elisis siguin anomenats Parc d'Eliseu Reclús, « *a la memòria d'aquell savi admirador de la naturalesa quina història és descrita admirablement en el corresponent dictamen del Departament de Cultura i donar el nom de Primer de Maig a l'actual carrer de Sant Antoni i el de Francesc Lairer al del Cardenal Remolins.* »

República, és un dels primers acords que pren la corporació just un mes després d'haver constituït el primer ajuntament franquista.¹⁴⁸ El raonament exposat en l'acord del ple remet a la importància dels noms en la construcció de la memòria col·lectiva legítima:

*“Ni por un momento más pueden subsistir el nombre de calles que nos recuerdan oprobios y vergüenzas que el Glorioso Movimiento Nacional borra para siempre, y que es justo contribuyamos por nuestra parte para que nuestro pueblo liberado olvide nombre y hechos que elementos izquierdistas, despechados y antifranquistas gravaron en lápidas y mármoles para designar plazas y calles de nuestra ciudad”.*¹⁴⁹

Amb aquesta argumentació es presenta una moció per canviar el nom de tretze carrers, quatre places.¹⁵⁰ El tema queda diverses vegades damunt la taula¹⁵¹ i no torna a discutir-se fins al 22 de març que s'aprova una nova

¹⁴⁷ Ramiro Viola i González, *Memòries de planes viscudes (1936) o un juliol que ha fet història* (autoedició), Lleida, 1993, p. 191

¹⁴⁸ Acta de l'Ajuntament de 3 de maig de 1938 « *Se restablece para las calles y plazas de la ciudad la denominación que tenían con anterioridad al catorce de abril de mil novecientos treinta y uno, con la redacción en lengua oficial, sin perjuicio de practicar mas adelante una revisión de los nombres anteriores a la expresada fecha* »

¹⁴⁹ Acta del Ayuntamiento, de 11 de enero de 1939

¹⁵⁰ El detall de la proposta de Diego Abizanda, tal com consta a l'acta esmentada és el següent : el carrer del Prat de la Riba, s'hauria de dir Avenida del General Mola ; la plaça Macià, plaza de los Mártires ; el carrer de Fermin Galan, calle de Blondel ; carrer de Garcia Hernández, per Bajada de la Diputación ; carre de Pablo Iglesias, per calle del General Yagüe ; carrer de Salvador Seguí, per calle del Carmen ; carrer de Carlos Marx per calle de Sant Antonio ; carrer d'Alfred Pereña, per calle de Educardo Aunós ; carrer de Avenida de la República, per calle de Avenida del Generalísimo ; plaça de la Revolució per Plaza de España ; avinguda de Blondel per avenida de José Antonio ; plaça de la Llibertat per plaza de Calvo Sotelo ; plaça de Mossèn Cinto, per calle de los Héroes del Alcazar ; carrer de Democràcia, per calle del General Sanjurjo; calle de Pi i Margall, per calle del Tres de Abril ; carrer de Miquel Ferrer, per calle Siete de Enero. La moció d'Abizanda afegida encara la següent proposta « *Por lo que hace referencia al cambio de nombre de la Plaza Maciá, estima el que suscribe que debe acordarse el desplazamiento del kiosco del «gat», quiosco que no puede subsistir en lugar destinado como homenaje a los Mártires que requiere lugar apartado de toda frivolidad y que al levantarse el día de mañana el monumento recuerdo a los caídos necesita lugar despejado y exento de cualquier otra instalación* ». Aquesta qüestió queda en aquesta ocasió sobre la taula a l'espera de què determina la superioritat. Aquest no era un tema menor, així que se'n torna a parlar al Ple en la sessió següent, la de 18 de gener de 1939. En aquesta sessió l'alcalde justifica la decisió presa set dies abans de deixar-la sobre la taula per entendre que cosa tan important no s'havia de fer sense reflexió. Diu que ara ve amb motius i passa a llegir un acord de l'acta de 3 de maig de 1938, citada més amunt. Comenta que veu amb bons ulls la proposta de Deigo Abizanda però que la decisió final s'ha de fallar en instàncies superiors, i dins de la legalitat vigent.

¹⁵¹ Acta de la sessió del dia 18 de gener de 1939 “*La alcaldía opina que esta cuestión debe ser tratada y resuelta con grandísima medida, no por un impulso de patriotismo que aconsejare tomar esa clase de acuerdos de súbito, con la urgencia y como cosa sin transcendencia contenida en una moción o ruego, o proposición incidental. Precisamente el gobierno, y por su órgano el Ministerio del Interior, hoy de Gobernación, ha salido al paso de estas iniciativas de las comisiones gestoras con una orden fecha 13 de abril del año último y ha dispuesto la abstención de los ayuntamientos para tales acuerdos (...) y cuando hayan motivos muy poderosos que los aconsejen, no pueden adoptarlos sin la previa consulta al Excmo. Jefe del Servicio Nacional de Administración Local.*”

proposta de l'alcaldia, cal suposar discutida amb el governador civil, que subscric per la curiositat dels seus comentaris.

"... que se de el nombre del Caudillo, nuestro Generalísimo, a la Rambla de Fernando, el nombre de José Antonio, a la avenida de Blondel, el de General Mola a la plaza de la Libertad, el de plaza de España, en el qual se rememoran todos los mejores sentires, a la plaza de la Constitución, es decir, esto tan amorfo, tan de quita y pon, en las organizaciones de las democracias caídas para siempre, por algo tan consustancial como el nombre de España".

El 23 de juny de 1939, es recupera la proposta per resoldre-la definitivament ja que no només hi ha encara carrers que conserven la denominació anterior al trenta-vuit sinó que la ciutat, que havia de ser model de rigor en l'aplicació dels mandats del nou Règim, s'està quedant al darrera en aquesta qüestió.

*"...no cabe retrasar por más tiempo la resolución de aquella propuesta ya que con ello subsistirían pese al tiempo transcurrido de la liberación de nuestra ciudad rotulación de calles que son recuerdo de años de oprobio, vergüenza y crimen". Son muchas las ciudades que con plausible celo y actividad han borrado para siempre recuerdo que pregonaban las calles que son sus lápidas y mármoles en su día colocadas por elementos izquierdistas, evocaban efemérides, hechos o nombres que hoy en la España Nacional no pueden consentirse por más tiempo. Lérida no puede ir a la zaga, tanto más cuanto nuestra ciudad fue trágico escenario de aquel poder rojo que la atenazó y que por su obra criminal y vandálica, por la amplitud de sus atrocidades mereció triste fama y lamentable nombradía."*¹⁵²

El zel del Règim en tenir cura dels noms i de l'idioma amb què s'havien de posar en carrers mostra l'interès del carrer com a espai de socialització indirecta. S'estén també als rètols, als noms d'edificis públics, escoles i centres d'ensenyament, sobre els quals calia demanar autorització i a la llengua oficial amb la qual havien d'estar escrits.¹⁵³ El dirigisme en aquesta matèria es va

¹⁵² La proposta presentada seria lleugerament esmenada pel ple. A la fi s'acorda la llista següent: *"Valentí Almirall por Héroes del Alcazar; Prat de la Riba por General Mola; Cabrinety y Plaza Maciá por Avenida de José Antonio; Fermín Galán, por Obispo Huix; García Hernández por Bajada de la Diputación; Pablo Iglesias, por General Yagüe; Salvador Seguí, por Calle Magdalena; Carlos Marx, por Calle del Carmen; Alfredo Pereña, por Eduardo Aunós; Avenida de la República, por Avenida del Caudillo; Plaza de la Libertad, por Plaza de San Francisco; Democracia, por San Anastasio; Pi i Margall por Calvo Sotelo; Dr. Robert por Luís Besa; Miguel Ferrer, por Víctor Pradera; Salmerón, por General Sanjurjo; Ignacio Iglesias, por Santa María de la Cabeza.*

¹⁵³ *La Mañana*, 17 de febrer de 1939. *"Según disposición reciente, ha quedado prohibido el uso del catalán en su calidad de segundo idioma oficial en las provincias de Cataluña. Desde ahora en adelante, únicamente se permitirá el idioma español como idioma oficial en todas las provincias catalanas"* A l'agost, però, encara a la ciutat hi havia comerços retolats en català. En la sessió de 18 d'aquest mes, s'acorda que es fes complir l'acord municipal sobre rètols en castellà: *"El señor Cava pide, y así se*

mantenir fins més enllà del final. En aquest sentit, al 1975 hi ha una forta polèmica amb l'ajuntament perquè l'alcalde Corbella es va negar a acceptar la decisió que havia pres el claustre de professors de l'Institut d'Ensenyament Mitjà de Lleida d'anomenar-lo *Màrius Torres*. La campanya ciutadana que es va organitzar en contra de la decisió municipal¹⁵⁴ -i la mort del cap d'Estat amb què va coincidir, donant per finalitzat, si més no simbòlicament la Dictadura- va fer que aquest al fi canviés d'opinió.¹⁵⁵

1.2.1. El carrer com a símbol d'ordre

Durant la Guerra Civil el carrer s'emplenava de grups de curiosos que miraven com feien caure les imatges, miraven les llistes dels condemnats a mort o comentaven els esdeveniments darrers. El zel del Règim –que fa del control, l'autoritat i la sensació d'estar vigilat constantment, els seus mètodes de coacció més usats- prohibeix de seguida les converses al carrer en grups de més de quatre persones. Les reunions i trobades que s'hi poden fer només seran les permeses oficialment.

Les desfilades de milicians i voluntaris que anaven al front durant la guerra omplien el carrer d'un abigarrament de banderes, vestits diferents, eren sorollosos i descontrolats i, en certa manera donaven una sensació d'improvisació. Les del Règim seran diferents, en ordre, disciplinades, amb uniforme, marxant rítmicament, amb música i cants de caràcter militar, etc. D'una banda era l'ordre i la disciplina rigorosa del Franquisme en contraposició amb el descontrol i la disbauxa anterior. De l'altra es buscava despertar l'admiració de la gent i l'adhesió a la causa, aprofitant el sentiment de desig de participació i la sensació de poder i distinció que desperta formar part d'una

determina, que se cumpla el acuerdo municipal que entiende existe contra los letreros o rotulos en catalán de los distintos comercios, industrias y todos los establecimientos de esta ciudad”

¹⁵⁴ L'alcalde explica que va ser una imposició de Madrid i que ell no en tenia cap culpa, ja que ell « citava sovint Màrius Torres i la ciutat dolça i secreta » en els seus parlaments. El detall de l'entrevista a J. Varela, op. cit. p. 135

¹⁵⁵ Sobre aquesta polèmica es pot consultar Jordi Pàmias, « El nom de l'Institut » dins *Institut de Batxillerat Marius Torres 150è aniversari (1842-1992)*, Lleida, 1993 p. 315-318

desfilada pública amb autoritats; encara més si aquesta desfilada té el beneplàcit i l'aplaudiment de les autoritats.¹⁵⁶

Ben aviat la disciplina, la unitat de cants, insígnies, contraposaven a la diversitat anterior, signe de l'ordre, direcció clara i unitat del nou règim. Els dies de la Victòria i qualsevol commemoració oficial són motiu per celebrar-los amb desfilades militars. No eren pas menys importants les trobades i professons que organitzava l'església. El carrer major, centre neuràlgic de la ciutat, nucli també de concentració d'una bona part de les esglésies i llocs de culte, serà escenari predilecte de les desfilades de les diferents organitzacions juvenils del *Moviment*, les que s'organitzaven en commemoracions de caràcter militar, com els dies de la Victòria, o per seguir el calendari de manifestacions religioses de caràcter públic. Unes manifestacions envoltades de símbols: estendards, les autoritats militars uniformades, les eclesiàstiques amb els colors i els atuells característiques i les civils, uniformades de dol o de rigorosa etiqueta segons la característica de l'acte.¹⁵⁷

La solemnitat del ritual d'aquestes processons era una visibilització de la presència de l'església davant la societat civil que hi assistia sense tenir-hi espai per a la participació. Només havia d'observar en silenci, amb devoció i interioritzar la dimensió del poder que desfilava davant d'ella. La finalitat era constatar la magnitud del poder de l'església, tant l'oficial com la seglar, i de la identificació que hi havia entre aquest i l'autoritat política. Com a exemple,

¹⁵⁶ *Poc després de l'ocupació militar de la ciutat per les tropes franquistes, els carrers es van omplir de la presència d'esquades juvenils que desfilaven a ritme marcial.*” Anota Feixa, op. cit. p. 70 el qual fa referència a una editorial de *Ruta*, en la qual s'expressa la « *admiración que flechas y cadetes causan en nuestra ciudad...* » De seguida que acaba la guerra a Lleida, arriben una sèrie d'instructors que s'instal·len a l'església dels Mercedaris que fan instrucció als adolescents i joves que restaven a la ciutat i no havien anat encara al front.

¹⁵⁷ De les diferents memòries dels ajuntaments de l'època, es desprèn que, només comptant les processons o desfilades de caràcter tradicional-religiós, amb el Bisbe davant i per tot el carrer Major, n'hi havia pràcticament una d'ordinària cada mes: *Al febrer: la processó de candeles beneïdes; Al març (o abril): la processó del Diumenge de Rams, i la del Divendres Sant; Al maig (o al juny): la processó de Sant Anastasi, i la processó del Corpus.; Al juliol: la processó dels Fanalets de Sant Jaume; A l'octubre: la processó de la festivitat de la Verge de l'Acadèmia.* A aquestes, encara s'han d'afegir les extraordinàries, com ara les peregrinacions del jovent, o dels diferents quadres de la Falange, en formació per qualsevol motiu, de la Festa del Dia de la Victòria, les visites de Franco, i les de caràcter especial de l'església: Santa Misió, festes del Pilar, pelegrinatges, etc.

reprodueixo el relat recollit per *Labor* de la processó de la Festa de Nuestra Señora de la Academia, a l'octubre de 1954:

“Solemne procesión. Desfile del cortejo procesional que se inició en la Iglesia Catedralicia de San Lorenzo para terminar en el Oratorio de Nuestra Señora de la Academia. Abrían la marcha la Guardia Urbana montada, vestida de gala, comparsa de gigantes, y seguían la Cruz alzada parroquial hileras de escolares, ramas de Acción Católica, cofradías, hermandades, congregaciones religiosas y representaciones civiles. La bandera de la ciudad era llevada por el Excmo. Señor D. José Pagés, Gobernador Civil de la Provincia, siendo cordonistas el Presidente de la Diputación Provincial, Don Víctor Hellín y el Presidente de la Audiencia Don Martín Rodríguez. A continuación, la venerada imagen de Nuestra Señora de la Academia llena de flores su peana, cabildo catedralicio, terno presidido por el Vicario General de la Diócesis, doctor Don Amadeo Colom, Excmo y Reverendísimo Doctor Don Aurelio del Pino Gómez, acompañados por los reverendos Reñé y Luján, presidencia de autoridades, corporación municipal, presidida por el alcalde de la ciudad, Don Blas Mola. Cerraba la marcha una compañía del Regimiento de Infantería Número 1 con banda de música y tambores”¹⁵⁸

1.3. Les polítiques urbanístiques. Efectes i innovacions

La revolució primava la propietat pública enlloc de la privada. Emprèn així una feina complexa de socialització d'espais i de municipalització de l'habitatge. El sol havia de ser públic, del municipi, per tal de frenar l'especulació i evitar l'excés en les dimensions de cases i pisos. *Acràcia* insertava periòdicament llistes de motius pels quals un individu era *traïdor a la causa revolucionaria y fascista*. Un d'aquests motius era “*ocupar pisos o chalets una família sola donde puedan cobijarse varias*”. L'atac contra els béns privats existents va ser un dels motius de fricció entre els mateixos partits que feien la revolució i un intent que a Lleida s'acaba tot just abans de començar. Ja que va tenir des del començament grans dificultats i conflictes.¹⁵⁹

El poder franquista té una idea oposada del paper que ha de tenir l'acció oficial sobre l'espai públic i privat. La seua no és una idea de socialització sinó d'ocupació i de visibilització de la diferència de classes per mitjà de l'espai que habiten, cosa que es reflecteix en la seua política urbanística d'habitatges de

¹⁵⁸ *Labor*, núm, 47, 9 octubre de 1954 « Fiesta Mayor de Nuestra Señora de la Academia »

¹⁵⁹ J. Sagués, op. cit. p. 213-300. L'historiador ha fet sortir a la llum per primer cop la qüestió de la municipalització de l'habitatge a Lleida, fins ara pràcticament desconeguda.

protecció oficial, ja siguin de l'estat o de l'església. Lleida n'és un exemple paradigmàtic.

La situació de frontera de Lleida, ja havia estat causant de destrosses físiques i poblacionals internes en les diferents conteses bèl·liques en què, al llarg dels segles, havia participat. Els fets de la Guerra Civil són una mostra paradigmàtica de l'etapa contemporània.

*“En la calle Mayor, las ruinas de las casas bombardeadas por la aviación bloqueaban la calzada. De la Zapatería Verdié (...) solo quedaban los escombros acumulados entre escaparates y estanterías. En els “Perxes de Dalt” de la casa de Magí Llorens, únicament permanecían en pié las paredes maestras. Dos casas incendiadas en la Plaza de San Juan, las de Xammar, con rescoldos todavía del fuego devorador (...) Pero la más dantesca visión y donde mayormente se acusaban los estragos de la guerra, era la manzana limitada por las Plazas de la Sal y San Juan. El incendio había provocado el desplome de viviendas sorteando los escasos y aturcidos transeúntes, innúmeros obstáculos para pasar de una plaza a otra. Cadáveres insepultos de combatientes muertos en las luchas callejeras que procedieron a la total ocupación, mulos despanzurrados y carros volcados en La Banqueta, vehículos destruidos, junto al cadáver del chófer que los conducía. (...) En las Ramblas de Aragón i Fernando, repletas de cascotes, con proyectiles de artillería sin explotar y armas abandonadas en el suelo, completamente desiertas resonaban los pasos de los atemorizados vecinos que parecían despertar de una larga pesadilla.”*¹⁶⁰

Aquest estat urbanístic postbèl·lic, agreujat encara pels nous mesos de front, queda reflectit oficialment en el primer informe fet al març de 1939 per l'arquitecte municipal el qual calcula un 90% d'habitatges afectats¹⁶¹. L'estat gairebé de devastació de la ciutat, la falta de recursos econòmics, la necessitat de cobrir com fos les necessitats de la població pel retorn d'aquesta un cop s'aixeca el front de guerra, la dependència de tot i per tot de les ordres de Madrid a través del governador civil, la manca de preparació i de capacitat d'iniciativa dels primers governs locals¹⁶² provoca que la ciutat estigui, des que

¹⁶⁰ L. M. Mezquida, op. cit. p. 73

¹⁶¹ Acta del Ple de l'Ajuntament de 15 de març de 1939. Aquest informe és el que adjunta Ramon Areny Batlle, en aquells moments importador de fustes de construcció, per justificar el seu propòsit d'importar fusta dels països bàltics preveient la demanda de la reconstrucció de la ciutat. La corporació davant l'informe de l'arquitecte i l'evidència de la situació de la ciutat li autoritza el projecte. Ramon Areny Batlle serà un mes més tard, pel seu perfil social i polític, nomenat alcalde de la ciutat.

¹⁶² La lectura de les discussions i argumentacions que es recullen en les actes municipals traspuja, en aquesta primera etapa, una sensació de falta de capacitat de decisió, potser no només per la manca d'experiència dels equips municipals que són cridats pel governador civil per comandar la ciutat –ja que el criteri de tria no era la capacitat sinó la ideologia, i dins aquí encara la família ideològica en la qual estava adscrit– sobretot en uns moments que el territori proper encara estava en guerra i el caos en la ciutat era total, sinó perquè qualsevol decisió d'importància calia que fos elevada a la superiortat, el

s'acaba la guerra, més d'un any sense desenrutar ni reconstruir carrers ni habitatges, més enllà de les reformes que particularment devien començar a fer les botigues per poder començar a subministrar aliments i productes bàsics a la població ¹⁶³ Una reconstrucció lenta ja que la pràctica totalitat d'aquestes estaven situades en el nucli de la ciutat, on els danys i les requisites havien estat quantiosos. ¹⁶⁴

Al febrer de 1939, encara hi ha diversos magatzems a la ciutat plens d'explosius, pràcticament no s'havia reposat l'enllumenat públic dels carrers que en tenien abans de la guerra, i encara els camps dels pagesos continuaven semblant camps de batalla en els quals es mantenien intactes moltes de les filades d'alambres usats durant la guerra. ¹⁶⁵ La situació de la ciutat postbèlica ha quedat fixada en el record col·lectiu a partir de testimonis com el de César Morales, encara onze anys després de succeir els fets:

“Recuerdo mi regreso a Lérida aun no terminada la guerra, allá por los primeros meses de 1939. Alejada la barajunta del ejército que se bañaba en aguas mediterráneas, había quedado reducida la vida de Lérida a sus carreteras, donde pasaban sin detenerse camiones repletos de ropas y víveres, automóviles con altos mandos. Pero internarse en la calle Mayor o de Sant Antonio o por cualquiera de nuestras calles, otrora más vitales daba pavor y tristeza. Ciudad casi muerta. Sus pavimentos desechos, San Juan con sus paredes calcinadas, los edificios públicos impracticables, nuestra hermosa catedral profanada y hundida su techumbre. Yo recuerdo que ante ella casi lloré y mi pensamiento fue el de tantos leridanos: ¿esto no hay quién lo arregle!” ¹⁶⁶

governador civil en primer terme i, a través d'aquest, si el tema ho requeria, a les instàncies superiors competents en cada cas.

¹⁶³ *Boletín Oficial de la Provincia*, Orden de 21 de abril de 1938, els comerciants i industrials tenen 48 hores per remetre al governador una llista de queviures i el material que tinguin preparat per poder ser venut, i de les quantitats que en disposen, i dir si estan o no en disposició d'obrir la botiga.

¹⁶⁴ Les dificultats de reconstrucció s'afegeixen a les dificultats de disposar de la nova moneda del Règim. Aquesta situació es reflecteix al primer informe de la Cambra de Comerç, refundada un cop acaba la Guerra: “*Cuantiosísimos, enormes, son los daños y perjuicios que ha sufrido la industria y el comercio de Lérida y su provincia, y difícilísimo por ello el restablecimiento de nuestras actividades económicas. (...) Como capital que estuvo sometida veinte meses al dominio marxista, se les presenta a los comerciantes e industriales leridanos el grave problema de las incautaciones que se hicieron de sus cuentas corrientes y urge al gobierno resuelva este gravísimo problema*” Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Lleida, *La Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Lleida*, Dilagro, Lleida, 1998, p. 43.

¹⁶⁵ Acta de l'Ajuntament de Lleida, 8 de febrer de 1939 «*...es una clase esta el agricultor que ha resultado castigadísima y bien se merece que sea acogida con cariño esta petición* (la de retirar els filats d'alambre dels trossos)... *los agricultores no ven compensados sus sacrificios y aportaciones a que se les obliga constantemente.* »

¹⁶⁶ Cesar Morales, « Una labor meritoria », fent referència a l'obra de Regiones Devastadas. *Ciudad*, año II, Cuaderno III, 1950.

L'estat de la ciutat sencera i les necessitats immediates de reconstrucció de després de la guerra impliquen intenses intervencions econòmiques i decisòries front a les quals el nou consistori no pot, o no sap, fer-hi front per ell mateix¹⁶⁷ i que provoca intensos debats en la corporació municipal que insta a l'alcalde a demanar ajuts externs per tal que, en tant que capital de província que ha de *donar exemple*, no es quedi endarrerida.¹⁶⁸ La situació de la ciutat comporta que sigui *adoptada* per Franco, segons decret de 21 de octubre de 1939.¹⁶⁹ No puc deixar de ressaltar el fort component simbòlic del terme *adopció* lligat a un aspecte tan essencial en aquells moments com la reconstrucció de les cases, botigues, espais públics, etc. que l'excés revolucionari i en especial les bombes – també bombes de l'exèrcit franquista !- i la lluita a dos bandes dels nous mesos de front havien destrossat.

“El Jefe del Estado, en nombre de la nación, podrá “adoptar” las localidades referidas”, diu el Decret. Franco apareix en primera persona com el pare protector que fa la bona obra d'acollir les ciutats més destrossades per la *horda roja*, amb menys recursos i més desafavorides. Les ciutats, no seran *fills*, per seguir amb la metàfora, sinó *afillats*, adoptats, no del tot legítims, per tant, i de segona categoria, per dir-ho així, que –com de fet va passar en el cas de Lleida- es veuran moralment obligades a mostrar contínuament l'agraïment

¹⁶⁷ Sobre les dificultats econòmiques dels primers ajuntaments del regim vegeu Martí Marin, *Els ajuntaments franquistes a Catalunya*, Pagès editors, Lleida 2000, en especial les pàgines 170-180 i 194-196

¹⁶⁸ En l'acta municipal del 12 d'abril de 1939 es reflecteix amb claredat aquesta situació d'impàs i passivitat denunciada per un dels seus membres: “...y así debería el consistorio recabar del Sr. Arquitecto la máxima rapidez en las obras de reconstrucción de la Paeria, y ver también la forma de conseguir la colaboración de la Excm. Diputación Provincial y de las demás autoridades y corporaciones oficiales en todo lo que se refiere a conseguir siquiera la visita de algun ministro si la de nuestro Caudillo no fuera posible, para que los numerosos problemas de reconstrucción todos ellos de gran envergadura – que con nuestros propios medios són imposibles de resolver- sean allanados con la ayuda moral y material del Gobierno, cosa que es del todo precisa de conseguir, y para ello también a mi entender hay que ir a un estudio de conjunto y completo con presupuesto técnico del importe de las obras a realizar, cosa muy difícil con la premura de tiempo que precisamos, si no se va a la provisión aunque con carácter de interinidad, de una plaza de arquitecto ayudante, que podría anunciarse por concurso, aligerando así el agobiante trabajo que pesa sobre el arquitecto municipal para que puedan afrontarse plenamente dándole rápida resolución y acudiendo al embellecimiento de la ciudad cosas ambas que hoy pesan de forma alarmante y con la causa de que la vida ciudadana lleve una marcha muy lenta en cuanto a la completa normalización impropia de la actividad y enorme tráfico que en aquella eran habituales.”

¹⁶⁹ La circumstància de l'adopció apareix publicada en el *Boletín Oficial de la Provincia* de 26 de octubre de 1939. Abans d'aquesta data, les actes municipals recullen diversos viatges de l'alcalde i membres de la corporació a Madrid. El que sembla definitiu és el de juliol de 1939, que l'alcalde hi presenta un projecte de reconstrucció de la ciutat.

al Règim per la magnanimitat de la seua conducta.¹⁷⁰ Un adopció que, pel fet de ser-ho, no és pas a fons perdut sinó amb condicions. Unes condicions a la mida de *los principios rectores del Régimen* i que denoten el caràcter de les seues prioritats i interessos¹⁷¹

La primera condició és que l'Estat té el poder directe sobre la reconstrucció d'aquestes poblacions, i sobre el sòl, reservant-se la capacitat d'expropiació amb les condicions que ell marqui.¹⁷² La segona, és que tria les actuacions que cal fer i prioritza, per tant, els equipaments de les delegacions governamentals, l'exèrcit i l'església.¹⁷³ La tercera és que es reserva el dret d'utilitzar discrecionalment i ideològica els espais adoptats per mantenir la imatge viva de les destrosses de la guerra.¹⁷⁴

Aquesta fase de recuperació de postguerra per adopció que dura fins a l'any 1957. En aquesta data, s'aprova el Pla d'Ordenació Urbana i s'inicia

¹⁷⁰ En aquest sentit, a les actes municipals hi ha nombrosos exemples de telegrams d'adhesió i felicitació al general Franco aprofitant qualsevol motiu. En els discursos que recull la premsa fets en actes oficials per les autoritats locals, es pot resseguir la reiteració de l'agraïment al Règim per haver fet possible la reconstrucció de la ciutat.

¹⁷¹ *Decreto de 23 de septiembre de 1939. Ministerio de Gobernación. Reconstrucción Nacional. Adopción por el Jefe del Estado de localidades dañadas por la guerra.* L'argument pel qual es justifica aquest decret és el següent: «*Las disposiciones dictadas hasta ahora por el poder público para facilitar y disciplinar la reconstrucción nacional son insuficientes en algunos casos particulares, en los que la magnitud de la destrucción, la circunstancia de afectar a la casi totalidad de los bienes de uso público y de los destinados a servicios públicos en la localidad, y la situación de desamparo en que han quedado las clases menesterosas, aconsejan un inmediato y mas intenso auxilio del Estado. Surge de aquí la necesidad de dictar normas de derecho singular, en las que se recojan esos supuestos de protección máxima para las máximas devastaciones colectivas, aprovechando al mismo tiempo la oportunidad para realizar en los municipios aludidos, bajo la dirección del Gobierno, las mejoras urbanas y sociales que son exigencia de los principios rectores del régimen.*»

¹⁷² «(art.1) «*El Estado, mediante sus técnicos, pero con intervención del Ayuntamiento, formará el plan general de reconstrucción y, en su caso, de saneamiento, mejora interior, ensanche y extensión.* (art.3) *El Estado tendrá las facultades de expropiación sobre terrenos, solares y bienes y derechos de todas clases que para casos de mejora interior de poblaciones se conceden a los ayuntamientos y empresas particulares por la legislación municipal. También tendrá el derecho de verificar una nueva parcelación y distribución de solares en la parte del pueblo sometida a los planes de nueva urbanización.*» En aquest Decret, a més d'aquest, també es refereixen a l'expropiació els articles 6 i 8.

¹⁷³ (art.2). «*El Estado tomará a su cargo, íntegramente, el restablecimiento de los servicios públicos correspondientes al Estado, Iglesia, Provincia y Municipio: en los referentes al Estado, los que el gobierno determine; en los de la iglesia, los templos parroquiales y sus anejos, y en los de la provincia y municipio los existentes en 18 de julio de 1936, más aquellos otros que se considere conveniente establecer, con arreglo a la legislación vigente.*»

¹⁷⁴ (art.4) «*Cuando el Estado lo considere oportuno podrá disponer que se conserven, como huellas gloriosas, la totalidad o parte de las ruinas de algún pueblo, para enseñanza de las generaciones venideras y recuerdo de la heroica Cruzada, acordándolo así en Consejo de Ministros. En tal caso, pasarán a dominio del Estado los solares y ruinas existentes, mediante las compensaciones correspondientes a sus propietarios.*»

l'etapa menys ideològica i més pragmàtica, en la qual el control de la planificació urbanística es fa des dels poders locals.

La primera etapa està marcada per la circumstància de l'adopció de la ciutat, per tant per l'acció de Regions Devastades i per la importància de les construccions de caràcter oficial i de les infraestructures prioritàries en el pla d'adopció de 1939, les esglésies sobretot. Una de les prioritats oficials en aquells moments eren els espais de culte religiós, la reconstrucció dels quals s'embrèn ràpidament.¹⁷⁵ També ho són infraestructures bàsiques com ara el pont que uneix les dos marges habitades del riu, destruït pel front, i inaugurat el 1944. Són d'aquesta etapa l'acabament de les obres de la ciutat militar de Gardeny¹⁷⁶, en la qual l'Ajuntament s'obliga a contribuir amb el 10% del cost de les obres de construcció d'habitatges protegits destinats a caps, oficials i classes de l'exèrcit i a cedir els terrenys necessaris per carrers, jardins, passejos i tots els ornaments que els calgui.¹⁷⁷

Aquesta primera fase es caracteritza per la manca de previsió i de planificació de les autoritats en matèria d'habitatge i de serveis lligats a l'augment de la població. Al 1953, sembla que es constata el dèficit d'uns 2000 habitatges a la ciutat i només quatre anys més tard, la xifra augmenta fins als 5000. Pel tipus de resposta oficial que es dona a aquesta necessitat i les

¹⁷⁵ D'aquesta primera etapa són la reconstrucció del Seminari, l'església de Sant Joan, la de Sant Pere, la del Carme, la nova de Sant Martí i la Catedral Nova.

¹⁷⁶ Les obres van ser fetes pel Patronato de Casas Militares, que va construir al 1942 cinquanta-sis habitatges per a caps i oficials de l'exèrcit. Prop de la ciutat militar, però dins el nucli urbà es van construir diferents blocs d'habitatges per a militars de menor rang i les seues famílies.

¹⁷⁷ Acta de la sessió de 17 de setembre de 1941. Són també d'aquesta etapa els nous edificis del Govern Civil i l'Audiència. També altres infraestructures.

¹⁷⁷ Més enllà de les dades esparses existents, l'estudi capital sobre l'urbanisme local d'aquest període i les seues característiques i conseqüències, continua sent el de Joan Vilagrasa i Ibarz, *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida 1940-1990*, Generalitat de Catalunya, Departament d'Obres Públiques i territorials, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1990. Tot i que hi he afegit altres dades complementàries de les memòries municipals i de la premsa, les dades amb què elaboro aquest apartat sintetitzen alguns dels resultats d'aquest treball seu que són rellevants per a la meua anàlisi.

¹⁷⁷ Al juny de 1943 es crea la Junta Local de Reconstrucció de Lleida, formada pel governador civil, l'alcalde, els enginyers d'Obres Públiques i de Regions Devastades i pel delegat d'Hisenda. Victor Hellín, alcalde l'any 1943, explica que a l'Ajuntament hi havia la Comarcal de Regiones Devastadas i, per això es van poder fer diverses obres amb facilitat. J. Varela, op. cit. p. 22.

¹⁷⁷ D'aquesta primera etapa són la construcció d'obres imprescindibles com el mur de contenció del riu o la portada d'aigua potable a la ciutat, de la qual se'n comença a parlar a mitjans dels quaranta i no es

característiques de la població arribada de la immigració forana es creen dos tipus de barris: els d'autoconstrucció i els fets de polígons d'habitatges socials.

Amb els barris d'autoconstrucció s'inicia la incipient especulació de sòls improductius per la demanda creixent d'habitatge per part de la població immigrada que arriba amb pocs recursos, una demanda llargament invisibilitzada per les autoritats locals cosa que els fa existir sense tenir els mínims d'habitabilitat coberts.¹⁷⁸

Uns mínims que tampoc es resolen amb el Pla sobretot perquè les prioritats dels poders polítics i privats en l'orientació del creixement de la ciutat passa per desenvolupar altres zones, les centrals i les d'expansió econòmica, no pas els barris perifèrics. Paral·lelament apareixen els polígons d'habitatge¹⁷⁹

Els habitatges socials són construïts per institucions oficials i també de l'església.¹⁸⁰ Les dades que aporta Joan Vilagrasa mostren la importància d'aquesta activitat de caire oficial en aquesta primera etapa. El resum de les estadístiques que aporta sobre els expedients d'execució d'habitatges a la ciutat és el següent:

1943: 120 dels 268 habitatges realitzats corresponen a expedients de Regions Devastades.

1950: 109 dels 431 habitatges realitzats corresponen a l'Obra Sindical del Hogar

1954: 494 dels 805 habitatges corresponen a l'Obra Sindical del Hogar

materialitza fins al 1956, data que es construeixen els dipòsits de l'aigua dels quals s'havia de subministrar el nucli central de Lleida.

¹⁷⁸ J. Vilagrasa, op. cit. p. 450 "*Els barris d'habitatge marginal aparegueren a Lleida en zones poc valorades agricolament i allunyades de la ciutat, zones de secà parcel·lades i venudes pels seus propietaris com a forma més ràpida d'obtenir rendes d'un sòl agrícola que eren improductives. L'autoconstrucció feta en l'etapa prèvia a l'elaboració del Pla d'Ordenació Urbana, genera una manca crònica de mínims d'habitabilitat i de serveis.*"

¹⁷⁹ J. Vilagrasa, op. cit. p. 451 "*Els polígons residencials d'habitatges socials sorgeixen de la necessitat d'intervenció estatal a les àrees on es concentrarà una gran quantitat de força de treball immigrada amb capacitat adquisitiva menor a les rendes demanades per lloguer o per edificació d'habitatge.*"

¹⁸⁰ Regions Devastades que es dedica a reconstruir edificis per a l'Administració i per a l'església i a obres d'infraestructura general; l'Obra Sindical del Hogar que depenia del Sindicato Vertical; el Patronato Diocesano de la Vivienda Económica y de la Clase Media, que depenia del Govern Civil; el Patronato de las Casas Militares, que tenia finalitats corporatives només per a habitatges militars, de suboficials en especial, i el Patronato Diocesano del Hogar, que depenia del Bisbat.

1957: 570 dels 1043 habitatges corresponen a l'Obra Sindical del Hogar, Patronato de la Vivienda Económica y de la Clase Media y Provincia.¹⁸¹

Sovint el Consistori cedeix el sòl per a aquests habitatges que es construeixen sobretot en els barris suburbans, amb la qual cosa es potencia una nova configuració de l'espai que transforma el rústic en urbà.¹⁸² Alhora, la conseqüència d'aquesta concentració d'aquests tipus d'habitatges en unes determinades zones de la ciutat, allunyades del nucli val a dir-ho, comporta que es potenciï i consolidi una segregació urbana que porta afegits una manca de cobertura de serveis essencials i, alhora, una segregació social evident de les persones que hi habiten, en funció del seu origen i capital econòmic, cultural i social.¹⁸³

De 1957 a 1967 el nombre de permisos d'obres concedits és molt important: del total del període, aquests anys concentren el 63% del total de construccions realitzades. Els factors determinants són l'expansió de l'edificació que s'incrementa, i la importància quantitativa dels expedients dels barris suburbials –Secà i Magraners– en els quals no només hi ha les noves construccions sinó la legalització de les que es van autoconstruir des de mitjans dels quaranta.

L'orientació de la política urbanística local se centra a consolidar la distància entre el centre comercial - espai aglutinador de serveis i lloc de confluència obligada per comprar, fer gestions institucionals, etc.- i la resta de perifèries. La premsa de l'època és plena de referències a l'urbanisme del carrer Major, consolidat com l'artèria fonamental de la vida de la ciutat i, en la mesura que era la zona de concentració de les botigues de la ciutat, es consolida com una zona econòmica influent.

¹⁸¹ J. Vilagrasa, op. cit. p. 119

¹⁸² Balàfia, Santa Maria de Gardeny, Mariola, etc.

¹⁸³ Per posar un exemple oposat a la manca de política en els barris suburbans, zones com ara el Joc de la Bola i l'àrea del Camp d'Esports inicien la seua construcció als anys cinquanta a partir d'una promoció de l'Obra Sindical del Hogar d'habitatges de tipus xalet, per a funcionaris i professionals lligats al Sindicat Vertical.

La política municipal es basa a potenciar el nucli comercial tradicional i les àrees del voltant que poden tenir un interès d'expansió econòmica per als interessos privats, i que és la zona no només on es concentra tota l'activitat econòmica, religiosa, cultural i oficial sinó també el punt de visita obligada i forjador de la imatge de la ciutat per als visitants forans. Es concentra també a cedir sòl en espais apartats d'aquest nucli qualitatiu per especular i concentrar, alhora, les persones que tenen un baix estatus socioeconòmic. En aquest sentit, Vilagrasa apunta que les àrees que constitueixen els eixamples del marge dret abasten el 28% del total d'expedients d'obres i el 50% d'habitatges. Alhora, observa una manca d'inversions en les zones més perifèriques i del nucli menys comercial del centre –el popularment anomenat Canyeret– fins que s'arriba a la seua total degradació i les persones que l'habitaven, de perfil socioeconòmic baix, són desplaçades a altres zones de la ciutat, també perifèriques.

Vilagrasa posa en evidència la relació directa entre els interessos privats i el poder polític en la planificació urbanística de la ciutat durant tot aquest període. D'una banda, el fet que en les diferents corporacions hi hagin persones que combinen el seu paper de polític amb càrrecs influents en la Cambra de Propietat Urbana, la Caja de Ahorros, etc. o siguin terratinents importants, fa que hi hagin conflictes quan les previsions de l'Estat i els interessos locals són divergents. De manera sistemàtica aquests acaben sent els que prevalen.

Els conflictes d'interessos poden ser tal vegada una de les causes de la lentitud en l'execució d'obres importants a la ciutat, l'ajornament de les quals ha portat importants conseqüències en el seu procés de desenvolupament, no només urbanístic.¹⁸⁴ La manca de polítiques d'acció i la invisibilització oficial de

¹⁸⁴ Entre altres exemples possibles, els més significatius són la llarga discussió del Pla d'Ordenació Urbana, acabat de redactar el 1950 i no aprovat fins al 1957, per interessos enfrontats de les persones que tenien terrenys per especular. El llarg procés d'execució de l'Estació d'Autobusos, tema encetat al 1944, reprès al 1950 i no inaugurat fins al 1972, també per la dificultat d'arribar a un acord entre els que volien que se situés en un punt de la ciutat i els que volien que se situés en el contrari. Un tercer exemple diferent és la construcció del Teatre Principal, del qual es planteja la construcció al 1941, se'n torna a parlar al 1945, es licita al 1947 i no s'inaugura fins al 1951.

l'arribada de persones immigrades a la ciutat va comportar concentracions humanes que van estar sense serveis mínims fins la democràcia.¹⁸⁵

Aprovar un Pla o un altre, ubicar equipaments d'aquestes característiques en un punt o altre, significava orientar el creixement de la ciutat, la ubicació de sectors de concentració econòmica cap a una zona o cap a l'altra, i la revalorització d'uns o altres espais. Segons on estessin situades les propietats i els interessos de cadascú es defensava una opció o altra. La premsa de l'època és testimoni dels litigis públics entre bàndols oposats, liderats per persones de prestigi i d'influència pública, que són sobradament coneguts a la ciutat.

En definitiva, l'acció de conjunt de les autoritats polítiques de l'etapa franquista en la planificació de la ciutat, es caracteritza per prioritzar els interessos particulars als generals. En un sistema autoritari, i en una ciutat controlada fins al final com la Lleida de la Dictadura, les grans decisions eren a mans d'una minoria que disposava del poder, de la informació, de la complicitat dels sectors afins i de la capacitat d'acció.¹⁸⁶

1.3.1. Centre i perifèries internes

La ciutat, i ja d'antic, seguint el model de societat agrària tradicional i com sigui que hi ha dos elements geogràfics que en marquen la morfologia – l'elevació de terres on és situat el castell i el riu-, té una estructura urbana interna que conjuga un nucli qualitatiu, una unitat de referència que concentra els espais administratius, oficials, econòmics, socials, religiosos i d'oci, amb

¹⁸⁵ En aquest mateix capítol dedico un apartat a resseguir aquests exemples i les conseqüències culturals que tenen per als seus habitants i per la percepció que la resta de la ciutat té d'ells.

¹⁸⁶ En aquest sentit, hi ha una anècdota que, sense poder confirmar que sigui certa, ha quedat en l'imaginari col·lectiu com si ho fos i que pot servir de síntesi ultrasimplificada del tarannà dels poders locals. Sembla que en la primera visita de Franco a la ciutat de Lleida, l'any 1941, tot just començada la reconstrucció a l'empara de l'adopció del cap d'estat, aquest va preguntar a l'alcalde què volia que fes per a la ciutat. Agafat per sorpresa, només se li va acudir demanar-li ajut per arreglar les persianes de l'Ajuntament. Fora de l'edifici, l'any 1941, la ciutat encara estava enrunada amb senyals evidents de la guerra viscuda.

unes perifèries desagregades del nucli, que ho estan també culturalment tant pel lloc espacial que ocupen en el dibuix urbanístic com per la composició - social, econòmica i comunitària- de la població que les habita.

La Lleida d'abans de la Guerra Civil era constituïda bàsicament pel perímetre de la ciutat històrica, amb algunes àrees d'eixample i amb alguns petits nuclis perifèrics, poc edificats d'horta. En bona part d'aquests es van ubicar, ja en plena Dictadura, cap als anys quaranta i sobretot als cinquanta i seixanta, els barris de nova construcció i d'autoconstrucció de la ciutat.

El nucli de la vida ciutadana era, ja en aquells moments, el centre històric –això és els carrers centrals- en la qual existia una clara distribució social diferencial en funció de la ubicació en l'espai i la proximitat als nuclis de poder i de concentració de serveis i riquesa.¹⁸⁷ La zona *més propera al riu*, era la part socialment distintiva de la ciutat: el centre comercial, el centre administratiu, econòmic i de lleure. També s'hi concentraven les *famílies* de la ciutat.¹⁸⁸

Els carrers de la part superior, el barri del Canyeret, no participaven d'aquesta distinció social. Constituïa un espai antic, reminiscència de la Lleida musulmana, la degradada situació del qual, a causa de l'envelliment pel pas del temps i per la naturalesa dels materials amb què havia estat construït, era ja abans de la Guerra motiu constant de litigis i discussions urbanístiques, sense que s'acabés trobant la solució definitiva, per la qual cosa *destruir o arranjar el Canyeret* va continuar sent tema recurrent de polèmica fins als darrers anys de la Dictadura¹⁸⁹, en especial perquè en el projecte de ciutat moderna, de nucli comercial que es volia construir, i d'acord amb la tendència de les autoritats locals de fer invisible públicament tot allò que pogués significar un destorb per a

¹⁸⁷ J.Vilagrà, op. cit. p. 148 “la ciutat històrica concentrava la vida econòmica i social lleidatana centrada especialment a la part baixa, la més propera al riu Segre, que era el centre mercantil de la comarca i també, per tant, l'àrea residencial de les classes benestants. Els carrers de la part superior, aquells que s'apropen al recinte de la Seu, sense una vida comercial tan rica, amb edificacions més velles i més renovades, amb carrers més estrets, tenien una funcionalitat bàsica de residència per a menestrals, pagesos i empleats”

¹⁸⁸ Segons el testimoni de l'excalcalde franquista Sangenis a la rambla de Ferran n'hi vivien una colla: els Mangrané, els Pifarre, els Roc, els Guix, els Vilalta, els Llussà i la família de la seua dona, els Corrià. Josep Varela, *Converses amb sis alcaldes de Lleida*, Pagès editors, 1993, p. 87

la imatge de ciutat que volien donar oficialment, aquell espai cada cop més degradat socialment, per manca d'intervencions decidides, era el signe d'una pobresa i d'una realitat social que els recava que fos visible en el nucli urbà qualitatiu, que era la imatge de la ciutat cara a als visitants de l'exterior.

Al voltant d'aquesta ciutat històrica, en una de les seues perifèries hi havia l'anella que voltava la ciutat rural, tradicional, constituïda per les partides d'horta, des d'on els pagesos arribaven al mercat de la ciutat a vendre els seus productes, amb carros i someres, com a mitjans de transport pràcticament en exclusiva fins la dècada dels cinquanta, substituïts lentament, a mesura que les condicions econòmiques del sector pagès ho van anar permetent cap als anys seixanta per carretes amb tractors i furgonetes. Una perifèria de població disseminada força distanciada entre sí, en alguns casos, que marca lingüísticament la seua distància al nucli dient que va a *Lleida*.

Aquesta expressió, que s'ha conservat amb el pas del temps, no feia més que reproduir la sensació de distància del nucli. Una distància alhora marcada amb elements que configuraven uns límits tant reals com simbòlics: els pagesos havien de *pagar peatge* per entrar els seus productes a la ciutat,¹⁸⁹ les cases que guardaven bicicletes estaven situades en els carrers de l'entrada dels carrers principals, i, encara per posar un altre exemple, el ferrocarril i el riu marquen unes fronteres que segmenten la línia contínua, és en especial una distància psicològica que, tal vegada per ser-ho, té una poderosa influència en la concepció que les persones tenen de l'espai i del que aquest espai els aporta.

¹⁸⁹ J. Ganau, op. cit. p. 95-101 i 174-186.

¹⁹⁰ De l'entrevista que Josep Varela fa a l'excalcalde Sangenís (alcalde des de 1967 fins a 1974) extrec la dada de l'existència dels anomenats *burots*, això és punts claus que diferenciaven el nucli de la ciutat amb l'horta i on els pagesos havien per pagar una quantitat establerta per la quantitat d'hortalissa o producte de petita ramaderia que entrava a la ciutat: « *Llavors, (l'any 1950) Lleida acabava aquí (Passatge Pompeu), era el límit de la ciutat amb l'horta. A prop d'aquí hi havia uns burots (...) A la plaça de Ricard Vinyes, davant l'actual Banc Atlàntic, hi havia burots on els pagesos de l'horta pagaven per entrar la mercaderia a la ciutat: tants quilos de cols i tants de cebes ! (...) els vaig treure jo a la meua època d'alcalde. Durant els anys cinquanta encara funcionaven els burots a Lleida. I, quan vaig muntar la farmàcia, n'hi havia un de burot on hi ha ara el restaurant La Vasca. (...) On s'aplegaven els pagesos que venien per la carretera de Corbins o d'Albesa...* » J. Varela, op. cit. p. 94-95

Nucli i perifèries es nodreixen i abasteixen mútuament en un circuit de dimensions locals de dependència directa. En el dibuix de la ciutat antiga, anterior a la Guerra Civil, el nucli urbà és un espai reduït, pràcticament circumscrit a una llenca constreta entre les dos fites físiques emblemàtics de la ciutat, el turó de Gardeny i el riu Segre, i domina el nucli rural d'horta que el volta per tot. Aquest disseny canvia durant la Dictadura, en especial en la fase de desenvolupament urbà de la ciutat, cap als anys cinquanta-seixanta, durant el qual la pressió urbanística va prenent terres de conreu a l'horta per fer-hi edificacions.

Encara, les anelles perifèriques es diferenciaren més d'aquest model tradicional, ja que a partir de mitjans dels quaranta, però sobretot a mitjans dels cinquanta, a la ciutat es faran visibles, amb unes relacions complexes amb el nucli central neuràlgic i amb aquesta perifèria tradicional, d'arrel pagesa, altres anelles poblacions d'autoconstruccions conformades per població forana.

1.3.1.1 Innovacions per omissió del poder: barris marginals i marginats

L'arribada d'immigració a la ciutat de Lleida, de la mateixa província i de fora de l'Estat, comença a ser evident a la dècada dels quaranta,¹⁹¹ encara que la cota de màxima aflluència se situa entre els anys seixanta i setanta, fins a establitzar-se a finals d'aquesta dècada i la següent. L'any 1940 hi ha censats 41.464 habitants, el 1955 és de 56.456 i al 1960 augmenta fins als 63.850. El punt àlgid d'aquesta dècada i la següent dona un percentatge d'increment superior al 40% i l'any 1975 la població de la ciutat és ja de 102.599 persones.

¹⁹¹ J. Roca i Sans, op. cit., la situa a l'any 1943 «*La primera allau vingué l'any 1943, a causa de les obres dels pantans. Les companyies, que no trobaven gent nadiua que s'hi contractés (per raó de la duresa i del perill del treball o perquè ja en tenien prou amb conrear la terra), pensaren en la possibilitat de fer venir d'Andalusia mà d'obra barata i hi cercaren la gent necessària. El desig de millorar el nivell de vida, l'ocasió de guanyar uns diners (promesos i ben sovint, un cop aquí, no donats) dugué a molts a enrolar-s'hi, i més tard els seguiria la família.*»

Navarro Sandalinas¹⁹² ha posat de manifest que una de les badades, voluntària o involuntària, del Règim és la manca de previsió, tal vegada de voluntat en la previsió, de la mobilitat interna de població i de les necessitats que aquestes comportarien allà on arribessin, en habitatge especialment, però també en escoles, serveis bàsics, etc. A Lleida, a la dècada dels quaranta es comencen a formar dos dels barris de construcció marginal més característics de la ciutat: els Magraners i, uns anys més tard, el Secà de Sant Pere. Són barris d'autoconstrucció amb una població majoritàriament andalusa que augmenta considerablement i ràpida. Al 1952, la memòria municipal xifrava en unes 600 persones les que habitaven els nuclis incipients del Secà, Magraners i la Torre Busón. D'aquest cens es passa, cinc anys després, segons la mateixa font, a 683 habitants als Magraners i 600 al Secà, quantitats que van en augment i que, al 1968, arriben a tenir 2.641 habitants els Magraners, i 3.213 el Secà.

Aquests nuclis d'autoconstrucció se situen en elevacions no regades rodejades de sectors d'horta i de fruiters. La no rendibilitat d'aquestes terres va ser la causa principal que propicia la parcel·lació del sol per part dels seus propietaris i la venda posterior.¹⁹³ Les causes de la implantació massiva d'aquests habitatges autoconstruïts segueix la tendència general d'altres indrets de Catalunya: el degoteig constant d'immigrants que arriben, cridats els uns pels altres, la manca de previsió i planificació de les autoritats estatals i locals en els seus plans de construccions i habilitació d'espais habitables, i la

¹⁹² Ramon Navarro Sandalinas, *La enseñanza franquista durante el franquismo (1936-1975)*, PPU. Barcelona, 1990, p. 206-209. Encara que l'autor es refereix sobretot a l'efecte sobre la construcció de les escoles, assenyalava que hi va haver una mala lectura de les tendències immigratòries interprovincials que havien començat a la dècada del cinquanta i que els Plans de Desenvolupament, i els projectes de planificació d'habitatge es van fer sense tenir en compte cap on anaven els fluxes. La conseqüència és sabuda: massificació, xavolisme sense serveis, conflictes, etc.

¹⁹³ E. López Moron, op. cit. p. 20-21, explica per boca d'una de les primeres pobladores que hi arriben l'any 1945, que van veure que es venien els secans propietat del Sr. Agustín Solsona, a quinze cèntims el pam. El propietari els ho deixava pagar a terminis, i d'aquesta manera sembla que ven totes les extensions a pams i a terminis, fent un document privat entre comprador i venedor, perquè el propietari no tenia escriptures i s'hi comencen a construir xavoles. No hi havia aigua corrent –l'havien d'anar a buscar a la sèquia propera– ni cap tipus de servei. Tot i que, segons el testimoni d'A.B., (entrevista feta el maig de 2001), que era una Pignatelli –branca femenina de les Congregacions Marianes) que havia treballat des del començament als Magraners, el relat d'Encarna Lopez és una mica novel·lat i no recull la profunditat dels problemes que hi havia, les dades que aporta sembla que s'ajusten en general a la realitat. Com sigui que és l'única aportació de conjunt àmplia de què dispo sobre aquest barri m'hi referiré en diferents ocasions, tot tenint en compte aquell advertiment.

permissivitat, o deixadesa, dels ajuntaments que d'entrada ignoren la situació i deixen fer. A Lleida la situació d'aquestes famílies no només és ignorada oficialment sinó que és silenciada públicament. Les autoritats maldaven per amagar qualsevol tema que pogués donar la imatge que l'ordre que volien conservar es desestabilitzava. La immigració es podia organitzar i podia portar conflictes¹⁹⁴, i sobre aquesta base qüestionar la seua política.

En contrast amb la preocupació constant que es manifesta a través de la premsa local envers el Canyeret –el barri cada cop més marginal a l'esquena del centre comercial i qualitatiu de la ciutat- el cas d'aquests barris suburbials no l'he trobar reflectit a les memòries municipals fins a l'any 1952 i no és notícia pública fins al 1957 que *Acento*¹⁹⁵ inserta en un dels seus primers números, sengles notícies sobre el Secà i els Magraners. A banda d'aquests articles no n'he tornat a trobar notícies fins als anys setanta, i encara en mitjans de comunicació forans.¹⁹⁶

Aquests barris no apareixen en els plans de construcció municipals fins al Pla d'Ordenació de 1957, a partir del qual es comencen a legalitzar lentament els habitatges autoconstruïts de qualsevol manera i sense cap normativa ni seguretat. Tanmateix, a la memòria de l'Ajuntament de 1952¹⁹⁷ es constata que la Corporació, encara que n'amagués la publicitat, coneixia la situació des del començament. S'hi evidencien també les qüestions que d'aquesta població -si més no de cara a les autoritats superiors a les quals

¹⁹⁴ Tant l'autoritat municipal com l'església miren de dirigir l'organització d'aquesta població amb dirigents triats per una i altra instància i controlats directament. A la llarga persones significatives dels barris perifèrics o marginals formaran part activa del moviment obrer. En aquest sentit, un estudi interessant d'aquest moviment, fet sobre fonts orals, on es pot resseguir la participació que hi van tenir, i les motivacions, és el de Gregori Gallego, *Els anònims de la transició*

¹⁹⁵ *Acento*, publicació que substitueix a *Forja* que va ser el portaveu de la joventut masculina d'Acció catòlica, i més tard deixa aquesta especificat per passar a ser l'òrgan de Acció Catòlica, apareix al febrer de 1957 i és l'òrgan d'expressió d'Acció Catòlica i de les associacions religioses directament depenents del Bisbat. (R. Sol, *150 años de prensa en Lérida*, Instituto de Estudios Ilerdenses, Lérida, 1964, p. 7 i 225-226) El director és Vicente Ferrandiz, i el redactor en cap és Salvador Gené, capellà, que signa aquests escrits sobre els barris del Secà i els Magraners.

¹⁹⁶ J. Roca i Sans, op. cit.

¹⁹⁷ *Memòria de la gestión municipal de la ciudad de Lérida, correspondiente al año 1952 y presentada por el secretario general de la corporación, don Francisco de Urquía y García-Junco, Ayuntamiento de Lérida* (exemplar mecanografiat)

anava adreçada la memòria-¹⁹⁸ preocupen les autoritats: la seua problemàtica social i la cristiana:

“Aumenta igualmente la llegada continua de familias procedentes de otras comarcas que se sitúan en la población, para irse estableciendo en zonas algo alejadas de la misma, en las que a plazos y a precios bajos adquieren parcelas sobre las que se levantan cubiertos de adobes constituyendo sus viviendas humildes, casi míseras y quedando los hombres a disposición de alistarse en el peonaje, o desplazarse si no se ocupan a las obras que se realizan en la montaña. Lérida en pocos años ha visto surgir esas zonas constituídas por barracas en las que se cobijan gran número de esas familias que arriban a la ciudad y que en su día producirán u originarán un serio problema de albergue social y cristiano. Ocupan amplias zonas sitas en las partidas Secá de Sant Pere, los Magraners, y en la Torre Buzón de la carretera de Torrefarrera, calculándose se han alzado en dichas zonas unas doscientas barracas que a juzgar por la realidad del momento van creciendo constituyendo verdaderos caseríos ocupados por un total de unos 700 habitantes. (...) esos núcleos carecen de lugar adecuado para poder seguir las prácticas religiosas, no tienen escuelas –aunque se estudia de momento su creación– carecen de los medios indispensables que una agrupación de viviendas exige y por estas razones estos hechos innegables consignan esta realidad que repetimos dará motivo a que la corporación municipal sienta la necesidad de estudiar, encauzar u resolver debidamente este progresivo e incesante aumento de familias que ven en Lérida como campo ancho y ventajoso para aconsejarse y decidirse a sentar en ella sus actividades y confiar resolver los problemas de su subsistencia.”

Cada any la memòria consigna el creixement d'aquestes poblacions suburbials i continua dient que portaran problemes i que l'Ajuntament està estudiant fer alguna cosa.¹⁹⁹ Cinc anys després, la situació no era pas millor,

¹⁹⁸ Els ajuntaments estaven obligats a redactar una memòria a partir d'un guió temàtic determinat i a enviar-ne una còpia al governador civil i suposo que també als caps de les delegacions de l'Estat a nivell local.

¹⁹⁹ Sembla que el governador civil, entre els anys 1953 i 1954, volia desmuntar el barri dels Magraners i ubicar-los a La Bordeta, una mesura que no es va arribar a fer per la pressió dels veïns i el paper de mitjancer del pare Nadal « *Entre los años 1953-1954 el gobernador quiere tirar el barrio y desea trasladar a las familias a la Bordeta. La noticia llegó a Magraners como un trueno en sueño feliz, como un huracán haciendo tambalear las ilusiones del barrio y para colmo de humillación y dolor, un urbano con su revolver tiraba tiros al aire para que decidiéramos marchar. El padre Nadal fué el portavoz de nuestro malestar y él consiguió que Magraners no se tirara.* » E.Perez, op. cit. p. 24. Tot i que no ho he pogut verificar, suposo que també una de les causes devia ser el posicionament contrari dels habitants de La Bordeta, un barri amb un composició poblacional acomodada molt diferent dels habitants dels Magraners. Segons el mateix testimoni d'E. Perez, op. cit. p. 99-100, el barri es va tornar a mobilitar per la mateixa qüestió al 1975. Un pla d'enderrocament que sembla amagava projectes especulatius i que va fer que minvés força la població del barri ja que molts van acceptar les ofertes de canvi d'ubicació que donava l'Ajuntament en l'anomenat *Pla Montaña*. El posicionament dels veïns i la participació de periodistes que van defensar-los va provocar la retirada del projecte d'enderrocament. « *En el pleno de 30 de diciembre de 1975 se aprobaba por unanimidad un plan municipal en el que dejaban entrever la posibilidad de derribar el barrio, ofreciendo a cambio otras ofertas a los vecinos (...) para dejarlo como terreno industrial o simplemente de reserva. (...) Muchas personas cedieron a las presiones aceptando la ubicación de sus viviendas en otros lugares, reduciéndose por entonces a 2.000 personas el censo que era de casi 4.000. Por fortuna, las amenazas no llegaron a más, y gracias también a la pronta reacción de los vecinos, que una vez más demostraron unidad frente a las adversidades, no se tiró ninguna casa y el barrio siguió donde estaba. Sólo queda dar las gracias a los periodistas y a Magda Ballester, por su artículo en La hoja del lunes del 20 de enero de 1975, titulado « El barrio de Magraners o las*

segons la pròpia memòria municipal, s'estudiava com portar l'aigua, i s'informava que als Magraners ja hi havia escola per obra de la Congregació Mariana, i que al Secà es construiria una escola per evitar que "*la población infantil se desarrolle sin preparación religiosa y ciudadana*"²⁰⁰

El mateix any Acento, portaveu del Bisbat, denuncia els problemes de les dos zones suburbials, que qualifica amb curioses metàfores: el Secà era *una berruga lletja*, i els Magraners *una espina*. Com correspon als interessos de la publicació, els dèficits d'ambdós espais que s'observen no són ni l'aigua, ni la llem, ni la manca d'asfaltat, ni els problemes econòmics dels que hi viuen, sinó només els que tenen a veure amb la ideologia i la moral. Tot i l'extensió, cito un resum d'ambdós articles que tenen un estil peculiar i titulars prou explícits:

*"El Secano de San Pedro. 600 habitantes viven en el Secano. El hijo llama al padre. Casas sencillas, pero higiénicas. Teléfono, agua y capella, aspiraciones de la barriada. (...) Un camino estrecho, ancho y polvoriento cruza de piés a cabeza esa berruga que afea la paz siempre sonriente y prometedora de nuestros campos fecundos... Todo esto sito en la partida Lacort y Lérida queda a quílómetro y medio. (...) Por eso no es de extrañar que a distancia relativamente escasa de la capital surjan núcleos importantes de población que merecen toda la atención de la que podríamos llamar metrópoli. Diez años atrás apenas había en el Secano otras viviendas que las de los agricultores y aún diseminadas. (...) No es una aglomeración de barracas. Es aspiración común de toda la vecindad que se construya una capilla y una escuela. Son muchas las personas que no pueden desplazarse a su parroquia, la de Santa Magdalena para cumplir con sus deberes religiosos. Mucho menos en los días invernales. Algo parecido hay que decir de los niños con edad de ir a la escuela. Los que quieren y pueden hacerlo han de recorrer casi 8 quílómetros diarios. La parroquia de Santa Magdalena que hace ya varios años atiende espiritualmente a estos feligreses mediante visitas a domicilio, catecismos dominicales, en colaboración con las Congregaciones Marianas, y con la celebración de la Santa Misa todos los días festivos en la llamada Torre Vicens, por no disponer de local alguno en el mismo Secano."*²⁰¹

contradicciones de un capitán de tormenta en un vaso de agua ». Este y otros artículos de distintos periodistas sirvieron para que la gente se enterara de las intenciones del llamado « Plan Montaña ».

²⁰⁰ *Memoria de la gestión municipal de la ciudad de Lérida, correspondiente al año 1959 y presentada por el Secretario General de la Corporación, don Francisco de Urquía y García-Junco, Ayuntamiento de Lérida (exemplar mecanografiat) Continúa explicant les bondats del Pla d'Ordenació en aquests espais ja que « ha venido a regular y disciplinar la construcción urbana, y como régimen de recto proceder y de normas fijas y determinadas el Plan de Ordenación Urbana, que con certera visión de la realidad fija y determina todo cuanto a la urbanización de las ciudades se refiere, señalando amplitud de calles, situando plazas, zonas verdes, altura de edificaciones según la importancia de las calles, amplitud de aquellas, etc. que servirá para que la construcción se realice bajo normas determinadas, cuyo resultado al cabo de los años demostrará su eficacia, y poniendo fin a actuaciones y tolerancias que perjudicaban al aspecto de la ciudad y originaban muchas veces problemas, y no pocos obstáculos. »*

²⁰¹ Acento, nº. 4, 4 de mayo de 1957

La imatge dels habitants dels Magraners, per a la mirada de l'església, no podia ser pitjor, només l'increment de la vida espiritual podia resoldre la situació caòtica i de conflicte en què vivien:

*“Los Magraners, una espina para Lérida. Una población de 683 habitantes que carece de escuelas, medios de comunicación e instalaciones higiénicas (...) La miseria material de que hemos hablado no tiene comparación ni medida con la amoralidad e immoralidad que reina en aquel nucleo suburbano. Anualmente hay que legalizar 35 matrimonios y no son todos los que se declaran (...) hay bebida, delincuencia y gasto en desmedura (...) es de urgencia organizar la higiene. Facilitar las comunicaciones ya que todos se han de desplazar a pié, las escuelas són una necesidad inaplazable. Existe una escuela unitaria de niñas que no alcanza ni el 30% de la población infantil. Aunque algunos acuden a Lérida, a pié, la mayor parte crecen analfabetos. La labor de las Congregaciones Marianas empezó hace cinco años. La asistencia a Misa va adquiriendo cada día en aumento. Es casi total por parte de los niños. Las demás personas mayores difícilmente sobrepasará el 12%. La organización parroquial será la única forma estable que perdure y se incremente la vida espiritual que allí empieza a despertar.”*²⁰²

Un parell d'anys després, l'Ajuntament, dins del Pla d'Ordenació ja citat, incorpora aquests barris com a zones urbanes perifèriques en el traçat de la ciutat i hi nomena dos alcaldes de barri per tal que col·laborin amb l'ajuntament en la resolució dels problemes. La satisfacció municipal per la suposada resolució del conflicte queda reflectida oficialment de manera quasi idíl·lica en la memòria de l'any 1959:

“El resultado era de esperar: se levantan las nuevas viviendas siguiendo adecuadas alineaciones, surgen con dicho sistema calles y plazas, se procedió a dotar de agua a los nuevos habitantes de aquellos nucleos, y hasta el arbolado ha hecho aparición y cuya fronda será alivio en los días agonizantes del verano. No podía olvidarse la educación de la chiquilleria, y surgió la escuela, y la parte religiosa en la capilla instalada en aquel caserío la que vela por la preparación religiosa de aquel vecindario. Un regimen de ordenación ha sido creado, y se establece un lógico sentido que acabe con el proceder anarquizante de otros tiempos; es así como se incorporaron nuevos elementos a aquellos sectores, sin provocar conflictos urbanísticos, y acabando radicalmente con actuaciones lamentables y sin control. Ahora ya Lérida contará distante de su casco urbano, con núcleos que podrán extenderse y ampliarse dentro de un orden de edificaciones, atendiendo la corporación municipal las necesidades que surjan y que deban ser aceptadas en beneficio de una regulacion en la edificación, en el aspecto sanitario y en el de la preparació cultural y religiosa de cuantos viven en aquellas zonas”

La realitat és, però, que les millores d'habitabilitat són aconseguides lentament i amb poca ajuda de l'administració local, amb el suport de les

²⁰² Acento, nº 10, 13 de julio de 1957

Congregacions Marianes, que hi feien una obra de caritat basada en la pràctica religiosa, i sobretot amb l'esforç solidari dels seus habitants.

Conseqüent amb el to de la ciutat que hi havia imprès l'acció eclesiàstica, en especial des de l'arribada del Bisbe del Pino, es prioritzen les suposades necessitats de l'ànima per sobre de les necessitats de salubritat, higiene, serveis, etc. Com ja s'ha fet notar, és l'església la que està fent la tasca apostòlica que la caracteritza des del primer moment a la vora dels barris en general, i d'aquests – més necessitats de suport espiritual per l'origen dels seus habitants, segons la mentalitat de l'església d'aleshores- en particular. Al Secà la primera cosa que es fa és missa a Torre Vicenç, després en un magatzem i més tard en la nova església que no es construeix fins al 1972. La llum arriba al 1972, l'aigua corrent hi havia arribat dos anys abans, amb motors que pal·lien d'alguna manera la situació anterior, ja que fins aleshores havien d'anar-la a buscar a la sèquia o en uns pous que els mateixos veïns van construir.

Al 1970, es denuncia encara que els sistemes de clavegueram no recollien prou els residus, amb la conseqüent contaminació i problemes de salubritat. En aquesta data consta que no hi ha cap cinema al barri i que les escoles ni funcionen, cosa amb la qual els pares que poden han de portar als nens a les escoles de la ciutat. La relativa proximitat al llindar de la ciutat, un quilòmetre i mig, fa que hi hagi una línia d'autobús, cada mitja hora, al preu d'una pesseta. La majoria, però, van a treballar a la ciutat amb transport particular, qui en té, o a peu. Al 1985, el 75% dels carrers encara estaven sense asfaltar.

La situació als Magraners és encara pitjor i en els primers moments, la seua història lliga directament amb la tasca apostòlica i caritativa de les Congregacions Marianes,²⁰³ després el Bisbat també hi intervindrà desplaçant

²⁰³ Segons el testimoni d'Encarna López, el Pare Nadal, de les Congregacions Marianes, va tenir una forta presència i influència al barri. Segons aquesta mateixa font moltes famílies portaven els nens a missa a la capella del cementiri proper i aquestes van informar el pare Nadal de l'existència de tota aquella població en una elevació de terreny propera. E. López, op. cit. p. 21.

les Congregacions. Pel que fa a la situació de l'espai, cal dir que és ubicat a dos quilòmetres del nucli de la ciutat. La distància i les dificultats de comunicació comportarà que els seus habitants vagin organitzant en el barri projectes de botigues, primer en cases particulars, que els permetin cobrir les primeres necessitats sense haver-se de desplaçar.

L'ensenyament s'hi va començar a fer amb voluntaris congregants, que al 1953 es va inaugurar l'escola del barri, dita Hermanos Pignatelli, en honor als congregants, feta per iniciativa de la Congregació i en l'obra de la qual sembla que hi va treballar tot el barri. Annexa a l'escola es va instal·lar una aula per fer-hi missa. L'any 1965 comença a arribar la llum que substitueix els llums de carburo; només es podia tenir una bombeta per habitatge, i cada veí va haver de fer un primer pagament de 700 pessetes de l'època.

L'any 1958 es fa la primera Festa Major, que presideix el bisbe, i s'augmenta en dos aules les escoles. Un any després el bisbat construeix l'església de Sant Josep Obrer, i hi constitueix una germandat de feligresos que al 1960 es legalitzarà com a Asociación de Feligreses de la Parroquia de San José Obrero²⁰⁴. Al 1961 també el bisbat hi construeix una escola parroquial, que substitueixen les anteriors. Les escoles nacionals no s'hi construïran fins al 1980. Fins al 1960 no arriba una línia d'autobús al barri, malgrat això són pocs

²⁰⁴ Francisco Escabías Serrano, president de la *Hermandad de Feligreses de la Parroquia de San José Obrero*, el dia primer d'abril de 1960, exposa al Governador Civil que volen constituir a la parròquia una associació o germandat de feligresos, «*de acuerdo con el reverendo padre consiliario y con los 150 padres de familia que han dado su conformidad*» Diu també que al mes de desembre passat es van discutir els Estatus i aprovats en Assemblea. Al maig, de 1960, segons consta a l'expedient, el governador civil trameta a l'alcalde de la ciutat els Estatuts presentats per Francisco Escabias, José Pulido i Antonio Serra i li demana informació, antecedents dels tres signants i la seua opinió sobre la conveniència o no d'autoritzar-la; igualment s'adreça al comissari de policia demanant informes policials de les tres persones esmentades. La resposta del comissari, una setmana després és la següent: «*Tengo el honor de participar a V. que como conciliario de la expresada entidad figura el Sr. Cura D. Juan Salvador Gomá y con carácter de presidente D. Francisco Escabías Serrano, de 50 años, casado, natural de Granada, empleado de la brigada municipal de limpieza; Jose Pulido Teba, de 45 años, casado, albañil, natural de Jaén, y Antonio Serra Torá, de 38 años, cantero natural, vecino de Lérida. Todos ellos son personas de buena conducta moral pública y privada, sin que se les conozca afiliación política si bien actualmente se les reputa como personas de orden y religiosas. En cuanto a la constitución de dicha asociación tiene como fin el progreso moral, cultural y patriótico encauzando dentro de los postulados católicos que rigen en la parroquia siendo por lo tanto todo ello beneficioso y por tanto necesario para la formación de buenos cristianos en dichas barriadas urbanas que por su alejamiento de la ciudad mas faltos están de asistencia espiritual y religiosa*» L'informe del governador civil al

els que el poden agafar pel cost del viatge, 50 cèntims, al 1970 el preu havia pujat a una pesseta. L'aigua arriba al barri el 1975, fins aleshores es rentava en un rentador públic i l'aigua s'havia d'anar a buscar de la sèquia i de pous. Al 1970, encara que hi ha un cinema i diversos comerços i serveis²⁰⁵ per la distància del barri al nucli de la ciutat, dos quilòmetres, no hi havia cap carrer asfaltat.

1.3.1.1.1. Perifèries dins el nucli: del Canyeret a Santa Maria de Gardeny

Si hi ha una zona de la ciutat que hagi emplenat pàgines i pàgines en aquest període és el *Canyeret*, ja esmentat més amunt.²⁰⁶ Una llenca situada a la falda de Gardeny, en ple nucli històric de la ciutat, habitada abans de la guerra per pagesos i treballadors i que, de mica en mica, per la feble consistència dels habitatges, la manca d'actuació dels diferents consistoris, va patir un deteriorament progressiu i va acabar sent habitat per obrers de baix poder adquisitiu.

El fet d'estar ubicat a l'esquena del centre comercial el fa veure com un espai marginal que malmet la imatge de la principal via comercial de la ciutat i alhora també com una possibilitat d'acció especulativa pel valor que té la ubicació del sòl i les possibilitats urbanístiques i d'aprofitament que té.

Com en la major part de les activitats de la ciutat, també l'església, tenia coses a dir en el traçat urbanístic, sobretot quan encara s'estava discutint el Pla d'Ordenació Urbana. Un dels col·loquis que es fan sobre aquest barri "Coloquio sobre el Cañeret" és, al novembre de 1955, l'acte inaugural de les *Jornadas Parroquiales de Apostolado de San Juan*,

Ministre de Governació que havia de procedir a l'autorització oficial és favorable i l'Associació queda legalitzada el juliol d'aquest mateix any.

²⁰⁵ Jaume Roca, op. cit. llista com a serveis del barri 10 botigues de queviures, 7 bars, 4 forns, 3 quioscos de periòdics, 2 merceries, 2 barberies, 2 carnisseries, una peixateria, un estanc, una sabateria, una taverna, una sala de jocs automàtics, un cinema i una funerària.

²⁰⁶ Una detallada relació dels llargs debats sobre les intervencions proposades i/o dutes a terme en aquest espai és a l'estudi de J. Ganau, op. cit. p. 94-100 i 173-186.

parròquia a la qual pertanyia per ubicació geogràfica la zona esmentada i sobre la qual queia el pes de la *cristiana solució* que calia donar a aquell barri.²⁰⁷

Els ponents, arquitectes, membres del consistori, i persones relacionades amb l'església. Parlen d'un *Nuevo Cañeret*, que resolgui els problemes de sobrepoblació²⁰⁸; la *tragèdia cultural* que suposa el dèficit escolar, i es proposa la formació d'un Coto Escolar aprofitant les característiques forestals de la falda de Carden i la construcció d'escoles parroquials i que, d'acord amb les característiques dels seus habitants “*se las dot de Romero, cometo y talleres de allargassaria, cessaria, alarmaria y ostres activades artesanes*”. Es demana també que resolgui també el problema mèdic, causa directa dels problemes de salubritat, escassetat de menjar, higiene, etc. Un problema que s'ha de resoldre amb diners i sobretot amb caritat.²⁰⁹

Una caritat, però ben entesa, que fa que la reunió es decanti decididament cap a una decisió de caràcter moralitzant i manteniment del Canyeret, *para mayor gloria de Diós*.

“...rompe una lanza más en esta batalla del Cañeret, para mayor gloria de Diós, para el mundo mejor que el Papa desea. (...) Y nuestro querido Padre Luján con su característico celo apostólico propuso algo que por demasiado conocido se olvida con demasiada frecuencia; propuso nada menos que la instauración de una verdadera y efectiva justicia social. (...) Que nuestros hermanos del Cañeret mantengan arriba los corazones”

²⁰⁷ Antonio Mestre Barri « Actividad parroquial. Gracia i desgracia del Cañeret », *Labor* año III, nº. 108, 10 de diciembre de 1955 “... las posibilidades de una Escuela Hogar en el Cañeret; del apostolado entre los obreros; de los apostolados periféricos; de los catecismos rurales; de la educación económica de los feligreses; de la proyectada Escuela Parroquial; de las necesidades vastísimas del Cañeret; de si conviene su permanencia o bien su desaparición; de sus gracias y de sus desgracias. Porqué entendemos que hay mucho por hacer y conviene hacerlo.(...) EL Cañeret debe ir ligado especialmente al corazón y a la mente de los feligreses con medios económicos. El Cañeret mientras subsista debe ser una preocupación de todos; debe dársele una cristiana solución.»

²⁰⁸ Antoni Mestre, « EL Cañeret a vista de hombre », *Labor*, año III, nº 109, 17 de diciembre de 1955 Tots els fragments són d'aquest article. “Es tal el hacinamiento en que viven sus ocupantes que la densidad de población en el barrio sobrepasa en más del doble la capacidad por unidad de superficie edificada.”

²⁰⁹ A. Mestre, op. cit. “El problema médico del Cañeret es un problema de caridad. Pongamos en manos del párroco, cuatro o cinco millones de pesetas; demos y fomentemos auténtica personalidad social a sus moradores, demosles una responsabilidad, una categoría, una ilusión; y que el padre de la parroquia cuando nos confesemos, nos imponga penitencias de contribución en metálico. Solo con este renovado cristianismo el Cañeret empezará a ir por el buen camino. Un poco de tranquilidad mística y un poco más de desazón material.”

Tot i les iniciatives de la parròquia de Sant Joan, i de la creació d'una associació de persones amb possibilitats econòmiques per ajudar a elevar la moral del barri, no acaben de reeixir i en el pla de 1957 es preveu el seu enderrocament que no s'acaba de materialitzar. Encara així, la gent que l'habitaven comencen un llarg periple, al ser traslladades a la Presó de Lleida primer i després a la perifèria i ubicades en una concentració de barracots²¹⁰ anomenats popularment *Les casetes*, en el Polígon de Santa Maria de Gardeny, de construcció de protecció oficial, per ser allotjades finalment, a mitjans dels setanta, a alguns d'aquests blocs. La situació pràcticament infrahumana dels habitants de les casetes que arriben a concentrar, des del febrer de 1967 que s'hi ubiquen fins als primers setanta més de tres mil persones, va provocar fortes protestes de persones significatives, la creació de l'Associació de Veïns, l'any 1970, i fins i tot l'acomiadament, d'una de les periodistes del *Diario de Lérida*, l'any 1971, que ha de continuar posant en evidència les mancances de l'urbanisme de la ciutat des de periòdics de fora ciutat com el barceloní la *Hoja del Lunes*.²¹¹ L'any 1969 la periodista denuncia les mancances de salubritat i de possibilitats d'escolarització dels nens. Un any després es continua denunciant la mateixa situació,

“Hi ha un total de 3.400 persones, distribuïdes en 850 famílies. Dins d'aquest conglomerat hi trobem un 75% de castellans, un 17% de catalans i un 8% de gitanos, la majoria dels quals són catalans. El barri és un apilotament de gent de diversa condició social, de parlar i de parer. (...) És xocant veure-hi els carrers amples i ben asfaltats, en contrast amb unes ridícules barraques de fusta que no compleixen les necessitats bàsiques d'una llar. No cal dir que dins aquestes casetes l'hivern és més hivern, per la duresa del fred que hi fa. Tanmateix actualment hom hi construeix uns habitatges que de primer seran 125 i als quals en seguiran d'altres fins a arribar a 1.052. A l'extrem del barri ha estat construït un edifici de primera planta, que serveix d'escola. El lloguer d'aquestes casetes funciona així: per una llar de dues habitacions, lavabo i un menjador-cuina-sala d'estar, 214 pessetes mensuals; 261 pessetes per unes altres casetes amb tres habitacions i les altres instal·lacions esmentades. La integració de la gent és duta a terme pel contacte amb la ciutat, on solen treballar i cercar esbargiment.”²¹²

La solució no arribarà fins entrada la democràcia.

²¹⁰ J.Vilagrasa, op. cit. p. 451 apunta que aquestes cases prefabricades havien servit per allotjar provisionalment els afectats per les inundacions del Vallès.

²¹¹ Sobre la participació de la periodista Magda Ballester en les reivindicacions dels veïns que són la causa de la seua expulsió del *Diario de Lérida*, al novembre de 1971, es pot consultar J. Vilagrasa, op. cit., i amb més detall a Ventura Margó, *La lluita per la democràcia: Lleida, 1960-1975. Records de Ventura Margó*. La Paeria, Ajuntament de Lleida, 1992, p. 139-148.

1.3.2. Els efectes de la consolidació centre/perifèria en la distinció cultural de la població

Aquesta distribució distintiva segons els trets socials, culturals i econòmics del centre i les perifèries té una funció important en la distribució de l'estructura social i en els espais i temps quotidians diferents de les persones que hi habiten i, encara en els rols i la representativitat que tenen en el procés social i en els seus òrgans de poder i decisió.

Els primers efectes que cal assenyalar són els derivats de la distància física. L'any 1952, l'Ajuntament havia dividit la ciutat en tretze nuclis. Tres dins la ciutat: el castell, Gardeny i el nucli urbà estricte, i deu agrupacions fora ciutat. La memòria d'aquest any en recull la distància de cada nucli al centre de la ciutat, la distància d'aquests espais al centre de la ciutat anaven des del quilòmetre i mig fins als 22 quilòmetres.²¹³

Aquesta distància comporta una sèrie de costos afegits a qualsevol activitat que s'hagi de fer fora del barri o partida d'horta. Costos mesurables en valors econòmics per haver d'usar per a cada desplaçament transport públic o privat, i també en temps. El temps és un dels elements més importants derivats d'aquesta separació: temps invertit, no només en el desplaçament, sinó en el que cal que la persona afegeixi per arribar a un lloc a una hora determinada, costos de temps perquè s'han de salvar les dificultats afegides dels camins: clots, fang, etc. Marca també el temps que es pot dedicar a les activitats que s'han de fer en el nucli: cal calcular l'hora de retorn a casa, un

²¹² J. Roca i Sans, op. cit.

²¹³ Per ordre de distància a la ciutat la distribució era la següent: La Bordeta, 1.300 metres (gairebé un quilòmetre i mig); Vilanoveta, 2.000 metres (dos quilòmetres); Grenyana, 3.500 metres (tres quilòmetres i mig); Llivia, 3.800 metres (gairebé quatre quilòmetres); Butsènit, 4.000 metres (quatre quilòmetres); Torres de Sanuy, 5.000 metres (cinc quilòmetres); Les Basses, 6.000 metres (sis quilòmetres); Raymat, 18.000 metres (divuit quilòmetres); Suchs, 20.000 metres (vint quilòmetres) i Suquets, 22.000 metres (vint-i-dos quilòmetres.). A aquestes, encara hi hem d'afegir els barris citats més amunt, Secà de Sant Pere i Magraners, que distaven l'un un quilòmetre i mig del nucli i l'altre dos quilòmetres. A més, cal citar també les partides de l'horta, allunyades més d'un quilòmetre del centre i la perifèria rural de la ciutat, i els barris –Pardinyes, Balàfia, Torre-Serona, la Bordeta- que estaven relativament distanciat del nucli i separats per barreres naturals o físiques: la via, l'estació del ferrocarril, el riu i el Canal de Seròs.

temps que resta de l'activitat que es faci. D'entrada, per tant, hi ha una desigualtat en les possibilitats d'accés, de gaudi, que tenen els individus, respecte els que viuen al nucli, d'accés als serveis, a la cultura, a l'oci.

La distància, afegida a la particular planificació urbanística de les autoritats locals, consolida segregació, guetització, i separació del nucli i desigualtats de classe i de tipologia de serveis, en especial els de formació. Hi ha també uns costos no mesurables quantitativament sinó solament en indicadors de capital simbòlic, pel que podríem anomenar com la resposta a la mirada dels altres. Els desplaçaments a peu o en bicicleta ²¹⁴ per camins polsosos, enfangats quan plouia, etc. Fa que les sabates, baixos dels pantalons, vestits en general, s'embrutin; el vent provoca despentinats, i altres incomoditats, que marquen els que arriben de fora, de lluny amb una clara catalogació de no pertinença al centre, de ser *dels altres*. La manca de salubritat comporta problemes higiènics, i olors característiques. Olors que es reconeixen fàcilment, tant les de la necessitat com les derivades d'activitats en què s'està en contacte amb animals això era significatiu en una societat on una part del sector pagès convivía amb ramats.

La segona és la catalogació i els estereotips afegits de la composició de la població de cada zona i les activitats a les quals es dediquen majoritàriament, i l'estereotip del barri, cosa que està relacionada amb el tipus d'equipaments i possibilitats d'accés a escoles, activitats de lleure organitzat, etc. S'ha comentat més amunt que la ciutat va creixent amb nuclis que queden marcats pel poder adquisitiu, i per les característiques socials i d'arrels culturals de les persones que els habiten. Així, les perifèries rurals són les zones de pagès, els barris suburbials i marginals d'immigrants, els centres de la ciutat i els primers eixamples de persones d'un ventall divers de classe mitja, benestant, part dels quals tenen una situació de privilegi en els nuclis de poder, i les perifèries de qualitat d'habitatges de segona residència d'estiueig a persones de classe alta.

La tercera, lligada a les dos anteriors és la guetització social i la no pertinença social al nucli. La distància entre el nucli de la ciutat, i alhora centre cultural –no només per l'acumulació de pràcticament totes les infraestructures sinó perquè en la seua columna vertebral que és el carrer Major se celebraran tots els aconeximents públics de rellevància, provoca que les perifèries mal comunicades, no només per serveis d'autobusos insuficients sinó per camins i carreteres sovint, sense asfaltar, i les distàncies que han de recórrer caminant o en bicicleta, la major part de vegades, si més no dificulta l'assistència a les activitats culturals, d'oci o a l'escola. Dificulta també la integració en grups que no siguin els propis del barri o perifèria i per tant l'ampliació de xarxes i perspectives socials. L'església, en el seu objectiu evangelitzador minimitzarà la distància desplaçant-s'hi directament i creant centres on, encara que precaris, pugui dur a terme la seua acció controladora.

1.4. Les polítiques d'infraestructures. Alguns efectes

L'espai es dota també d'infraestructures, equipaments i serveis, en quantitat i qualitat en relació directa a la tipologia de la població i de la capacitat d'influència d'aquesta en el conjunt de la ciutat, a la qual s'ha de donar servei, i també segons el tipus de política cultural que té la classe dirigent. Tot plegat conforma un determinat *estil* cultural a cada una de les zones perquè determina unes o altres possibilitats i recursos. En aquest apartat faig només referència a les infraestructures comunicatives i els equipaments anomenats culturals de Lleida en el període que estudiem ja que entenc que són un element important en l'estratègia de dominació dels poders del Règim i tenen una influència no petita en les possibilitats de modernització, de socialització i d'acció innovadora d'una societat determinada.

²¹⁴ A la ciutat segons l'anuari estadístic de 1970 hi havia a la ciutat 1.600 bicicletes i en tota la província 4.381 vehicles. A mitjans de la dècada dels seixanta, en tot el barri de la Mariola, un dels barris perifèrics, només hi havia 3 cotxes.

1.4.1. Les infraestructures de comunicació

Normalment, s'ubica les infraestructures de comunicació que hi ha dins una població i entre poblacions en l'apartat dedicat a l'economia o en un capítol particular i específic. Alhora, s'acostuma a vincular-les amb l'evolució i modernització econòmica d'una població, ja que és relacionada directament amb les possibilitats d'intercanvis de mercaderies, mobilitat de població per treball o oci. Tanmateix, crec que, en tots els casos, però en el de Lleida en particular, les infraestructures comunicatives són un poderós factor d'acció cultural, directament relacionades amb la dimensió del poder, en la mesura que la seua planificació o promoció –o la manca de planificació o promoció– és el resultat de l'acció dirigida des dels diferents nivells de presa de decisions. El disseny de les vies de comunicació, i la decisió de quines es prioritzen, i quins territoris es connecten i quins no, és ja per ella mateixa una mesura racional que té força a veure amb les possibilitats de modernització d'unes àrees o unes altres. Alhora, és el resultat d'una determinada manera de concebre la societat.

M'hi refereixo en una triple dimensió: les comunicacions internes de la ciutat; d'aquesta amb la província, i amb altres zones de Catalunya i de l'Estat. Cal tenir en compte que el vehicle particular a Lleida no comença a ser una eina visible fins al 1952, al 1954 els carros, per a tota la classe pagesa, continuaven sent un vehicle de transport habitual, conjuntament amb les bicicletes. Al 1955 arriben a Lleida els primers biscúters, fet que va constituir tot un aconteixement, amb la benedicció obligada del bisbe, dins els actes de la Festa Major de Maig.²¹⁵

No serà fins entrada la dècada dels seixanta que els carros se substitueixen per tractors i el vehicle particular comença a fer aparició en les

²¹⁵ Labor, nº 78, 14 mayo 1955 «Presentación oficial del biscuter.-voisin » “El sábado llegaron las primeras unidades que, tras ser bendecidas en el acto celebrado por la mañana, rodaron en caravana por las calles de Lérida. La bendición de los locales de Automóviles y Transportes SA, distribuidora oficial para la provincia, tuvo lugar con la presencia del Gobernador Civil, Prelado de la Diócesis, Alcalde de la Ciudad, Presidente de la Diputación, Delegado de Hacienda, etc. (...) Cerró el acto el

llars. Tot i així, segons l'anuari estadístic de 1970, a finals de la dècada dels seixanta hi ha a Lleida ciutat 3.975 bicicletes i censats a la província 5.698 vehicles.²¹⁶ Per tant, les possibilitats de desplaçament particular són primer minoria i poc a poc es va passant a una autonomia particular i familiar, avançada la dècada dels seixanta i sobretot als setanta. Durant tot el període que abasta aquesta investigació, entre la ciutat i la seua província, i d'aquestes i l'exterior, les possibilitats de viatjar són majoritàriament de caràcter públic: tren i autobús. Atesa la distància quilomètrica de Lleida cap a les capitals més properes, i la característica de centre neuràlgic de la ciutat, calia per minimitzar el caràcter perifèric i potenciar la interconnexió una bona xarxa de carreteres, ferrocarrils i unes bones connexions en general, no només interprovincials, sinó connectades amb la resta d'àrees catalanes. La realitat ha estat –encara ara– però tota una altra.²¹⁷

Els interessos locals, lligats a les necessitats corporatives dels comerciants, sobretot, i pretenent fomentar el caràcter de la ciutat com a *rebot*, per la puixança que té la fruita partint probablement de la premissa tant comuna a pagès que *la terra sempre és la terra, i és l'únic valor que no passa mai*, organitzen les comunicacions de la ciutat per potenciar l'eix comercial i el seu caràcter de capitalitat econòmica. Les comunicacions, per tant, seran pensades a mida restrictiva local i de temps present, amb un horari que permet comprar i tornar al lloc d'origen. Cosa amb la qual s'aconsegueix uns guanys econòmics i s'evita que les persones que arriben de fora es quedin més temps del que és necessari, i si no acaben de fer totes les gestions puguin, encara, tornar ben aviat.

señor Obispo que atribuyó a la gracia divina el poder creador de nuestros técnicos que tanto contribuyen al progreso de la industria nacional.»

²¹⁶ D'aquests, hi ha 12 omnibusos, 1.140 camions, 165 motos, i 4.381 entre automòbils, furgonetes, etc.

²¹⁷ La política de comunicacions d'un Estat reflecteix el model social del qual parteixen els poders polítics, també el seu model cultural. El sistema de comunicacions que té la ciutat reflecteix tant la idea del territori que té el Règim, com el que tenen els poders locals. Com és sabut, la política franquista estableix *l'ample espanyol* en el tipus de via ferroviària per tal d'evitar que els trens estrangers poguessin circular per territori espanyol. La seua política de comunicacions en l'interior no és millor i tendeix a marcar eixos de connexions connectant només les vies que eren imprescindibles per transport de mercaderies sobretot.

*“El movimiento diario de coches procedentes de poblaciones vecinas, algunas incluso de las zonas aragonesas dan al comercio y a la industria de la capital no pocos beneficios y una indudable animación que se acrecienta con la llegada de diversos trenes que dan a la población buen contingente de forasteros procedentes de los pueblos de nuestras comarcas, que efectúan compras y llevan a cabo las gestiones que les interesa, para regresar también por ferrocarril, a las dos de la tarde, a las cinco menos veinte y a las siete menos cuarto a los lugares de residencia, horario beneficioso y cómodo pues les permite el poder disponer de una serie de horas en la capital para diligenciar lo que puede convenirles o interesarles. Estas numerosas líneas de comunicación dan a la ciudad ingresos notables, aprovechándose su industria y su comercio de esa numerosa llegada diaria de vecinos de las comarcas, que vienen para adquirir cuanto les conviene hallando con las líneas de Omnibus las facilidades para su tornada. El movimiento diario es notable y esta afluencia de forasteros como decíamos es interesantísima para la capital.”*²¹⁸

Les comunicacions entre les diferents províncies sembla que van ser motiu de litigi constant entre la Cambra de Comerç i les autoritats ministerials. Si més no així es desprèn de les memòries d'aquesta entitat que ja des del 1950 planeja la necessitat d'augmentar les connexions amb Saragossa, Madrid i Barcelona. A primers dels anys seixanta, el professor de geografia Josep Tortosa²¹⁹ descriu per als alumnes de magisteri la situació de les vies de comunicació de la ciutat amb l'exterior d'aquesta manera:

“Carreteras:

- a) *Carretera de Madrid a Francia por la Junquera. (...) actualmente está sujeta a una profunda revisión de su trazado con la consiguiente supresión de pasos a nivel, de curvas y cambios de rasante, que la convertirán en magnífica calzada.*
- b) *De Tortosa a Francia por el Valle de Aran. (...) Esta carretera entra en la provincia por el sur de Flix que hasta hace poco se hallaba incomunicado con los pueblos meridionales de Lérida, siendo esta comunicación fundamental para el trazado general de la línea hasta la capital del Segre. El tráfico todavía es poco intenso hasta aquí y el piso se halla en estado lamentable en muchos sectores de la misma.*
- c) *De Tarragona a San Sebastián y Bilbao.*
- d) *De Lérida a Puigcerdá.*

Existen las comarcas de Bosost a Francia por el Portillon, cerrada en el invierno por la nieve, la de Esterri d'Aneu a Viella por el puerto de la Bonaigua, también cerrada en invierno, de Pobla de Segur a Castejon de Sos por el Puerto de Perbes, de Balaguer a Francia (llega solamente hasta Esterri d'Aneu).

²¹⁸ Memòria de l'Ajuntament de 1957. A la mateixa memòria es detallen les connexions de la ciutat amb els pobles veïns per mitjà de l'autobús: « los servicios de coches que son unión de Lérida con los pueblos vecinos de su provincia y de Aragón redundan indudablemente en beneficios económicos de la ciudad, Lérida tiene diariamente coches de viajeros para Almatret, Ponts, Sort, Granadella, Bovera y Pobla de la Granadella, a Barcelona, a la Fuliola, Espluga Calva, Tarragona, Alpicat, Algerri, Torrelameu, Tamarite de Litera, Torres de Segre, Aran, Valmaña, Palau de Anglesola, Bellví, Torregrosa, Granja d'Escarp, Juncosa de les Garrigues, Fraga, Menàrguens, Barbastro, Cogul, Albages, Artesa de Segre, Seu d'Urgell, Agramunt, Graus, Mequinenza, Monzón, Solsona, Rocallaura y Balaguer. »

²¹⁹ Josep Tortosa Duran, *Resumen de El medio y la vida en Lérida*, Imprenta-Escuela Provincial, Lérida, 1961. En la justificació Tortosa, professor numerari de Geografia i Història de l'Escola de Magisteri de

Pel que fa als trens la situació no és pas millor:

*“únicamente tres líneas ferroviarias unen la capital con el resto de la nación; de ellas una es puramente provincial. De las dos primeras la principal es la de Zaragoza a Barcelona por Lérida. La línea de Lérida a Tarragona se halla en tan mal estado de conservación y de trazado de su superestructura a base de carriles de cinco metros que su explotación ha sido declarada ruinoso para la RENFE y de aquí que no haya sido modificada ni reparada desde hace muchos años, por lo que se da la triste realidad de que para efectuar dicho trayecto, los trenes de viajeros tardan exactamente cuatro horas y diez minutos, en condiciones normales. La provincial es la línea de Lérida a Poble de Segur.”*²²⁰

Amb la potenciació del turisme com a element de producció econòmic sembla que la política de comunicacions millora, però els dèficits estructurals queden sense resoldre. La Dictadura s’acaba pràcticament amb els problemes de comunicació sense resoldre. En cap de les crítiques²²¹ que a la fi del Règim es fan des d’alguns mitjans de comunicació, no es fa cap referència ni reflexió sobre la relació dels dèficits de comunicació i els culturals, per a mi, com ja he comentat, directament relacionats.

Les comunicacions de la Lleida de la Dictadura no estan fetes sobre la base d’una concepció d’interrelació de la ciutat amb el seu exterior, estan pensades com tot el model cultural que generen les autoritats del Règim a la ciutat, des del local per cobrir necessitats de caràcter econòmic i encara immediates. Aquesta política d’orientar les comunicacions de la ciutat cap a endins i no cap enfora i la no minimització de la distància ha provocat, si més no dos dels efectes perversos palesos de l’etapa franquista, d’una banda el desequilibri en el creixement de la província, fent subsidiàries de la capital les poblacions del voltant i, per tant, provocant una mimesi del model tancat de la

Lleida, assenyala que aquest resum es la lliçó núm.22 del programa de Geografía e Historia de España, titulada « Estudio geográfico especial de la provincia de Lérida ». J. Tortosa, op. cit. p. 3

²²⁰ J.Tortosa, op. cit. p. 33-34

²²¹ Jose A. Rosell, *Lérida informe*, Publicaciones Catòlicas Ilerdenses, Lérida, 1933, p. 38 denunciava els dèficits de la ciutat, i hi feia èmfasi com a causa directa del seu poc desenvolupament econòmic local i provincial. “El hecho de que desde siempre –y a pesar de haberse prometido muchas y muy importantes obras de comunicación –las carreteras y sistemas de transporte con Lérida hayan sido no sólo deficientes sino que, víctimas de este aspecto, deficitarias las comunicaciones, han impedido producir unos movimientos interiores que beneficiasen el acercamiento de la provincia de Lérida a las áreas de un mayor consumo industrial y que ello merma en gran manera una necesaria y adecuada expansión industrial » Al 1976, J.M : Alibés, L. Gabás, i altres, en l’article “Una tierra mal comunicada” dins l’apartat « Ordenación territorial y urbanismo » p. 52-77 de la Revista CAU, núm.39, set-oct. 1976, tornen a insistir en la mateixa situació. Les seues crítiques, com les fetes anteriorment per J. Rosell, van adreçades a la relació existent entre dèficits de comunicació-dèficits d’industrialització i econòmics.

ciutat i una dependència còmoda, dificultant que en aquestes poguessin créixer i desenvolupar nuclis potents que haguessin pogut complementar la ciutat i/o enriquir-la.²²²

De l'altra, el manteniment de la situació perifèrica de la ciutat, tant física com simbòlica i la consolidació de la situació de periferització que acompanya a l'anterior. Viatjar a Barcelona per a la generació adulta de la postguerra serà una aventura que només es podien permetre com a viatge de noces. Anar a la ciutat Comtal a fer qualsevol gestió implicava una important inversió de temps. Ramon Morell em comentava que, en els seus temps d'universitari, a finals dels seixanta per desplaçar-se de Lleida a Barcelona necessitava pràcticament un dia sencer en cada viatge: quatre hores d'anada i quatre de tornada. Ja s'han comentat més amunt les deficiències de contactes amb Tarragona, i no hi ha cap tipus de connexió amb Girona.

La manca de possibilitats intercomunicatives dificulta les interrelacions entre realitats i experiències diferents, la innovació arribada de fora i consoliden les xarxes de reproducció interna com a opció única. Alhora, són vàlids també en aquest cas, els efectes que comentàvem més amunt en el cas de les perifèries i el nucli. Contribueix a mantenir i fer encara més ampla la distància psicològica entre la ciutat i la resta de les capitals catalanes i a potenciar el desconeixement, la desconfiança, els estereotips *de poble*, fets evident en el moment de baixar d'un tren o un autobús després de llargues hores de viatge incòmode. Conseqüentment, contribueix a fomentar el tancament local, l'endogàmia, la guetització territorial i la consolidació dels espais de poder i privilegi, com a garants únics del local, als de sempre, davant l'absència de

²²² *Labor*, nº 33, 3 julio de 1954 « Sintonía : Nuestra capital y los pueblos » denuncia el fet de passada "Es posible que las relativas facilidades de comunicación con nuestra capital y la relativa abundancia de nuestros comercios, supongan una competencia insuperable, que explique el éxodo del pueblo para la adquisición del más insignificante artículo de consumo. Pero ha de llegar algún día la relación en sentido inverso. Las ideas, las iniciativas, el buen gusto de la ciudad han de influir, deben estimular la imitación a pequeña escala. Nuestros pueblos han de empezar a ser algo más que grupos vegetativos, una vez realizada su obligada función productiva. Queda por hacer el estudio de nuestros llamados "pueblos ricos". De estos pueblos tan ricos, sin aceras con que defenderse de los innarrables barrizales, con iluminación tétrica en calles y casas, sin un comercio medianamente decente, con todas las fachadas exhibiendo el vil ladrillo cuando no son de adobe, sin servicios públicos. Algo debería ser posible para elevar el tono, el nivel vital de nuestros pueblos.»

possibilitats que arribin aires nous a la ciutat, contra els quals genera desconfiança.

En l'apartat següent, dedicat a les elits, precisaré que els pocs moments que hi ha realment innovacions en les activitats monolítiques de la ciutat, és per la influència dels contactes de lleidatans amb persones de fora i per l'arribada d'una quantitat no petita de persones joves de fora de la ciutat que, en afegir-se a les locals generen accions diferents. Tal vegada era això el que no convenia als poders locals i per tant mantenen la societat lleidatana poc comunicada amb l'exterior i, encara, fomenta unes comunicacions internes pensades només com a força econòmica i de treball.

1.5. *Els equipaments culturals*

No només es constata el dèficit d'estructures comunicatives com un handicap en l'evolució del procés cultural de la ciutat per incorporar innovacions foranes, i per oxigenar les internes, sinó també la poca quantitat i diversitat dels equipaments culturals, excepció feta dels oficials, per potenciar la vertebració interna de grups nous i dels que ja existien. Parteixo de la base que les possibilitats són un factor que potencia la dinàmica i la participació, sigui en l'àmbit que sigui. Una manera de frenar-les és no donar-los-en, de possibilitats. L'espai, lliure i sense controls, n'és una. En aquest període a la ciutat de Lleida, l'evolució econòmica i poblacional de la ciutat no es tradueix pas amb un augment els equipaments ni de les possibilitats de reunió i d'expressió cultural.

Lla Llei d'associacions prohibeix l'associacionisme lliure i qualsevol acte o reunió ha de tenir en vist-i-plau oficial; és sabut que el Règim per mitjà de les autoritats locals, civils i eclesiàstiques, controla els moviments de la societat, el seu lleure i activitats. El control per mantenir l'ordre i la direcció ideològica convenient, s'exerceix amb la vigilància directa però també amb una acció preventiva, és a dir posant totes les traves possibles. Una d'aquestes accions

preventives a Lleida és la manca d'interès per part dels estaments oficials per dotar la ciutat d'equipaments.

A banda dels esportius, el nombre d'equipaments més gran que té la ciutat correspon sobretot als de caràcter formatiu i ideològic: escoles, acadèmies i centres educatius, parròquies, esglésies i convents. Hi ha algunes biblioteques, algunes muntades per organitzacions de caràcter privat per contrarestar la manca d'inversions oficials,²²³ L' 11 de novembre de 1953, *Labor*²²⁴ recull que hi ha 3 biblioteques, la de l'Instituto de Estudios Ilerdenses, la Biblioteca de los Campos, dependent d'Educació y Descanso i la de la Caixa de Pensiones.²²⁵ Hi havia aproximadament entre 15 i 20 establiments que prestaven llibres. *Lo que mas se lee, novelas de aventuras, Coyote, fotonovelas...*

Cinc anys més tard, encara, mossèn Salvador Gener, des d'*Acento*²²⁶ es queixava del poc índex de lectura:

“Leemos poco los leridanos. Tres modestas bibliotecas para 60.000 habitantes. Reducido índice de lectores, estudiantes y eruditos dan el mayor contingente. Tenemos una “quinta” intelectual. Dos bibliotecas que no funcionan. Las que sí, la de l' Estado al Roser, la de la Caixa de Pensiones i la del IEL. Las que no, la del instituto y la de magisterio. Los reclutas de este año dan un elevado porcentaje de lectores. Es una quinta intelectual, hay médicos, licenciados en exactas, económicas, letras, abogados...”

²²³ El Règim incauta les propietats de les entitats i associacions privades no catalogades com a afins, amb la qual cosa van desaparèixer algunes biblioteques importants. Tinc notícia en aquest sentit, de la del Cercle Mercantil que és incautada, també ho va ser la del Casal de Joventut Republicana i, suposo, que moltes altres col·leccions de llibres i documents. La purga de llibres que emprèn el nou govern franquista arriba també a les biblioteques escolars que són fetes desaparèixer de les escoles, a Lleida l'any 1939, i que no hi retornaran fins a la Llei de Villar Palasí, de 1970. Per aquestes raons i, possiblement per l'absència d'universitat, les deficiències en l'ensenyament en general, el fet que els ensenyaments mitjans s'haguessin de limitar als estudis de magisteri, i aquests encara fets amb la particular metodologia del Règim, que no promovia pas la lectura particular, sinó només les lectures dels textos hortodoxos, i encara de manera controlada, a banda dels baixos índexs d'educació existents, hi ha hagut poca necessitat de lectura a la ciutat i, per tant, poques biblioteques. Es constata que la seua existència tampoc era una de les prioritats de les autoritats locals. De l'Estat n'hi havia només una. La iniciativa privada cobreix algunes necessitats en aquest sentit. Així, la Caja de Pensiones para la Vejez i de Ahorros i la Cámara de la Propiedad Privada en crearan de pròpies que posaran a disposició de les institucions públiques i les entitats privades.

²²⁴ *Labor*, nº. 1. 11 de noviembre de 1953

²²⁵ La memòria municipal del 1959 diu que n'hi ha quatre, de biblioteques: la de l'Instituto de Estudios Ilerdenses, la Pública del Estado, la de la Caja de Pensiones para la Vejez i de Ahorros i la de la Camara de la Propiedad Privada, que s'acabava de crear per a ús públic.

Hi havia també un parell de museus,²²⁷ algunes sales de conferències repartides en espais del Movimento,²²⁸ centres culturals oficials²²⁹ i espais privats, algunes sales de ball, diferenciades segons la tipologia de persones que hi anaven, un teatre i una petita colla de sales de cinema, que és, conjuntament amb les sales de ball, per a un nivell de la societat, i les activitats parroquials per a un altre nivell, l'activitat cultural més habitual de la Lleida de la Dictadura. La situació del final del Franquisme, pel que fa a equipaments que no siguin estrictament escoles o espais religiosos, no es pas gaire diferent de la situació inicial de la immediata postguerra.

Tot plegat té relació amb el caràcter dels poders que dirigien la ciutat, la segregació social urbana, i la tendència classista d'aquells dirigents, tant els civils com els eclesiàstics. El fet que les possibilitats de fer coses es reduïssin pràcticament als espais de caràcter oficial garantia un cert control directe sobre les persones i sobre els continguts. Un control que es podia o no exercir, però només la probabilitat operava d'entrada com un element coercitiu. Als equipaments de caràcter públic, cal afegir-hi la colla d'espais privats que organitzaven activitats culturals, encara que alguns d'ells de manera restringida a grups minoritaris.²³⁰

²²⁶ *Acento*, n.º. 26, 31 de marzo de 1958

²²⁷ Es pot resseguir a *Labor*, *Acento* i a les actes municipals les discussions reiterades sobre l'existència o no de museus a Lleida, sobre la lentitud d'organitzar el Museu Morera, del que s'havia de situar als baixos de la Paeria, etc. Un exemple: *Acento*, n.º. 31-32, 31 de mayo de 1958.- El museo Morera estará instalado en el IEI. “¿En Lérida existen museos? Y la respuesta de ser sincera ha de ser negativa. En Lérida no tenemos museo aunque sí grandes posibilidades museísticas, si por ello entendemos su riqueza, enorme, en material artístico” Eran palabras de J.A. Tarragó en una conferencia en el Palacio de la Vierge de Barcelona el 24 de noviembre de 1956 en el curso organizado por la Junta de Museos de Barcelona, con motivo de la campaña internacional de museos de la UNESCO. Parece que definitivamente el legado Morera que volvió de Zaragoza quedará instalado en el IEI.”

²²⁸ De la premsa he detectat les següents sales on principalment es feien conferències i actes de caràcter públic: Salón de la Cámara de la Propiedad Privada, Círculo de Bellas Artes, Cine Fémima, Alianza Francesa, Círculo Medina, Instituto de Estudios Ilerdenses.

²²⁹ El Instituto de estudios Ilerdenses, el Círculo de Bellas Artes, el Orfeón Leridano, la Secció Femenina son dels pocs que tenen espai suficient per fer activitats culturals diversificades.

²³⁰ Els espais de lleure, com els balls públics es divideixen en categories segons l'estament al qual pertany el jovent que hi va: el ball de les criades i militars, el dels pagesos, el de la gent benestant, etc. També en algun cas se diferencia per la procedència geogràfica, com la Casa d'Aragó que feia ball els diumenges per als seus associats. L'oci és un dels temors més importants que té el rígid model del Règim, cosa que porta a controlar-lo, per via de la censura general de l'Estat i per via de les mesures de les autoritats i garants de la moral del Règim local. D'una manera semblant passa amb els cines, que, popularment, hi ha horaris catalogats com a no convenients per a la moral ja que qui hi té accés majoritari –per l'horari del passi de pel·lícules– són els militars o les criades. Per evitar la barreja entre la joventut de diferent procedència social, sobretot durant el període de màxima influència del bisbe del Pino, alguns centres

La manca d'espais alternatius té com a resposta innovadora el fet de dotar als cafès d'una funció d'espai de reunió, i de les cases particulars com a llocs de tertúlia, seu d'associacions, espais de trobada clandestina, etc. I també, afegit a la necessitat de sortejar els problemes oficials per a la legalització d'un grup o associació, el paper de paraigua que van tenir –sobretot cap al final dels seixanta començaments dels setanta- una sèrie d'espais permesos oficialment com a aixopluc per a iniciatives que d'altra manera hagués estat difícil si no impossible tirar endavant.²³¹ Es el cas compartit per la major part de grups que fan un tipus de cultura diferent a l'oficial o fan activitat política. El control sobre les persones i les activitats era en aquests espais salvat per la influència de les persones –capellans en el cas de les parròquies i en els altres sovint persones de reconegut prestigi i influència per les autoritats locals- que els dirigien.

El paper de les parròquies de Lleida és en aquest sentit paradigmàtic i mereixeria un estudi monogràfic del canvi evolutiu del tarannà d'adoctrinament nacionalcatolicista de la primera etapa cap al paper de defensores d'un canvi social.²³² Una possible explicació és segur en el paper que juga el contingut del Concili Vaticà II i en el recanvi generacional dins el si de l'església amb l'aparició de capellans que no es veuen afectats per la Guerra Civil i que imprimeixen un canvi important. En aquest sentit, tal vegada com a exemple síntesi explícit d'aquesta innovació, lligada cal tenir-ho en compte al canvi per al manteniment del poder, és l'explicació dels motius de la renovació i obertura al món universitari tot just incipient a Lleida d'un equipament diferent de tots els

programes sessions de cinema particulars adreçades al seu propi alumnat. En són exemples, el Seminari i també els Maristes; també les parroquies organitzaven activitats d'oci alternatives, ideològicament orientades.

²³¹ Són els casos de l'Esbart Marius Torres al qual li és cedit un espai a la Casa de Crist Rei i després el Sícoris li acaba donant aixopluc i sales per fer activitats diferents. Es el cas també de les seccions culturals dels Huracans, i encara més tard de la Gralla i la Dalla que troba aixopluc sota el paraigua de l'Esquella Teatre.

²³² El PSUC a Lleida neix en les reunions de joves a la parròquia de Santa Tereseta i s'hi desenvolupa durant uns anys. El teatre alternatiu i trencador de l'Esquella s'organitza al voltant de la parròquia de Santa Maria Magdalena. El moviment obrer neix a l'empara de grups de l'església renovadora i el seu lloc de trobada és també l'espai segur d'algunes parròquies. Aquest aspecte es pot resseguir en diferents dels testimonis orals del llibre de G. Gallego, *Els anònims de la transició*, ja citat i també a Jaume

altres, el del Col·legi Major Sant Antoni de Padua, dels pares franciscans, al 1967.

“ Cal situar-nos en el context sociopolític, cultural i religiós d'un temps i d'un país. Era el final de la dècada dels seixanta i principis de la del setanta. L'Estat Espanyol vivia els últims anys d'una Dictadura descendent i moridora, mentre l'església experimentava una renovació del seu pensament i de la seva acció pastoral, fruit tot del Concili Ecumènic, Vaticà II. L'església desitjava presentar un rostre nou; una imatge menys aliada amb el poder temporal, menys prepotent, més humil i més dialogant amb el món secular. Com a derivació puntual d'aquest esperit renovador de l'església els ordres religiosos es plantejaven sobre el que calia fer dels grans edificis seus en zones urbanes, construïts en èpoques llunyanes i que avui no oferien ja cap utilitat, ni espiritual, ni cultural, ni social. (...) Era més lògic i coherent transformar aquests grans edificis –antics convents- en centres de projecció cultural, religiosa o social en bé de la classe mitja i humil del país.

Els franciscans de Lleida posseïen un immoble d'aquests. (...) a Lleida capital venien nois i noies dels pobles de les diverses comarques per cursar els estudis de batxillerat i els propis de les escoles professionals. La ciutat no disposava de residències ni bastants ni adequades. Es aleshores quant els franciscans feren la reconversió del seu gran convent en Col·legi Menor. (...) Pels mateixos anys a Lleida començava a parlar-se de posar en moviment aquell “Estudi General” que segles passats havia donat tant prestigi a la nostra ciutat. (...) El Col·legi estava atent a aquestes noves necessitats: ajudava i oferia. A finals dels vuitanta es va convertir en col·legi Major.” ²³³

Ben bé no van ser les classes humils qui hi van acabar anant, però el paper jugat per l'espai dels franciscans com a lloc de trobada de persones que després van tenir un paper important en la democràcia, política sobretot, ha estat reconegut a bastament.²³⁴ Tot plegat constata que la manca d'espais adequats ralentitza les possibilitats d'innovació i creació diferents de les oficials. La utilització de l'espai també és la resultant directa de la relació de la dimensió dominadora i la innovadora.

Com ja he fet notar més amunt, la localització espacial dels equipaments culturals institucionals se situa al voltant del carrer Major, en un radi relativament petit. No hi ha cap biblioteca, ni museu, ni cinema, als barris perifèrics, ni als suburbials. Quan s'hi fan actes de caràcter cultural, s'utilitzen els equipaments escolars o l'església.

Barallat, *Devotes, croats i militants. L'apostolat seglejar sota el franquisme a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1996, p. 182-280

²³³ Fra Ramon Doménech i Castells, ex-director del Col·legi, del discurs que va obrir els actes de celebració del 25è aniversari del Col·legi. Aquesta residència ha tancat al juny de 2001 i l'espai ha estat adquirit per una entitat privada de rehabilitació de malalts.

²³⁴ Francesc Pané i Sans « Com un far, el Col·legi Sant Antoni de Pàdua », *La Mañana*, 7 de marzo de 1992 ; Mario Feixa, « EL colegio menor franciscano celebra sus bodas de plata » *La Mañana*, 8 de marzo de 1992.

2. EL DESENVOLUPAMENT ECONÒMIC. LA TENSÍO ENTRE LA DIMENSIÓ DOMINANT I LA INNOVACIÓ

L'economia es pot analitzar des de dos vessants, des del punt de vista individual i des del punt de vista territorial. En el primer cas, pot comportar beneficis addicionals que possibiliten l'accés als béns de consum, al capital cultural i possibiliten també tenir el temps necessari per augmentar aquest accés. El capital econòmic és un element de distinció i de classificació social. Va lligat també al tipus de professió que s'exerceix i, en conseqüència al tipus de concepció i relació que es té amb el temps. El temps no té el mateix valor, ni regeix de la mateixa manera, per a unes classes socials o professionals que per a unes altres. Si es divideix el temps diari en treball, família, oci i formació –per usar un esquema simple- es veu que la relació de temps per a unes classes i per a altres és diferent. L'horari de feina d'un treballador agrari està dominat per l'horari solar, el temps que disposa per fer les feines quan toca no es pot deixar per a un altre moment (inclemències del temps, ritme de collir, etc.), perquè pot perdre collites i recursos; dins de les rutines hi ha imprevistos; el seu temps d'oci està determinat per l'estació de l'any i les feines urgents. No hi ha espai pel temps social mentre està en actiu. La seua és una perspectiva de present sobretot perquè està constantment a mercè del temps climàtic.

Per a un treballador manual, l'horari el marca el tipus de treball, situació rutinària i cíclica, el temps d'oci i de família fàcilment pautable i previsible. Segons el tipus de feina que tingui, i el tipus d'estabilitat, haurà de combinar diferents treballs, amb la qual cosa el temps d'oci per poder fer cultura o política estarà minvat. El tipus de cultura o d'oci al qual pugui accedir un treballador depèn també del tipus de professió que tingui, ja que aquesta determina en bona mesura el lloc que ocupa en la societat, la seua preparació, el ventall de possibilitats reals que tingui i els nuclis que li són vedats, per classe social, i els que hi té accés.

Per a un professional liberal, el seu temps de treball tant és el temps que dedica a treballar efectivament com el temps que dedica a potenciar el seu

capital cultural i social ; el temps d'oci li és imprescindible per a la seua biografia social i li ha de dedicar el suficientment temps. Pot tenir una perspectiva de futur, perquè té el present assegurat. Pot invertir temps en el seu propi capital social i cultural.

Des del punt de vista territorial, que un territori, població o ciutat tingui una majoria d'uns sectors o d'uns altres, orienta la participació civil, la modernització de la ciutat i la innovació en general, també des del punt de vista cultural, d'una manera o altra. Vist des d'aquesta perspectiva, la complexitat en la vida econòmica d'una població porta complexitat en la vida social, i la simplicitat, simplicitat i poca conflictivitat. L'economia de la ciutat de Lleida s'ha basat tradicionalment en el sector primari i en el comerciant de subsistència. La modernització a partir dels seixanta, amb l'anomenat *boom* de la fruita, s'ha continuat fent sobre sectors de fluxos insegurs –com la construcció- i de mà d'obra tradicionalment no autòctona i poc qualificada i sobre el sector serveis. S'ha negligit el desenvolupament industrial, fins i tot el transformador del producte agrícola que s'ha continuat tenint fins la democràcia com el motor de la ciutat i del seu entorn gairebé en exclusiva.

No pas per casualitat, aquest tipus de desenvolupament econòmic lliga perfectament amb el tipus d'evolució que té la ciutat en altres sectors: l'educació, la universitat, la comunitat, la cultura, el tipus de comunitat que es construeix des del poder, les elits, i marca la tònica imposada per la classe dirigent del tipus de societat que s'està construint: una societat poc complexa, ampliada amb sectors marcats socialment, per origen, dedicació professional, apartats del nucli i controlats directament per l'església. Una societat en certa manera de dimensions controlades, abastable i còmoda. A la mida del Règim i de les autoritats del moment que havien de preservar la tranquil·litat per mantenir el seu lloc de comandament i de privilegi.

2.1. L'economia de subsistència dels primers anys de postguerra

El motor econòmic de la ciutat tradicionalment havia estat l'agricultura i, a falta d'altres estructures productives ho continuarà sent, pràcticament en exclusiva. El sector de la pagesia en va sortir força perjudicat de la Guerra Civil. L'estructura tradicional de distribució de la terra, a Lleida ciutat es caracteritza per ser de petites explotacions de tipus familiar, de cultiu de productes d'horta principalment, amb l'ajuda d'una ramaderia de tipus també familiar i d'algun cereal. Les dimensions eren generalment de mida petita, el que es podia abastar amb el nombre de persones hàbils per treballar en el nucli familiar que les conreava i les necessitats d'aquest. L'objectiu era bàsicament la supervivència i el pas dels conreus als fills barons que continuaven l'ofici familiar.

La família era patriarcal i va mantenir l'esquema tradicional fins ben avançada la Dictadura. El pare era qui dirigia la casa, fins i tot si ja hi havia fills casats en el mateix nucli familiar. El gran es quedava normalment amb els pares i els altres fills rebien una part de l'extensió familiar de terra –en propietat o arrendament- per formar casa seua. Les noies, que també treballaven a casa, i que seguien els estudis primaris, preparació per cosir i brodar i poca cosa més, normalment, es casaven també amb pagesos, cosa que contribuïa a reproduir sense gaires variacions l'esquema tradicional de l'estructura econòmica del sector primari.

A causa de la guerra, s'havien abandonat molts trossos,²³⁵ se n'havia expropiat altres, malmès collites, destrossat eines i cases i, també com a resultat de la guerra, s'havien perdut molts braços per treballar la terra. Els habitatges dels pagesos, les *torres*, fetes de tova, estaven, com la resta de ciutat, ensorrades. Els saquejos havien estat a l'ordre del dia i fins i tot es van donar casos que van haver d'abandonar les terres arrendades ja que la manca de papers, per demostrar-ne la propietat i la situació compromesa de les persones

que no podien demostrar ser adeptes al nou Règim, va fer que no poguessin recuperar els camps que conreaven abans de la guerra i haguessin de buscar altres terres.²³⁶

Durant els nou mesos de guerra, una part de la perifèria agrària –la del marge esquerra- estava presa pels republicans i separada de la ciutat ja que s’havia dinamitat el pont que unia banda i banda. Fins que el front no s’acaba els pagesos no poden entrar a la ciutat les mercaderies de primera necessitat que conreaven. Molts pagesos que abans de la guerra vivien al Canyeret, i anaven al tros només a treballar, acabada aquella refan l’habitatge i s’hi queden. “*Havien de vigilar la terra*”,²³⁷ tal vegada perquè la situació de saqueig continua fins que s’acaba definitivament l’enfrontament bèl·lic. També perquè els bombardejos a què es sotmesa la ciutat just abans de l’entrada a la ciutat fa menys perillós el camp que la ciutat. Malgrat l’espoli i les dificultats de tota mena, els pagesos en aquella etapa eren la classe productiva única. L’acabament de la guerra, comporta també, malgrat les promeses inicials de l’exèrcit nacional, l’escassetat d’aliments i un augment de preus que no es poden aturar malgrat les intervencions reiterades del govern civil de l’Estat contra aquesta situació.²³⁸

En uns moments de gana absoluta, el pagès era un sector “privilegiat”. Els quedava la terra ferma i aquesta era garantia de producció, poca o molta, i per tant una possibilitat de produir uns aliments de primera necessitat imprescindibles en aquells moments de misèria absoluta i de gana. La legislació del Règim és, en aquest sentit, contundent a organitzar aquest sector que havia de començar a produir de seguida per poder organitzar la subsistència i el racionament d’aliments. A nivell local, el sector pagès, en aquest sentit, va fer de rebost dels familiars que vivien a Lleida que durant

²³⁵ A l’horta de Lleida s’anomenen *trossos* als camps que conreen els pagesos, sovint de dimensions petites. Un pagès en podia tenir uns quants de trossos, sovint distribuïts en partides i pobles diferents prop de la ciutat.

²³⁶ Testimoni de F.S. i M.T.

²³⁷ C. Feixa, op. cit. p. 93

²³⁸ Podem posar com a exemple d’aquesta situació l’avís que inclou el Governador Civil al *BOP* 30 de novembre de 1938, queixes del govern civil pels abusos dels preus de menjar i establint preus de fruites i verdures (al *Butlletí* se’n troben en aquest període força d’aquestes ordres i també de regulació de preus).

molts anys hi aniran de visita per poder emportar-se fruita, verdura i/o aviram, i fer *alifares*.²³⁹

Les dificultats del sector contribueixen a les dificultats de subsistència d'una població i una economia que depenia del pagès, de manera gairebé exclusiva.²⁴⁰ El petit comerç familiar que hi havia a la ciutat, que es va haver d'anar refent poc a poc de les destrosses dels bombardejos i del front, tenia com a públic bàsic aquest mateix sector pagès i la població dels pobles del voltant, tal com he fet esment en parlar de les comunicacions interprovincials dependents també del sector primari i que no estaven pas en millors condicions. La situació de la població en general era d'extrema pobresa, i ho serà pràcticament fins al final de la dècada dels cinquanta.

*"...la tònica entre la població de Lleida, durant el primer decenni de postguerra, era en general de pobresa. I només mancà la presència de tants immigrants i forasters. La tasca de la Junta Provincial d'abastiments no era suficient. La població menjava si acudia al mercat negre, l'estraperlo. I, si no, havia d'acudir a les cuines o almoines de l'Auxilio Social. Lleida estava descapitalitzada, perquè les fonts de riquesa s'havien exhaurit. Només romania, immutable, la producció agrícola."*²⁴¹

La postguerra té com a característiques l'extrema pobresa²⁴², les malalties i les morts per manca de cura, la intensificació de les cases de caritat, assistència, asil d'orfes, expòsits i ancians, tant de les institucions oficials com de l'església.²⁴³ Es caracteritza també pel retorn de la cartilla de

²³⁹ La verdura és el mot genèric amb què s'aglutina totes les hortalisses. Fer una lifara, era fer un bon menjar a pagès, per una festa, una celebració familiar, o simplement per una visita d'algué de Lleida a qui s'obsequiava sempre amb productes de l'horta de temporada.

²⁴⁰ Dades de la Cambra de Comerç *«En la riqueza agrícola de la provincia descansa exclusivamente la economía leridana. El hecho afortunado de que los desperfectos ocasionados por la guerra en nuestros principales sistemas de regadío, Canal de Urgel, de Aragón y Catalunya, y del Segriá, no hayan afectado a las principales obras de fábrica permite esperar un pronto resurgimiento del campo, que se ve no obstante obstaculizado por el abandono en el laboreo de las tierras y por la escasez de brazos.»*

²⁴¹ J. Lladonosa, op. cit. p. 40

²⁴² La sensació de pobresa durant els anys quaranta fins i tot els cinquanta és el record més dolorós que recorden totes les persones que he entrevistat. Uns sectors en van ser més afectats que altres. La situació econòmica, com sempre, determina l'estat carencial. Una situació que abastava les deficiències alimentàries, el vestit, la neteja. En una ciutat on les temperatures són extremes, tant a l'hivern com a l'estiu, que no hi havia aigua calenta, les malalties, surpuracions i infeccions pel fred eren comunes.

²⁴³ Les dades que tinc de la inversió de la Diputació Provincial en aquest camp al llarg dels anys 1940-1943 augmenten de 1.406.316 ptes. l'any 1940 als 2.300.651 que es pressuposten tres anys després, fet que evidencia la necessitat de la situació en els anys quaranta. Dels 287 llits a l'Hospital Provincial, dependent també d'aquesta institució, en l'any 1942, la major part són dedicats a les infeccions i a la tuberculosi, especialment per a homes, més afectats que les dones. A més, des del juny de 1940 s'habilita un pabelló especial, amb 40 llits, només per tractar les malalties tuberculosos. L'estadística de morts a

racionament reimposada a l'inici dels quaranta, i, lligada a aquesta, l'acció dirigida de l'Estat sobre els preus i les produccions, a partir dels famosos *cupos*²⁴⁴ que després eren destinats al racionament, i per la resposta immediata que provoca en una societat la qual, qui pot, fa de la Llei trampa.

L'estraperlo va ser a les terres de Lleida, com a tot Espanya, una innovació de resposta per sobreviure a una situació de dèficits de matèries primeres bàsiques que afectava sobretot les classes més desafavorides i amb menys recursos. També perquè van ser representants de les classes influents o empresarials que sovint el potenciaven servir-se'n per al seu propi benefici. La població necessitada hi posava el risc i l'empresari o intermediari en treia un alt rendiment a canvi d'una comissió. L'estraperlista, o el contrabandista, segons l'embalum i la intensitat amb què treballaven, va ser fins a finals dels anys cinquanta, un complement per subsistir, i en alguns casos, el principal mitjà per fer-ho.²⁴⁵

A Lleida, el sector pagès, en tant que era el motor de la producció agrícola de tot Espanya i d'on havien de sortir la major part dels cupos agraris, organitzats aquests també de manera injusta per un estaments oficials sovint no prou honestos, en va sortir molt perjudicat. La subsistència estava controlada pels nous poders locals i, sembla que aquests van trobar en els *cupos* una via més de repressió per als republicans i rojos, en especial als

l'hospital d'aquest anys indica també un índex més alt de mortalitat entre els homes que les dones i entre els nens –l'índex de naixements masculins era també major- que entre les nenes. Pel que fa a la Casa de Maternitat, depenent també d'aquesta institució hi havia l'any 1942 312 nens i nenes. Aquesta Casa, un edifici enorme i antic, no s'hi va instal·lar calefacció –una calefacció de l'època- fins a l'any 1942. *Diputación Provincial de la Provincia de Lérida. Dos años de labor*, Impremta de la Diputación de Lérida, Lérida, 1942.

²⁴⁴ L'Estat establia les quantitats de producció que els pagesos havien de vendre a l'Estat a un preu fix. Producció sobre el tipus de qualitat de sòl i les possibilitats de producció.

²⁴⁵ Per la situació geogràfica de la ciutat com la resta de terres de Lleida, frontera amb Aragó i amb Andorra, l'estraperlo ocasional i el contraban professionalitzat va durar, sobretot a la zona de muntanya, molts anys els pobles de la qual hi estaven pràcticament tots implicats. La participació d'empresaris andorrans que negociaven amb els contrabandistes per passar a terra espanyola els productes que no existien, i la complicitat de guàrdies civils, militars, alts i mitjos funcionaris en el muntatge són aspectes que ens ha explicat B.S., (entrevista de juliol de 2002) sobre les vivències del qual com a contrabandista estic preparant un llibre.

pobles propers a la ciutat de Lleida. Barallat parla directament d'abús d'autoritat d'aquesta minoria benestant per la seua situació de poder privilegiada.²⁴⁶

A Lleida ciutat, sembla que l'estraperlo va funcionar sobretot a petita escala, amb la picaresca de l'engany i del suborn, quan calia, pràcticament com a costum tolerat com a mal menor. Encara que el Govern Civil feia oficialment esforços per acabar amb aquesta pràctica, si més no així ho manifestaven als mitjans de comunicació local, amb el detall de confiscacions i detencions.²⁴⁷

Pagar l'encarregat de vigilar la qualitat de la llet que comprava el govern, per exemple, acordant quin càntir havia de mesurar a canvi d'una propina,²⁴⁸ tirar paquets des del tren en marxa en llocs determinats per tal que algú els recollís per poder-los vendre anar a vendre un producte que només ho era en els llocs visibles, i per sota n'amagava d'altres eren pràctiques habituals per poder tenir alguns dels productes bàsics escassos.²⁴⁹ Són exemples, de tants que n'hi va haver. Si l'operació era fallida, el producte era confiscat i el risc no

²⁴⁶ Mercè Barallat Barés, *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938-1945)* Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1991. pp. 402-403 i 425-437. « L'any 1945 no hi havia cadastre a la província de Lleida i, per tant, tampoc no hi havia constància oficial de la qualitat i quantitat agrícola de la terra; això la Dictadura ho va deixar a criteri de la Junta agrícola local que, de fet, es convertí en l'organisme que determinava la productivitat de les propietats dels seus membres i de la resta dels propietaris del terme municipal. La Junta agrícola local estava presidida per l'alcalde de la localitat: feia de secretari el mateix de l'Ajuntament; els altres membres de la Junta eren persones de confiança de l'alcalde i dels regidors. Les juntes estaven controlades directament o indirectament pels propietaris més importants de cada municipi, de manera que eren jutge i part en la distribució del cupo municipal »

²⁴⁷ Julià Graus i Forcen, *Crònica de la Lleida Franquista 1938-1975*, Virgili i Pagès, Lleida, 1989, p. 51

²⁴⁸ Relat de F.S. (maig 2001). La cosa anava així: periòdicament el govern comprava llet als ramaders i els feia passar una inspecció de qualitat perquè era públic i notori que s'hi afegia aigua. Hi havia un acord entre algun productor i l'inspector segons el qual a canvi d'una quantitat de diners, aquest darrer mirava un determinat càntir de llet. Evidentment la que hi havia en aquest era només llet. Encara que la resta fos una barreja, l'informe era favorable. De fet, ho era, no hi havia engany: la mesura que s'havia pres i el judici emès era correcta. La qüestió es complicava quan pel que fos canviaven l'inspector. Una conversa prèvia amb aquest i un acord semblant acabava resolent també aquestes situacions sense gaires sobresalts.

²⁴⁹ J. Graus, op. cit. p. 24-25. Diu l'historiador: « La fam es convertí en el símbol del moment per a la gent de les ciutats que havia de cercar una manera de sobreviure en l'estraperlo dels pobles de la vora que abastava el mercat negre de Lleida. Malgrat totes les prohibicions oficials, la pràctica estraperlista era mig tolerada i la compra-venda de cartilles era pràctica normal. Eren freqüents els viatges a les rodalies on amics i parents podien proporcionar a baix preu, pa, oli, mongetes, sucre, carn i tabac que arribaven a Lleida en grosses maletes que tractaven de salvar la vigilància de la fiscalia. Alguns encara poden recordar allò que es practicava a Vilanova, on hi havia molta gent esperant els sacs que sortien per les finestres dels trens abans d'arribar a l'estació on passaven la revisió corresponent. Molts cops, els mateixos requisadors dels productes, en comptes de lliurar-los a les autoritats, se'ls tornaven a vendre, i d'altres acceptaven diners a canvi de fer els ulls grossos davant l'habitual trànsit de mercaderies ».

havia valgut la pena, sobretot si comportava algun càstig o represàlia. Si sortia bé era un ajuda a la migradesa de les possibilitats que oferia el raccionament.

La societat sencera hi estava d'una manera o altra implicada, i quan es feia, la magnitud del frau depenia de la situació social i del capital social de l'individu. És norma general que la necessitat de supervivència, quan afecta àmplies capes de població i molt diversificades, provoca també la necessitat també generalitzada de compartir el silenci, un silenci que els fa d'alguna manera còmplices d'uns mateixos fets, encara que a escala desigual. Per tant, la necessitat de mantenir una pràctica fraudulenta com una estratègia en certa manera legitimada per l'àmplia majoria de fent que la practica, tant pobres com rics, envolta els fets en un secretisme velat, compartit com una norma social, per tothom. Si això és així en general, ho era molt més encara en aquelles circumstàncies i en una societat que havia estat dos cops perseguida i políticament assenyalada i classificada amb contundència.

Era una situació d'instabilitat d'economia de subsistència, que s'agreujava cada cop que el clima havia destrossat les collites o que, la manca d'adobs, o la poca qualitat de les llavors, minvaven la producció prevista. La instabilitat provoca inseguretat i dificulta que els objectius vitals, personals o familiars, vagin més enllà del dia a dia. El frau de sotamà, reconegut per tothom i per tant permès pel Règim el qual, sinó directament si per mitjà de les posicions intermitges, locals i provincials, n'era per implicació o per omisió còmplice, provoca desconfiança, recels i, en una societat vigilada, silenci i la necessitat de passar desapercebut i de replegar-se en el seu nucli familiar. I d'estalviar tant com fos possible. En aquella doble modal imposada, els més febles eren els més susceptibles de ser denunciats i desposseïts del poc que tenien.

“...La gent tenia por i es desentenia de tot. Tenien prou feina per poguer's guanyar una miqueta la vida. I molts anaven a fer diners. Los que no van tenir manera d'anar a la rapinya I después la gent que es va comprometre més amb el Règim. Com aquell governador que va venir de Girona, que hi va estar només un mes aquí, lo Mazo Mendo, que hi va estar un mes aquí, perquè quan era aquí se li va descobrir el pastel de que havia fet l'estraperlo amb uns cupos de ciment per una presa de no se on. Después lo van fer subsecretari de no se que encara- Se van enriquir amb l'especulació. La gent no gosava criticar-ho, la gent tenia por.

*Perquè qui més qui menys tenia alguna cosa a amagar, si menos moralment. Perquè si un comprava pa, havia d'amagar de que el comprova a l'estraperlo. No es criticava no. Obertament no. A sotamà sí. Perquè la gent no es fiava. Sempre podia haver algú que escoltés. Si es criticava a casa es deia a la canalla: "Vosaltres, no digueu res, eh?".*²⁵⁰

Tot i l'estraperlo com a ajuda a la subsistència familiar, o a l'enriquiment patrimonial, la base de l'economia de la ciutat continua sent l'agrària i el petit comerç de botigues i petites indústries al detall.²⁵¹ Això feia que tot el sistema econòmic se sustentés sobre una base poc sòlida i fluctuant, perquè la manca de solidesa i la dependència de la meteorologia, és la base definidora del sector pagès. Quan l'agricultura tenia dificultats, la resta de sectors que d'una manera o altra en depenien també en tenien. El fet que l'economia provincial tingués també com a sector econòmic de producció majoritari l'agricultura i la ramaderia hi afegia encara un plus d'inquietud i d'incertesa.

Pràcticament no hi ha producció industrial i les institucions dels anys quaranta i cinquanta hi veuen molt problemes per a l'evolució industrial: limitació de matèries primes, restriccions, tall de subministrament d'energia elèctrica, dificultats en els transports. Hi ha poca activitat industrial i la que hi ha es basa en el sector agrícola. La poca que hi havia havia minvat de manera que semblava irrecuperable pels efectes de la guerra.²⁵²

Hi ha dificultats per tirar endavant indústries de transformació per la manca de matèries primeres. En aquest escenari, cal anotar el que serà una sortida econòmica per a una part de la població, especialment immigrant, i el motor de desenvolupament d'un sector que esdevindrà poderós i influent, com ja s'ha vist en el capítol anterior de l'espai: l'urbanisme i el sector de la construcció. Un sector que va en augment, just des del moment que s'inicia la

²⁵⁰ C.Feixa, op. cit. p. 54

²⁵¹ Per a la memòria de l'any 1947 de la Cambra de Comerç, l'agricultura "ocupa lugar preferente i destacado entre las principales fuentes de riqueza de esta provincia, la producción agrícola esencialmente básica, por centrarse en ella prácticamente la casi totalidad de su economía."

²⁵² Cámara de Comercio, op. cit. "la industria harinera, cuya potencialidad productora permitía con anterioridad al año 1936, la concurrencia al abastecimiento de harinas en las provincias de Barcelona, Tarragona y Baleares, continua igualmente limitada a la molturación de cereales para las necesidades

reconstrucció urbana de la ciutat. L'any 1940, en aquest sentit, és ja el quart sector que aglutina força de treball, rera dels tradicionals, en especial perquè és el moment que es comencen les grans infraestructures per obra del pla d'adopció de Lleida per Franco. Tanmateix, s'han de prendre aquestes dades amb una certa cautela ja que és sabut que Regions Devastades utilitza com a mà d'obra els presoners de guerra que emplenaven les presons de la ciutat.²⁵³

Tanmateix, l'estadística de finals dels anys quaranta, en el bienni 1948 i 1949 mostra que entren a treballar en el sector de la construcció 1.990 persones l'any 1948 i l'any següent, 3.527. Hi ha, per tant, un increment de persones col·locades de 1.527 persones.

El sector agrari arrossega durant tota aquesta dècada sequera, problemes adobs, i dificultats de subministrament de matèries bàsiques. Hi ha una producció estacionada, limitada, sobretot la cerealística, encara pels *cupos*. Els anys quaranta, des del punt de vista econòmic, es tanquen amb la inauguració de la I Exposició Agrària de la Província, antecedent immediat de l'actual Fira de Sant Miquel, sota la presidència d'honor del mateix Franciscà Franco i de totes les autoritats polítiques i econòmiques de la ciutat²⁵⁴

Pel que fa a l'economia dels anys cinquanta, es fomentà l'economia agrària diversificada, amb poca indústria, predominant-hi la manufactura de caire artesana: l'alimentària de poca volada, el petit sector metal·lúrgic d'indústries auxiliars de l'agricultura, fàbriques de fertilitzants, de productes químics, i el sector terciari i comerç al detall. S'introdueix el tractor en les

de la panificación en esta provincia y las fabricas existentes (una a ciutat de Lleida) rinden una cuota insignificante de su capacidad molturadora. »

²⁵³ M. Barallat, op. cit. p. 446 : « Als mesos de maig-juny de 1941 s'inicia un canvi en les presons (...) Per l'aplicació de les lleis que permetien la revisió de condemna, un grup bastant nombrós de presos va sortir en llibertat provisional, mentre que els qui restaren (...) van sortir a treballar a les colònies militaritzades destinades a construir obres d'infraestructura (sobretot militar) o a les obres de *Regiones Devastadas*. (...) els presos van passar a ser la mà d'obra desnodrida i barata que, a canvi de poc menjar, i una reducció de la condemna construïren i desenrunaren. » Aquesta historiadora va fer primer que ningú esment a aquesta dada, tot just si investigada a Lleida. Cal suposar que apareixeran més dades a l'emparedat dels nous estudis que s'estan duent a terme sobre la repressió franquista segons informació apareguda a *La Vanguardia*, 9 octubre de 2002 sobre el treball « Las huellas de la memoria. »

²⁵⁴ La llista sencera del comitè d'honor i de l'executiu és citada de *La Mañana*, 30.IX de 1946, J. Graus, op. cit. p. 52-53, nota 59

explotacions agrícoles per suplir la manca de mà d'obra i l'augment de jornals d'aquesta.²⁵⁵ S'augmenta la superfície dedicada als fruiters. L'abolició de la cartilla de racionament, al 1952, arriba a Lleida en el moment que es comença a introduir la fruita en les explotacions agrícoles, es comencen a fer els primers diners derivats de l'obertura a mercats més enllà dels locals, i a créixer el consum intern de productes accessoris, o si més no, de no estricta necessitat.

L'augment de capacitat adquisitiva, també en el consum intern de l'Estat, l'obertura de mercats exteriors, l'augment del preu de la fruita i l'ensorrada d'altres punts de producció propers, sembla que fa reorientar el sector pagès cap a productes que permetin la distribució a gran escala, com l'arròs i sobretot la fruita.²⁵⁶

Millora que queda reflectida en l'estalvi que es comença a acumular en les entitats bancàries de la ciutat. Un estalvi que, tot i que és potenciat pel Règim, a través de campanyes familiars i escolars, és la conseqüència lògica de la situació de privacions i inseguretat que ha patit, i patia encara la població: guardar per quan no n'hi hagi.²⁵⁷ Paral·lelament a aquest estalvi, el sector, en

²⁵⁵ *Memòria de la Cambra de Comerç*, 1950

²⁵⁶ La Memòria de la Cambra de Comerç de l'any 1952 apunta com a raons per les quals el sector pagès estava derivant cap als arbres fruiters : «...dos razones de peso han aconsejado aquella innovación en nuestra huerta: el valor de la fruta que tienen grandes mercados que la absorben y que se inicia la baja de la tierra del Prat de Llobregat (Barcelona) que dedicaba desde hace muchos años a dicho cultivo, se ve agotada y se ha iniciado el descenso en aquella producción a la que Lérida la va substituyendo con éxito creciente, pues al prestigio de siempre de sus frutas se une la amplitud de cultivos sobre campos magníficos y plétóricos, que no han sido, con abono, explotados ni castigados con exceso. » Cámara Oficial de Comercio e Industria de la Provincia de Lérida. *Memoria Reglamentaria de Trabajos y Comercial del año 1952*

²⁵⁷ Les dades del Monte Pío –més tard la Caja de Pensiones - són contundents “Desde 1939 hasta 1946 se dejaron sentir la secuelas de la guerra en la normalización de la política de créditos. Durante el año citado se inició la recuperación de las cantidades vencidas dentro de las posibilidades de cada interesado, a la vez que se establecían los plazos de demora, sujetos a intereses módicos, para dar tiempo a los deudores a ir saldando sus préstamos e incluso en casos de personas que hubieran sido especialmente maltratadas por la suerte, podía acordarse por parte de la dirección la conmutación del pago de intereses. (...) al llegar 1946 los intereses de demora se suprimieron definitivamente al considerarse normalizada la situación» S'inicia la política d'incentivar l'estalvi i fer clients de futur per a l'entitat bancària amb premis en metal·lic. Els premis de l'any 1944 són un reflex de la tipologia de la població, i d'algunes necessitats d'aquesta, a la qual anava adreçat l'estalvi.

75 pesetas para los escolares con mas antigüedad

125 pesetas a las cuatro viudas con mayor numero de hijos y libreta de ahorros

100 pesetas a cinco muchachas con libreta y 10 años de servicio en la misma casa

75 pesetas y una libreta a todos los nacidos el día 31 de octubre

100 pesetas a diez impositores mediante sorteo, con mas de tres meses de antigüedad
quinientas bonificaciones a repartir entre todos los ahorradores menores de 14 años

especial una dècada després comença a fer una certa ostentació de la seua millora econòmica i inverteix en el seu propi capital social: compra tractors sovint massa grans per a la seua producció que té, construeix cases de grans magnituds, etc. Es la resposta condicionada per la situació d'extrema pobresa i privacions tot just si acabada de passar.²⁵⁸

Una situació d'una certa prosperitat i d'aparició d'excedents que demana nous mercats moderns ja que els que hi havia a la ciutat eren de consum intern i de venda al detall. Alhora, la idea de ser el rebost de Catalunya, en especial de Barcelona a la qual se subministra diàriament de fruit i verdura, comença a veure's com una possibilitat de modernització del sector. Cosa per a la qual calen infraestructures, mercats a l'engròs en aquest sentit. Un element aquest que generarà també àmplies polèmiques fins a acordar-ne la ubicació final.²⁵⁹

He comentat en iniciar la segona part de la investigació dedicada a la ciutat que aquesta convivia amb polaritzacions duals conflictives perquè significaven una fricció entre la tradició i la innovació. Una de les polaritzacions que comentava era rural-urbà. El conflicte comença a fer-se evident amb la demanda de mercats i noves infraestructures. Els camins de l'horta s'havien d'eixamplar per facilitar el pas dels tractors i carretes i l'augment de necessitats de comunicació entre el nucli de la ciutat i els nuclis de cultiu, si es volia

7. desempeño gratuito de colchones, prendas de abrigo y máquinas de coser.

La cita i les dades anteriors són extretes de José Fornies Casals, *Historia de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Lérida*, Caja de Pensiones para la Vejez de Cataluña y Baleares, Lérida, 1980, p. 145 i ss.

²⁵⁸ Memòria de l'Ajuntament “*La vida económica de la ciudad es su huerta, esta tiene ya fama de antiguo y la tierras se cultivan con esmero y el labrador pone en su trabajo toda su atención y cuidado. (...) La revalorización de los productos del campo, que ha sido general en nuestra Patria, en nuestra ciudad ha representado una transformación magnífica en la vida de nuestros labradores. Transformaron sus viviendas modestas en edificios nuevos (...) mejoraron sus cultivos y reorganizaron su vida dándole mayor comodidad y adecentando su vivir como expresión elocuente de conseguir una prosperidad económica. (...) A la mejora de sus cultivos, ha precedido lógicamente una mayor producción, y si hubieran podido disfrutar del uso abundante de abonos (...) mayor hubiera sido su riqueza y más expresivo el progreso de la ciudad, tan vinculada a su huerta.*”

²⁵⁹ Cámara Oficial de Comercio e Industria de la Provincia de Lérida. *Memòria Reglamentaria de Trabajos y Comercial* «... pero no se trata de levantar mercados para utilidad de la población, no, son mercados que deben construirse para recoger a la vez productos que a diario para Barcelona se cargan con destino al consumo de aquella población, y que por sus cantidades exigen lugar adecuado, amplio y espacioso que facilite su distribución y acomodamiento. Los mercados actuales son a todas luces insuficientes, la Corporación municipal se ha dado cuenta de aquella necesidad y en su día ha de proceder a resolver el problema que para la ciudad tiene tan trascendental importancia.»

plantejar unes collites de major producció eren necessàries.²⁶⁰ Aquest augment de les dimensions dels camins el fan els propis pagesos a pic i pala, amb un ajut de l'administració local. Una modernització no sense complicacions, ja que ampliar volia dir cedir part d'unes terres, ara més productives que abans, a la comunitat per tal que tothom hi pogués passar. Una contribució no sempre feta de grat.

L'aparició dels tractors, en idèntic sentit, era el primer signe de modernització del sector pagès i, en la mesura que era el motor d'una economia local, poc diversificada, signe també de la modernització de la ciutat sencera. En l'espai temporal de transició del premodernisme del sector amb l'etapa de desenvolupament, aquest símbol de modernitat incipient coexistia en el mateix espai amb el manteniment dels vehicles premoders, encara existents. Aquesta coexistència va fer visible en els mitjans de comunicació el conflicte de la convivència dels cicles d'adaptació diferents de la ciutat rural amb la ciutat urbana. Si per una banda, el sector agrari era el motor econòmic i l'element que donava una certa personalitat diferencial envers la resta de capitals catalanes, incloses les espanyoles, per l'altra significava la visibilització d'una feina tradicional premoderna que, per als intel·lectuals no tradicionals localistes s'havia de mantenir invisible, fora de la ciutat.

Alfons Porta, que, per interès personal, als anys cinquanta era un dels defensors des de les pàgines de *Labor* de les tesis de discussió del Pla d'Ordenació Urbana que dibuixaven la ciutat amb avingudes amples, espais suficients, mobiliari urbà còmode, etc. Es manifestava públicament contra les paradoxes d'aquesta convivència entre el vell i el nou,

“Los carros en fin y los vehículos son un anacronismo –felizmente desaparecido en numerosos países- que causa molestias sin cuento (...) porque los carros –y sus congéneres

²⁶⁰ Memòria de l'Ajuntament de 1957 « ...se mantiene la conservación de los caminos de la huerta, que por otra parte obligan al ensanche de las calzadas, y que vienen aumentando el tránsito por ella de los tractores con remolque en substitución del clásico carro de dos ruedas, va adueñándose del paso por caminos y carreteras a la par que facilita ampliar la red de los autobuses de viajeros a los partidos y términos rurales, dónde van en aumento considerable su desarrollo así en el cultivo extensivo preparando nuevas tierras con el empleo de maquinaria moderna...» A la memòria de l'any 1958 consta que s'han destinat pressupostos extraordinaris per a aquesta finalitat.

las carretas y las tartanas- son los trastos más incómodos, cansinós, estrepitosos y mareantes que imaginarse pueda (...) y así siguen los carros, en la era de la velocidad y la comodidad, del aerodinamismo y del silencio mecánico, chirriando como almas condenadas. Y taponando calles y carreteras y obstaculizando la marcha de los vehículos veloces.” ²⁶¹

Tanmateix, fins a primers de la dècada dels seixanta no es dóna per tancada aquesta transició irreversible en el sector agrari. Immers en el mateix procés evolutiu, cap a la segona meitat dels anys cinquanta es comença a veure, lligat a l'augment de capacitat de consum del sector pagès i a l'augment de demanda de béns de consum, el sector comerç es comença a modernitzar qualitativament. Ho fa però lentament i irregular. Un fet aquest que proclama l'evidència de la consolidació de la ciutat com a centre comercial de tota la seua àrea d'influència.²⁶²

En l'època premoderna del sector comercial, per dir-ho així, i més enllà i tot, la quantitat de producte i la mentalitat del petit botiguer, tan tradicional a casa nostra, havia primat per sobre de la qualitat, entre altres coses perquè aquest era també l'ordre de prioritats dels seus consumidors, socialitzats en les privacions i el pragmatisme de la guerra i la immediata postguerra. Segons L'any 1952 hi havia a la ciutat 2.219 establiments de diferents activitats.²⁶³

Els establiments responen a les necessitats bàsiques quotidianes, al voltant del sector de l'alimentació, el vestit i calçat, els tallers mecànics, els magatzems de productes d'ús diari (carbó, gra, fusta, adobs, etc.) l'estalvi, que reflecteixen tant la demanda interna com la de la població que ve de les poblacions properes a comprar, o a vendre quelcom, a Lleida. En aquest sentit, es reflecteix la presència d'una franja de sector benestant, amb una quantitat no petita de barberies i perruqueries, alhora que hi ha un nombre força important de serveis per a vianants de pas com ara bars i cafeteries.²⁶⁴

²⁶¹ *Labor*, nº 50, 30 octubre de 1954

²⁶² J. Ganau, op. cit. p.112

²⁶³ Memòria de l'Ajuntament d'aquest any.

²⁶⁴ Tres anys més tard, la memòria municipal ordinària, destaca la incipient modernització d'aquest sector i el fet que l'arranjament d'aparadors comenci a manifestar-se. Aquest any obren a la ciutat 153 nous establiments. El tipus de botiga, com els sectors on es donen d'alta, però, no modifiquen la situació anterior. L'any 1958 són 79 els establiments que obren portes a la ciutat, amb semblants característiques.

La modernització és lenta i no exempta de dificultats, per a un sector tradicional que, com el pagès, s'heretava de pares a fills, era un negoci de tipus familiar, en el qual tots els membres hi estaven dedicats com a activitat principal i treballant-hi pràcticament les vint-i-quatre hores del dia. L'any 1954 les botigues de Lleida comencen a fer vacances a l'agost i a tenir un horari establert que suposa que les botigues tancaven unes quantes hores al dia.²⁶⁵

La modernització dels horaris i el comerç provoca també un fet important a tenir en compte, que s'afegirà al que tindran els pagesos amb la modernització de les eines de treball: tenir temps lliure per a altres activitats.²⁶⁶ Tanmateix, la població no era pas tota d'adscripció pagesa ni comerciant. La ciutat esdevé també nucli administratiu, eclesiàstic, de serveis, nucli militar, amb tot el que això comporta. Per una descripció de l'estructura professional de la ciutat, segons el cens de 1940,²⁶⁷ amb un total de 41.464 habitants, hi havia 3.161 persones dedicades a l'agricultura, 749 persones dedicades al servei domèstic (només 34 dels quals eren homes), 2.798 militars, 340 funcionaris, 353 eclesiàstics, entre sacerdots i monges, 962 professions liberals, i també 7.310 escolars i 14.759 persones en atur.

El comerç divers i poc especialitzat encara, i la petita indústria de la ciutat, donava sortida professional en el primer cas a 1.743 persones i en el

²⁶⁵ Aquesta és una situació prou important per ser recollida públicament. Anoto, en aquest sentit, les dades del reportatge que li dedica *Labor*, nº 38, 7 agosto de 1954: *“Por fortuna en estos días se lee por puertas y escaparates un cartelito que se cumple íntegramente. El cartelito es conciso y avaro en palabras y lo ostentan numerosos establecimientos. Barruntamos que no habrá sido fácil esta conquista lograda por la clase patronal, un tanto reacia a las variaciones por considerarlas lesivas a la buena marcha del negocio (...) La solera de nuestro comercio está formado por hombres que añoran todavía las 10 o 12 horas de vela diaria en la tienda, aquellos tiempos en que ni el domingo era día de veda para cazar clientes de ocasión. Su obsesión es vender a todas horas hurtando horas al descanso y eso explica su abierta oposición a toda idea de vacaciones.”*

²⁶⁶ Una botiguera del carrer Major manifesta en un altre apartat d'aquest número de *Labor*: *“Recuerdo que antes una tienda permanecía abierta desde las 7 de la mañana a las 11 de la noche. No podíamos ver comenzada ninguna función. El mostrador ataba demasiado. En cambio ahora quedan horas libres. —¿Podría vivir separada del mostrador? —De ningún modo, yo nací pegada a él. De muy pequeña, mi padre me puso un taburete para que alcanzara el mostrador. —¿Y al casarse? —pues cambié de mostrador! — ¿Muchos años? —este establecimiento cuenta con cincuenta años!”*

²⁶⁷ Cámara Oficial de Comercio e Industria de la Provincia de Lérida. *Memoria Reglamentaria de Trabajos y Comercial de los años 1946 y 47, Lérida, 1948*, p. 63. *« Movimiento social. Completando los datos sobre el movimiento demográfico en la capital y provincia se publica el resumen de la clasificación por profesiones según el último censo oficial aprobado. »*

segon a prop de 1.600 persones, segons el cens citat, era a la mida de les necessitats més bàsiques d'aquesta població.

Tot i que des de mitjans dels quaranta arribaven persones foranes a treballar en el sector pagès, en la construcció i allà on hi hagués feina, és sobretot en aquests anys cinquanta que es fa visible el fenomen de la immigració, com hem vist en els apartats anteriors dedicats a la població i l'espai. Aquesta població té una destinació determinada cap a cobrir necessitats no cobertes per la població autòctona, o d'origen català, en el mercat econòmic de la ciutat. Els homes a la construcció, les dones a fer feines, i les noies són llogades com a minyones.²⁶⁸

Una destinació professional que, segons les dades de què dispoço canvia poc al llarg del període de Dictadura. L'any 1957 la construcció és la primera destinació dels homes que arriben d'Andalusia, encara que ara es combina amb el treball que proporciona l'ENHER, a la Conca Ribagorçana. L'ocupació femenina d'aquestes àrees perifèriques no varia gens, només el sector de servir va en declivi a partir dels anys seixanta.

La ciutat, però avançava lentament, com la construcció de l'espai urbà. Tot i la lentitud, la mirada oficial era optimista com corresponia. El governador civil ho manifestava en la inauguració de la Fira de Sant Miquel de l'any 1956:

*“Lérida vive un momento de gran crecimiento. Pronto contará con un potencial considerable d'energía eléctrica y una amplia zona de regadíos. Se trabaja a conciencia y se pone voluntad y entusiasmo”.*²⁶⁹

També en el sector econòmic es mantenen les armes del Règim: voluntat i entusiasme. *Diós proveerá*. Tanmateix, la realitat era que s'estava avançant en la mecanització del camp, en l'augment de la producció i s'albirava ja un abandonament de la producció de subsistència cap a l'economia moderna de consum, tal com acabaria passant als anys seixanta.

²⁶⁸ Memòria de l'Ajuntament per a 1954 “...los cabezas de familia se alistan en trabajos de peonaje, sus mujeres se emplean para hacer faenas, las hijas para el servicio doméstico como muchachas”

²⁶⁹ Citat a J.Graus, op. cit. p. 87, nota 112

2.1.1. La frontissa dels anys seixanta

Als anys 60 hi ha un canvi en l'economia agrària: pas d'horta a conreus intensius, arbres: abandó de l'autoconsum a la venda d'excedent i maquinització del camp. Un increment dels rendiments i una clara evolució cap a una ciutat de serveis. Tal vegada per seguir la tònica general del desenvolupament de la ciutat, el pas d'aquesta agricultura d'horta a la de fruita és explicada per l'alcalde Hellín no pas com el fruit d'una planificació sinó ben bé com el resultat d'una casualitat extraordinària,

“... vàrem fer l'evolució de l'agricultura primària (verdures, cereals) a la fruita per una circumstància extraordinària! (...) Quan passaven els camions de peix del Cantàbric de camí a Barcelona, en tornar no sempre trobaven teixits o altres mercaderies i per no fer-ho buits, els carregaven de fruita d'aquí per a la zona del nord, que llavors era la costa de luxe d'estiueig. Això va fer veure als pagesos que en lloc de tenir només fruita als marges la podien estendre...”²⁷⁰

Sigui com sigui, i també gràcies a la promoció que li donen les fires agrícoles, especialitzades després anualment sota el nom de *Feria agrícola y nacional frutera de San Miguel*, el decenni dels anys 60, és una època de ple rendiment de la producció frutera, època d'expansió, a mercè lògicament de la climatologia i, per tant, sotmès a variacions i comportant, malgrat l'augment dels excedents econòmics que potencien el consum i, sobretot, l'estalvi, inestabilitats. Menys reconegut oficialment, el sector industrial més dinàmic el de la construcció, i en auge el sector financer derivat de l'estalvi sobretot del sector pagès.²⁷¹

L'augment de producció frutera comporta la necessitat de mà d'obra estacional en un sector que necessita recollir el producte en el menor temps possible. Aquesta situació provoca que durant els mesos d'estiu hi hagi una

²⁷⁰ J. Varela, op. cit. p. 28

²⁷¹ Als anys seixanta la Caja de Ahorros, que havia inaugurat la seu actual a la rambla d'Aragó, n'inaugura dos més a la Plaça del treball i a la zona de la Bordeta. Tal vegada sigui una decisió estratègica per altres motius, però mirat en perspectiva no deixa de ser interessant la decisió d'aquesta ubicació: la Caixa de Pensions de la rambla abasta una àmplia zona de pagesos de l'horta oest, la de la Bordeta abasta una àmplia zona i a més una zona d'expansió, i la de Grenyana, Balàfia, prop, a més, de la Cooperativa dels Pagesos. Encara, en la dècada dels seixanta, una part dels pagesos, que havien invertit en els sectors més *segurs* –pisos, magatzems...– s'afegeixen al sector comerç obrint botigues on venien els productes que els sobraven de la seua producció.

demanda temporal de mà d'obra no especialitzada i, per tant, una part de la població desocupada o ocupada en feines diverses aprofiti els mesos d'estiu per incrementar els seus ingressos, en general migrants. Per alguns articles inserits a *Ciudad*, a primers dels seixanta, aquesta nova demanda laboral va afectar sobretot el sector del servei domèstic. La revista, portaveu d'una classe social benestant, parla de la tragèdia que la riquesa fructícola de Lleida provoca a un cert nivell de mestresses de casa:

*“El panorama de nuestro campo ha cambiado, y saben muy bien lo que representa la visita a los bancos para proceder al ingreso en sus libretas de ahorro. Pero... ¡ay! se escandalizan de esa riqueza las amas de casa, pues se han quedado sin muchacha de servicio, y muchas que de su trabajo disfrutaban, han visto con desesperación que al llegar las primeras jornadas de recogida de la fruta abandonan la casa en la que prestaban su trabajo, para contratarse en los almacenes especializados, al objeto de preparar y clasificar la fruta que se destina a los diversos mercados. (...) Hablarle a una señora de la “riqueza agrícola de Lérida” es provocar la reacción con la que expone amargada que aquella riqueza ha perturbado la vida del hogar, provocando un sin número de molestias y conflictos: escasez, sueldos alzados, consentimientos y tolerancias y aceptación de toda clase de condiciones. (...) La “riqueza frutera de Lérida” para las amas de casa, ha provocado una verdadera tragedia, ha puesto fin a la tranquilidad del hogar, y lo que es peor, el problema se agravará, pues la mensualidad tomará dentro de muy pocos años cantidades astronómicas, las tardes libres se aumentarán, pedirán que se les suscriba a una revista de modas, días y horas para recibir a sus amistades, las pagas extraordinarias para navidades y 18 de juliol... ¡y lo que les plazca! ¡Ah! Pero los cosechadores de fruta son formidables...!”*²⁷²

L'anècdota –que no ho és tant- reflecteix, com anteriorment els carros, un altre dels signes de la convivència, que canvien de manera irreversible, en una etapa de transició, de la ciutat premoderna, amb classes benestants i subalternes molt marcades, amb la ciutat que es modernitza, si més no en aquest àmbit professional en la qual la diversitat de possibilitats que es comença a donar –migradíssima, però en comparació amb la situació anterior és una diversitat- la classe treballadora té possibilitats de tria i d'evitar, en certa manera, l'explotació.

De la dècada dels seixanta als setanta, passats els primers anys d'eufòria, el sector agrícola presenta un retrocés progressiu quantitatiu i qualitatiu. Per raons diverses, entre les quals es poden citar: la primera per la falta d'una política d'industrialització, de cooperativització que hagués ajudat a minimitzar els efectes de les temporades adverses i la progressiva

²⁷² *Ciudad*, vol. XV. Septiembre 1963

modernització i rejuveniment del camp, que no es va arribar a fer i es van continuar mantenint els nous cultius en estructures tradicionals, d'estructura i explotació familiar; la segona, la mateixa orientació de la generació adulta que, en no veure una projecció de futur i lligats encara als efectes de la guerra i la postguerra, van orientar els seus fills a buscar un futur en l'economia de serveis que oferia la ciutat, alhora que, tot i que lentament, els orienta cap a seguir estudis mitjans i universitaris, fins i tot a les filles; i tercera, lligat també al retrocés de la quantitat de terres de conreu i l'especulació del sòl rural, a causa del desenvolupament urbanístic de la ciutat.

Tanmateix, és innegable el despegament econòmic de la ciutat i el referent que serà Lleida durant una colla d'anys en tot l'Estat Espanyol. Per a Francesc Porta, aquest lloc preeminent té una interpretació nacional. La base en el sector agrícola –un sector tradicional que guardava les essències de la catalanitat- que havia aconseguit aconseguir *pesar* per mèrits propis en molts sectors de l'economia espanyola.²⁷³ La interpretació del paper del sector agrari, per a Porta, significa també que és la classe social sobre la qual ha de descansar la reconstrucció nacional catalana de la ciutat ja que és la més tradicional, cosa que reflecteix un cop més el paper complex atribuït al sector primari, que és per a determinats objectius necessari per mantenir la tradició i les arrels, i per altre és insuficient per a la modernització. Tanmateix, Porta intenta quedar bé amb totes les parts influents, fent èmfasi en la capacitat econòmica i l'esforç en solitari del sector de més tradició, per tant el més català,

²⁷³ Francesc Porta, « El fet econòmic » dins *Lleida, problema i realitat*, ed. 62, Barcelona, 1967, p. 72-102. Extrec una cita interessant de la pàgina 95 “...en aquest procés gairebé explosiu de l'economia lleidatana ha vingut impulsat bàsicament per quatre factors: dos de caràcter agrícola, un d'agropecuari, i un altre de caire industrial. (...) I considerem com a neutre l'altre factor clàssic, el comerç: no perquè no tingui importància, sinó més aviat al contrari. Ja en la Lleida migrada dels anys anteriors el comerç havia assolit una importància de primer ordre, perquè essent centre i capital d'una sèrie de comarques i tenint uns serveis i una demografia incomparablement superior als de tots els seus pobles, fatalment tot el comerç d'aquesta amplíssima faixa de terra es feia a la ciutat de Lleida. (...) Però aquest comerç, com és lògic d'altra banda, si ha augmentat ara considerablement per motiu del boom actual, no ha contribuït de cap manera a produir-lo.” Aporta com a proves els indicadors que Lleida té un 30% de superfície regable, contra la mitjana del 8'5% de tota Espanya; que el seu índex de mecanització agrícola està a nivell europeu, amb 11.000 tractors. Lleida està en relació terra conreable-potència en cavalls, a l'alçada de Bèlgica i Suècia amb l'1% per sobre d'Espanya, Itàlia i França; que és la primera espanyola quan a producció d'alfals, blat i cereals. I, manifesta amb satisfacció, que alhora, les terres de Lleida no seran només el graner de tot Catalunya sinó també el seu rebost, en ous i carns.

*“Hom resta certament astorat en contemplar aquest impressionant fenomen, gairebé diria espectacle, del naixement i desenvolupament rapidíssim del mercat fruiter de Lleida. I es fa obligat de dir que la participació de l'home de la terra en la creació d'aquesta fonamental riquesa ha estat decisiva. (...) allò veritablement decisiu ha estat la seva actitud mental i la seva predisposició davant el problema(...) d'aquell immobilitzem que ha configurat l'estampa tradicional de la gent del camp. El fruiter de Lleida ha passat les fronteres per aprendre sobre el terreny els millors sistemes de plantació, de poda i de sulfatació; ha assistit a conferències i curssets de divulgació, ha après a tractar i a seleccionar. (...) ha despès els diners en màquines, en adobs i insecticides, i –suprema victòria- ha llegit totes les publicacions tècniques que podien ensenyar-li alguna cosa.(...) En la història fabulosa d'aquests anys hi ha dibuixat el més gran elogi que pugui fer-se a l'agricultor lleidatà. És el seu propi homenatge”*²⁷⁴

Enalteix també la realitat industrial, perquè diu és una realitat invisible, perquè encara que *“El viatger no observa, al seu pas per Lleida, l'existència de grans instal·lacions (...)”* és la segona en potencia hidroelèctrica d'Espanya, hi ha fabriques de ciment, de paper i de tèxtil, però el més important, per a l'argument de potencia nacional local que maneja, és que la base de tot l'han fet els lleidatans, no la gent vinguda de fora.²⁷⁵

Francesc Porta fa de la dita que primer és resoldre les necessitats quotidianes per poder actuar i fer cultura i preveu que, ara que el sector pagès ha augmentat les possibilitats econòmiques es dedicarà a aquestes altres activitats,

*“...el lleidatà, després dels anys transcorreguts per a refer-se dels greus estralls del 1936-39, ha passat sense solució de continuïtat al fabulós esforç de refer i crear la immensa riquesa que avui veiem. Durant aquests anys el lleidatà no ha viscut més que per a treballar. I cal potser comprendre que tota una regió que està abstreta i obsessionada, abocada en cos i ànima al treball més intensament creador, partint de la mateixa terra, no tingui lleures ni possibilitat de jugar a culturalismes o a altres dedicacions. Temps hi haurà per a tot això. Lleida comença ara, precisament ara, a erigir-se en l'autèntica capital de la Catalunya occidental, en aquell “cap de la terra ferma” que durant tant de temps no ha estat sinó un concepte de contingut líric carregat d'autosuggestió, un reconfortant i enganyós miratge. El fet econòmic situa les terres de Lleida a nivells imprevistos, i dona a la capital una empenta i una categoria que la faran respectar.”*²⁷⁶

²⁷⁴ F. Porta, op. cit. p. 84-85. Malgrat tot, F. Porta veu els desfasaments observats, que no gosa titllar de manca de planificació i els disculpa perquè estan en vies d'arranjament, *“...s'ha produït fatalment un desfasament en certs sectors del mercat que ja hi eren, i s'ha començat a sentir de cop i volta el buit i la manca d'altres elements que calia sensiblement crear: canals de comercialització, agrupacions de productors i exportadors, serveis d'explotació de base permanent, indústria conservera, etc. Tot això s'està fent de manera positiva, partint de l'experiència que s'ha obtingut en tots els sentits de campanyes passades.”* F. Porta, op. cit. p. 88

²⁷⁵ F. Porta, op. cit. p. 96

²⁷⁶ F. Porta, op. cit. p. 99-100

La realitat era, com ha demostrat el pas del temps, lluny del desig romàntic de Francesc Porta i els coautors de *Lleida, problema i realitat*. No només perquè les previsions quantitativament no es van complir sinó perquè el sector, mancat d'una bona política planificadora de present i de futur, va haver de continuar estar lligat al temps present i a les necessitats de supervivència. Tampoc, per raons òbvies, va ser aquest sector, com volien, el motor cultural de la catalanitat de la ciutat.²⁷⁷

Més enllà de les visions oficialistes ideals i de les entusiastes catalanistes, que veien en el camp el reducte de la cultura i la llengua tradicionals, el debat sobre la necessitat d'orientar l'economia de la ciutat cap a un sistema diversificat, més segur, i no tant monolític i conservador com són els sectors primari i, en certa manera, el de serveis fonamentat en aquest període en un sector comercial poc diversificat, era ja una constant des de finals dels seixanta, com ho és encara ara. El progrés passava per combinar els sectors tradicionals amb els sectors industrials. Cosa que comportaria una arribada de gent, una especialització, i tal vegada podria suposar una veritable modernització de la ciutat i del seu territori d'influència.

Un procés per al qual les estructures de la ciutat no estaven preparades, i les autoritats polítiques, sembla, tampoc. Tal vegada perquè en la idea que havien anat construint de ciutat arrelada a les tradicions, en la qual la figura del bisbe encara era obligada en les inauguracions de la Fira de Sant Miquel, per exemple, i mantinguda en un clos endogàmic, de comunitat tradicional, la industrialització podria suposar massa innovacions.

La industrialització de la ciutat ha comptat des dels seixanta, però sobretot des dels anys setanta, coincidint amb la davallada del boom agrícola i la visibilització dels seus problemes, amb importants defensors. Morell

²⁷⁷ El pes del sector agrari va minvant, J. Vilagrasa op. cit. p. 103, fa notar que al 1936 el sector agrari és el 15% ; al 1970 el sector agrari abasta el 10'64% i el terciari comerç i serveis el 55% ; al 1975 el sector primari ha davallat cap al 8%. Als pobles del Segrià el sectors de serveis i comerç ocupa el 40,18% si bé la majoria es concentra a Lleida.

defensava des de *Serra d'Or*²⁷⁸ que per arribar a la industrialització que feia falta a la ciutat i a la província calien infraestructures de formació i socioculturals inexistents en aquells moments a la ciutat. Un discurs aquest recuperat per l'informe, ja citat de José Antonio Rosell²⁷⁹ a les planes del *Diari de Lérida*, en dos articles el títol dels quals eren ja explícits del seu contingut: “*Lo Malo del campo es que está a la intemperie*” i “*Como consecuencia de una Lérida a la intemperie hay que ir a la industria por necesidad*”. En aquest informe es plantejaven per primer cop lligats a l'economia els aspectes de la formació dels treballadors i la necessitat de planificar l'habitatge, els serveis, les infraestructures culturals i educatives com a instruments de necessitat bàsica, de comunicació, d'atracció de nova població i de dignificació d'aquesta.²⁸⁰

S'ha esbossat en capítols anteriors l'espai, les infraestructures i equipaments, l'estat de l'educació, i en els propers capítols resseguiré la política cultural oficial i la tipologia de les elits que dirigien la ciutat. Orientar

²⁷⁸ Ramon Morell i R. Seró, « Una economia que cal racionalitzar », *Serra d'Or*, núm. 133, 1970

²⁷⁹ José Antonio Rosell i Pujol, *Lérida informe*, Publicaciones Católicas Ilerdenses, 1973. Els articles que conté el recull, apareguts abans al *Diario de Lérida*, passa per ser un revulsiu crític en el moment que apareix. Tot i el to de crítica opositora dels diferents articles a les accions governamentals que no inverteixen a les terres de Lleida, fet que contrastava amb la propaganda d'excel·lents inversions feta pel govern, la introducció del recull és una mostra del fort poder i control de les autoritats oficials locals. Per justificar la publicació dels articles en llibre i el seu to de crítica contra la no acció del govern, i alhora guardar-se les espatlles de possibles represàlies, Salvador Gené –alhora director del *Diario de Lérida*– troba una fórmula prou imaginativa que és dir que les reflexions de J.A. Rosell són crítiques perquè així ho havia recomanat el mateix cap de l'Estat. « *Queremos aclarar también que al hablar de Lérida lo hacemos teniendo en cuenta que nuestra provincia forma parte de una región llamada Catalunya como parte integrante de una unidad nacional que se llama España. Decimos esto con el mejor patriotismo y orgullo. Pensamos, además, que jamás hemos regateado el elogio cuando este ha sido merecido. La crítica constructiva del quehacer económico-político-social forma parte del dinamismo de nuestro Régimen. El contraste de pareceres es algo querido y enunciado en nuestras leyes y recordado, bien recientemente, como positivo por nuestro Jefe de Estado en su discurso de fin de año al decir « Nuestro sistema constitucional ha probado, una vez mas, su fecunda vitalidad, haciendo posible la continuación de nuestra marcha ascendente en paz y orden, asegurando las libertades y entre ellas la de poder ejercer una eficiente crítica de la acción política de cada día. La disparidad de juicios o de tendencias es no solamente legítima, sino necesaria, pero no lo es el intento de institucionalizar la disensión, la negación y la discrepancia de las muestras permanentes y constantes. Nuestro Régimen es ancho y abierto y en el caben todos, a condición de que acepten y respeten los principios en que está basado nuestro estado social de derecho.* »

²⁸⁰ J. Rosell, op. cit. p. 68 “... en orden a una promoción industrial de la provincia de Lérida, han de estar atendidos por tres tipos de infraestructura básica que –en opinión de José María Jirones, en su análisis sobre el desafío industrial leridano, en la revista *Mundo* són:

De formación: és la que prepara el material humano que ha de mover i guiar la indústria. Està constituïda per centres de ensenyança general, professional, especialitzada, superior, etc.

Sociocultural: es un foco de atracción de mano de obra porque hace que la vida merezca la pena vivirse: viviendas, centros sanitarios, centros culturales, diversiones, etc.

Economía: vías de comunicación, redes de energía, telecomunicaciones, etcétera

Lleida cap a una ciutat industrial, que comportava com a mínim les innovacions que esmentava Rosell, no entrava en els esquemes de la classe dirigent.

Tant és així, que l'economia de la ciutat es manté en la mateixa línia, sense modificacions ni la suficient planificació que en previngués, com ja s'havia augurat, la davallada i la concentració econòmica en un altre sector únic, el de serveis. Tanmateix, oficialment, la ciutat era agrícola fins a la fi de la Dictadura. La memòria municipal de l'any 1974 radiografia la *vida econòmica* de la ciutat d'aquesta manera:

“La principal riqueza de esta fuente económica primaria es el cultivo de arboles frutales, tanto es así que en algun periódico internacional se ha podido leer la frase “Lérida, despensa frutera de Europa”. (...) Ante la importancia creciente de los cultivos frutícolas, el Ministerio de Agricultura, a través de Mercorsa y con la colaboración municipal, instaló en Lérida un Centro Piloto de Contractación de Productos de Origen que con la denominación de Mercolérída S.A. se construyó una magnífica lonja de contractación hortofrutícola, con la colaboración de capitales públicos y privados, (...) Existen servicios de telex y teletipo en comunicación con los mercados internacionales y extranjeros, pequeños despachos para la contractación particular, sucursales de bancos, etc. (...) Tiene (también) importancia en esta capital la industria y el comercio, puesto que Lérida ha sido una ciudad muy comercial desde hace muchos años. Sin embargo en este aspecto comercial predomina el número de pequeños comerciantes que tienen una antigua solera en la ciudad de Lérida; es núcleo comarcal e incluso regional entre Zaragoza, Tarragona, Barcelona y Huesca, que tiene una importancia estratégica de comunicación muy digna de tener en cuenta. Por lo que respecta a la industria, tampoco es quizá esta la primera fuente de riqueza, pero ya hemos dicho antes que no es de desdeñar puesto que cuenta con un polígono industrial donde se han instalado y están en funcionamiento varias industrias, por ejemplo Arilfrut, Copaga, etc. También tiene gran importancia la fábrica de Cervezas San Miguel, y las instalaciones que posee la CAMPSA, y la Casa Sociedad Anónima Cros. Son muchas y variadas las industrias de tipo pequeño, que hay diseminadas en todo el núcleo de población y aun en las zonas colindantes al mismo.”

2.1.2. Classe dirigent i planificació econòmica

José Antonio Rosell denunciava també la situació d'estancament i monolitisme lleidatans i analitzava alguns dels sectors bàsics on aquesta marginació era palesa. El progrés econòmic, de la ciutat i de la província, n'era un dels punts importants. Lleida no n'havia sortit beneficiada de cap dels Plans de Desarrollo, fet que havia estat recollit profusament en la premsa no lleidatana. La Cambra de Comerç havia denunciat aquesta situació que situava la ciutat com la Ventafocs de Catalunya, i una comissió de Lleida havia anat a

Madrid a intentar negociar, mentre altres miraven de minimitzar el discontent i fer una anàlisi de la situació en positiu. Els resultats van ser nuls.²⁸¹

Tal vegada no tota la responsabilitat de la situació sigui dels poders locals, ni dels estatals, ni de la iniciativa privada, a la qual se li demanava aleshores que actués com a motor, ni de la població que tenia prou feina a continuar subsistint i havia estat socialitzada en les normes de “*el Estado y Díos proveerán*”. Probablement, la situació sigui el resultat de la suma de totes aquestes parts. Tanmateix, el disseny de la planificació econòmica d'un Estat o un territori és, sigui iniciativa pública o privada, a mans dels sectors que tenen capacitar per fer-ho.

Per això, els alcaldes lleidatans, en conjunt i també en particular, van tenir també un paper important en com es va anar orientant la planificació urbana i econòmica –tant estretament interrelacionada- de la ciutat, tot i els plans d'estabilització del govern central que minimitzaven la capacitat operativa dels ajuntaments.²⁸² El perfil polític idoni pel qual eren escollits i nomenats com a mèrit gairebé únic podia no correspondre's al perfil de polítics que tal vegada hagués necessitat per desenvolupar-se una ciutat que va passar dels quaranta mil habitants al anys quaranta als cent mil de l'any setanta-cinc i que creix amb perifèries segregades i amb una economia de proximitat tot just sí

²⁸¹ J. Rosell, op. cit. p. 100-101. “... a la vista de la reacció de la premsa, hubo organismos que reaccionaron también. Se convocaron reuniones en Lérida a muy distintos niveles (...) al propio tiempo que se trataba de compensar esta reacción de una prensa con la actuación de otro sector de prensa que, sistemáticamente, se dedicó a influir no pocas noticias y hechos para hacer ver que no se debía tener pesimismo sino todo lo contrario.”

²⁸² En aquest sentit, l'alcalde Paco Pons, que arriba a l'alcaldia l'any 1957, posa èmfasi en la situació de bloqueig que va viure durant el seu mandat (J. Varela, op. cit. p. 65) “... la meua entrada a la Paeria de Lleida coincidí de ple amb un Pla d'Estabilització extremadament rígid que ens lligà molt de temps de mans i peus. Era gairebé impossible modificar ordenances i augmentar les taxes de serveis i altres recursos habituals. Això ens privà de l'economia necessària per atendre les necessitats més urgents de la ciutat. Per tant he de dir-li que allò que considero com a més important de la meua gestió al front de la Paeria és que tota l'obra realitzada s'aconseguí amb atenció i imaginació, aprofitant fins a l'últim cèntim els pocs recursos de què disposàvem. L'aplicació a fons de les contribucions especials i la col·laboració que vaig tenir de la corporació, dels funcionaris municipals i en general de tots els lleidatans, va fer la resta...” L'any 1959 comença el Pla d'Estabilització, pel qual s'inicia el desenvolupament posterior a partir dels Planes de Desarrollo, el primer el 1963, per al període 1964-1967, i el segon per al quadrienni 1968-1971. Aquest any, segons J. Tusell, op. cit. p. 249, s'acaben les aspiracions falangistes de construir un règim sota els seus paràmetres i apareixen los Principios Fundamentales del Movimiento que van permetre que el Règim s'obris encara que tímidament. Aquest any España entra a l'ONU.

desenvolupada i diversificada. El cas de l'alcalde Sangenís (1967-1974) és tal vegada una mostra paradigmàtica en aquest sentit: un cop és nomenat s'està dos anys sense executar cap pla pensant per on començar. Quan el fa, prioritza el desenvolupament del centre de la ciutat.²⁸³

També no deixa de ser significatiu que els alcaldes de l'època, quan són preguntats, es manifesten públicament si no obertament contra la industrialització de la ciutat, sí amb una postura moderada i preventiva, com corresponia al seu perfil polític i social.²⁸⁴ Tal vegada perquè tots ells tenien una relació directa o indirecta, com a terratinents, membres de famílies tradicional, o com a membres de consells assessors econòmics. Recullo, transcrites íntegres pel seu interès, en aquest sentit, les manifestacions d'unes entrevistes de dos alcaldes del moment, Víctor Hellín (1943-1952) i Miquel Montaña (1974-1977) en ser preguntats pel desenvolupament industrial de la ciutat. El fet que estan fetes en etapa democràtica els afegeix el valor de plasmar el seu pensament real, ara ja sense pressions de govern i de manifestar el seu tarannà.

Víctor Hellín, quan l'entrevistador li pregunta *si seria partidari de posar més indústries a Lleida?*

Hellín (dubitatiu): Sí...però amb atenció! Crec sincerament, que la nostra característica és l'agricultura i la ramaderia. Si ni ella ni la fructicultura s'abandonen, una indústria complementària sí que és convenient. Però si la indústria ens fa oblidar l'agricultura, malament. (...) estudiar el futur de la fruita si per veure si se'n pot fer sucs o essències. S'ha de valorar.

²⁸³ J. Varela, op. cit. p. 98-99: "En vuit anys el canvi demogràfic fou brutal! Hi havia tant per fer que vaig estar dos anys pensant, sense fer res. Estudiava la ciutat, l'organització dels funcionaris municipals, veient les necessitats més urgents com l'enderroc del Canyeret. I vaig passar dos anys ingrats, amb la premsa en contra, el governador en contra (...) em criticava que no feia res! Però es que jo no acabava de veure clar quines eren les prioritats que convenien a la ciutat. Quan ho vaig tenir decidit vaig fer el Pla J.(...) consistia a dotar d'infraestructures dignes 48 carrers. (...) També vaig tenir la crítica de Lleida perquè vaig començar pels carrers més centrals. El nucli de Lleida estava malament i en la meua forma de pensar havíem de començar pel perímetre del centre històric. O sigui que iniciàrem les obres per Blondel..."

²⁸⁴ Josep Varela i Serra, l'autor de les entrevistes recollides en el seu llibre *Converses amb sis alcaldes de Lleida*, op. cit., ha estat regidor de CiU, i alcaldable d'aquesta formació a Lleida. Per aquestes sigles ha estat durant anys diputat al Parlament de Catalunya i en l'actualitat és senador. El que recull en aquest llibre no és, per tant, susceptible d'estar manipulat ideològicament. La finalitat de les entrevistes de la publicació no és pas posar en evidència les mancances o limitacions dels alcaldes franquistes, sinó enaltir-ne les virtuts.

No es tracta de fer-nos rics sinó de viure bé i de guanyar-nos la vida. Per això estic d'acord que cal alguna indústria però sense industrialitzar-nos totalment." ²⁸⁵

I, encara, a una altra pregunta manifesta que:

"Lleida ha crescut bé, amb avingudes amples. Ha augmentat fins a ser una ciutat agradable i potser si augmentés més esdevindria desagradable"

Miquel Montaña contesta quan li és consultada la seua opinió sobre la qüestió de la no industrialització de Lleida i l'entrevistador li manifesta que ell personalment té la teoria que li sembla que a Lleida hi ha encara una classe dominant –hereva dels cakis d'abans- a la qual ja va bé que no s'hi posi indústria perquè així pot seguir controlant millor la ciutat.

Montaña: (sobre aquesta teoria de l'entrevistador) A Lleida no ho crec; més aviat ens dominen els de fora. La teva teoria jo he arribat a pensar que és la praxi real d'una població de les nostres comarques, on l'alcalde crea indústries, però no fa habitatges perquè diu que si n'hi hagués hi anirien nous ciutadans que potser no el votarien... (...) Podria ser, doncs, que hi hagués alguna cosa semblant a Lleida ciutat, pel que fa a la indústria. Per l'aspecte econòmic i no polític, eh? Podria ser... és un problema molt complicat! Al Cercle d'Economia, al Consell Assessor del qual pertanyo, en parlem sovint d'aquests temes i la resposta no és fàcil." ²⁸⁶

També Sangenís, per la seua banda, respecte a la industrialització, manifesta que no hagués tingut èxit per l'efecte nefast de Barcelona,

Entrevistador: a mi em fa l'efecte que una mica més d'indústria sí que la necessita Lleida...
Sangenís: Sí, això sí. Però vull dir que el desenvolupament que tingué el Polígon a Saragossa aquí no s'hagués produït. (...) Per l'atracció de Barcelona, que ha estat sempre nefasta per Lleida." ²⁸⁷

Paral·lelament, la manera com manifesten el seu tracte amb els ministres franquistes quan hi anaven a negociar és el reflex de les relacions entre diferents rangs d'autoritat, no només desiguals, sinó que uns dels quals – els locals- depenen dels altres – els de l'Estat- per continuar sent-ho. Víctor Hellín explica com havien estat les seues relacions amb Francisco Franco,

²⁸⁵ Entrevista a Víctor Hellín, J. Varela, op. cit. p. 27-28

²⁸⁶ Entrevista a Miquel Montaña, J. Varela, op. cit. p. 145

²⁸⁷ Entrevista a Sangenís, J. Varela, op. cit. p. 103

“...era un home que impressionava. Si li demanaves alguna cosa deia solament: “lo estudiaremos pero piense, alcalde, que hay muchos municipios en España” (...) Però sí, com a Camilo Alonso Vega, el tractaves com un pare i li demanaves consell per algun problema o mal pas estava tot arreglat. Et donaven el consell... i l’absolució! Però si anaves allí volent mantenir el tipus, al tanco, a l’endemà et podies trobar al Boletín Oficial del Estado²⁸⁸ (...) El que també volen els que manen és que no plantegis gaires problemes ; i que agraeixis les coses AH! I que les dificultats siguin presentades amb suavitat...Si hi anaves demanant un favor o posant una solució sempre t’emportaves alguna cosa...!”²⁸⁹

I l’alcalde Sangenis explica com va anar la seua visita, molts anys després, amb l’alcalde Laureano Lopez Rodó, al qual va anar a veure per demanar-li un *Plan de desarrollo* per a Lleida,

“...ell s’hi negà rotundament, al·legant que ja estava decidit per Saragossa. I així va ser! Aquells tecnòcrates manaven molt. Si ell deia que no, ja podies sortir que era que no, eh? No ho vaig aconseguir. Potser va ser un encert, ves a saber.”²⁹⁰

La manera com l’alcalde Blas Mola aconsegueix que s’instal·li a Lleida la Fàbrica de Cerveses San Miguel, explicat com un exemple de decisió, és també el reflex de l’impuls momentani més que de la planificació:

“... em vingué a veure a l’Ajuntament l’empresari filipí, el senyor Soriano, per preguntar-me: “bueno, qué condiciones me hará el señor alcalde? I llavors jo, agafant un full en blanc, li vaig contestar: “¿Tiene la bondad, señor Soriano, de sentarse en esa silla y fijarse usted mismo las condiciones?”Sense escriure res, el senyor Soriano em contestà immediatament: No hablemos más. San Miguel vendrá aquí!”²⁹¹

²⁸⁸ Es refereix al fet que quan un alcalde era cessat, el cessament -igual que el nomenament- apareixia al *Boletín Oficial del Estado*

²⁸⁹ Entrevista amb Victor Hellin, J. Varela, op. cit. p. 25

²⁹⁰ J. Varela, op. cit. p. 103

²⁹¹ J. Varela, op. cit. p. 49-50

També cal considerar la resposta que, segons aquest mateix alcalde, li donen els contractistes de la ciutat per fer un pàrquing soterrani per preveure els problemes d'aparcament que podia tenir la ciutat en un futur immediat. És també significativa:

*“Van quedar parats de la proposta: “Senyor Mola...” Llavors a Lleida només hi havia mil cotxes i es van espantar!”*²⁹²

²⁹² J. Varela, op. cit. p. 51

3. ELS PODERS. L'ÀMBIT NUCLEAR DE LA DIMENSIÓ DEL DOMINI

3.a. Primera part: els poders oficials

Els de sempre, segons la definició d'Eduardo Cabezas, són una categoria social. Una minoria representativa. L'elit autòctona, conservacionista, mal·leable al pas del temps i a les innovacions d'aquest, a les quals, per les possibilitats que li ofereix la seua classe social s'adapta. A Lleida, en tant que caracteritzada per classes estamentals, parlem, en idèntic sentit, de les *famílies*.²⁹³ Diferents historiadors locals contemporanis han documentat que, al llarg de la història, ha estat una ciutat dominada per poders oligàrquics, estamentals en els quals el pes de les *famílies* és important.²⁹⁴

El perfil i l'actitud de les persones que han dirigit els destins de la ciutat s'ha mantingut amb el pas del temps amb poques variacions. Una actitud caracteritzada per la migrada iniciativa cara a la modernització de la ciutat, el manteniment de l'autoritat i la reproducció del seu domini en el si de les xarxes afins. Lladonosa apunta de manera subtil d'una banda la manca de pòsit cultural dels dirigents²⁹⁵ que, per les característiques de la ciutat, surten tradicionalment del nucli més adinerat de les classes terratinents, i de l'altra els despoblaments periòdics que ha anat sofrint la ciutat al llarg de la història,

²⁹³ E. Cabezas, op. cit. p. 24, defineix els notables “*de siempre*”, en el seu cas de la ciutat d'Àvila com “*un reducido numero de personas que en una sociedad determinada presentan características especiales distintas del común de las gentes, sobre las cuales ejercen una influencia y poder reconocido en alguna medida por estas, y suponen por tanto, un sistema de relaciones.*»

²⁹⁴ Antoni Passola, *Oligarquia i poder a la Lleida dels Àustria. Una elit municipal catalana en la formació de l'estat modern*. Pagès editors, Lleida, 1997 ; Quintí Casals Bergés, *Polítics de Lleida. El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*, Ajuntament d'Alguair, Patronat Josep Lladonosa, Lleida, 2002

²⁹⁵ J. Lladonosa, op. cit. p. 13-60, «*Alguns autors s'han fet ressò de la manca d'iniciatives dels lleidatans responsables davant la dinàmica progressiva de Catalunya a l'època de l'aparició del ferrocarril –l'any 1860 a Lleida- en no saber explotar la riquesa minera del Pirineu, i la seva incapacitat per a engegar de nou les antigues indústries. Però no oblidem la impossibilitat d'això en un país de capitals migrats i estretament lligats a l'agricultura. (...) I els nobles de Lleida no eren més que uns simples terratinents enmig d'hortes riques; uns propietaris que se sentien senyors amb quatre censals i us quants duros d'arrendament. Els mateixos polítics liberals, què eren sinó beneficiaris de les conseqüències de la desamortització? Aquests sempre terratinents de darrera hora són els que regeixen la Diputació Provincial en els anys de la infantesa d'Isabel II i de la regència d'Espartero.* »

agreujades per la seua ubicació estratègica: tres guerres civils abans del segle XX i la quarta al 1936.²⁹⁶

A aquestes probablement caldria afegir les característiques pròpies de l'estructura econòmica tradicional de la ciutat –pagesia, comerç i tallers artesanals-, el cert aïllament, no només, geogràfic amb què s'ha mantingut per la distància i la llunyania de nuclis de dimensions i complexitat més gran, la tipologia de les elits intel·lectuals, formades, amb algunes excepcions, pràcticament en exclusiva per professionals liberals –metges i advocats-, sacerdots i mestres,²⁹⁷ i també els polítics locals, membres bona part dels uns i els altres de famílies de nissaga tradicional de la ciutat, ja que eren les úniques classes privilegiades que havien pogut accedir a la formació. Afegit a la manca d'una classe burgesa intel·lectual que, com va fer a Barcelona per exemple, treballés per la modernització de la ciutat. Per tot, la imatge de ciutat tancada, endogàmica s'ha perpetuat des d'antic.²⁹⁸

L'estructura econòmica de base agrària de subsistència pràcticament fins a la dècada dels seixanta, de botigues petites familiars, el fet de no tenir altres nuclis de població propers, ni de producció diversificada, ni de nivells de formació elevats,²⁹⁹ que exercissin competitivitat, el poc accés a la formació en

²⁹⁶ Es ben cert que una comunitat que és destruïda i buidada amb certa periodicitat no pot afermar una tradició prou sòlida. Tanmateix, qui n'ha sorgit més perjudicada ha estat la població de base, una població d'economia primària tradicional i de petit comerç de subsistència que ha hagut de reconstruir en cada revolució i confrontació el seu patrimoni i redefinir les estratègies de la seua supervivència. Les classes benestants i les professions liberals, tot i les dificultats, han pogut subsistir i reacomodar-ne en millors condicions.

²⁹⁷ Al segle XIX la tipologia de l'elit cultural i intel·lectual de la ciutat era aquesta.

²⁹⁸ Al segle XIX, Roca i Florejacs, introductor de la Renaixença a les terres de Lleida, format a Barcelona en els nuclis de Victor Balaguer i Bofarull, escriu un seguit de poemes per manifestar el seu malestar per haver de tornar a una ciutat grisa i on no hi havia vida cultural. Josep Borrell & Paquita Sanvicén, *La Renaixença a Lleida*, Biblioteca Literària de Ponent. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida, 1999.

²⁹⁹ Així, per les aproximacions que he fet en algunes investigacions parcials, s'observa que la dinàmica cultural del territori que envolta la capital, en termes generals –hi ha alguna excepció com Juneda, Tàrraga, Solsona o Balaguer- és migrada. La ciutat concentra les seus dels col·legis professionals, per exemple, i localment hi ha poca cosa més que alguns grups culturals i les programacions de les organitzacions vinculades a l'Obra Sindical d'Educación y Descanso. La realitat educativa ja s'ha fet notar que era deficient i desequilibrada respecte l'oferta de la capital, tot i les mancances d'aquesta ja anotades, i els nois i noies que volien fer estudis mitjans en l'ensenyament públic havien de fer-ho com a alumnes lliures que s'examinaven a Lleida. Pel que fa als equipaments culturals, la situació no era millor. A principis dels seixanta, la Diputació va crear el Centro Provincial Coordinador de Bibliotecas de Lérida. Al 1962 hi ha a la província 9 biblioteques i 3 agències de lectura, només de préstec de llibres,

general, l'estructura econòmica de les poblacions que té al voltant, els índexs d'analfabetisme, la manca d'universitat i d'estudis de grau superior, excepte magisteri fins a mitjans dels anys setanta, la segregació social de l'urbanisme i la mateixa xarxa educativa, són aspectes que conjugats en un mateix moment i en un mateix espai configuren una ciutat que va creient al llarg del període amb una reproducció en els esquemes de poder tradicionals. Un esquema mantingut amb poques variacions significatives durant el període que estudio, en el qual s'afegeix les característiques particulars de l'esquema de poder de la Dictadura que tria els seus representants –també entre les elits tradicionals locals afins- amb uns determinats paràmetres ideològics.

3.a.1. La selecció ideològica del poder

La Guerra Civil significa un parèntesi en la situació tradicional d'hegemonia perquè el que proclama és la fi de l'etapa de concentració de poders a mans d'una minoria benestant. L'autoritat i el domini durant el període revolucionari a Lleida es concentra en partits polítics, en sindicats i en comitès, cadascú amb idees i objectius determinats. L'atomització i repartiment dels nuclis de presa de decisions entre aquests van fer que es generés una necessitat no prevista de persones afins als partits i els sindicats revolucionaris que van passar ràpidament a ser *quadres* i ocupar llocs de comandament.

La ideologia és, en aquest cas, com ho serà també per al Règim, garantia d'idoneïtat per a ostentar l'autoritat. L'acció de les persones és racional i interessada i, com a efecte no volgut d'aquesta situació, comporta que hi hagi un conjunt de persones que simulin aquesta afinitat ideològica per accedir als llocs de poder. En el cas de Lleida, s'ha fet notar que la revolució va portar a la ciutat a la vora dels que realment sentien el que feien altres que volien fugir de la justícia, arreglar plets personals, o simplement destruir per plaer de fer-ho. Igualment, la necessitat de ser membre d'un sindicat o partit per accedir a

públiques creades per aquest organisme. Sembla que, a banda de les de Lleida, no n'hi havia cap més en tota la província. Les conseqüències que es deriven d'aquesta situació són evidents.

algun lloc administratiu o de comandament a la reraguarda va fer augmentar considerablement les afiliacions. La conseqüència va ser una dimensió del poder sobredimensionada, atomitzada, poc controlable i dirigida per persones sense prou preparació estratègica.³⁰⁰

Durant el període de guerra, a la reraguarda, hi ha un triple nivell de poder efectiu, el legítim oficial, representat per les organitzacions oficials, com ara l'Ajuntament, el paral·lel, representat per les forces revolucionàries que constitueixen les seues estructures d'autoritat que prenen decisions de manera autònoma, amb especial virulència sobretot en el primer període. I, encara hi ha el govern català que dicta les normes de caràcter general; també directrius per sobre de les decisions preses per les autoritats locals.³⁰¹

Hi ha també un *poder* difús en la distància, i operant a nivell simbòlic, per aquella esperança a què hom s'agafa tal vegada com un talismà, sublimat per l'absència i per tant idealitzat, que és representat per l'autoritat dels líders de l'exèrcit franquista, la paraula i els missatges dels quals arriba als afectes, i als perseguits pels garants de la revolució, com a *aigua beneïda*. Cal tenir-lo també en compte ja que juga un paper d'autoritat sentimental i carismàtica, mitificada per les circumstàncies, ja que genera, en els afins, grups de cohesions i complicitats entre els nacionals que comparteixen l'esperança de la derrota de la República a través de les emissions de l'emissora oficial *Ràdio Sevilla* per a l'audició de les quals comparteixen també el risc de fer-ho d'amagat.³⁰²

³⁰⁰ *Acracia*, diari anarquista, denunciava constantment aquesta situació.

³⁰¹ De les decisions que va prendre contra l'autoritat local es destaca que envia dirigents –com ara el famós delegat d'ordre públic, Francesc Viadiu, o Tarradellas, o pren decisions no prou ben resoltes en l'àmbit local, com el cas de la incautació del Teatre Victòria per l'Ajuntament en el moment que aquest municipalitza els cinemes.

³⁰² J. M. Álvarez Pallás, op. cit. p. 42-45 «...en medio de tanto crimen y desolación fué un rayo de luz, las emisiones que se captaban de Radio Sevilla. Por las noches a las diez, y con infinitas precauciones, no eran pocos los que esperaban la voz de su locutor que anunciaba "Dentro de breves momentos vamos a conectar con el despacho de la comandancia para escuchar al Excmo. Sr. Jefe del Ejército del Sur, D. Gonzalo Queipo de Llano, y a los pocos minutos, la voz franca, jovial del General inundaba los corazones de esperanza. ¡Cuanta emoción y cuanta ilusión a la vez se ponía en aquel rato de charla! » (...) « Se comunicaban y se transmitían, y qué interesantes aquellos grupos que procurando esquivar vigilancias se convocaban en el hogar de un amigo leal y reunidos, congregados alrededor de un aparato de radio se escuchaba con atención enorme la palabra del General que se percibía tan solo como un murmullo. »

De l'altra, per als representants de la República representa un enemic opac present per mitjà de les ràdios, cosa per la qual maldaran per controlar-les i retirar-les de la situació tant com poden, per via de decrets pels quals es demana l'afiliació dels propietaris d'aquests aparells. El que els preocupa no és pas la influència que puguin tenir en els nacionals ja convençuts sinó en els que no estan definits de cap manera que, pels discursos populistes que utilitzen, poden acabar afirmant la bonesa del projecte nacional i passar-se a la contra.³⁰³

En idèntic sentit opera el catolicisme. Forma part del tret comunitari aglutinador més primari, que ara estava proscrit i perseguit, cosa que conferia una pàtina de màrtir a tots els que eren empresonats o afusellats per ser reconeguts o denunciats com a catòlics i crea, alhora una altra xarxa de solidaritat en la desgràcia entre les persones que estan a les presons per aquest motiu, i les que estan a fora i han d'amagar familiars capellans.

Aquesta estructura de diferents nivells de poders, i l'efecte simbòlic de les influències difuses, cadascú amb autonomia d'autoritat i decisió desapareix amb l'arribada del nou règim polític. Els difusos i subordinats passen a ser els visibles i dominants. Encara que cal distingir, a Lleida com a arreu, un centre de direcció estatal i uns nuclis de direcció locals, la unitat d'objectius, malgrat

³⁰³ En aquest sentit, *Acracia*, publica al desembre de 1936, un article a propòsit de la disposició de la Generalitat de demanar autorització per tenir aparells de ràdio. Suposo que aquesta mesura de control degué provocar una certa polèmica. El diari anarquista justifica i aclareix la necessitat d'aquesta decisió, "A los ojos de muchos esta medida no tiene importancia. Y sin embargo tiene mucha. Incluso es de lamentar que no se haya tomado hace días. La radio es en la retaguardia un peligro serio. El malestar y el pesimismo que a veces se ha notado es resultado directo de la personalidad de quienes lo propagan. Quien sabe asimilar bien ciertas afirmaciones, quién está verdaderamente convencido de la victoria final no sufre las consecuencias de las informaciones de las emisoras fascistas. Existe mucha gente, católica y derechista singularmente, que pierde buena parte del día y de la noche escuchando las sesiones truculentas que diariamente ofrecen las emisiones fascistas. Y naturalmente si el radioyente es de catadura no revolucionaria precisamente otorga más de un voto de confianza, y en la calle, en el café y en la tertulia que va mas allá de la familia comenta la situación actual sinó con tonos despectivos al menos con tonos que dejan entrever dudas y vacilaciones respecto a la victoria del pueblo que no se dejará esperar. Repetimos que quién es verdaderamente revolucionaria, oye la masa fascista que está a merced de las fluctuaciones que experimenta la guerra; que sufre y se deprime según las informaciones que vengan mas allá del Ebro y del Tajo lo que no quiere decir ni mucho menos que desconfíe de la victoria. Ahora lo que hace falta es que por las organizaciones obreras se controle debidamente a quién

les diferències internes, era sobretot en els primers moments absoluta, en especial perquè el Poder, amb majúscules, les grans decisions, estaven concentrades en el govern de l'Estat que va recuperar tot el que s'havia descentralitzat abans de la Guerra. L'Estat exercia també directament el control sobre els seus delegats i els locals i en decidia els nomenaments i els cessaments.

Com una conseqüència directa dels efectes de la revolució, que havia anat contra els estaments acomodats i privilegiats, la Dictadura, que pretenia una Nova Espanya antitètica a la projectada pels que havien fet la guerra la vora de la República reinstaura la situació anterior al 1934. Una situació per a la qual teixeix una àmplia xarxa de nuclis de micropoders sucursalitzats com a corretges de transmissió del govern de l'Estat per arribar directament a tot el territori i garantir una uniformitat en les accions. També en aquesta nova construcció de l'aparell dominant ascendeixen políticament multitud de persones que tampoc devien estar prou preparades per exercir el càrrec. Tanmateix, els paràmetres de valoració del règim ara també corresponien a criteris d'afinitat ideològica.

La nova situació genera, sens dubte, satisfacció als que havien lluitat contra la República i noves adhesions, en especial dels *indiferents i no significats* que no hi tenien res a perdre, i també dels que no acabaven d'estar del tot còmodes amb els canvis que s'havien intentat fer, en especial els que, tot i no sent nacionals eren catòlics, o tenien religiosos a la família, i els que havien estat represaliats o apartats de la seua professió o càrrec durant el període revolucionari.³⁰⁴

se extiende licencia y a quién no, a quién es antifascista y a quién no lo es. » *Acracia*, año 1, nº. 116, época II, 8 diciembre de 1936

³⁰⁴ Josep Lladonosa, *Setanta-cinc anys de records (1907-1982)*, Virgili & Pagès, Alguaire, 1989, p. 258 « *Nosaltres, els creients, àdhuc els que no érem ni germans ni nebots de cap capellà, també ens plaïa aquella política restauradora del catolicisme. Vèiem amb bons ulls la política redreçadora, tant de les esglésies com del Seminari, planter de futurs sacerdots que haurien de pal·liar l'hecatombe de 1936. I celebràrem la presència del bisbe doctor Manuel Moll i Salord, que va acudir a Lleida amb l'exèrcit vencedor en qualitat d'administrador apostòlic.* »

La societat lleidatana era, com totes, heterogènia, també des del punt de vista ideològic. L'adhesió a la causa nacional dels que hi creien de cor, afegida al fet del desig de la població en general que s'acabés la guerra, fa que una part impossible de quantificar, però suposo que significativa, rebi amb satisfacció el final, i, malgrat tot, rebi el nou poder sinó de grat amb esperança, i que fins i tot entengui el grau de repressió que va exercir. *Tots eren iguals*, diu un informador en veure que les accions dels defensors d'aquell estat republicà en què creien havien estat tant greus com els que imprimeix el franquisme.

Com ha demostrat l'historiador Joan Sagués hi ha una important participació civil en els moments que es proclama l'Alzamiento Nacional, i cal suposar que també hi ha una àmplia adhesió de persones de la ciutat, en especial benestants, religioses, però no necessàriament només aquests, sinó també les que volien mantenir el seu estatus o vol accedir a un de millor i es converteixen en vigilants i denunciants continuats de les accions, reals o suposades que es fan contra el nou règim i es converteixen en seguidors i reproductors del nou ideari, en benefici propi.³⁰⁵ La lluita entre les dretes i esquerres a la ciutat és antiga, encara que mantinguda fins la Guerra Civil en el terreny de la discussió política civilitzada. El mateix Franco, just acabada de conquerir la ciutat, en una circular interna adreçada als generals dels cossos dels exèrcits assentats, expressa la conveniència de destriar el gra de la palla, amb guant blanc, perquè no tothom és antifranquista:

*“ Es preciso que lleve Vd al ánimo de Jefes, Oficiales, Clases y Tropas que si queremos desde el primer día ganar el corazón de nuestros hermanos catalanes y no dar un mal paso que haga después más difícil la tarea de españolizar de corazón Cataluña, es preciso no sembrar odios y tener en cuenta que la única labor que ahora incumbe a las tropas de ocupación es la de ser justos y comprensivos, respetar la propiedad y los bienes, extremar el trato de hermandad con los habitantes, en una palabra llevarles la paz material y espiritual que tanto necesitan. Después el Gobierno de la nación desarraigará con una política adecuada el veneno separatista, que hay que tener en cuenta además que el odio no había corroído el alma de todos los catalanes ni mucho menos, pues en Cataluña hay mucho español de corazón. A unos y a otros no tenemos que darles pie para que teman a la España Nacional, sinó para que la empiecen a amar los primeros y la amen aún más los segundos”*³⁰⁶

³⁰⁵ J. Sagués, op.cit, p. 622- 633 i 734-738 especialment. En aquest sentit, també les actes de l'Ajuntament dels primers mesos recullen sovint denúncies contra suposades accions contra el règim, denúncies que automàticament eren contestades, pràcticament sense cap pregunta ni verificació, pel control policial i la justícia.

³⁰⁶ J. Benet, op. cit. p. 198

Tot i aquesta directriu, la justícia va ser la del vencedor que sap que n'és. La pèrdua de la guerra civil provoca, com passa arreu, una reorganització de l'edifici polític i social, que havia de *desarraigar* les idees revolucionàries i republicanes, i de la visibilització d'aquest a la ciutat.

Com a element imprescindible de la visibilització del canvi entre la Espanya vella i l'*España nueva*, en la primera ciutat catalana on prenia possessió i que havia de ser model per a la resta,³⁰⁷ el recanvi de poders es va fer ràpidament,

“Tot estava preparat ja a Lleida abans de l'entrada dels nacionals: el nomenament de les autoritats militars i civils, les diverses gestores, municipal i provincial, que haurien de substituir l'anterior Ajuntament de designació popular... els professors de l'Institut de Segon Ensenyament, de l'Escola Normal, la delegació de la Secció Femenina, el Tribunal de Responsabilitats, la Junta Depuradora de funcionaris, el bisbe que havia de succeir el doctor Salvi Huix i Miralpeix; al 1938 apareix La Mañana portaveu de Falange,, i en la correspondència i fulls oficials era obligat el Saludo a Franco i les sigles III año triunfal.”

El canvi torna a comportar, ara en sentit contrari del que havia succeït durant la Guerra, ràpides ascensions socials de persones significades per raons ideològiques i d'afinitat al règim. Per a tots els espais de representació, d'autoritat, de producció o reproducció d'idees i missatges, seran nomenats homes que en esclatar la guerra havien passat a territori nacional o a l'estranger, amb els propis mitjans o ajudats pels dirigents de la República,³⁰⁸

³⁰⁷ El primer discurs del governador civil condensa les línies d'actuació que s'espera de la primera gestora de la Diputació: “...espera que la actuación de los señores diputados se ajustará en un todo a las normas trazadas e impuestas en aquel glorioso día del diecisiete de julio de 1936 que fue el amanecer de la nueva España. De aquel día memorable en el que tuvo lugar el sagrado alzamiento de ejércitos y milicias para salvar la civilización, la justicia, el orden, el bienestar y la religión de un pueblo digno por muchos motivos de todos estos bienes. Así pues el soldado que se convierte en héroe marca el camino a seguir. Vuestros cargos son señores de mucha responsabilidad, porque vais a ser los primeros gestores provinciales de Cataluña y por solo este hecho las demás regiones de España os mirarán con gran interés para observar cómo desarrollais vuestra gestión en tan críticos momentos. Se os ha leído la Ley derogando el Estatuto de Cataluña, en mal hora concedido. Ahora os toca a vosotros realizar la ingente labor de poner en práctica todos los medios factibles para borrar para siempre y que es mucho aquellos gérmenes de separatismo que por todas partes desgraciadamente fructificaban. Os toca pues una labor acuciosa y persistente de desenterrar esa semilla y sembrar las del amor hacia las demás regiones de España y de crear las ideas de paz y de justicia social.” Actas de la Diputación Provincial de Lérida, 11 de junio de 1938.

³⁰⁸ Josep Maria Solé i Sabaté constata al pròleg del llibre *La repressió a la rera guarda de Catalunya 1936-1939*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1989, p. 11, la manca de responsabilitat de la Generalitat en les matances incontrolades dels primers mesos de revolució i el fet que aquesta va intentar salvar gent significativa « A Catalunya autònoma i republicana, la repressió fou en general obra

que havien lluitat amb l'exèrcit franquista, o bé anteriorment depurades, empresonades, perseguides pels comitès revolucionaris.

Així, no només els que tenen càrrecs en l'esfera política, sinó també els mestres, periodistes, directors d'instituts i organismes, els empleats públics de totes les institucions, públiques i dependents de l'Estat –inclosa la RENFE i les Cajas de Ahorro per exemple- són depurats i passats pel sedàs d'haver de demostrar no només l'adhesió al nou règim sinó la no participació ni afinitat amb la República. Qualsevol poder marca els seus requisits prioritaris per atorgar confiança als seus representants. Per al règim, sobretot en els moments de la implantació del nou escenari polític, per sobre de la capacitat hi havia la ideològica i aquesta es demostrava havent estat al bàndol nacional, o qui estava avalat com a conservador, catòlic, combatent contra els rojos o represaliats per aquests. Aquest va ser, sense excepció, fins als darrers moments de la Dictadura el perfil dels dirigents dels diferents poders.

3.a.2. Manca de classe dirigent autòctona?

Una de les raons tradicionals que s'han referit a les causes de les deficiències del desenvolupament econòmic, social i cultural de la Lleida de la Dictadura ha estat dir que la ciutat no ha tingut una classe dirigent autòctona. La idea inicial l'encunya Francesc Porta.³⁰⁹ L'exposa com la causa del que ell anomena el "*pecat d'inhibició de la ciutat*": la ciutat, afirma, ha estat dirigida per persones de fora³¹⁰ perquè no ha tingut classe dirigent autòctona, amb la qual

d'incontrolats o de membres de les organitzacions més extremistes que després d'haver estat vençut l'Alçament Nacional s'apoderaren del carrer. Mai no fou ni ordenada ni impulsada des del Govern de la Generalitat. Aquest, en veure's desbordat per l'onada de violència va actuar per salvar el major nombre possible de perseguits... » p. 13. Aquesta circumstància és documentada també a Lleida per diferents fonts Viadiu, op. cit. Alvarez Pallàs, op. cit. i Parera, op. cit. entre altres.

³⁰⁹ Francesc Porta « Lleida, la gran desconeguda », dins J. Lladonosa, F. Porta et al., *Lleida, problema i realitat*, Edicions 62, Barcelona, 1967, p. 61-124. Més tard aquesta mateixa idea la desenvoluparà Ernest Lluc a *Lleida, una ciutat valenciana. Serra d'Or*, 1970. Més modernament s'han referit a aquest mateix plantejament M. Pueyo, op. cit. i J. Gannau, op. cit.

³¹⁰ F. Porta, op. cit. p. 106 « *Lleida ha viscut unes dècades com una ciutat sense amo, sense classe dirigent, sense ciutadania autòctona conscient i visible. I no solament ha estat dirigida "des de dalt" i "des de fora" sinó que ella ha admès impàvidament àdhuc la implantació, suau però progressiva, de mòduls mentals i tipus de vica comunitària aliens als seus, si no antagònics* »

cosa la ciutat no té estructura social de casa.³¹¹ No ha tingut classe dirigent autòctona perquè els que podien dirigir la ciutat ja d'antic –segons ell les famílies pròcers- es van inhibir dels espais públics

*“Es lloabilíssima la tasca que en aquest sentit han dut a terme les classes professionals, mercantils i menestrals, perquè de fet són elles que han fet de Lleida el que avui és. Però, quina altra Lleida no hi hauria estat si, recolzada en aquesta àmplia base ciutadana, l'alta burgesia de Lleida, seguint l'exemple de la de moltes altres ciutats catalanes, hagués assumit en tot moment la tasca de direcció que li corresponia i hagués aportat una visió més elevada dels problemes i de les necessitats comunitàries”.*³¹²

Simeó Miquel ratifica encara la línia d'anàlisi del seu company i afirma que la població ni accepta els nouvinguts que no són immigrants ni la primacia de les famílies que dominen que no són de la ciutat.

*“la característica primordial de Lleida ha estat fins ara d'ésser un constant laboratori de promoció, que ha actuat gairebé sempre sobre ciutadans recents. (...) Aquest procés s'accentua principalment de forma més notòria pel que respecta als dirigents i capdavaners de la ciutat. (...) Sobre aquests darrers, amb comptades excepcions, cal dir que a Lleida no hi viuen famílies de llarga i constant tradició ciutadana. Si es mira la biografia de tots els homes que del segle XIX ençà han figurat en un pla destacat, ja sigui en el camp de la política de l'art, constatarem que gairebé tots ells eren lleidatans de la primera o segona generació ciutadana. (...) Contra aquesta afirmació no admeto la cita erudita d'alguns noms que demostrin el contrari, perquè en primer lloc, ja he dit que la meua afirmació es refereix a la immensa majoria; i en segon lloc, el cert és que a Lleida, ni el poble ni la classe mitja ni cap altre estament oficial no admet la primacia d'algunes famílies que pel seu prestigi destaquin dins l'àmbit de la ciutat”*³¹³

³¹¹ F. Porta, op. cit. p. 109 : « Durant els anys de 1940 a 1960 Lleida ha tingut –i és evident té encara una molt àmplia classe mitjana i una regular classe alta, podríem afegir, econòmicament privilegiada. En cap moment, però no ha tingut classe dirigent; volent dir, com és natural una classe dirigent autòctona. I això és una suprema gravetat per a una ciutat. »

³¹² F. Porta, op. cit. p. 110, continua dient « En els primers quaranta anys del segle, possiblement el 80% o més de les famílies procers de Lleida defugiren sistemàticament l'acceptació de qualsevol càrrec, especialment per a l'Ajuntament o la Diputació (...) Els grans comerciants, propietaris i banquers s'inhibiren tan totalment de llurs obligacions respecte de la societat en què vivien que, pràcticament no sortiren de casa i del despatx més que per anar al Casino o al cafè. »

³¹³ Simeó Miquel, « La ciutat comarca », dins J.Lladonosa, F. Porta et alter, op. cit, p. 125-164. La cita en concret és a la pàgina 140. Simeó Miquel, op. cit. p. 138-139, que fa referència a l'element humà –les classes socials- que hi ha a la ciutat (estament eclesiàstic, immigrants i militars, obrers –com les noves classes ciutadanes-, i pagesos, als que dedica una àmplia referència, mentre que passa per sobre els comerciants) distingeix, quan parla dels immigrants, els que vénen a Lleida a treballar –que segons ell són acollits com a iguals- i el que vénen per destinació obligada. « Deixo expressament de banda un segon tipus integrat per les capes burocràtiques que vénen aquí per assolir el fruit d'una oposició o -cosa més important per a ells- a governar-nos. De fet Lleida acull els primers (els immigrants que vénen a treballar) i ignora els segons. » (...) En el caràcter ciutadà els segons no hi deixaran cap impacte. »

Més enllà de la idealització de l'altruisme suposat d'aquesta classe, la qüestió de fons és que a la ciutat –tot i la voluntat de Porta- no hi ha hagut realment burgesia i, per les raons que apuntava a l'inici d'aquest capítol, els dirigents de la ciutat han tingut una tipologia de professionals liberals i terratinents, que s'ha anat reproduint en el temps, i que eren probablement els pocs que tenien formació, capital social i cultural i estatus per mantenir i reproduir. Encara durant la Dictadura. Negar l'evidència, en el cas de Miquel, *els noms que demostren el contrari*, era un recurs en aquell moment tal vegada obligat per l'estil que volien imprimir al relat del llibre, ja que aquests noms eren de les famílies que desplegaven una política lleidatanista i conservadora i que estaven en el nucli del domini. Des del punt de vista que se situen, de substituir la situació existent per una altra que fos realment d'acció catalana, reclamen una ascensió dels estament de les famílies tradicionals als llocs de poder, que són justament les classes pageses, cosa que, com he anotat en l'apartat de l'economia, era tal vegada impossible.

L'anàlisi de les elits locals, em porta a revisar en aquest capítol l'afirmació de Porta i Miquel de la manca de classe dirigent autòctona. Si bé és cert que l'aparell eclesiàstic era a mans de bisbes forans, hi havia membres de famílies de Lleida dins dels sectors influents a la vora del bisbat; també ho és que part de les organitzacions de l'Estat estaven formades per funcionaris arribats de fora, no és menys cert que alguns dels dirigents de les delegacions estatals seran persones de la ciutat. Els representants màxims de l'Ajuntament, la Diputació, els centres d'ensenyament, i una bona part de l'estament professional liberal, entre altres, era també de Lleida. En els càrrecs representatius a la Cambra de la Propietat Urbana, a la Cambra de Comerç, a les juntes de la Caja de Pensiones, i organismes afins hi ha persones autòctones. La propietat del sòl és, també, a mans de terratinents. La cultura oficial, com s'ha de veure en aquest mateix capítol, també estarà representada a l'exterior i exercida a l'interior per part d'aquestes elits locals, representants d'unes determinades famílies de llarga tradició de la ciutat.

En aquest capítol faig una proposta de revisió d'aquesta afirmació de Simeó Miquel sobre la manca d'influència de la classe dirigent en la societat lleidatana. La classe dirigent –la local i l'estatal- s'apropia dels espais d'influència de la ciutat –política, cultural, econòmica- en reorganitza la memòria col·lectiva i selecciona no només les elits, sinó els seus interlocutors. Per tant, es pot afirmar que la classe autòctona –una part determinada d'aquesta classe autòctona- dirigeix, domina i influencia el procés de vertebració de la societat i la cultura lleidatanes i la seua conformació.

Hi ha col·laboració i complicitat entre les persones que ostenten el poder, tot just fent bandera d'aquesta *autoctonia*, i les que l'ostenten ubicades els espais de decisió que són visibilitzats clarament com espais de l'estat, per tant efectivament *de fora*. Per posar només un exemple paradigmàtic, a la vora del bisbe del Pino, la persona més recordada del període tant en les entrevistes orals com en totes les memòries en les quals es recrea el període, és Alfonso Tarragó i Pleyan,³¹⁴ descendent de nissagues familiars il·lustres de la ciutat, encarregat de la censura amb un rigor absolut, del qual l'ex-alcalde Corbella, que havia treballat com a secretari provincial de Turisme a les ordres de Tarragó, en recorda la seua *inquebrantable* adhesió al règim i el seu anticatalanisme:

*“ Estava obsessionat amb el català. Venien els pobres alcaldes (després del 1958) de poble a presentar el programa de Festa Major i si estava redactat en català ja el rebutjava. Una vegada arribaren a Turisme unes instruccions de l'aleshores ministre Fraga Iribarne dient que, per la campanya “Paz en la tierra” de 1964 es donés preferència al que estigués escrit en català. En Tarragó estava reunit amb el Serrano Montalvo, el governador civil, i vaig anar a comunicar-los les ordres que acabava d'enviar el ministre. La reacció d'Alfons Tarragó va ser típica. Girant-se cap al governador li digué astorat: - Qué te parece? En catalán! Es inaudito! - Chico yo ya no se qué pensar” feia compungit el governador i, llavors el Tarragó m'insistia: “Ho has entès bé?” – “Oh i tant que ho he entès bé, he parlat personalment amb el director General Robles Piquer...” En Tarragó quedava perplex.”*³¹⁵

Cal suposar que encara l'any 1967, en el moment que s'escriu *Lleida, problema i realitat*, tot i que és esperonat i publicat fora de la ciutat, la prudència aconsellava no assenyalar directament les responsabilitats de les

³¹⁴ De fet, a l'època la gradació dels que tenien més autoritat a la ciutat és « primer el governador civil, el bisbe i després el Tarragó »

³¹⁵ J.Varela, op. cit. p. 172

autoritats locals –amb les quals bona part dels autors s’hi havia de relacionar per força- i es va optar per desplaçar aquesta responsabilitat cap a la població en general.

3.a.3. El poder de l'església catòlica

3.a.3.1. La reinstauració de l'autoritat real i simbòlica

Alhora que es visibilitza de seguida el nou poder polític, ho fa amb contundència l'eclesiàstic, que havia estat qüestionat des del moment de la instauració de la II República i perseguit, i difús, durant el període revolucionari. A Lleida, tal vegada pel rigor de la persecució, el ressorgiment i la força del dit nacionalcatolicisme serà intensa i duradora. Així que entren els nacionals s'obren les esglésies que encara quedaven dretes i es reinstaura el culte religiós.³¹⁶ Es tornen a veure sotanes, i l'església, constreta per la República als espais privats dels temples, recobra amb escreix en aquesta etapa el seu estatus i fa seu l'espai públic de manera absoluta.

Tal vegada, per ser *roja* en extrem durant la guerra i haver destrossat pràcticament tot el patrimoni eclesiàstic i portat fins a l'extrem la persecució dels membres i afins a l'església, l'acció de reevangelització de la societat i dels espais quotidians d'aquesta es fa amb una contundència exemplar. S'imposa de seguida un ritual d'adhesió pública a la figura del capellà, tal vegada a manera de desgreuge per la persecució viscuda.³¹⁷

Alhora, es reinstauren les festes religioses i les creus de terme a les diferents *partides*³¹⁸ de la ciutat, a més pressuposaven que hom s'havia de

³¹⁶ A l'Institut de la Dona que Treballa de la Caixa de Pensions, s'hi encabiren les parròquies de Sant Joan, Sant Pere i el Carme.

³¹⁷ En aquest sentit M.T. recorda que “*quan veies un capellà al carrer havies de córrer a besar-li la mà, o l'anell si era el bisbe, i ell te donae una estampeta. Tots els nens corriem per recollir aquella estampeta*”

³¹⁸ S'anomenen *partides* els nuclis perifèrics que envolten la ciutat de Lleida habitats per pagesos. Per posar algun exemple en el mateix sentit, al 17 de setembre de 1941 es restableix la Romeria de Butsènit. Segons l'acta municipal corresponent, el dia 14 de setembre, data tradicional de la Festa Major de tardor d'aquesta partida, “*Se procedió a la reposición de la Cruz del Batlle y de la Virgen de la Fuente donada generosamente por el matrimonio Figueras. Se ha logrado que volvieran a presidir los ámbitos de*

pressignar quan hi passés pel davant. Es reconstrueixen les que havien estat destrossades d'acord amb una ordre ministerial que ofería ajuts econòmics des de l'Estat per restaurar-les.³¹⁹

El seguiment dels *monuments*³²⁰ durant les dates marcades com a sagrades pel calendari religiós era pràctica obligada sobretot per a les dones que vivien al nucli de la ciutat. En els espais públics, les imatges religioses als carrers són obligades, com també ho seran les fotografies en tots els espais de caràcter oficial del cap d'estat, de la Verge, el Crist, etc. que exerceixen simbòlicament una vigilància evangèlica, *Dios te mira i te vigila*. Una situació aquesta que era més acusada encara durant el temps de Setmana Santa.³²¹

3.a.3.1.1. La sacralització del cementiri

El culte als morts és un element bàsic de la comunitat tradicional. Un aspecte lligat a la quotidianitat en uns anys en què la mort havia estat el front i a la reraguarda, la protagonista de la guerra i la revolució. Ho serà també, lligada com a símbol a l'esfera religiosa, durant tota la Dictadura. La manifestació del dol era guardat més d'un any, i passejar pel cementiri els diumenges era un dels divertiments normals per a les noies que el guardaven per un familiar proper.³²²

aquella partida las sagradas imágenes de Jesús y María y propone que por la Excelentísima Corporación se aprueben los actos realizados recogiendo las ideas católicas y tradicionales del pueblo de Lérida. Se acuerda que conste en acta el agradecimiento de esta Corporación por el restablecimiento de tan tradicionales fiestas.»

³¹⁹ Orden de 3 de febrero de 1944 publicada en el BOP del día 10 sobre Auxilio económico y aprobación de proyectos para el restablecimiento de cruces de término en los municipios. Designat al Sr. Gomà, arquitecte, «... para que con sujeción a las disposiciones contenidas en la Orden Ministerial de referencia, se formulen proyectos de reconstrucción de las cruces de término que hubiesen sido destruidas por la acción marxista, el tiempo o por cualquier otra causa. »

³²⁰ Els monuments eren a Lleida els diferents altars i imatgeria religiosa que s'instal·laven a les diferents esglésies, oratoris, parròquies, etc. i que s'obrien al públic –majoritàriament femení– perquè aquest manifestés la seua devoció durant tots els dies de Setmana Santa, anant-los a visitar –seguir, com es deia popularment– l'un després de l'altre.

³²¹ El període de Setmana Santa és un dels records més vius de la meua infantesa i joventut. No es podia cantar, ni parlar fort, no hi havia música, ni balls, els cines quan obrien només hi havia pel·lícules de vides de sants. Els bars també estaven tancats.

³²² Testimoni de M.T.

L'espai de la mort, que també havia estat objecte d'una determinada política durant l'etapa republicana, va ser un dels afectats per les noves regles.³²³ Per al règim la displicència religiosa era sinònim de separatisme, per tant sublima la mort per la pàtria i, coherent amb la diferència de tracte que atorga a favor dels afins a la creuada nacional i catòlica, marca simbòlicament aquest espai, en aquells moments sensiblement íntim.³²⁴

Al desembre de 1938 el Règim proclama una llei sobre sacralització de cementiris que les autoritats de la ciutat aproven amb immediatesa.³²⁵ El cementiri de la ciutat és objecte d'actes de culte i de desgreuge col·lectiu, però només per a qui havia lluitat en el bàndol franquista. Les primeres corporacions acorden accions particulars per tal que les persones afins a la causa nacional vegin que els sentiments de la corporació està amb les famílies dels que n'havien estat màrtirs.³²⁶

³²³ La Constitució de la República de 1931 establia la laïcitat de l'Estat i contemplava la llibertat, i el secret, individual de professar la religió que hom vulgués. Estableix de la mateixa manera que els cementiris tenen un caràcter civil i la no diferenciació en funció de les creences. En concret en el text de la *Constitución de la República Española* (9 de diciembre de 1931) es llegeix en el seu Título III, « Derechos y deberes de los españoles » Capítulo primero : garantías individuales y políticas. Art. 27 « *La libertad de conciencia y el derecho de profesar y practicar libremente cualquier religión quedan garantizados en el territorio español, salvo el respeto debido a las exigencias de la moral pública. Los cementerios estarán sometidos exclusivamente a la jurisdicción civil. No podrá haber en ellos separación de recintos por motivos religiosos. Todas las confesiones podrán ejercer sus cultos privadamente. Las manifestaciones públicas del culto habrán de ser, en cada caso, autorizadas por el gobierno. Nadie podrá ser compelido a declarar oficialmente sus creencias religiosas.* » extret de Enrique Tierno Galvan, *Leyes políticas españolas fundamentales (1808-1978)* Tecnos, Madrid, 1984, p. 178

³²⁴ Durant la guerra, el mur del cementiri havia estat el lloc de bona part dels afusellaments indiscriminats i sembla que els morts en aquesta lliça havia estat enterrats en una fosa comuna, en tant que perseguits com a fascistes i gent d'església.

³²⁵ En l'acta municipal de 11 de gener de 1939, es pot llegir, “*La presidencia mandó que se diera cuenta de la Ley sobre Sacralización de Cementerios de fecha diez de diciembre último que hasta ahora no hubiere podido tener aplicación en esta ciudad. Pero que, a partir del día siete de los corrientes, fecha histórica, de la totalitaria liberación de Lérida, no solamente es posible la aplicación de la Ley sino que los sentimientos católicos de la población leridana imponen el deber a desterrar para siempre el espíritu sectario a nuestro camposanto, palabra que es todo un símbolo, para denominar la Necrópolis con algo consubstancial con el concepto religioso y sagrado, generador de la Ley del Nuevo Estado.*” L'11 de gener de 1939, el propi Diego Abizanda, presenta una moció sobre el cementiri: “*Incorporado el cementerio de esta ciudad a esta administración municipal, el que suscribe propone que en la fosa en la que descansan los que murieron por Dios y por España se proceda con toda urgencia a la instalación de una valla hasta tanto el Ayuntamiento determine definitivamente lo que proceda como homenaje a los que en aquel lugar fueron vilmente asesinados por las hordas marxistas.*” Aquesta demanda del regidor va ser aprovada per unanimitat.

³²⁶ En la mateixa sessió d'11 de gener, s'informa que en el cementiri hi haurà un acte religiós organitzat per la Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Dies després, es proposa, i així s'aprova segons consta a l'acta, que l'Ajuntament enviï a l'acte una corona de mides en consonància amb la grandària dels sentiments que cal visibilitzar: “*...lo más espléndida posible que refleje la expresión de los profundos sentimientos de la población acerca de sus mártires llorantes como testimonio de la afección de este*

La mort és símbol i ritual, per això pot ser usat com a instrument de record constant dels horrors de la guerra. Així, es proposa conservar la paret del cementiri on es portaven els capellans i els nacionals a executar, durant la Guerra, per visibilitzar-la *“como algo sagrado para eterna recordación de aquellos hechos vandálicos.”* Igualment es farà dins el cementiri un Mausoleu d'importants dimensions que perpetués la memòria dels que havien mort per la defensa d'Espanya.³²⁷ Un mausoleu que no s'inaugurarà fins catorze anys després del previst, al novembre de 1954, amb totes les autoritats polítiques, militars i eclesiàstiques.³²⁸

Els actes al cementiri de record als morts *por Diós y por la Patria*, es mantenen fins a la fi del franquisme un parell o tres de cops l'any: el 3 d'abril, festa de l'alliberament de la ciutat, i durant les festes majors del maig i de l'octubre. El ritual manté amb el temps un format semblant: vigilància de gala durant tot el dia, missa a la capella del cementiri amb l'assistència de totes les

Ayuntamiento y manifestación de su doloroso recuerdo ». Acta del Ayuntamiento, de 8 de febrero de 1939. En la mateixa sessió, i perquè fos visible el suport municipal a la causa dels familiars dels màrtirs nacionals que qüestionaven el patriotisme de la Corporació en la mateixa sessió es decideix, a proposta del mateix regidor Corderas, que la Corporació en ple assisteixi a la missa dominical que s'havia de fer en sufragi dels caiguts màrtirs de la Pàtria i hi envii, a més, una corona de llorer.

³²⁷ L'exaltació de la memòria dels morts del bàndol guanyador és, en sentit semblant, matèria d'actuació de la primera Comissió Gestora. En la sessió del dia 8 de febrer de 1939, el regidor, Sr. Corderas, *“...habla de que se les han acercado muchos familiares de los caídos, mártires de la patria, tratando de erigir un mausoleo en el cementerio, recordación perpetua del martirio que sufrieron en esta epopeya tan sangrienta de la revuelta anarquizante que hemos sufrido. Parece ser como si estuvieran quejosos que el Ayuntamiento no haya tomado ninguna iniciativa respecto de este particular y que si tal cosa no se hiciera, dichos familiares con el pueblo a su lado, veríanse precisados a hacerlo por su propia iniciativa. El Sr. Clavera entiende que el Ayuntamiento ha de tener la iniciativa indiscutiblemente pero hay que dar tiempo para que los técnicos hagan el proyecto. Y no es razón para dudar del Ayuntamiento el hecho de que otros pueblos ya pueden haberlo verificado, han tenido tiempo para ello, pero Lérida que solo hace un mes que se sacó la espina del medio y de los constantes cañoneos, no puede absolutamente preocuparse de esta cuestión.”* En la sessió de 26 de febrer de 1940 l'alcalde informa que a Madrid s'ha aprovat el projecte de mausoleu que se « *levantará para perpetuación de la ciudad a los nobles caídos villanamente asesinados que ofrendaron su vida por Diós y por la patria.* » Un mausoleu que pateix també la lentitud general de l'execució dels projectes urbanístics i no s'inaugura fins al 1954. Vegeu nota següent.

³²⁸ Labor, núm. 51, 6 de noviembre de 1954 « Inauguración del Mausoleo en la Tumba de los Caidos » *“Lérida tenía contraída una deuda con sus mártires y al fin ha sabido satisfacerla gracias al interés de la Corporación Municipal, cuyo presidente, Blas Mola Pinto, llevó a la feliz realización el proyecto de monumento a los Caidos que tenía que ocupar el espacio de la fosa donde descansan los sagrados restos de quienes murieron por Diós y por España (...) Fué inaugurado con la asistencia de nuestras primeras autoridades y la del Inspector Nacional de Excavativos y numerosísimo público que asistió al acto entre el que se hallaban numerosos familiares de Caidos procedentes de la ciudad y la provincia. Hubo discursos del alcalde y de nuestro amadísimo prelado. Durante todo el día se rezó el Santo Rosario y se turnaron la guardia de Excavativos, Vieja Guardia y Guardia de Franco.”*

autoritats civils, militars i eclesiàstiques, de rigorosa etiqueta, i imposició de corones i rams de flors damunt les tombes i nínxols dels caiguts. No de tots sinó només els que ho havien estat per *Diós i la Causa Nacional*.

3.a.3.1.2. Eines i estratègies al servei del missatge catòlic

La jerarquia del poder dels anys quaranta i cinquanta era reconeguda popularment amb aquest ordre “*Primer el bisbe, segon el governador i tercer el Tarragó*”³²⁹ Les persones obren d’acord amb allò que creuen que és cert, independentment si aquesta veritat és o no és real. També obren d’acord amb allò que creuen que els pot convenir o beneficiar. Qualsevol religió imposa una manera de viure, i d’actuar determinada: fan creure coses, com a certes, encara que mai ningú n’hagi validat la veritat o la falsedat. Aquesta creença cega, en alguna cosa, domina els seguidors de les religions. Per a Durkheim, la religió és un producte social i tot el sistema d’entendre el món hi està basat. La disciplina, els rituals que generen, forgen unes representacions col·lectives que uneixen la societat i l’ordenen. També la divideixen –creients i no creients, practicants i no practicants- , en qualsevol cas, organitzen les representacions col·lectives i el funcionament de tota la societat.

La societat lleidatana de l’època franquista, pràcticament a tots nivells, és organitzada, i dirigida per la pràctica religiosa catòlica i la seua influència. Un element aquest que en col·laboració deliberada amb l’ambient de domini sobre la població n’augmenta el control, la influència i la dependència dels esquemes d’autoritat del règim: la por, el capellà, la caritat, la moral i el replegament als espais tradicionals i familiars.

L’àmplia presència d’ambient religiós a la ciutat, en tots els àmbits, suposo que és deguda a una suma de diferents factors: d’una banda pot ser un efecte directe de contrarestar el *mal* que havia fet l’ideari republicà en fer la ciutat roja i descreguda; de l’altra per la mateixa situació en què la guerra deixa

a la ciutat, destrossada, empobrida, amb importants necessitats de subsistència, un escenari propici per a exercir la caritat cristiana, feina que s'allarga en el temps amb les necessitats derivades de l'arribada de població i de la manca d'acció de les institucions; també hi devia influenciar el caràcter que impregna el bisbe del Pino que exerceix una tasca directa i contundent durant vint anys.

Hi té a veure també, sens dubte, el fet que la ciutat es mantingués, tot i l'evolució demogràfica i econòmica, amb una estructura preindustrial; que l'església es mantingués en un lloc preeminent, tant en la implantació del nacional sindicalisme, com en els moments de la innovació del paper de l'església. I, cal tenir-ho en compte, el substrat existent a la ciutat. L'església ja d'abans de la guerra era un estament religiós força vertebrat, organitzat, amb equipaments propis, grups civils de suport, que ja practicava l'evangelització i la caritat, en una societat agrària i—excepte les classes terratinents i benestants—amb recursos sempre escassos.³³⁰

No es pot saber si la gran quantitat de persones que emplenaven les esglésies, i el seguiment massiu dels actes religiosos, com mostren les

³²⁹ M'hi he referit més amunt, el Tarragó era l'encarregat durant tota la Dictadura d'exercir la censura, amb rigor, a la ciutat.

³³⁰ La implantació de l'església catòlica a Lleida ciutat i a les comarques que l'envolten era ja important a l'època prebèl·lica. Jaume Barrull, a *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, L'Avenç, Barcelona, 1996 p. 129-131, constata que, ja als anys trenta, l'entramat organitzatiu de l'església en aquestes terres era molt més important que qualsevol altra organització de caràcter ideològic, com podia ser l'Administració pública, per exemple. L'historiador constata que a la capital hi ha, d'acord amb el cens de 1930, un capellà per cada 367 habitants, 9 parròquies, 7 convents de religiosos, del qual un era Seminari, i 14 convents de religioses. A més, l'església comptava ja amb associacions civils de foment de l'esperit catòlic. “*En termes generals, l'associacionisme catòlic lleidatà té per aquests anys una forta tendència cap al tradicionalisme organitzatiu: associacions de caritat, conferències de Sant Vicenç de Paül, Dijous Eucarístic, confraries i arxiconfraries, etc. Experimenta en aquests anys de contraposició i d'enfrontament amb altres sectors organitzats de la societat una reorientació de l'associacionisme catòlic cap a nous plantejaments: lligues parroquials de perseverança, organització catequista, estudiants catòlics i sobretot la naixent Acció Catòlica, malgrat que estigués molt lligada encara a les velles organitzacions i en una bona part la seva activitat es limités a l'organització d'actes d'afirmació catòlica: dia de la premsa catòlica, homenatge al Sant pare, jornades eucarístiques, etc. principalment a Lleida.*” Entre aquestes associacions eren importants l'Acció Social Popular i la Federació de Joves Cristians de Catalunya, constituïda aquesta a Lleida el 1931. Tanmateix, fruit de l'esperit laic de la República sembla que en els anys previs a la guerra havien desaparegut del carrer les manifestacions catòliques, com ara el Corpus, relegades a l'interior de les esglésies i catedrals. Una circumstància aquesta que canviarà de manera radical amb l'arribada al poder del nou règim que posa la nova Espanya que vol construir sota la tutela, direcció i control, real i simbòlic, dels representants i garants locals del dogma catòlic.

fotografies de l'època, eren el reflex d'una creença cega, una acció dramàtica, en el sentit habermasià, racional a causa dels antecedents viscuts per la pròpia ciutat i el control exhaustiu que les autoritats exercien sobre els ciutadans, un posicionament racional per gaudir de privilegis en l'àmbit social o polític o una barreja de totes plegades.³³¹

Mossèn Gené denuncia l'ús pervers que es fa de la pràctica religiosa, com un mèrit que s'ha de tenir en compte, en un article titulat expressivament: “¿Es un negocio ser católico?”

*“Más de un político ha levantado su pedestal al amparo del catolicismo y sirviéndose en ocasiones de él. Hay profesores que obtuvieron la cátedra más que por valía por ser de comunión diaria. No sería difícil citar cuatro, y quién dice cuatro dice ocho, que alcanzaron determinado cargo público, empleo, plaza, gracias a los informes de alguien que acreditó tratarse de persona muy piadosa. Sin ir muy lejos, ocurre todos los días que personas y más personas acuden al sacerdote en demanda de una influencia, de un espaldarazo, al objeto de conseguir determinada situación de ventaja. El motivo que alegan es siempre el mismo “Padre, nosotros somos cristianos, asistimos a misa. Mi hijo viene al catecismo”*³³²

L'esquema del règim propicia aquest ambient i la utilització racional del ser practicant i de missa diària ja des del començament. Anar a missa, *no fa cap mal*, en la mentalitat de l'època i no anar-hi, en una societat controlada, podia comportar – o es creia que podia comportar- problemes diversos.³³³

³³¹ Sobre aquest posicionament racional reflexiona mossèn Salvador Gené, en una sèrie d'articles publicats a *Acento*, diari d'Acció Catòlica, del qual n'era el director: “ *En Lérida necesitamos estadística religiosa (..) se me dirá que los templos parroquiales los domingos están casi siempre a tope. Que son muchos que cumplen con el precepto en las iglesias de los religiosos (...) hace falta constatar el número de los observantes*” *Acento*, nº 33, 15 de junio de 1958. Mossèn Gené proposa uns indicadors per mesurar-ho: « *Cantidad total de los que cumplen, distribución por sexos y edades, aumento y disminución en las distintas estaciones y comarcas, causas... etc.* » Alhora, Gené fa referència als grups d'interessos distints entre els diferents grups de l'església, a causa de la Guerra Civil, un passat encara present: “ *El pasado ejerce todavía un peso e influencia poderosa. Pero podemos superar todo esto y lo demás y al decir lo demás entenderemos criterios distintos, orientaciones dispares y opiniones desiguales (...) Arrinconemos ya tanta bandera u estandarte, que siempre huele a capillismo y agrupémonos todos bajo la bandera común del apostolado organizado y colectivo.*” El mateix diari, un mes després, publica un informe de la HOAC en el qual es recullen “*unas cifras alarmantes*”. D'una enquesta feta a 15.491 obrers de totes les especialitats i de diferents edats dona com a xifra 13.857 que es manifesten anticlericals, (un 89'6%) i un 54'7% manifesten que no tenen cap interès, ni els preocupa, la religió. *Acento*, nº. 35, 15 de juliol de 1958.

³³² *Acento*, nº 34, 30 de junio de 1958.

³³³ Rebre la caritat de l'església comportava de manera ineludible anar a missa. Poder-se casar comportava obligatòriament haver anat a *oir missa* el dia abans i a confessar-se, en especial i sense excusa les dones. Els homes, més difícils de manejar en ocasions s'ho podien saltar. (Testimoni de F.S.) Dic el dia abans perquè sobretot en la classe pagesa, els casaments es feien de matinada i a vegades era complex organitzar una missa sencera. F.S. casat al 1951, en aquest sentit explica que com que coneixien

L'historiador Josep Lladonosa apunta que entre el poder polític i l'eclésiàstic hi havia ja des del primer moment una unanimitat absoluta.³³⁴ A Lleida, l'església i les institucions compartien objectius, i l'acció de la primera era reforçada per la imatge catòlica que visibilitzaven la resta d'institucions. En aquesta acció els bisbes hi van tenir un paper important. Si més no el de Lleida. No només les característiques de les persones marquen els efectes de les accions que fan sinó també el període de temps que les exerceixen i els mitjans que tenen per exercir-les. És generalment mantingut que la petjada que deixa els vint anys de domini del bisbe del Pino és decisiva. Don Aurelio del Pino Gómez arriba a la ciutat el 1947 i se'n va al 1967. Just aquest any hi ha a Lleida com a espais de culte la catedral, 22 esglésies parroquials, 6 esglésies que no són parròquies, 2 oratoris, 2 ermites i 20 convents, alguns dels quals funcionaven també com a centres escolars. Cal afegir-hi encara el Seminari i la Casa d'Exercicis Espirituals.

L'obra d'impregnació ideològica del bisbe del Pino va més enllà de l'edificació religiosa que va potenciar. Arriba a Lleida acabat d'investir bisbe a Segòvia i se l'espera amb els carrers engalanats i amb una multitud d'arcs de triomf.³³⁵ La seua arribada constitueix la primera desfilada -de les moltes que vindran en els seus vint anys de mandat- que fa des de l'estació a la catedral, per tot el carrer Major precedint el seguici d'autoritats civils i militars. És retratat

el capellà, van aconseguir casar-se sense anar a missa, però li van prometre que quan tornessin del viatge de noces- a Barcelona- la primera cosa que farien seria anar-hi, i així ho van fer. Explica també els conflictes que en matèria d'ajudes econòmiques oficials va tenir el seu pare, anticapellans convençut, per no anar els diumenges a missa a la parròquia de la partida de l'horta on vivien. Per evitar mals futurs a les seues filles F.S. no tenia inconvenient que anessin a missa els diumenges perquè *de tota manera no fa cap mal i era millor estar-hi bé.*

³³⁴ J. Lladonosa, op. cit. p. "A Lleida, la Falange i l'església, com a la resta de l'Estat espanyol, aviat arribaren a identificar-se, no diré totalment (hi hagué excepcions) però oficialment sí que es compenetraren i la col·laboració apareix a tots els nivells.(...) Els sindicats verticals, el Frente de Juventudes, els col·legis menors, l'Auxilio Social, Educación y Descanso, la Sección Femenina, tenien els seus consiliaris i assessors religiosos. L'Acció Catòlica, l'Adoració Nocturna, les Congregacions Marianes, les Joventuts Claretianes estaven formades per joves i homes que en llur majoria eren militants o adherits al Movimiento. Les revistes Tarea, de Sindicats, Ciudad, del grup Caliu, Forja, d'Acció Catòlica i Sigueme, de les Congregacions Marianes, al marge d'algunes valuoses col·laboracions, en llengua castellana no cal dir, però de signe literari i cultural, estaven totalment identificats políticament i religiosa amb la ideologia de FET i de las JONS. No hi havia problema ni amb els capellans, ni amb els frares conventuals com tampoc amb els ordes religiosos dedicats a l'ensenyament: germans maristes, monges del Pare Coll, del Mater Salvatoris, etc. Unanimitat absoluta."

³³⁵ Jaume Barallat, *L'església sota el franquisme, 1938-1968*, Virgili i Pagès, Lleida, 1994, p. 64-70

com una persona molt influent en els cercles propers a Franco³³⁶ cosa per la qual es deia que aconseguia allà on ningú podia finançament i autorització per a les actuacions que volia fer.³³⁷

D'estil paternalista, enfrontat des de l'inici amb altres branques religioses com els jesuïtes de les congregacions marianes que també exercien el seu apostolat a la ciutat, i amb els grups més liberals que sorgiran més tard, es va mantenir ancorat en el passat encara després del Concili Vaticà II i combatent amb totes les actituds de dins i fora de l'església que no fossin de l'escola catòlica tradicional.³³⁸ El seu estil i el seu poder marcarà una societat amb una pàtina d'estil catòlic i apostòlic i farà aparèixer persones com ell molt influents, com el Pare Lujan, famós per l'estil de la caritat que exercia, i pel seu programa a la ràdio, *A la verdad por la caridad*, d'una àmplia audiència.³³⁹

Barallat assenyala el període 1947-1957 com la de màxima influència del bisbe i del seu estil nacional catolicista d'identificació d'església i franquisme.³⁴⁰ Les activitats més rellevants que va fer en aquests anys depassen el camp estrictament religiós i s'expandeixen cap als àmbits des d'on pogués exercir una influència propagandista sobre la ciutadania. Així es decanta preferentment cap a l'àmbit educatiu, associatiu i dels mitjans de comunicació. Especialment en aquest àmbit, com *Ràdio Popular* i el *Diario de Lérida* és sabut que va ser

³³⁶ En aquest sentit una de les llegendes negres sobre el bisbe era que havia estat el confessor particular de Doña Carmen Polo de Franco.

³³⁷ En aquest sentit, J. R. explica que Radio Popular de Lérida, emissora gestada pel bisbe, lligada a Acció Catòlica, a la dècada dels seixanta encara no tenia els permisos oficials per emetre que el bisbe ja l'havia inaugurat i començava a funcionar.

³³⁸ En aquest sentit, el seu enfrontament amb la Congregació Mariana pel grau d'obertura que sobretot els pares Arís i Gabernet començaven a donar a grups de joves que educaven i culturalitzaven amb un estil diferent de la caritat del bisbe, va fer que el pare J. Gabernet hagués de deixar, expulsat, la ciutat. El Pare Gabernet, va ser un líder carismàtic de les Congregacions Marianes dels anys cinquanta seixanta i mestre d'una part no petita de les elits intel·lectuals que es vertebren a la vora d'aquestes congregacions.

³³⁹ El Pare Lujan és una persona recordada per totes les persones entrevistades sense excepció. Venerat pels uns i discutit pels altres, sembla que mantenia una doble moral, comú a tot el règim, entre la seua actuació i el que predicava. La seua vida, obra i discursos, des de l'òptica de l'enaltiment del personatge, es poden resseguir a Melani d'Urgell (ed.) *A la verdad por la caridad, Padre Luján. Su vida y su obra*. Lleida, 1998.

³⁴⁰ J. Barallat, op. cit. p. 65-66

favors personals del ministre Fraga Iribarne per ajudar a mantenir la seua obra propagandística i la seua popularitat.³⁴¹

Destaco de les activitats potenciades pel bisbe, la creació de l'Associació *Catòlica Nacional de Propagandistes de Lleida*, fundada per ell mateix l'any 1949, amb seu social a la capella de Sant Jaume. Els seus objectius eren “la defensa dels valors humans i cristians a la societat” això “dins el pluralisme dels seus membres i la llibertat de cada qual en les seves opcions polítiques” En la dècada dels cinquanta-seixanta, en formaven part, l'alcalde Miquel Montaña, que va ser nomenat alcalde per la seua pertinença a aquesta associació, i persones influents de la vida política i sòcio econòmica de la ciutat: “el doctor Cava Comabella, el dentista Luís Alonso d'Olarte, el doctor Díaz Prieto, Ramón Anadon, Emili Reimat, Paco Rabasa, Salvador Servat...”³⁴²

³⁴¹ *Casa Diocesana d'Exercicis*, inaugurada l'any 1954. El balanç que se'n fa tretze anys més tard dona unes xifres de 30.000 persones que hi havia fet els famosos *Cursillos de Cristiandad* que la premsa de l'època recull a bastament. J. Barallat, op. cit. p. 66. *El col·legi Episcopal*, del quan en parlo en el capítol dedicat a l'ensenyament. *Radio Popular* s'havia començat a gestar al gener de 1960, amb la constitució d'un *Patronato de la Emisora Diocesana*, que depenia del *Secretariado de Cine, Radio y Televisión de Acción Católica* (*Ciudad*, volum XII, enero de 1960). Va ser inaugurada l'1 de novembre de 1960, i sembla que al 1971 tenia un radi d'influència de 500.000 persones. És possible que el bisbe del Pino, tal vegada en uns moments que la seua influència començava a ser obertament qüestionada per grups de dins de l'església mateix, pensés que li calia tenir un mitjà de difusió propi de l'abast d'un periòdic de notícies generals de publicació diària, que arribés tant a les persones de lletra com a les que no, i en especial les persones que tenien, tot i l'autoritat del pare, una influència efectiva en la formació de la família: les dones. La radio, en absència de la televisió que no arriba fins a mitjans dels seixanta, era el millor mitjà per fer-ho. Així ho reconeixia un informe publicat per *Labor* al gener de 1954 (nº10.13 de enero) « *La radio constituye el alimento espiritual de millares de personas y en muchos casos el único. Las amas de casa forman un nucleo amplísimo en extensión e intensidad de asiduas radiooyentes.(...) La vía de penetración radiofónica es de suyo la más eficaz. (...) La presencia oral es una fuerte excitación que arrastra sensiblemente a escuchar (mas que a oír) minimizando el esfuerzo de comprensión y ampliando la receptividad individual...* » El *Diario de Lérida*, aparegut al 1966 ve d'alguna manera a competir amb el diari oficial del Movimiento *La Mañana*. J. Barallat op. cit. p. 66, anota que el diari, com la ràdio, havien estat favors personals de l'Estat al bisbe, en aquest cas sembla que l'ajuda li havia arribat directament de l'aleshores ministre d'Informació i Turisme, Manuel Fraga, de la mà del qual era la *Llei de premsa* de 1966 sota la cobertura de la qual apareix el periòdic. Sota el mandat del bisbe hi ha una revifada important de la *Academia Mariana*. La Pontificia y Real Acadèmia Bibliogràfic-Mariana era una institució cultural-religiosa de llarga tradició a la ciutat, en la qual havien col·laborat els membres locals de la Renaixença. Havia estat malmesa durant la Guerra Civil, però es va impulsar amb força amb el suport del bisbe. J.Barallat, op. cit. informa que el bisbe aconsegueix que Roma l'autoritzeu posar la Verge de l'Acadèmia com a patrona de Lleida. Els certàmens anuals amplien el seu ressò durant el mandat del bisbe amb llargues processons pels carrers del nucli de la ciutat. *La Escuela de Aprendizaje Nuestra Señora de la Academia*, va ser creada pel bisbe el 1953, va adreçada als fills dels treballadors i és gratuïta. Jaume Barallat comenta que era infreqüent en aquells temps que es poguessin disposar de subvencions per fer gratuït un ensenyament. El bisbe, però, ho aconseguí.

³⁴² Josep Varela, *Converses amb sis alcaldes de Lleida*, Pegès editors, Lleida, 1993, p. 128-129

Dins el binomi catolicisme i acció social que propugnaven, des d'aquesta Associació s'impulsa el Patronato Diocesano del Hogar, la Asociación Leridana de Filmología San Juan Bosco, organitzada per l'Asociación Católica Nacional de Propagandistas,³⁴³ la Asociación Deontológica de Lleida, la revista *Acento*³⁴⁴, el TOAR³⁴⁵, *Radio Popular de Lérida*, *Fides Ilerdense*, el Centre Socials dels Magraners i el *Diario de Lérida*.³⁴⁶

Tot plegat mostra la influència que té i la vinculació, per via de les associacions civils de suport, entre el poder eclesiàstic, el polític, el cultural i l'econòmic, en una època de seguretats absolutes i de Dictadura. Les accions del bisbe passen per ser el paradigma de la forta aliança entre el poder espiritual i el poder franquista,

“...l'església del Dr. Del Pino va funcionar com la legitimació per excel·lència de les institucions socials franquistes a Lleida, amb una projecció forta, fins i tot a Espanya.”³⁴⁷

A totes aquestes activitats i a l'exercici directe del seu apostolat en barris i partides, cal afegir-hi la dimensió del control social que exerceix a partir de les seues particulars croades radiofòniques i des de la prèdica litúrgica per

³⁴³ En els Estatuts d'aquesta associació s'argumenten els motius de la fundació d'aquesta manera : « *La Asociación Católica Nacional de Propagandistas, haciéndose eco de la transcendencia que tiene para la vida católica (...) dotar a nuestra ciudad de locales de esparcimiento en donde se desarrollen espectáculos de todo orden dentro de la más sana moral católica y al propio tiempo de un nivel educativo mínimo, como es el friviente deseo de nuestro Excmo. Y Rvdmo. Sr. Obispo, (...) promoverá la creación o establecimiento de salas de espectáculos de su peculiar idiosincrasia (...) La seu de l'associació filmològica serà l'Academia Mariana, i preveu que funcioni amb socis, numeraris i protectors, per mitjà de la donació dels quals poder dur a terme els seus objectius, ja que es presenta com una obra d'apostolat social.*

³⁴⁴ *Acento* apareix el 23 de febrer de 1957. L'editorial diu “*Queremos un pensar y hacer pensar, un hablar y dialogar en que la nota primera, la esdrújula, sea de acento cristiano y católico, sobre todos los aspectos de la vida que han de ir perfilándose bajo nuestra orientación. Ancha ambición espiritual en el estrecho formato material –siempre es breve la materia al lado del vuelo del espíritu- que no ha de ser de una nuestra sinó de la vuestra porque para vosotros sale de nuestras manos con el fin que, pensando nos ayudéis a pensar, y hablando nos ayudéis a hablar- en cristiana camaradería y buena voluntad (...) Nosotros queremos enfocar sobre lo mucho sano y limpio que aún queda, destacando los valores eternos y denunciando los falsos, en una labor en donde la ancha estridencia, al susurro pesimista y vencido o la tímida complicidad del silencio salga al paso de la verdad cristiana, alumbrando y filtrándose en todos los problemas y aconteceres nuestros.*”

³⁴⁵ Grup de teatre creat per Josep Olòndriz, professor dels Cursillos de Cristiandad i persona lligada al món del teatre, derivat del grup OAR dels Joves d'acció catòlica. Hi ha una àmplia referència a les activitats d'aquest grup a Emili Reimat i Enric Castells, *Història del TOAR, 1956-1981, vint-i-cins anys de teatre a Lleida*. Ajuntament de Lleida, 1991

³⁴⁶ Aquestes dos darreres associacions són aportades pel testimoni de l'exalcalde Miquel Montaña J. Varela, op. cit. p.67.

mantenir la moral pública, contra els renecs, contra els balls, i els atacs a la moral que tenien una repercussió real en les àmplies franges de població que l'escoltaven.³⁴⁸

Tota aquesta influència imprimeix un to particular a les activitats de la ciutat. Una de les coses que més crida l'atenció de la lectura dels periòdics, revistes i fulletons de l'època és el de la religiositat en què està impregnada. No és pas per casualitat: en els mitjans comunicació escrits, per exemple, de les 155 capçaleres de publicacions periòdiques diverses, que he trobat 49 són editades per organitzacions de caràcter religiós: Acció Catòlica, Congregacions Marianes, Bisbat o parròquies, una part no petita de les quals van adreçades al jovent.

A aquest 42'6% de publicacions d'objectius explícitament doctrinals i confessionals, cal afegir encara l'important domini de la mateixa temàtica en l'edició bibliogràfica local. He pogut localitzar 1.165 llibres publicats en editorials de Lleida des de 1936 fins al 1975.³⁴⁹ L'anàlisi temàtica d'aquests llibres, mostra que hi ha 122 llibres de temes d'història, la majoria d'ells relacionats amb temàtica religiosa; 10 edicions de reculls de gojos, 40 d'art una bona part dels quals es refereixen a l'estudi d'aspectes concrets d'esglésies, parròquies i convents en algun moment de la història, i 19 corresponen a etnologia i folklore, en una línia semblant. En un segon grup, 85 llibres escrits sobre temes de recerca històrica, dels quals 35 són de temàtica religiosa. Hi ha, a més l'edició de 4 sermons, 1 catecisme, 5 edicions del contingut dels Cursillos de

³⁴⁷ J. Barallat, op. cit. p. 72

³⁴⁸ J. Barallat, op. cit. p. 75 : « *Respecte a la incidència i pes que les campanyes esmentades arribaven a tenir sobre una gran massa de població, creiem que va ser més gran de la que pot aparentar. I no solament a causa de la censura franquista, que reforçava amb gran persuasió el compliment de la normativa eclesiàstica en bastants casos, sinó també per l'altra persuasió (aquesta interna i sovint inconscient) que es donava a l'interior de les consciències i que, encara que ben difícil de quantificar, va ser ben real.* »

³⁴⁹ Els distingeixo en tres grups: un primer, de 580 llibres, que corresponen a les publicacions del Instituto de Estudios Ilerdenses; un segon que agrupa els 558 títols que he trobat esparsos en diferents bases bibliogràfiques, de diferents autors i editors, i el tercer que correspon a les edicions de la Càtedra Samuel Gili i Gaya, inaugurada al 1967 en el si del Instituto, aquesta càtedra edita 25 llibres fins al 1975 i 12 al 1976, aquests dotze per dépassar els límits d'aquest treball, no estan comptabilitzats en la xifra total.

Cristiandad, i 1 de nades. Dels 25 llibres editats del 1968 al 1975³⁵⁰, en llengua catalana i ja fora de la influència del bisbe del Pino, n'hi ha 7 que són reculls de gojos, tots ells fets per mossèn Antoni Parramon Doll, capellà vitalici de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, des de la seua fundació, i 10 més que eren de temàtica explícitament religiosa, mariana sobretot. Encara, se n'editen una dotzena més de llibres l'any 76, un és un recull de gojos, i 4 tenen a veure amb miracles, monestirs i vides de sants.

Aquest esperit de profunda cristiandad –si més no oficial- és present també, sobretot en l'etapa del bisbe del Pino, en els mitjans de comunicació que no eren editats directament per l'església, però sobre els quals sí que exercia un control, sinó directe sí indirecte. L'església era el gran poder, i a tothom li calia estar-hi bé. Il·lusto succintament això que dic amb els exemples de dos casos paradigmàtics d'agències si no visiblement contràries, no afins del tot al règim. Una revista, *Labor* (1953-1956) que passa per ser la publicació més avançada de l'època, i que apareix dins del període de més influència del bisbat i una acadèmia, *l'Aliança Francesa*, des d'on s'exerciria un tipus d'antifranquisme de tipus formatiu i d'alta cultura, dirigida per qui anys després havia de ser el primer socialista regidor de cultura de la democràcia.

Una lectura minuciosa del contingut de *Labor* mostra un pes molt important de l'ortodòxia del moment, tant del *Movimiento*, com, i sobretot, de l'església. Recullo tres indicadors: la cobertura de notícies referents a l'àmbit catòlic; la tipologia de personatges que s'entrevista en la secció *Ante ustedes*, i els reportatges que dedica a la temàtica religiosa.

S'hi constata que hi ha una presència important de religiosos i afins, en la nòmina de persones entrevistades com a importants, a la secció esmentada.

³⁵⁰ Aquesta quantitat correspon a l'edició de la Càtedra Samuel Gili y Gaya, filial de l'Institut de Estudios Ilerdenses. Tot el que fa referència a la Càtedra es pot seguir a Dolors Sistac i Sanvicén i Dolors Mila i Mallafre, *Samuel Gili y Gaya, Notes per a una biobibliografia 1892-1976. Amb un resum de la Càtedra de Cultura Samuel Gili y Gaya*. Publicacions del Instituto de Estudios Ilerdenses, Lleida, 1976. El recull de l'edició bibliogràfica completa en aquest període és a les pàgines 91-93.

En trio a tall de mostra alguns exemples: el Pare Luján³⁵¹ el reverendo S. Sebastián Pau, capellà de la parròquia de Sant Martí que aleshores es plantejava construir un temple més gran ja que “*en medio siglo la parróquia ha pasado de 500 feligreses a 12.000 y prosigue su ritmo progresivo*”,³⁵² D. Luís Morales, pregoner dels actes de la Santa Misión,³⁵³ D. Ramon Borràs Vilaplana, tallista de elements religiosos.³⁵⁴, el hermano Adolfo, marista, fundació de l'Associació d'exalumnes maristas,³⁵⁵ i el padre Jose María, jesuïta.³⁵⁶

S'hi afegeix que el dia primer de maig de 1954, s'incorpora a la revista la secció *Monte Tabor*, de caràcter religiós dins l'hortodòxia del moment,

“*iniciamos bajo la advocación de Jesús transfigurado, un apartado de contenido religioso (...) Sin gazmoñerías, pretendemos dar a conocer todas aquellas noticias y comentarios que se crean de interés suficiente y general para todo hombre.*”

Labor, molt més que ho farà *Ciudad*,³⁵⁷ informa puntualment de les activitats de l'església, onomàstiques de *nuestro amadísimo prelado*, activitats públiques d'aquest, conferències dels consiliaris d'Acció Catòlica, de les festivitats religioses de la ciutat, fet que mostren en definitiva el tipus d'activitats acceptades i no censurades que imprimeixen un l'estil de la cultura oficial del moment que continua impregnant la societat d'una comunió oficial amb símbols, imatges, temàtiques i continguts molt determinats. Per aquesta revista tenim notícia del *Concurso de Belenes y villancicos del Aspirantado de la Juventut de Acción Católica*,³⁵⁸ que els premis que s'atorguen en la primera

³⁵¹ *Labor*, nº 4, 2 de diciembre de 1953

³⁵² *Labor*, nº.14, 10 febrero de 1954

³⁵³ *Labor*, nº. 17, 3marzo 1954,

³⁵⁴ *Labor*, nº. 18, 10 marzo 1954,

³⁵⁵ *Labor*, nº. 33, 3 julio de 1954.

³⁵⁶ *Labor*, nº. 66, 10 febrero de 1955.

³⁵⁷ *Ciudad*, 1949-1979, és la revista portaveu de les elits autòctones que combinen poder polític, econòmic i polític. Passa per ser la revista opositora de *Labor* per les característiques de les persones que la dirigeixen i el seu grau de conservadorisme. *Ciudad* era una revista oficial, amb suport de les institucions, *Labor* era tolerada i de capital privat. Tal vegada el fet que la primera no fos perillosa i que el seu contingut fos molt clarament adreçat a les coses locals, especialment de caràcter divulgatiu i cultural li evita d'haver d'entrar en els actes públics del Movimiento o de l'Església, aspectes aquests que ja eren tractats profusament a *La Mañana*, el diari oficial del Movimiento.

³⁵⁸ *Labor*, nº 9, 6 enero de 1954.

Exposición Internacional, organitzada per la Obra Sindical Artesania, van ser per als treballs següents;

“...medalla de plata, diploma de honor y premio del Ministro Subsecretario de la Presidencia del Gobierno, de 2.500 pesetas por la talla de su “Cristo de la paz”... en la que la figura de Cristo aparece en actitud implorante, un brazo descolgado de la Cruz y adornado por simbolismos de bella plasticidad. El premio de 2.500 pesetas se le atorgó por un medallón que tiene esculpida la efigie de Cristo y la cadena de eslabones cortados de una misma pieza de madera; (...) otro premio, medalla de bronce, diploma y mil pesetas por su Virgen policromada con delicioso gusto.” ³⁵⁹

Informa detalladament dels actes del calendari litúrgic i de les professons i activitats d'exaltació Mariana. Entre aquests cal destacar la cobertura diària dels actes de la Santa Misión, al febrer de 1954, que van constituir una veritable mostra de la religiositat de la ciutat sencera,³⁶⁰ i durant la qual es va instal·lar a la Seu Vella una enorme creu il·luminada que es veia des de lluny i que va cremar nit i dia durant les dos setmanes que van durar els actes.³⁶¹

El 10 de març de 1954, publica encara el detall dels aparadors que es van engalanar en homenatge als dies de la Santa Misión. I al 1955 informa de la campanya de la cultura duta a terme, des de les ones de Radio Lérida, ràdio

³⁵⁹ Labor, nº. 10, 13 enero de 1954.

³⁶⁰ En portada una foto del carrer ple de gom a gom: “...una multitud imponente de fieles se apretó a lo largo de la Avenida del Caudillo para testimoniar el acendrado espíritu de catolicidad de Lérida y su amor y obediencia al prelado.” La descripció de l'acte d'obertura dóna la dimensió de la seua magnitud i de l'aparell de propaganda. Labor, nº 16. 24 de febrero 1954 :« Santa Misión en Lérida » : “Santa Misión en Lérida, del 3 al 14 de marzo de 1954. Acto de apertura al atardecer, en la plaza de España. Llegarán 43 misioneros en su mayoría padres jesuitas, y serán recibidos por el clero y autoridades en la Avenida de Blondel, a la salida del puente. Con anterioridad una procesión habrá recorrido la plaza de la Catedral, calle Mayor, plaza de la Paeria y plaza de España, donde se cantará el canto “Llamada a la misión”. Seguidamente los PP misioneros subirán al estrado y el señor Obispo les dará a besar el lignum crucis. Se procederá a la lectura del documento de apertura de la Santa Misión y el alcalde en nombre de la ciudad dará la bienvenida a los PP misioneros. La procesión se pondrá en marcha camino de la iglesia catedralicia de San Lorenzo. Los tres primeros días se consagrarán a los niños organizándose varias emisiones infantiles. Para la mayor difusión de la Santa Misión, se lanzarán millares de octavillas por el aire desde avionetas cedidas gentilmente por el Real Aereo Club de Lérida para dicho fin. Se han impreso miles de sobres de distintos colores que clasifican las varias categorías de pobreza de las familias humildes que serán socorridas por cuantos muestren voluntad en hacerlo personalmente. En lo alto de la torres de la Seo Vieja se procede actualmente a levantar una cruz de doce metros de altura que será iluminada por ambas caras permitiendo se divise a gran distancia. En la misma torre se situará un letrero iluminado de grandes dimensiones diciendo Santa Misión. Se ha ideado un concurso de escaparates para que las entidades comerciales, con sus medios de propaganda, contribuyan a extender el clima de religiosidad emocional tan conveniente a la Santa Misión. Igualmente se estudia la construcción en serie de cruces de madera dispuestas con casquillos de seis lámparas que podran ser adquiridas al precio de 30 pesetas al objeto de que el vecindario de la ciudad pueda iluminar sus balcones y ventanas.»

de la qual depenia, i que va adreçada tot just a millorar el llenguatge i evitar els renecs en públic.³⁶²

Aquest to de ciutat catòlica que s'impregna als carrers i totes les activitats de caràcter oficial, en els diversos àmbits, sembla que és visible fins i tot per les persones que hi són de visita. Al març de 1955, Lily Faure, formada en la Universitat de Lovaina s'està a la ciutat amb motiu de participar en un concert. En ser preguntada pel periodista de *Labor* -*qué impresión se lleva de Lérida?* La resposta és:

-Magnífica. Una mañana presencié una boda en San Lorenzo (...) Es una reliquia aquel templo. Y luego las calles, con sus nombres de santos..."

El segon exemple és el cas de la inauguració de l'Aliança Francesa relatat pel seu director i propietari Jaume Magre³⁶³, Com *Labor*, tampoc l'Alliance Francesa és sospitosa de reaccionarisme ni tenia –per història personal dels seus fundadors- gaire simpatia pel franquisme.³⁶⁴ Tanmateix, per inaugurar i mantenir l'acadèmia, que era el mitjà de subsistència de la família, va haver de col·laborar amb les elits locals ja instal·lades i d'adaptar-se a les pràctiques socialment ortodoxes i seguir-les. Malgrat tot, segons el seu propi

³⁶¹ *Labor*, nº 18, 10 marzo de 1954 : « ...los leridanos han visto la cruz de día y de noche... »

³⁶² *Radio Lérida y sus emisiones*, , *Labor*, 10 febrer de 1955 : « Campaña de la cultura » : “El artículo 567 del código penal dispone: “Serán castigados con las penas de uno a diez días de arresto menor y multa superior a 250 pesetas e inferior a 1.000 los que profieran blasfemias por medio de palabras que no produzcan grave escándalo público.” Esto es lo que dice el código penal, lo que dice y piensa la iglesia se encuentra aménamente expuesto en la nueva emisión “Albores de juventud” que, bajo los auspicios de Acción Católica, aparece todos los sábados a las 9.45 de la noche en la antena de Radio Lérida. Cuida de su preparación y presentación el reverendo Salvador González Tejedor, beneficiario de esta Santa Iglesia Catedral y profesor del Seminario Diocesano, con la colaboración de un grupo entusiasta de militantes de Acción Católica y el cuadro de locutores de la emisora. Con “Albores de Juventut” la Campaña de Cultura que abraza, entre otros fines, una activísima campaña antiblasfemia, ha encontrado en Radio Lérida el franco acogimiento que otorga siempre a toda noble empresa y la valiosa ayuda de los medios de comunicación.»

³⁶³ Josep Varela, *Converses a Lleida*, Virgili & Pagès, Lleida, 1998, entrevista a Jaume Magre i Servet, p. 113-132.

³⁶⁴ L'Aliança francesa va ser una mena de filial indirecta de l'Institut Francès a Lleida –n'hi havia una altra d'oficial i de dependència directa de l'Institut a Cervera creada pel propi Jaume Magre l'any 1946. Era una associació que tenia com a missió ensenyar i propagar la cultura francesa. La direcció global era francesa, lligada com l'Institut Francès al Ministeri d'Afers Exteriors francès, però a cada lloc hi havia un comitè de patronatge compost per gent de la ciutat on s'instal·lava. Sobre l'Aliança es pot consultar l'entrevista feta per Josep Varela a Jaume Magre (nota 355) i el llibre de Marta Pallarés & Frederic Vilà, *La petite Galerie (1968-1976). Una galeria d'art alternatiu a Lleida*, Espai i Temps, Universitat de Lleida, 1989. Jaume Magre era fill d'un diputat d'ERC, exiliat a Montpeller, en un tipus d'exili laic.

testimoni³⁶⁵ el bisbe del Pino es va negar el 19 de desembre de 1954, a assistir a la inauguració i beneir la nova acadèmia, tot i que estava prevista una exposició d'art sobre tema marià i l'acte estava organitzat en col·laboració amb el Cercle de Belles Arts.³⁶⁶

Tal cosa va comportar que el Comitè de Patronatge dimitís en ple i que hi hagués una davallada d'alumnes aquell primer curs, per por a les possibles represàlies de l'autoritat eclesiàstica. Sembla que es va demanar al governador que clausurés el local, cosa que no va succeir perquè l'Hernández Palmés –en aquell moment Delegado de Sindicatos- el va avalar com a element no perillós.

*“...Va demanar al governador Pagès que clausurés el local... la casualitat va fer, però, que aquest demanà informes a l'Antoni Hernández Palmés (l'historiador, membre de l'IEI) qui, en una actitud de cavaller extraordinària, va donar garanties de mi... (...) De tot això me'n vaig assabentar més tard llegint la fitxa de totes aquestes coses. Vàrem poder continuar, doncs..., anant amb molta cura! Teníem vint alumnes i fèiem actes sobre “la imatge religiosa als museus de França” per exemple.”*³⁶⁷

Aquest fet va determinar, no pas la feina de cara endins de l'acadèmia, però sí la de cara enfora, amb activitats que sobre el paper eren del tot ortodoxes, en col·laboració amb les associacions locals i del Movimiento, i que sota la cobertura de l'Institut Francès, i del M. Deffontaine, el director de la seu central a Barcelona, va poder desplegar una colla d'activitats al voltant de les quals va aglutinar sobretot les persones interessades per la innovació artística,

³⁶⁵ J. Varela, op. cit. p. 124-125.

³⁶⁶ *Labor*, que es fa ressò de l'oberta de l'acadèmia de francès no fa cap referència a aquest afer en anunciar la inauguració. En el núm. 57 de 18 de desembre de 1954 diu: « *Nos produce satisfacción la noticia de la creación en nuestra ciudad de una sección de la Alliance Francaise cuyas actividades van encaminadas a la difusión y perfeccionamiento de la lengua francesa. La inauguración será el domingo día 19 a cuyo acto han sido invitadas autoridades y demás personalidades. Pronunciará unas palabras de salutación el Secretario General de la Alliance en Catalunya, Mister Deffontaine, al que acompañarán Mr. Mettra, profesor de literatura del Instituto Francés y Mr. Henry Jaime, presidente de la Alliance en Barcelona. Seguidamente se celebrará el acto inaugural de la exposición con documentos de arte «La Virgen en el arte francés» que en colaboración con el Circulo de Bellas Artes, ha sido instalada en su sala de exposiciones. Esta será presentada y comentada por Mr. Mettra. Colaborará también en este acto el notable guitarrista D. José M. Sierra.* » Tampoc en diu res al cap d'uns dies que inserta una breu notícia sobre l'acte inaugural, encara que s'hi troba a faltar la referència a « *nuestro amantísimo prelado* » que acompanyava indefectiblement tots els actes d'aquest tipus. *Labor*, nº. 58, 25 de desembre de 1954. « *Se inaugura la delegación del Instituto Francés. Asistieron nuestras primeras autoridades, directores de centros de enseñanza y representantes de las entidades literarias y artísticas (...) el acto tuvo su continuación en el Circulo de Bellas Artes en cuya sala de exposiciones se inauguró una colección de reproducciones fotográficas de la iconografía mariana de templos y museos franceses.* »

en una sèrie d'activitats d'avantguarda per a l'estil de la societat del moment.³⁶⁸ Tanmateix, la cobertura exterior i el perfil de *monssieur* Magre va fer que fos reconegut en els circuits oficial, tant és així que les activitats de l'Aliança eren puntualment recollides per la revista *Ciudad*. L'ajuda d'Hernández Palmés il·lustra un punt que es repetirà sovint durant la Dictadura: l'aval entre persones que encara que situades en bàndols distints, compartien coneixences i, en certa manera, el fet de ser d'un mateix nivell social, intel·lectual en aquest cas.

El poder de l'església arriba a tots els espais, més enllà del circuit propi, l'ensenyament, la política, l'economia, l'associacionisme civil. L'Acció Catòlica actuava, per mitjà dels programes de ràdio, de la premsa i l'acció directa dels capellans i l'apostolat seglar en tots els barris i parròquies, per a les classes populars més necessitades. L'actuació dels seglars congregats i les pròpies congregacions marianes combinava la captació de nois i noies, sovint de casa acomodada i bona formació acadèmica amb les activitats de caritat.

El repàs de les notícies del període constaten aquest poder i l'ambient que impregna la ciutat. En els barris d'immigrants, calents de necessitats bàsiques, l'acció catòlica és immediata i els posa sota l'advocació d'algun sant.³⁶⁹ En els carrers de la ciutat, com a signe de modernitat i tradició alhora, es reinstauren les imatges religioses.³⁷⁰ En les perifèries d'horta i en les construccions de nuclis de nous habitatges, la primera obra que s'emprèn és la parròquia, feta sovint amb aportacions particulars, abans d'altres de primera necessitat com la llum o els camins.³⁷¹

³⁶⁷ J. Varela, op. cit. p. 125

³⁶⁸ *Labor*, nº. 63, 20 enero de 1955. Tal vegada per fer evident que l'Aliance no anava contra el bisbe, i per recuperar els alumnes espantats, al cap de dos mesos organitza « *Sobre el tema "El maravilloso sepulcro del faraon Tut-an-kamon" (L'Aliance) presentará el próximo lunes en el Aula Magna del Instituto de Estudios Ilerdenses, al prestigioso conferenciante reverendo P. Capart, S.J. Esta proyección será ilustrada con proyecciones en color.* »

³⁶⁹ Al barri marginal dels Magraners, per exemple, mancats de qualsevol servei de primera necessitat, un cop que s'aconsegueix fer un pou per treure-hi aigua, el capellà congregant que els visitava hi col·loca una Verge del Carme i els posa sota la protecció d'aquesta imatge.

³⁷⁰ Una de les primeres coses que es planteja fer la primera Associació de Comerciants que es constitueix, la del Carrer Major, a l'octubre de 1954, és reposar les imatges que presidien el carrer.

³⁷¹ Al novembre de 1954 és notícia que la Junta de la partida de Montserrat —una zona de segones residències per a gent benestant en una de les perifèries d'horta, estigui organitzant la construcció d'una parròquia, *Labor*, nº 51, 6 noviembre de 1954 « *Advocación montserratina* » « *Un día comentábamos desde estas mismas columnas la auténtica belleza del conjunto de torres y fincas veraniegas que se han*

A aquesta influència s'ha d'afegir encara, el paper dels canonges i beneficiats³⁷² i l'Associació de la Família Diocesana, associació reduïda i selecta—aprox. uns trenta membres— de sacerdots fundada el 1948, que va arribar a ser un grup poderós que va arribar a dominar els càrrecs més importants, seminari, consiliaris d'AC, direcció del *Diario de Lérida*,³⁷³ i arxiprestats.³⁷⁴

venido construyendo a lo largo de la carretera de Huesca (...) Los moradores de aquella incipiente barriada no han dejado la cosa detenida en este punto, notaban a faltar algo (...) han decidido crear un nucleo religioso que les cobije y las cosas están en marcha para que sean pronto realidad. (...) Aunque realidad ya empiezan a serlo, pero provisional. Están cedidos los terrenos para la capilla y se celebra la Santa Misa todos los días de precepto. Y se han puesto bajo la advocación de la Virgen de Montserrat. “ En trobem detalls més endavant a *Labor*, nº 53, 20 noviembre de 1954, sección *Ante Ustedes*, el doctor Francisco Miro, presidente de la Junta que ha de construir la iglesia en la partida Montserrat. “*Les movió el misionero, la última palabra la dijo el doctor Segura canónigo de la Santa Iglesia Catedral y párroco de San Lorenzo. Alentado por nuestro amadísimo prelado movió los resortes necesarios. Los señores Queralt Castellá cedieron los terrenos donde se ha de ubicar la iglesia. El arquitecto diocesano señor Clavera está terminando los planos. La cuestión monetaria: la payesía respondió a nuestro llamamiento, otro pico lo recogimos de un sorteo en una gran masa de colaboradores de nuestra obra. El alcalde nos ha prometido la ayuda del Ayuntamiento. También gestionamos la ayuda del Instituto del Paro, buscaremos padrinos para ir a Madrid a conseguir esta subvención*”. Encara un altre cas, d'uns mesos després, és el de la partida de Grenyana, on no hi ha escoles, ni connexió telefònica, ni llum, i en la qual els pagesos no només han de cedir una part dels seus trossos per ampliar els camins i permetre el pas dels tractors que comencen a aparèixer sinó que han de fer ells mateixos, a pic i pala, aquesta ampliació de camins, “*Alonso de Olarte, dentista ha sido diputado provincial y ahora es presidente por partida doble: de la Junta Parroquial de Reconstrucción de la ermita de Grenyana y de la Junta de Vecinos de aquella partida.(...) La primera página la construyó el cura párroco de San Juan, don Ramon Macarulla, (...) proyectos: convertir la mitjana en un bosque de chopos y árboles: dos piscinas para ambos sexos, aprovechando el agua de la fuente de la Virgen, que mana todo el día. Un edificio para colonias escolares de la catequesis diocesana, otro para la escuela parroquial que funciona provisionalmente en la sacristía. Decorar la ermita...(.) como se halla el alumbrado? Difícil de resolver, de momento hemos instalado un grupo electrógeno para el servicio de la ermita (...) el paso a nivel va por buen camino. Entre el Ayuntamiento y la Renfe se repartiran el medio millon de pesetas que constará la construcción del paso subterráneo.(...) Nos queda otro problema, la comunicación telefónica...*” *Labor*, nº 63, 29 enero de 1955.

³⁷² L'any 1966 esclata un conflicte molt important a les terres de Lleida entre la Unión Laical de Beneficiarios de la Catedral de Lérida i els colons que treballaven per a ells a les seues terres. El conflicte va ser molt important, hi van participar les Comissions Pageses, i va traspasar els límits del que era local, ja que el conflicte es va publicitar a l'emissora clandestina *La Pirenaica* sota la proclama que la Unión era «una de las diócesis con más tierras del mundo católico» i perquè quatre capellans de Lleida van publicar un llibre titulat *¿Concilio o rebeldía? Los latifundios clericales de Lleida* que va alçar molta polseguera. En el litigi, defensant les posicions dels beneficiaris de la catedral contra les dels pagesos hi trobem una persona prou coneguda que, tal vegada com a paradoxa, paral·lelament estava participant en l'elaboració del llibre *Lleida, problema i realitat*, Simeó Miquel, un advocat de prestigi. Els detalls d'aquest conflicte són explicats a Vicenç Ximenis, *Demòcrata i socialista. Memòries de setanta anys de lluita política apassionada*, Pagès editors, 1998, edició de Paquita Sanvicén, p. 143-146.

³⁷³ Mossèn Salvador Gené, que serà director d'*Acento* i de *Ràdio Popular* era d'aquesta família, i també ho devia ser el director de *Inquietud*, apareguda al febrer de 1954, òrgano de la Jefatura Provincial del Movimiento, que és canonge magistral de Lleida.

³⁷⁴ J. Barallat, op. cit. p. 124-155 dedica tot un ampli, detallat i documentat capítol a aquesta família.

*“Ambdós grups funcionen com taps enfront d’aquelles noves aspiracions de pluralisme i llibertat (la JOC, la HOAC, l’AC especialitzada, representants d’un tipus de religiositat més oberta i no tan seguidista, especialment després del Concili Vaticà II) que són com a les antípodes. La conseqüència clara serà la insatisfacció del clergat, la crispació dels grups contraris i, en conseqüència la seua radicalització en contra.”*³⁷⁵

Les activitats que recullen els mitjans de comunicació, obres de teatre, conferències del moment, també segueixen en general el mateix to ortodox que durarà pràcticament en exclusiva fins a la dècada dels seixanta.³⁷⁶ El to de religiositat que acompanya tots els actes que se celebren a la ciutat no acaba pas amb la marxa del bisbe del Pino i l’entrada del bisbe Ramon Malla Call, encara que és cert que hi ha una certa obertura, reflectida sobretot en el camp de l’oci i el lleure.

L’espai oficial és refractari als canvis, i just quan aquests comencen a evidenciar-se s’ha de fer més visible i afermar la seua influència. L’any 1969, es continuen fent amb la mateixa solemnitat les benediccions de les inauguracions de tot tipus d’activitats, social, cultural o econòmica que hi ha a la ciutat, les misses continuen sent una peça oficial fonamental, i es manté idèntic protocol i visibilització de l’aparell eclesiàstic en els actes del calendari litúrgic i festiu de la ciutat. El carrer continuarà sent l’espai visible de la connexió de les diferents autoritats a la vora de la confessionalitat de l’Estat com a símbol d’ordre i de pau social.³⁷⁷

³⁷⁵ J. Barallat, op. cit. p. 76

³⁷⁶ Fins i tot Guillem Viladot –aleshores signant *Guillermo Viladot*–, fa, entre altres actuacions en aquest sentit que es poden resseguir a *Ciudad*, una conferència titulada “Toda poesía es oración”, en la qual fa una “*Análisis de la obra poética de Damaso Alonso, Leopoldo Panero, Vicente Alexandre, Blas de Otero, Jorge Guillén y Mario Torres (...) finalmente pasa a analizar la obra de Mario Torres emparada de un sentido religioso verdaderamente excepcional.* » *Labor*, nº 4, 2 de diciembre de 1953.

³⁷⁷ En aquest sentit, transcriu un fragment de la descripció de la processó de torxes enceses pels carrers de la ciutat amb motiu de la Festivitat de la Verge Blanca, co-patrona de Lleida, l’any 1969, a la qual va ser convidada a participar la ciutat de Logroño per festejar alhora la seua patrona, la Virgen de la Esperanza. *Ciudad*, vol. XXI, set-oct. 1969 « *En el Rosario de Antorchas abrían la marcha centenares de leridanos y numerosos niños vistiendo los trajes típicos de nuestras comarcas. Miembros de la Cofradía de la Virgen de la Esperanza llevaban en andas a aquella imagen (...) Desfilaban seguidamente el grupo de Coros y Danzas de la Sección Femenina de aquella capital, miembros de la guardia urbana, autoridades provinciales(...)* En el cortejo de la Virgen Blanca, la imagen era portada a hombros por números del Cuerpo de Bomberos, y seguida por las damas de honor (...) Era seguida la patrona por la Junta directiva de la Real y Pontifica Academia Mariana, Obispo de Lérida, reina de las fiestas (...) a continuación las primeras autoridades provinciales y locales, las corporaciones bajo mazas y numerosas representaciones.»

3.a.4. Els perfils de la classe dominant institucional. Una aproximació

Les institucions polítiques són amb l'arribada del Règim, fetes sobre la base de desplegar, des del nucli del sistema polític un entramat de poder afí, que tindrà l'objectiu de reproduir un sistema centralitzat en el qual la decisió darrera en els temes que tenen un caràcter o interès *nacional* correspon al cap d'Estat. També li correspon els nomenaments i cessaments de càrrecs, cosa que els aporta una bona dosi d'inestabilitat i provisionalitat i, en conseqüència un major zel en exercir les seues funcions segons els dictats d'aquell. Com a condició obligatòria, tots els representants de govern locals havien de ser catòlics practicants, tenir una fidelitat provada al règim i, encara, no ser incòmodes per al que havia de ser el seu superior jeràrquic.³⁷⁸

Aquesta unitat de selecció de perfils en tots els organismes oficials propicia una reproducció lineal, pràcticament sense fissura, dels interessos estatals. La dependència jeràrquica n'assegura l'acatament. El dibuix de la tipologia oficial del poder comporta també que els perfils dels dirigents –i els components- de les associacions civils de suport comparteixen aquest perfil. Fa també que el dels grups que tot i no sent-ne afins volen mantenir-hi un cert diàleg incorporin en els llocs de representació persones que reuneixen aquelles característiques. En sentit contrari, els grups de l'antipoder rebutjaran aquest perfil i se situaran –completament o en part- a l'extrem oposat per, quan la conjuntura ho faci possible, marcar diferència.

³⁷⁸ Tots els càrrecs públics, abans de ser escollits com a candidats a ser-ho, eren sotmesos a una revisió a fons dels seus antecedents polítics per part de la policia. Fins i tot els molt afins i de fidelitat comprovada. A l'arxiu del Govern Civil es poden resseguir els informes d'antecedents polítics i familiars dels candidats a càrrec públic, en alguns dels quals hi ha anotacions que afegeixen dades sobre la idoneïtat o incompatibilitat de la persona que tenen a veure amb qüestions polítiques i també amb simpaties personals.

3.a.4.1. L'ajuntament

Lleida té, durant la Dictadura, vuit alcaldes. Tots ells comparteixen el perfil de ser conservadors, amb càrrecs a la Falange una bona part, haver estat al bàndol nacional, afectats personalment per la Guerra -excombatents, represaliats, o familiars de represaliats-, de ser de Lleida, alguns d'ells vinculats a *famílies* rellevants de la ciutat. Una majoria havien estat regidors abans de ser alcaldes, i d'aquests encara amb alguna excepció ho són per representació del terç familiar. Tenen en comú encara el fet de ser persones amb una situació econòmica sanejada: industrials, terratinents i professionals liberals. Un tret aquest important que compartiran també amb la resta de càrrecs de la Diputació i el Govern Civil, si més no.

El primer alcalde franquista va ser Valentí Martín Aguado, (1938-1939), era militar i va dirigir la primera gestora, mentre la meitat de Lleida i la resta de Catalunya estava encara en guerra.³⁷⁹ Ramon Areny,(1939-1941), empresari de fustes, monàrquic i afiliat més tard a la Falange, era una persona amb inquietuds de bibliòfil i filatèlia i va ser un dels precursors del grup Caliu que va fer del conreu de les essències comunitàries locals un estil de pensar i actuar.³⁸⁰

Juan José Arnaldo Targa,(1941-1943), havia estat regidor en l'etapa de l'alcalde Areny, afiliat a FET-JONS provenint de la dreta conservadora local. Va ser procurador en Corts. Marxa de la ciutat al 1944 però hi queda vinculat com

³⁷⁹ Es el primer encarregat de la gestora en temps de front, un cop ocupada Lleida al 1938. Només se'n sap que era capità d'infanteria.

³⁸⁰ És alcalde de Lleida des del 27 d'abril de 1939 fins al 31 de desembre de 1940. Era un empresari de procedència monàrquica. Fins a l'alçament militar de 1936 va pertànyer a Renovación Española, partit polític monàrquic espanyol fundat pels alfonsins durant la Segona República. El 19 de juliol de 1936 surt de Lleida abans que es declarés l'estat de guerra i arriba a Manresa on s'estarà fins al 3 d'agost. Passa la frontera cap a França on viu fins al 10 de setembre de 1937. A partir d'aquesta data va estar treballant a Sant Sebastià, durant aproximadament un any en el cos de Censura Militar fins que va tornar a Lleida, un cop ocupada aquesta pels nacionals. Abans de ser nomenat alcalde el trobem treballant amb negocis d'importació de fusta. L'agost de 1940 s'afilia a Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Va ser una persona amb inquietuds de bibliòfil que va col·leccionar una gran quantitat de llibres i documents que al final va donar a l'Instituto de Estudios Ilerdenses, en el qual hi ha encara avui un àrea de l'arxiu dedicada exclusivament a aquesta documentació que porta el seu nom *Llegat Areny*.

a membre de El Caliu.³⁸¹ Víctor Hellín, (1943-1952), és perit mercantil, parent directe de la família Sol³⁸² i havia estat regidor amb Arnaldo Targa, per designació directa del Governador Cremades. Es procurador municipal a Corts, conseller del Movimiento i quan deixa l'alcaldia és per fer-se càrrec de la Diputació. Mentre és president de la Diputació és alhora director de la Caixa d'Estalvis. Fins que acaba la Dictadura manté la vida política fora de Lleida com a governador civil.³⁸³

Blas Mola, (1952-1957) prové d'una família catòlica i benestant, era industrial i propietari terratinent. Excombatent i condecorat diverses vegades, era militant de FET-JONS, en el qual va ser el delegat de l'organització d'excombatents des de la seua creació l'any 1940. Va presidir la Cámara Sindical Agraria i la Unión Territorial de Cooperativas del Campo. També era caliuenc i president del patronat de l'emissora diocesana Radio Lleida.³⁸⁴ Francisco Pons Castellà, (1957-1967) era farmacèutic, conservador i catòlic,

³⁸¹ És alcalde des del 1941 fins al 1943. D'ell se sap que era descendent d'una família lleidatana molt vinculada a l'Institut de Segona Ensenyança, i enginyer industrial. Al 1944 guanya unes oposicions d'enginyer de l'Estat i marxa a viure fora de Lleida. Tanmateix s'hi manté vinculat a través del Caliu.

³⁸² La família Sol és una de les famílies de més llarga tradició de la ciutat. Una família d'advocats de prestigi, creients practicants, de dretes.. Hellin era cosí de Josep Sol, que és present tant a l'Ajuntament com a la Diputació des de les primeres comissions gestores. Persona de molt predicament a la ciutat, era ja un reconegut activista cultural abans de la guerra. Després es manté en aquesta línia combinant-ho amb la carrera política.

³⁸³ Víctor Hellín, que entra a l'alcaldia al 1943, era perit mercantil, cosí germà de Josep Sol. La biografia que difon el diari *La Mañana*, l'any 1952, moment que deixa de ser l'alcalde per fer-se càrrec de la presidència de la Diputació, recull, encara, en lloc destacat, el detall tots els seus mèrits de guerra i per la causa nacional. *“Des del mes de enero inició sus actividades como falangista. Participó en el Alzamiento Nacional del 19 de julio, motivo por el que fué detenido y encarcelado y condenado a muerte. Su condena fué commutada por otra de 30 años de cárcel. Una vez liberado ha ejercido las funciones de secretario interino de las Organizaciones Juveniles de Falange, secretario local de FET y de las JONS, Inspector Provincial del Movimiento, Delegado Provincial de Transportes, Administrador de la Delegación Provincial de Sindicatos, Secretario Provincial del Movimiento, Concejal del Ayuntamiento de Lérida en el mes de diciembre de 1940, alcalde de la ciudad desde el 11 de mayo de 1944 y como tal Procurador en Cortes, Ex-Cautivo y Ex-Combatiente, tiene la Medalla de la Campaña, de Sufrimientos por la Patria y la del Ayuntamiento de Lérida a sus Ex-combatientes. Tambien está en posesión de la Encomienda de la Orden de Cisneros, de la Cruz de San Raimundo de Peñafort, de la Medalla de Plata de Mutualidades y Acotamientos Escolares y de la Medalla de Oro de la Provincia. Es vocal nato del Patronato de Formación Profesional y Presidente de este organismo.”*

³⁸⁴ Al febrer de 1952, quan pren possessió de l'alcaldia el diari *La Mañana* en fa el següent retrat *“El Alzamiento Nacional le sorprendió en su finca de Altorricón, pasándose inmediatamente a la zona nacional, ingresando en el Ejército y prestando servicios en Aragón y más adelante como oficial provisional en el Cuerpo del Ejército Marroquí mandado por el General Yagüe. Está en posesión de la Medalla de la Campaña, de la Cruz Roja y de la Cruz de Guerra así como de la Medalla de Lérida a sus Ex-combatientes. Actualmente es concejal por el tercio familiar y fué designado teniente de alcalde y presidente de la Comisión Municipal de Abastecimientos y Transportes. Es tambien Presidente de la*

afiliat a FET-JONS, excombatent. Entra a l'Ajuntament de regidor pel terç sindical al 1948. Va ser vocal del Instituto Nacional de Previsión. Joan Casimir de Sangenís i Corrià,³⁸⁵ (1967-1974) era farmacèutic i propietari agrícola, franquista declarat, l'arribada a l'alcaldia la fa des de la Diputació on havia entrat com a diputat provincial per designació directa del president de la Diputació³⁸⁶. Va ser president de la Junta Provincial de Fomento Pecuário i de la Cámara Sindical Agraria. Vicepresident de la Diputació i procuradors a Corts. Quan deixa l'alcaldia torna a la Diputació com a President.³⁸⁷ Miquel Montaña, (1974-1976), era advocat i excaptiu, descendent d'una família andorrana tradicional i emparentat amb la pagesia terratinent i tradicional de la ciutat per

Cámara Oficial Sindical Agraria, de la Unión Territorial de Cooperativas del Campo, al frente de las Corporaciones Agrícolas" (J. Graus, op. cit. p. 70)

³⁸⁵ Era fill d'un advocat, d'una família tradicional de Lleida, casat amb una Corrià. Ell mateix era farmacèutic, estava casat amb una germana de Blas Mola, que havia estat també alcalde, una Miarnau. El seu currículum oficial que es publica al ser nomenat alcalde recull també els mèrits militars, encara que precedits per les seues activitats professionals i econòmiques: *"Es licenciado en farmacia, profesión que comparte con la de agricultor-propietario siguiendo la tradición familiar. Ha realizado un gran trabajo como Presidente de la Junta Provincial de Fomento Pecuário. En junio del año 1966 fué nombrado presidente de la Cámara Oficial Sindical Agraria. Tambien es vicepresidente de la Diputación en la que ha desempeñado el cargo de ponente de Beneficencia, tanto en el Hospital Provincial, en el Hogar de San José, así como en la Escuela de Enfermeras. Fué combatiente voluntario en la Guerra Civil y es militante de Falange y Consejero Provincial del Movimiento Nacional. Está en posesión de la Medalla de la Campaña, de la Cruz Roja del Mérito Militar y de la Cruz de Guerra, de la Cruz de Caballero de la Orden de Cisneros y de la Encomienda del Mérito Civil"*. *La Mañana*, 21 de gener de 1967, citat a J. Graus, op. cit. p. 117. Joan Casimir de Sangenís passa a la presidència de la Diputació a primers de 1974, i és substituït a l'alcaldia per Miquel Montaña, advocat.

³⁸⁶ J. Varela, op. cit. p. 95 : *"Antoni Aige, que era president de la Diputació, va fer un grup afí: Paco Rabasa, Antoni Hernandez (Palmés), Pepito Calbetó...i em demanà entrar-hi per ajudar-lo perquè necessitava gent de confiança. Vaig acceptar i em posà a Beneficència."*

³⁸⁷ Al 1957, entra a l'alcaldia Francisco Pons Castellà, farmacèutic, falangista i procedent d'una família de tradicional leridanismo, com es fa constar oficialment, encara que no formava part del grup Caliu, possiblement per ser una mica més liberal que aquests. *La Mañana* puntualment publica el seu currículum d'activista polític: *"Antes de nuestra guerra de liberación se afilió a Falange Española Tradicionalista y de las JONS. Está en posesión de la Medalla de la Vieja Guardia. En el mes de septiembre del año 1936 huyó de Lérida pasándose a la España Nacional, incorporándose a Burgos a la II Centuria de Falange de Catalunya agregada a la bandera de Marruecos donde entró en combate. Está en posesión de diferentes condecoraciones militares, de la Medalla de la Liberación de Lérida y de Barcelona. Le fué concedida la Cruz de Caballero de la Orden de Cisneros y está en posesión de las medallas deportivas de oro de la Federación Nacional de Baloncesto y de plata de Educación y Descanso. En el año 1939 fué nombrado Secretario Provincial del Movimiento en Lérida y en 1940 Delegado Provincial de Deportes, cargo que ostenta en el momento presente y desde el que ha conseguido la recuperación, construcción ampliación del Campo de los Deportes. Desde 1941 hasta 1950 ocupó el cargo de Jefe del Sindicato Provincial de Industrias Químicas. Durante seis años ha sido teniente de Alcalde del Ayuntamiento de Lérida presidiendo la Comisión de Sanidad, Beneficencia y Deportes. Actualmente es vocal del Instituto Nacional de Previsión y vicepresidente de su Comisión Permanente."* *La Mañana*, 24 juliol de 1957, citat a J. Graus, op. cit. p. 92. Hi serà fins al 1967 data que el governador civil el substitueix per Joan Casimir de Sangenís i Corrià, sembla que amb força problemes entre tots dos per aquest canvi de poders. L'explicació dels fets es poden resseguir explicats amb la versió de cada protagonista a Josep Varela, *Converses amb sis alcaldes de Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1993 p. 96-97.

part de mare. Entra a l'Ajuntament pel terç familiar avalat per l'Associació Catòlica de Propagandistes, del bisbe del Pino.³⁸⁸

3.a.4.2. La Diputació

La Diputació Provincial del règim franquista comença a funcionar l'11 de juny de 1938, data que es constitueix la primera Comissió Gestora de la nova etapa.³⁸⁹ El primer president va ser Conrad Cortada Barri,(1938-1940), advocat. L'interès d'aquesta primera gestora rau en el fet que, igual com el primer ajuntament franquista, incorpora persones que havien estat represaliades i depurades en el sistema anterior i perquè hi apareixen noms que desenvoluparan una carrera política en ascensió i tindran llocs influents en la vida sociocultural de la ciutat.³⁹⁰ Després d'aquesta gestora hi ha cinc presidents més fins a l'any 1975, sent la institució en la qual els dirigents mantenen més els seus càrrecs. Entre la Diputació i l'Ajuntament hi ha una forta interrelació pel fet que hi ha membres comuns a ambdós institucions i que sovint, com he anotat més amunt, un alcalde passa a president provincial i a l'inrevés.

Els perfils d'uns i altres no difereixen gaire, encara que a diferència dels alcaldes, els presidents provincials no tots havien nascut a la ciutat; en qualsevol cas eren nascuts en alguna de les capitals de comarca del territori. Després de

³⁸⁸ Miquel Montaña era advocat, d'una de les famílies més antigues d'Andorra, el seu pare gestor a Organyà, vice-cònsol del Perú, simpatitzant de la Lliga abans de la guerra, va emigrar a Lleida abans que esclatés aquesta. La seua mare era filla d'una família pagesa tradicional de l'horta de Lleida. Exiliat a la zona roja durant la guerra, estudia dret a Barcelona. A Lleida exerceix d'avocat i és en diferents moments president i tesorero del Col·legi d'Advocats. Havia entrat a l'Ajuntament pel terç familiar l'any 1970 apadrinat per l'Associació Catòlica de Propagandistes, de la qual n'era membre. El currículum oficial que apareix a la premsa és, en comparació amb els seus antecessors, migrat "*Es abogado. Consejero local y Consejero Provincial del Movimiento. Ex-cautivo de guerra pese a su juventud. Teniente de alcalde y Presidente de la Comisión de Hacienda del Ayuntamiento*" *La Mañana*, 5 de maig de 1974, citat a J. Graus, op. cit. p. 144. En la transició, Miquel Montaña va ser candidat al Senat per UCD en les eleccions de 1977.

³⁸⁹ L'acte de constitució va ser solemne, al saló d'actes del Palau Provincial i presidit pel governador civil i el representant del delegat provincial de Falange Española y Tradicionalista y de las JONS.

³⁹⁰ És el cas de José M. Martínez de Sanmiguel, professor de l'institut secundari i depurat pels rojos, i els casos de Santiago Gené Aixalà, que se situa molt a prop del bisbe del Pino i serà més tard director del *Diario de Lérida* i de *Radio Popular*. També és el cas de José Sol Ballespí, com he esmentat en la nota 90.

Conrad Cortada, entra a la presidència Josep M. de Porcioles (1940-1943), notari de Balaguer, membre d'Acció Catòlica i més tard de l'Opus Dei, i delegat provincial d'Auxili Social. De la seua activitat al front de la Diputació cal destacar la gestació i creació del Instituto de Estudios Ilerdenses. Quan deixa el càrrec treballa amb l'equip d'Eduardo Aunós, ministre lleidatà en el primer govern de Franco, a la Direcció General de Registres.³⁹¹

Adolf Serra i Castells, (1943-1946), era advocat, fill de Lleida, un antic cap de la Unión Patriótica del general Primo de Rivera. Més tard es va afiliar a la Falange i abans de ser president provincial ho havia estat del Tribunal Tutelar de Menors de Lleida.³⁹² Josep Pagès Costart, (1946-1952), era el notari de Tàrrrega, procedent de la CEDA i en sintonia amb les idees del governador civil Carrera Cejudo.³⁹³ Víctor Hellín és president de la Diputació durant nou anys (1952-1961). Després d'ell puja a la presidència Antoni Aige Pascual, (1961-1968), d'una família tradicional amb forts lligams al bisbat. Era advocat, assessor jurídic de la Cambra de la Propietat Urbana i delegat Provincial de Asociaciones del Movimiento.³⁹⁴ El darrer president de la Diputació d'aquest període és Josep M. Razquin, (1968-1975), advocat, que

³⁹¹ Josep M. de Porcioles té fama de tenir una gran formació humanística, dotat d'un excel·lent do de gentes per tractar els temes quotidians. Després de ser president de la Diputació va ser Director General de Registres i Notariat a Madrid, de la mà d'Eduardo Aunós i després va estar a l'alcaldia de Barcelona durant un llarg període. Era un polític ambiciós, del qual es recorda que en les visites que feia Franco a Lleida, normalment de pas cap a Barcelona, instava les autoritats locals a agilitar l'estada del cap d'Estat per tal que pogués allargar la seua a Barcelona per poder tenir més temps per a les seues demandes. J. Varela, op. cit. p. 28.

³⁹² *La Mañana*, 16 d'agost de 1943, citat a J. Graus, op. cit. p. 41 : “ Nació en Lérida. Se licenció en derecho en la Universidad de Barcelona. Fué Diputado Provincial durante la Dictadura de Primo de Rivera así como también presidente de esta Diputación. Era el jefe de la Unión Patriótica del general Primo de Rivera. Mas tarde pasó a Falange y en estos momentos desempeña el cargo de Presidente del Tribunal Tutelar de Menores de Lérida. ”

³⁹³ J. Graus, op. cit. p. 50. Fa notar que el nomenament de Pagès va sorprendre els cercles polítics de la ciutat ja que es pensava que el governador seria l'alcalde Hellin. Sembla, però, que alguns problemes que no tenien res a veure amb la ideologia sinó estrictament del terreny personal i amorós, entre el governador i un germà de l'alcalde va fer que Hellin perdés la possibilitat de ser president de la Diputació. Ho serà, tanmateix, uns anys més tard.

³⁹⁴ *La Mañana*, 19 de febrero de 1961, citat a J. Graus, op. cit. p. 97 : “ Nació en Lérida en el seno de una familia de larga tradición leridanista.(...) Se licenció en derecho en la Universidad de Barcelona (...) Profesionalmente es asesor jurídico de la Cámara Oficial de la Provincial Urbana de la Provincia de Lérida y ejerce en la ciudad su profesión de abogado. Es también asesor letrado de las secciones sociales de la Organización Sindical. Perteneció a las AFT siendo uno de sus fundadores en Lérida. Fue delegado provincial de Deportes del SEU y desde abril de 1959 es Delegado Provincial de Asociaciones del Movimiento habiendo desarrollado una destacada actividad en al primer Congreso de la Familia Española. ”

havia estat fins aquest any alcalde de la seua ciutat Cervera, una persona amb una àmplia formació intel·lectual. Durant el seu mandat, conjuntament amb el governador civil i la iniciativa personal d'un grup de lleidatans, va fer possible el retorn de la universitat a la ciutat de Lleida.³⁹⁵

3.a.4.3. El govern civil

La institució del governador civil havia quedat anul·lada a Catalunya, al gener de 1934, per un decret de l'Estatut de Catalunya.³⁹⁶ El 5 d'abril de 1938, en virtut de l'abolició de l'Estatut, es restableix una altra vegada, d'acord amb la idea del nou règim de la unitat de la pàtria i, per tant, unitat també de poders.³⁹⁷ Tot i que es manté el nom, el model que instaura el franquisme té poc a veure amb el que estaven concebuts els governadors civils en l'origen de la institució –intermediaris entre les polítiques locals i el govern central- i neixen orientats a

³⁹⁵ *La Mañana*, 31 d'octubre de 1968, citat a J. Graus, op. cit. p. 97: "Nació en Cervera. Estudió Derecho en la Universidad de Zaragoza y más adelante en la misma Universidad Filosofía y Letras en su sección de Historia. Cursó estudios de especialización en la Universidad Pontificia de Santiago de Compostela y en la Universidad Internacional Menéndez Pelayo de Santander. También cursó estudios en la Escuela de Altos Estudios Sociales del Valle de los Caídos. Fué Jefe de Actividades Culturales del SEU en Zaragoza y dirigió diversas publicaciones académicas. Ejerce la profesión de abogado en la provincia de Lérida desde el año 1955. En 1960 fué nombrado alcalde de Cervera, ocupando este cargo hasta el momento presente. Desde 1961 hasta 1967 ocupó el cargo de Delegado Sindical Comarcal y de Consejero Provincial del Movimiento. En 1961 fué nombrado Secretario del Patronato de la Universidad de Cervera. En 1964 fué elegido Diputado Provincial por el Partido Judicial de Cervera, teniendo a su cargo la ponencia de Cultura y siendo promotor del Instituto de Estudios Ilerdenses, entidad de la que era Consejero. (...) Desde 1957 es Secretario de la Hermandad Cistercense de Santa Maria de Vallbona. En Cervera ha ocupado la presidencia del Centro Comarcal de Cultura y la del Patronato de la Pasión."

³⁹⁶ *Gaceta de Madrid*, enero 1934, «Real Decreto implantando el acuerdo sobre cese de los Gobernadores Civiles de las cuatro provincias catalanas y régimen transitorio de servicios o funciones no traspasadas que se prestan o realizan en los Gobiernos Civiles (...) Del conjunto de atribuciones que tenían los Gobernadores Civiles como propias en virtud de las Leyes Generales del Estado, una gran parte pertenece a materias que han de traspasarse a Cataluña» citat a Mariona Huguet, *La secció d'Associacions del Fons del Gobierno Civil a Lleida*, exemplar manuscrit, p. 52, notes 40 i 41.

³⁹⁷ Ministerio del Interior. Ley de 5 de abril de 1938: «El Alzamiento Nacional significó en el orden político, la ruptura con todas las instituciones que implicasen negación de los valores que se intentaba restaurar. Y es claro que, cualquiera que sea la concepción de la vida local que inspire normas futuras el Estatuto de Cataluña, en mala hora concedido por la República, dejó de tener validez, en el orden jurídico español, desde el día diecisiete de julio de mil novecientos treinta y seis. (...) Art. 2 Sin perjuicio de la liquidación del régimen establecido por el Estatuto de Cataluña, se consideraran revertidos al Estado la competencia de legislación y ejecución que le corresponde en los territorios de derecho común y los servicios que fueron concedidos a la región catalana en virtud de la Ley de quince de septiembre de mil novecientos treinta y dos. ».

controlar directament i estreta –per la via de l'ordre, l'amenaça i la sanció- els òrgans de govern polític local i, mitjançant aquests, de la població.³⁹⁸

Des del 1938 fins al 1975, Lleida té vuit governadors civils, cosa que fa que sigui la institució local que té la mobilitat més alta en els seus comandaments. Alhora, cap d'ells dura en el càrrec més de cinc anys. A banda de les disputes entre les famílies polítiques, a aquesta mobilitat també hi afavoria el caràcter controlador amb què el règim havia dissenyat les funcions d'aquesta autoritat. La provisionalitat del càrrec en una població afavoria la *distància* i la manca d'arrelament i implicació del governador en la situació local.

El primer governador de la Lleida de la postguerra, nomenat l'endemà de l'ocupació de la ciutat, va ser Luís Ventalló Vergés, l'únic català. Era de Terrassa partidari de la unificació dins FET-JONS, i havia adquirit experiència política en la Dictadura anterior a la Guerra Civil.³⁹⁹ Ventalló Vergés és l'encarregat d'oficialitzar la primera Junta Gestora de la Diputació, a la qual en el seu discurs de constitució els atorga el repte de ser un model d'acció de la neteja ideològica de la *Nueva España*.⁴⁰⁰

Nou mesos després, al gener de 1939 és substituït per Juan Antonio Cremades, antic militant de la CEDA, fill d'un il·lustre general del bàndol nacional i exponent de la branca més conservadora del catolicisme de l'època que dura en el càrrec fins a l'abril de 1943 data que s'unifiquen els càrrecs de governador civil i cap provincial del *Movimiento*, per evitar els conflictes de

³⁹⁸ M. Marín, op.cit., p. 82-101. L'autor dedica un capítol als governadors civils per la vinculació directa que aquests tenen amb l'estructuració dels poders municipals. Sobre el seu poder afirma “*Mai com ara un governador civil estarà en condicions d'intervenir a l'hora de la designació o el cessament d'alcaldes, regidors i diputats provincials (...). Mai com ara la dependència dels diversos càrrecs provincials respecte del governador civil tindrà una dimensió tan acusada de discrecionalitat emparada en una relació de confiança amb el ministre de la Governació. (...) El cas català mostra una opció decidida pel Govern Civil com a font d'autoritat amb actitud molt selectiva a l'hora d'integrar sectors en el règim, i sempre a canvi de la submissió incondicional i de passar pels camins prèviament marcats. Aquest nou poder de l'administració provincial havia de passar fins i tot per damunt de qualsevol tutela militar autònoma que no provingués d'instruccions concretes de Franco.*”

³⁹⁹ M. Marín, op. cit. p. 84

⁴⁰⁰ *Acta de la sesión de Constitución de la Comisión Gestora de la Excm. Diputación Provincial de Lérida, 11 de junio de 1938* de la qual cito el fragment a què faig referència en la nota 96.

poder entre aquestes dos institucions, conflictes que havia protagonitzat el propi Cremades amb Cándido Saez de las Moras, cap provincial del Movimiento, arribat a Lleida al juny de 1941, activista convençut de la Falange de Valladolid.⁴⁰¹

Durant el seu intens mandat, entre altres i diverses accions, nomena dos consistoris municipals, la composició de dos diputacions, signa les primeres directrius encomanant als alcaldes que vetllin per l'escola basada en els pilars *Diós y España*,⁴⁰² prohibeix la pràctica del joc, i comença ja al març de 1939 la reconstrucció del Registre Provincial d'Associacions de la província de Lleida, cosa que sembla evidenciar que la reorganització i purga de les entitats associatives de la ciutat declarades com no afins al règim -que s'afegeix a les incautacions de béns patrimonials, mobles i immobles de les entitats republicanes- es fa a Lleida molt abans de la promulgació del Decret oficial de 25 de gener de 1941.⁴⁰³

La suma dels poders del governador civil i del cap del Movimiento, sens dubte, augmenta l'autoritat i la influència del governador. El primer que acumula aquests dos càrrecs és José Manuel Pardo de Santayana, nomenat a

⁴⁰¹ J. Graus, op. cit. p. 21 i p. 31 i 40. Graus cita textualment del llibre *Tragicomedia de España*, d'Emilio Romero, director de *La Mañana* durant una colla d'anys a Lleida, « el gobernador Cremades metió un día en la cárcel a dos falangistas y el de Torrelabón (Sáez de las Moras) asaltó la comisaría y los puso en la calle. Se detestaban » Tot i els seus enfrontaments personals, l'acció segons els dictats del Règim era implacable.

⁴⁰² *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, 23 de febrero de 1939, p. 67. Inspección de Primera Enseñanza de la Provincia de Lérida. « La guerra en Cataluña ha terminado y los frutos de la paz vienen rápidamente. Uno de estos es la Escuela Nacional, que va a abrirse en breve. Pero la guerra cuesta ríos de sangre, de riquezas, de arte, y habrá que destruir implacablemente todas las causas que la han originado, para asentar la obra educativa sobre estos dos inmovibles pilares: Diós y España. (...) Espera este Gobierno Civil que ningún alcalde dará lugar a la sanción correspondiente, que será impuesta si hubiera negligencia o mala voluntad en realizar este servicio.»

⁴⁰³ *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, Jueves 6 de abril. Año de la Victoria. nº 40, Circular de 18 de marzo de 1939. «Con objeto de proceder a la reconstrucción del Registro Provincial de Asociaciones exigido por la Ley y destruido durante la dominación marxista, los directivos de las asociaciones constituidas con fines religiosos, políticos, científicos, artísticos, benéficos y de recreo o cualesquiera otros lícitos que no tengan como único y exclusivo objeto el lucro o la ganancia, tienen obligación de presentar en este Gobierno Civil (...) dos ejemplares firmados por los mismos de los Estatutos, Reglamentos, Contratos o Acuerdos por los que se rijan (...) La falta de cumplimiento de estas obligaciones hará que las Asociaciones afectadas se consideren como ilegítimas y como tal perseguidas.»

mitjans d'abril del 1942.⁴⁰⁴ Arribat de Madrid, era falangista, representant també de la dreta conservadora, catòlic convençut, i amb un ampli historial de condecoracions en acte de servei i de càrrecs. Pardo de Santayana manté el seu càrrec fins al juny de 1945 que és substituït per José Carrera Cejudo, procedent de Sòria, membre de la CEDA i també catòlic fervent, amb una àmplia experiència en governs locals.⁴⁰⁵

Cremades el substitueix i és a Lleida fins a l'octubre de 1951 que és nomenat director general de Montes i substituït per José Pagès Costart, lleidatà, que havia format part de la Gestora de la Diputació l'any 1943, i dos mesos més tard, al juliol d'aquell any, nomenat president de la dita Diputació fins que és nomenat governador civil de Tarragona. Un governador civil per tant de Lleida que hi serà fins al febrer de 1956 que permuta el càrrec amb el governador de Girona, Luís Mazo Mendo. Estremeny, advocat, destituït pels rojos de l'Audiència Territorial de Barcelona i afecte també a la *Cruzada Nacional*.⁴⁰⁶ Mazo Mendo tindrà el període de comandament més breu de tots per diversos problemes⁴⁰⁷ i un mes després és substituït per Alberto Fernández Galart, madrileny, vell falangista, també amb un llarg historial de serveis i comandaments.⁴⁰⁸

⁴⁰⁴ *La Mañana*, 16 abril de 1943, citat a J. Gaus, op. cit. p. 40. « *Está en posesión de la Medalla de la Campaña, de la Cruz Roja del Mérito Militar y de la Cruz de la Guerra. En el mes de septiembre de 1939 asumió el mando de la Escuela de Ingenieros de Madrid y en el mes de octubre fué nombrado consejero nacional del SEU, siendo elegido miembro de la Junta Consultiva Nacional y encargado de todas las escuelas profesionales y técnicas de España. El 1940 fué designado Jefe Provincial de Sindicatos de Badajoz. En la actualidad es Consejero Nacional del SEU, miembro de la Junta Consultiva y Jefe del Distrito Universitario del SEU en Valladolid.* »

⁴⁰⁵ *La Mañana*, 14 junio de 1945, citat a J. Gaus, op. cit. p. 47 : « *Está en posesión de la Medalla de Campaña, de la Medalla de la Cruz Roja y de la Cruz de la Guerra. Despues de nuestra Guerra de Liberación ha desempeñado los cargos de Alcalde de Soria, Presidente de la Diputación de Soria y Delegado de Zona del Sindicato Nacional de la Madera.* »

⁴⁰⁶ *La Mañana*, 4 de febrero de 1956, citat a J. Gaus, op. cit. p. 105 : « *Trabajó en la clandestinidad a favor del Glorioso Ejército Nacional. Fué designado instructor de la Casa General en Barcelona y posteriormente Vicesecretario de Ordenación Social de Sindicatos hasta que en octubre de 1943 fué designado Gobernador Civil de Gerona.* »

⁴⁰⁷ J. Gaus, op. cit. p. 84, anota com a causa del seu cessament enfrontaments amb el bisbe del Pino i també alguns negocis no prou nets amb els cupos de ciment, descobert pel governador Pagès quan arriba a Girona.

⁴⁰⁸ *La Mañana*, 17 abril de 1956, citat a J. Gaus, op. cit. p. 85 : « *Pertenece a la Falange des de los tiempos fundacionales. Fué miembro fundador del SEU. Tiene la condición de Ex-combatiente por los servicios prestados al Glorioso Ejército Nacional des de la retaguardia republicana. Secretario del SEU de Madrid. Varias veces Consejero Nacional del Sindicato Estudiantil. (...) En el año 1945 fué nombrado Inspector Nacional de la Guardia de Franco. En 1951 Jefe de la Obra Sindical de Educación y Descanso. (...) Está en posesión de la encomienda con placa de la Orden de Cisneros, de la Encomienda* »

Mazo Mendo sembla que va arribar a la ciutat amb ordres concretes des de Madrid per acabar amb la influència dels homes del Caliu en la política local. Així, cessa l'anterior i, no sense problemes, en nomena l'únic alcalde del període franquista que no pertanyia a aquest grup de famílies.⁴⁰⁹ Després d'un impàs en què la ciutat queda sense governador i Víctor Hellín en fa les funcions, al març de 1960, és nomenat José Antonio Serrano Montalvo que hi serà fins al primer de juny de 1968. Falangista convençut, que dirà que *los problemas de Lérida són los problemas de la Falange*, el seu currículum oficial és pràcticament idèntic als seus antecessors.⁴¹⁰

J.M. Martínez Val, sorià, de cinquanta-dos anys, arriba a Lleida l'1 de juny de 1968. Probablement per la seua formació acadèmica i ser professor universitari, influencia les autoritats locals, tradicionalment reàcies, per recuperar els estudis superiors.⁴¹¹ Manuel Lladonosa opina que si Martínez Val hagués arribat a la ciutat anys abans l'orientació del procés cultural hagués estat una altra. L'any 1974, pràcticament al final de la Dictadura, arriba un altre governador, Manuel Breva Ferrer, del qual cal destacar que, en la línia d'obertura que caracteritza els darrers temps del franquisme, va facilitar que els

de la Orden Imperial del Yugo y las Flechas, de la Cruz Roja del Mérito Militar y del distintivo de fundador del SEU. En la actualidad es Jefe de la Administración del Cuerpo Técnico Administrativo del Ministerio de Información y Turismo."

⁴⁰⁹ Fa entrar a l'alcaldia Francisco Pons que ha passat a la història com la persona que, tot i ser falangista, era *independent* i no afí al Caliu. Pons, que ja era regidor municipal, es va resistir a acceptar el nomenament « *Jo ja estava nomenat, però no ho acceptava i cada quinze dies el governador civil em cridava « ¿Qué ?, ¿ya te has decidido ?... Insistia dient que amb bons col·laboradors la feina minvaria molt, etc.(...) Al final vaig acceptar.* » J. Varela, op. cit. p. 71.

⁴¹⁰ *La Mañana*, 6 marzo 1960, citat a J. Graus, op. cit. p. 96 : "Procede del Frente de Juventudes. Fué Jefe Provincial del SEU en Zaragoza así como Jefe del Distrito Universitario. En 1955 fué nombrado Jefe Nacional del SEU y ese mismo año, Gobernador Civil de Castellón de la Plana"

⁴¹¹ *La Mañana*, 20 febrer de 1968, citat a J. Graus, op. cit. p. 124: "Es licenciado en filosofía y letras por la Universidad de Zaragoza y en Derecho por la Universidad de Madrid. Se doctoró en ambas especialidades. Es también periodista. Catedrático por oposición de Geografía e Historia en el Instituto de Enseñanza Media de Ciudad Real, Catedrático de Legislación Mercantil en la Escuela de Comercio de esta ciudad. Director del Instituto de Estudios Manchegos del Consejo Superior de Investigaciones Científicas. Colaborador de la sección de letras del Instituto Jose Maria Quadrado. Pertenece a las reales academias de Historia, de Bellas Artes, de San Fernando, de Jurisprudencia y Legislación. Decano del Colegio Provincial de Abogados de Ciudad Real. Militante del Movimiento, procede de las JONS aragonesas. Ex-combatiente durante la Gloriosa Cruzada, perteneció a la VI Bandera de Aragón. Ha sido jefe del SEM en Zaragoza, Delegado Provincial de Educación y Cultura, Consejero Provincial del Movimiento y ultimamente subjefe provincial del Movimiento en Ciudad Real. Está en posesión de las encomiendas de las Ordenes de Alfonso X el Sabio, de Cisneros y de San Raimundo de Peñafort."

partits polítics locals d'esquerra, tot just sí organitzats, poguessin fer sense entrebancs oficials actes i convocatòries públiques.⁴¹²

3. a. 5. L'acció cultural dels poders locals

3.a.5.1. Una aproximació a la política cultural municipal

La presa de posició d'alcaldes i regidors dels consistoris de la Dictadura es fa amb una missa solemne davant de l'altar del retaule, amb l'assistència del bisbe de la diòcesi i les autoritats civils i militars. Tots juren el seu càrrec davant de l'alcalde, i aquest davant el governador civil, d'acord amb una fórmula solemne en llengua castellana adaptada d'una altra que havia estat recuperada del segle XVIII.⁴¹³

L'Ajuntament de la ciutat cada Nadal construeix un *belen* en algun espai significatiu prou visitat de la ciutat. La corporació municipal no només manifestava la seua religiositat en aquests actes puntuals, sinó que era un

⁴¹² V. Ximenis, op. cit. p. 174-175. « *Aquell míting d'afirmació* (el Míting al Teatre Principal del 16 de maig de 1976) socialista i democràtic era el primer que es feia a Lleida des de la Guerra Civil i va ser un acte apoteòsic. (...) Val a dir que vam poder fer el míting al Principal sense gaires problemes i la ruta de visites i actes als pobles gràcies a la condescendència del governador civil Manuel Breva Ferrer. Havia arribat a Lleida l'any 1974 i tot i que era un home clarament del Movimiento era conscient dels temps que corrien i, sobretot en aquests moments de la Dictadura i els inicis de la Transició, va exercir el seu paper amb una bona dosi de tolerància. Era amic d'Arana i aquest li va dir que el dia que se n'anés de Lleida els del Reagrupament l'acomiadariem amb un sopar per agrair-li que ens hagués permès dur a terme els nostres projectes sense problemes." Aquest sopar es va fer l'estiu de 1976, moment que el governador civil és destituït del càrrec.

⁴¹³ "Juramos por Dios, sobre estos Santos Evangelios, que con nuestra mejor voluntad, ordenaremos, gobernaremos y defenderemos la Ciudad, con todos nuestros sentidos y entendimiento, de forma que nuestra gestión en la Páheria redunde en honra y utilidad de Lérida con la máxima lealtad a sus gloriosas tradiciones y a nuestro invicto Caudillo". Enric Mut i Remolà, *Del moro a l'àngel. Apunts de sociologia a Lleida (1940-1960)*, Pagès editors, 1998, p. 48-49 L'autor cita que aquesta fórmula és la que usaven els regidors al 1719, durant el regnat de Felip V, que juraven el càrrec davant d'un representant reial. Sembla que els juraments van ser també unificats i nacionalitzats pel Règim, ja que en el Reglamento de Organización de las Corporaciones Locales de l'any 1952 s'estableix un model comú per a totes. En aquest jurament, tot i que el paper del cap d'Estat hi surt reforçat, es manté el simbolisme religiós de l'acte: "Juro servir lealmente a España, guardar fidelidad al Jefe del Estado, obedecer y hacer que se cumplan las leyes, defender y fomentar los intereses del Municipio y mantener su competencia y ajustar mi conducta a la dignidad del cargo." Quan tots els regidors entrants havien dit aquestes paraules, l'alcalde els responia dient: "Si así lo haceis, que Dios y España os lo premien, y si no, que os lo demanden" Aquesta cita i l'anterior són de Carmen Perez de Puertas i José Manuel Nadal Gaya, *El ayuntamiento de Lérida. Ceremonias, tradiciones y fiestas*, AGI. Pau Guimet, Lleida, 1961, p. 39-41

model del to que calia marcar a la ciutat en la vida quotidiana. Les memòries municipals, que s'adrecen en diverses còpies a la superioritat –Govern Civil, president de la Diputació- i se'n dóna compte al ple, inclouen fins pràcticament el final de la Dictadura un apartat dit de “Religión y cultura”.⁴¹⁴ En aquest apartat s'hi recullen referències a l'ensenyament, a les associacions culturals que són ben vistes per l'oficialitat,⁴¹⁵ llistes de parròquies, tot precedit per una introducció en la qual es manifesta la profunda religiositat de la ciutat

*“Nuestra población de siempre mantuvo y sostuvo con verdadera fe su sentir religioso. Tradiciones y devociones siempre mantuvo, tuvo para ellas una gran estima y las vigorizó con una sincera expresión de sus sentimientos religiosos, que dieron a la ciudad días de verdadero esplendor. Su tradicional devoción al Cristo Hallado, a la Virgen Blanca de la Real y Pontificia Academia Mariana, a la Virgen del Blau, la solemnidad de sus actos procesionales, etc.etc. fueron siempre manifestación de sus acendrados sentimientos religiosos que fueron sojuzgados y reprimidos bárbaramente por la horda al adueñarse de nuestra población en 1936. (...) en pocos años gracias a la ayuda estatal y a las aportaciones de los leridanos, Lérida ha visto la restauración de sus templos, la reposición de sus imágenes, el esplendor de su culto, y han retornado como lógica consecuencia el fervor de la población hacia sus estimadas tradiciones.”*⁴¹⁶

En aquest sentit, es repassa l'activitat de la corporació municipal que, tal com s'expressa en la memòria municipal de 1960, és “representante de aquel sentir i toma parte directa en los actos religiosos” i detalla els que assisteix durant tot l'any, que són molts sobretot en la dècada dels cinquanta i inicis dels seixanta.⁴¹⁷ Tot i que la pràctica pública es manté per costum, la llista minva en

⁴¹⁴ El contingut de l'índex sencer que cal que el funcionari empleni en aquest apartat és : « *Templos, ermitas y conventos. Solemnidades y funciones religiosas tradicionales dignas de citarse. Escuelas elementales o primarias, su número, número de maestros y alumnos. Escuelas y colegios de Enseñanza Media, Profesional, Artística, etc. con indicación de datos análogos. Centros de Enseñanza Superior (facultativa o técnica). Otras instituciones culturales. Locales de espectáculos y esparcimiento al aire libre (campos de deportes, plazas de toros...) en recinto cerrado (teatros, cines, salas de fiestas, etc.) con indicación aproximada de su aforo o capacidad.* »

⁴¹⁵ Círculo de Bellas Artes, Instituto de Estudios Ilerdenses, Asociación de Música, Asociación Deontológica, Seminarios Políticos de Falange Española, el Orfeó Lleidatà i més endavant s'hi esmentarà també l'Aliança Francesa

⁴¹⁶ Memòria de l'Ajuntament del 1952

⁴¹⁷ En aquest sentit, extracto de la llista de la Memòria de 1960, sense reproduir els detalls que inclou de cada acte : « *Día 2 de febrero: asistencia al oficio con motivo de la Festividad de Nuestra Señora ; 10 de abril: bendición de palmas, procesión y Oficio con motivo de la festividad de Domingo de Ramos; 14 de abril: oficio vespertino de Jueves Santo; 15 de abril: Oficio de Viernes Santo. Por la noche procesión del Santo Entierro ; 17 de abril : Oficio Pontificado y bendición Papal con motivo del Domingo de Resurrección ; 11 de mayo : Oficio Pontifical con motivo de la festividad de San Anastasio, patrono de la ciudad ; Procesión Cívico-religiosa ; 16 de junio: Festividad de Corpus Christi. Procesión Eucarística ; 2 octubre: Festividad de la Virgen de la Academia, Oficio Pontifical ; Procesión Cívico-religiosa de la Virgen de la Academia ; 21 de noviembre: Funeral Oficial por los Caidos en la Iglesia de San Juan. Traslado al cementerio, ofrenda de coronas y ramos a los mártires ; 8 de diciembre, Oficio de la Purísima Concepción ; 25 de diciembre, Oficio Pontifical celebrado en la Catedral, con motivo de la*

detalls a partir de la marxa del bisbe del Pino i ja no s'incorpora a les memòries dels anys setanta. Encara així, el detall de tradicions, esglésies, llocs de culte i parròquies existents a la ciutat es manté inalterat fins a l'informe de 1975.

A banda d'aquesta actuació com a model de la conducta que promou el Movimiento i l'església, els consistoris franquistes tenien escasses competències en matèria de cultura, ja que aquesta estava atomitzada en els diferents organismes i institucions creades i dirigides per l'Estat i l'església, amb delegació a Lleida. Les atribucions municipals en aquesta matèria se centren, des de l'acabament de la guerra, a tenir una Comissió de Cultura que, des de la seua constitució tenia responsabilitats en les escoles i equipaments municipals, en el pagament de l'habitatge als mestres, en la cessió de terrenys per la construcció d'escoles i en el lloguer de locals i espais on ubicar-les si l'Estat no en construïa de noves. Hi havia també representants del Consistori en altres juntes provincials i locals, com ara la Junta Municipal de Instrucción Primaria.

A banda d'aquestes competències, una de les poques iniciatives diferencials, en aquest sentit, que emprèn el municipi relaciona l'educació i el sentiment localista.⁴¹⁸ Depenent de la Comissió de Cultura, l'Ajuntament tenia constituïda una Junta Municipal d'Instrucción Primaria, la qual, per mitjà de l'Inspector d'Ensenyament Primari,⁴¹⁹ acorda demanar a tots els directors de les escoles públiques i privades que un cop la setmana es fes una lliçó de "*asuntos leridanos*". Avançant-se a les possibles crítiques, els promotors neguen que la iniciativa sigui *leridanista* sinó que té un profund sentit educatiu

Natividad del Señor. Visita al Palacio Episcopal para felicitar al Sr. Obispo en ocasión de esta festividad » En altres memòries anteriors encara hi havia consignades els aplecs, romeries, etc. que s'iniciaven sempre amb una missa.

⁴¹⁸ Josep Calzada Benet, "Un programa de enseñanza social para las escuelas de Lérida". *Ciudad*, Cuaderno VIII, vol II, 1950, p. 9-10.

⁴¹⁹ No he pogut localitzar cap de la documentació de les diferents comissions específiques de l'Ajuntament de Lleida. D'aquesta en concret, no n'he pogut localitzar cap dada ni document ni a la Paeria, ni a la Diputació. Tampoc al Departament d'Ensenyament, del qual tot el fons històric va desaparèixer en un incendi als anys vuitanta.

en partir del principi d'anar del conegut al desconegut,⁴²⁰ amb l'esperit de socialitzar els escolars en l'entorn i de formar-los segons aquest.⁴²¹

Les setze lliçons del pla de l'obra reflecteixen, tal com diuen els autors, l'esperit de ser “*una obra para los niños leridanos hecha por los leridanos.*”⁴²² Feta pel grup de lleidatans que tenien en aquell moment el poder de construir la visió legítima de la ciutat i de la comunitat tal com la volien transmetre a les noves generacions, i d'influir-ne en la reproducció. Més enllà de l'anècdota, és una mostra interessant de la mirada local que caracteritza el període i les autoritats del període del punt de vista de la presa de consciència de l'entorn i d'una idea de l'educació arrelada a l'entorn.⁴²³ Afegida als programes oficials que situaven la ciutat dins una unitat espanyola el programa d'*asuntos locales*, és una mostra del contacte entre domini, innovació i comunió i entre comunions, i del tractament autòcton de l'equilibri local-global.

⁴²⁰ J. Calzada, op. cit. p. 9 “... estas lecciones no deben considerarse solo como una manifestación de leridanismo, de estrechez localista, sino que tienen y debe dárseles un sentido profundamente educativo, pues parten de principios aceptados por todos los pedagogos, tales como que en la enseñanza debe partirse “de lo conocido a lo desconocido”, “de lo próximo a lo remoto”, “de lo que está cerca o está lejos”. La sana pedagogía nos dice que hay que aprovechar el círculo de las propias experiencias de los niños para formar la base de su estructura intelectual, moral y social, enlazando lo que en él se quiere introducir con algo que el niño ya lleva, único medio de que se le adhiera y lo asimile.”

⁴²¹ J. Calzada, op. cit. p. 9 “Debe procurarse que lo mismo que del medio físico arranca el niño las primeras impresiones que le han de servir de base para constituir su vida intelectual, del ambiente humano en qué vive debe arrancar las impresiones que han de constituir su vida moral y social prácticas. (...) de aquí que el niño en la escuela debe aprender a conocer el medio natural y social en que se desenvuelve, primera condición para que se pueda tener alguna garantía de que en el futuro sabrá situarse y actuar en la sociedad, como un elemento activo del orden social” L'objectiu de fons és “formar al futuro ciudadano leridano”, per la qual cosa publiquen el programa i demana als lleidatans, entitats i professionals de l'ensenyament que hi diguin la seua, per escrit a la Junta Municipal. Un cop arribat al consens sobre els punts del programa, per elaborar el programa de les quals es va nomenar una Ponència, s'elaboraran els corresponents guions, amb dades reals que demanen que el siguin aportats pels particulars i entitats als quals se'ls consulti.

⁴²² Aquest pla preveu l'estudi del nucli de la ciutat i les partides de l'horta. Hi ha una referència a la immigració i emigració només com a causes d'augment o disminució de la població. En l'àmbit de la memòria col·lectiva, hi ha referències a les tradicions religioses locals i predomini dels fets històrics: “La guerra de la independencia. Los leridanos en el Bruch. Dominación Francesa (1810-1814). Lérida en la Cruzada Nacional: el 18 de julio; el periodo rojo. El frente del Segre y liberación total de la ciudad.” El programa marca quins són els fills il·lustres hortodoxos, a partir del segle XIX: Luís Roca i Florejacs, José Pleyan de Porta, Alejo Mercé, Enrique Granados, Ricardo Vinyes, Manuel del Palacio, Magín Morera, Jaime Morera, el alcalde Fuster, el governador Blondel. Llista les festes i tradicions típiques de la ciutat, redueix l'ensenyament primari a “la colonia Manuel Marí”, i anota l'aparell cultural oficial sencer: “El Instituto de estudios Ilerdenses, el Circulo de Bellas Artes, los Amigos de los Museos. S'acaba amb un apunt que no deixa de ser sorprenent: *Psicología del leridano*. No s'hi esmenta el contingut.

A banda d'aquesta incursió en els programes educatius dels centres escolars, les activitats municipals més representatives en sentit ampli, són les que fa de representació oficial en els actes religiosos, com s'ha vist més amunt, l'organització d'actes festius i les festes majors, per mitjà de la Comissió de Festes, les decisions que pren –o que deixa de prendre– en matèria de planificació, d'habilitació i creació d'escoles a la ciutat, d'esglésies i parròquies, el suport representatiu que dona als actes organitzats pels diferents organismes oficials, etc. A un altre nivell, lligat al procés cultural, l'acció dels diferents consistoris és, com s'ha vist més amunt, bàsica en la projecció de la ciutat cap a un model econòmic immobiliari i en l'orientació del model de creixement urbà cap a una zonificació de segregacions socials.

Oficialment, la Corporació dona suport econòmic a les activitats dels nuclis afins, i subvencions obligades a organismes oficials com ara l'Institut de Estudios Ilerdenses, o les beques a mestres per assistir a les jornades de formació que organitza la inspecció.⁴²⁴ La responsabilitat del govern municipal és també la dels equipaments, tot i que en tot aquest període l'execució és nul·la, fora de les infraestructures de caràcter religiós. Tanmateix, l'agost de 1961, suposo que forçat per la insistència que des de *Ciudad* es feia per demanar més espais per a les entitats locals, i cal suposar la pressió dels interlocutors afins, es fa oficial un projecte municipal de crear una Casa de Cultura municipal a l'edifici del Roser.⁴²⁵ L'objectiu tenia, a més d'habilitar un espai, un objectiu de control i de captació de nous alumnes i assistents a les activitats del Cercle.

A mitjans de l'any setanta, també per pressions del mateix sector, organitza els premis Ciutat de Lérida, dotats amb 450.000 ptes. de l'època per

⁴²³ Salvant totes les distàncies, les escoles de Lleida actualment *estudien* la ciutat i en visiten els monuments, institucions, entitats culturals, etc.

⁴²⁴ Tot i així sovintegen les queixes a la revista *Ciudad* perquè el Círculo de Bellas Artes, l'associació amb més dinamisme del moment, composta per persones directament relacionades amb les institucions oficials no rep ajut municipal. La queixa suposo que amagava picabaralles internes pel fet que el Consistori no els subvencionava tota l'activitat de manera permanent.

⁴²⁵ *Ciudad* fa diverses propostes en aquest sentit, una de les quals serà aprofitar l'entorn de la Seu per fer-ho. La proposta de la Casa de Cultura feta a l'agost del 1961 era interessant perquè suposava la ubicació

a novel·la en castellà i poesia en català i castellà. Suposo que la iniciativa respon a una necessitat d'acció en uns moments que s'havia generat a la ciutat iniciatives mobilitzadores de les activitats culturals en llengua catalana.⁴²⁶ Probablement, l'acusació a la corporació de la immobilitat cultural devia donar lloc al premi. Si més no, ho suggereix el to d'una carta manuscrita, sense destinatari, del censor Tarragó Pleyan que constata la preocupació municipal pels temes de cultura, tot i que té prioritats més urgents per resoldre.⁴²⁷

Més enllà del terreny institucional, en la realitat quotidiana, la tasca cultural de la corporació es desdobra entre l'oficial com a organisme i la que individualment, i amb el suport dels càrrecs que ostenten, duen a terme una part no petita dels seus membres en les diferents organitzacions, associacions i col·legis professionals de què formen part. Els noms d'un nombre important dels components de les diferents corporacions franquistes són presents també en els nuclis de domini econòmic, i també en els de producció i difusió culturals que estaven en sintonia amb la línia oficialista.

3.a.5.2. Una aproximació a la política cultural de la Diputació i l'Institut d'estudis Ilerdencs

*“Quan vaig anar a la Diputació, en Pepe Sol m'orientà de seguida: “A la Diputació, digué, hi ha tres coses: carreteres, beneficència i cultura. De carreteres mai estaran satisfets, amb beneficència no tindràs mai prous diners perquè és un pou sense fons... En canvi a cultura, amb pocs quartets et podràs lluir” Potser per això, en Pepe Sol, que era diputat a l'època de Porcioles, aconseguí que aquest creés l'Institut d'Estudis Ilerdencs.”*⁴²⁸

L'activitat cultural de la Diputació després de la Guerra Civil comença al 1940, sent-ne president José Maria de Porcioles i Josep Sol com a diputat ponent de Governació i Cultura. Les accions que es marca abasten la protecció

d'una biblioteca municipal i ubicar les diferents institucions i entitats a l'edifici del Roser, en el qual ja hi havia el Círculo de Bellas Artes.

⁴²⁶ En aquest sentit, l'Esbart Marius Torres inicia l'any 1971 el Premi Màrius Torres de Poesia Catalana.

⁴²⁷ Tarragó Pleyan, (manusc.) “... la iniciativa es una buena prueba de la atención que la Paeria aunque agobiada por tantos y urgentes problemas ocasionados por el constante crecimiento de la población dedica a los temas culturales.”

d'ensenyament per als fills de famílies necessitades, mitjançant beques i subvencions, biblioteques, investigacions, monuments, museus i pinacoteca, Instituto de Estudios Ilerdenses i centres comarcals de cultura.⁴²⁹

L'orientació de les activitats que fa van enfocades a potenciar el coneixement i la divulgació dels temes locals i provincials.⁴³⁰ El paradigma d'aquesta finalitat és l'Instituto de Estudios Ilerdenses. Una entitat que passa per ser el buc insígnia de la política cultural del Movimiento, i que més que això és el paradigma de l'estil cultural de les elits autòctones, que emparats per la política del CESIC i els desplegaments dels seus patronats d'estudis locals, emprèn la potenciació del local front a la desdiferenciació o globalització cultural empenya pel propi Estat. De fet, és l'exemple de la cohabitació entre els interessos comunitaris ideològics de l'Estat i els dels locals més tradicionals: la investigació històrica espanyola a partir d'un model establert i unificat, i la investigació del passat, feta tota amb uns paràmetres estrictes de localisme.

Un espai que es concep com d'alta cultura i de projecció nacional i per tant quedarà reclòs en les seues activitats que van adreçades a una minoria d'investigadors locals seleccionats i afins al poder local. Uns investigadors autoqualificats en la major part dels casos, ja que a falta d'universitat que en diagnosticués la capacitat científica, aquesta anava avalada, amb alguna excepció, per la voluntat, per les ganes i l'*amor a la ciutat i a la província*, per haver fet algun petit estudi local, i pel seu currículum d'adhesió als principis del Movimiento.

La idea de constituir una institució d'*Alta Cultura* parteix immediatament de la constitució de la Diputació de l'any 1940. El president encomana a Josep

⁴²⁸ J. Varela, op. cit. p. 13-38. Entrevista a Víctor Hellín Sol.

⁴²⁹ Diputación Provincial de Lérida, *Dos años de Labor*, Lérida, 1942. Es poden resseguir les actuacions durant aquests dos anys en cada apartat.

⁴³⁰ Diputación Provincial, op. cit. p. 98. Així, quan parla de les biblioteques que, a principis dels quaranta ja faltaven a la ciutat, parla de la necessitat d'habilitar un espai que tingués aquesta doble funció, "*La necesidad de instalar debidamente en Lérida una biblioteca apta para estudiar, aparte de las cuestiones de índole general, los temas relacionados con la provincia, y en la que se recogiera además toda la producción debida a los escritores leridanos es bien patente.*" Un espai que, amb aquesta finalitat, quedarà instal·lat dins el Instituto de Estudios Ilerdenses.

Sol que busqui models possibles i aquest demana a Alfons Tarragó que viatja a Navarra per veure el funcionament de la Institución Príncipe de Viana, just acabada de crear a l'octubre de 1940.⁴³¹

L'informe presentat per Tarragó va ser aprovat favorablement i es tria aquest mateix esquema per tirar endavant el Instituto de Estudios Ilerdenses que és ja una realitat al mes de març de 1942. Tot i que es diu que des del començament apareix com a filial del Patronat José Maria Quadrada, amb seu a Madrid, dins el Consejo Superior de Investigaciones Científicas, sembla que aquesta decisió no es va prendre fins uns mesos després de ser constituït i va ser una decisió directa de les autoritats locals ja que hi havia la possibilitat de vincular-se a un patronat català.⁴³²

⁴³¹ Aquesta institució tenia tres funcions bàsiques: la restauració, conservació i custòdia del Patrimoni Històric i Artístic de l'antic Reino de Navarra; el foment de les investigacions i estudis de la seua història, dret i art, i la divulgació de la cultura per mitjà de les publicacions, biblioteques, museus i exposicions, cursos i conferències. La institució estava presidida pel president de la Diputació, de la qual depenia, tenia un secretari general que era de fet qui la dirigia, i estava integrada per acadèmics de número, corresponents i honoraris. Havia començat a publicar una revista, que en seria l'òrgan oficial, dirigida per un director i un consell de redacció. Amb el temps la Institución Príncipe de Viana acaba sent un nucli de reivindicació de la cultura nacionalista. El procés entre les dos institucions serà semblant però amb grans diferències, sobretot d'implicació en la comunitat cultural pròpia de referència. La Institución Príncipe de Viana comença al 1949 l'ensenyament de la llengua vasca i aviat es destacarà pel seu combat a favor de les institucions vasques. L'Institut d'Estudis Ilerdencs es manté inamovible en els postulats franquistes fins als anys vuitanta. Pel que fa a la llengua no serà fins a mil nou-cents seixanta-set que incorpora una Catedra de Cultura Catalana, Samuel Gili i Gaya, per potenciar la llengua i cultura catalanes a un sector determinat de la població.

⁴³² Si més no, en una carta sense signatura però suposem de prop del Ministerio de Educación, adreçada a José M. Porcioles, des de Madrid, el 13 de maig de 1942 es llegeix: *“La carta de Vd. me ha producido una viva satisfacción al ver convertido en realidad el Instituto de Estudios Ilerdenses. Daré cuenta de esta constitución al Sr. Ministro quién no hace muchos días me preguntó si tenía alguna noticia de esas actividades culturales de Vds.(...) En cuanto a las relaciones del Instituto con el Consejo creo que podrá seguirse una dirección análoga a la que no hace muchos días he tratado en Pamplona con el Instituto “Príncipe de Viana”. El Instituto es una entidad cultural de la provincia cuya área abarca zonas en las que no tiene porqué intervenir el Consejo. Hay problemas de interés cultural de la provincia que se salen del campo de la investigación pura. Pero hay otras áreas que es completamente investigación y en esta la relación con el Consejo puede tener un doble carácter: de una parte, vinculación científica que lleve a la unidad de técnicas investigadoras, al trabajo conjunto a qué la labor del nucleo ilerdense sea participación en una obra de máximo relieve nacional. La parte de investigación histórica está siendo objeto de atención nuestra y hay varios investigadores (...) compenetrados en la realización de un programa científico que ha de llevarse a caso desde distintos puntos de España (...) Lérida podría ser otro dentro de estas actividades. Tienen Vds. la proximidad de Barcelona donde está Valls Taberner, y la de Zaragoza en cuya Universidad está Lacarre y Canellas, todos ellos deseosos de prestar ayuda y vinculación. (...) Hace poco tiempo estuve en Barcelona y visité el presidente de la Diputación (...) Hablé con él de Vds. y examinamos la conveniencia de que Vd. como representante del Instituto de Estudios Ilerdenses, formase parte de la Comisión de los Patronatos Raimundo Lulio y Menendez Pelayo, de Barcelona. Hoy se trata solo de una Comisión de dos Patronatos, pero el día de mañana podrá pasar esta Comisión a ser Delegación de Consejo, ¿debemos establecer esta delegación con un criterio, por ejemplo, de distrito universitario, vinculando Lérida a Barcelona, como nos parecía en la conversacion*

Al president de la Diputació li era més convenient vincular-se a Madrid, seu del poder absolut, que a Barcelona des d'on podia rebre interferències. Els objectius de la institució són, d'acord amb el Patronat al qual es vincula, la restauració dels valors espirituals tradicionals locals per mitjà de l'estudi i la investigació històrica i arqueològica, *y para exaltar los eternos ideales de Religión y Patria*, segons consta al capítol *Espíritu informador*.⁴³³

La institució neix al desembre de 1942 proclamant-se confessional, i establint que les obertes de curs han d'anar precedides per una missa de l'Esperit Sant.⁴³⁴ La seua composició és feta per membres fundadors, consellers amb caràcter vitalici, consellers de número, corresponents i honoraris, cadascú amb una funció i estatus determinat. La composició sociològica dels membres segueix la mateixa tendència que he anotat en diferents apartats d'aquest capítol: homes de reconegut prestigi, amb

entre Simarro y yo, o debe tenderse a un criterio provincial, evitando esta conexión? En esta materia caben criterios muy distintos y, aún sin mostrar un criterio provincialista, habrá desde quien podrá mostrarnos una especie de regionalismo a la que le interese relacionar Lérida una veces con Barcelona, otras con Zaragoza, etc. Desearía que respecto a este punto me diese su más clara opinión." Carta mecanografiada sense signatura, extreta de l'arxiu administratiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs.

⁴³³ *El Instituto de Estudios Ilerdenses. Organización, Capítulos y sede de la Institución*, p. 17: "La Excelentísima Diputación Provincial de Lérida, alentada por los valores tradicionales que en siglos pretéritos elevaron la ciudad de Lérida a un rango de distinción (...) ...cree llegado el momento de prestar una atención preferente a aquella espiritualidad, a la que las desviaciones políticas por una parte y los estragos de una insólita locura revolucionaria por otra, convinieron en destruir o adormecer y cuyo resurgimiento constituye un anhelo general de las tierras hispanas."

⁴³⁴ Per una carta manuscrita signada per Josep M. Porcioles, trobada a l'arxiu administratiu de l'IEI, se sap que al desembre de 1942, el president de la Diputació adreça una carta personal al director de *La Mañana* reclamant-li que difongués generosament la notícia de la constitució de la institució. El tipus de contingut que el president té interès en què sigui difós reflecteix no només l'ambient ja comentat sobre el to de la ciutat i dels seus dirigents, sinó que evidencia amb claredat quins eren els poders que calia tenir en compte, "...para dar realce al acto inaugural y patriótico celebrado esta mañana con constitución del Instituto de Estudios Ilerdenses te agradeceré que en la extensa reseña que me prometiste publicarán las páginas de tu periódico insertes el adjunto grabado que constituye el sello y venera del Instituto. Para su publicación te adjunto además la fórmula juramental de los miembros consejeros de número y fundadores del IEI que hoy han prestado juramento y que són D. Juan Antonio Cremades Royo, José M. de Porcioles, José Sol Ballespí, Felipe Solé i Olivé, José A. Tarragó Pleyan, Manuel Herrera i Ges, Rvdo. Antonio Parramón Doll; Fernando Razquin Fabregat; Miquel Serra Balaguer y Fray Pedro Sanahuja. Asimismo es interesante hacer constar que los ornamentos utilizados para la misa del Espíritu Santo han sido los del terno de Calixto III con riquísimas labores bordadas del siglo XV cedido extraordinariamente para dicho acto por la Comunidad Parroquial de San Juan. El juramento se prestó sobre los textos evangélicos del Missale Ilerdense del s.XIII del Archivo Catedral, y la capilla y las ceremonias religiosas tuvieron lugar en la antigua capilla del antiguo hospital de Sta. Maria, en el retablo principal de la misma hecha en 1741 por el escultor local Francisco Escarpenter. Ornaban los muros de la capilla ricos tapices que como atención extraordinaria del Cabildo Catedral hacia la Corporación Provincial y el nuevo Instituto tuvo a bien ceder para dicha ceremonia."

antecedents d'adhesió al Règim, vinculats a l'esfera política, econòmica i eclesiàstica de la ciutat i de les comarques, una part no petita dels quals són membres també del Caliu i del Cercle de Belles Arts. L'adscripció al Instituto de Estudios Ilerdenses els afegeix notorietat i representativitat, i passen a ser els notables intel·lectuals de la ciutat, amb representació pública.

Per ser membre conseller de número el candidat havia de presentar un treball d'investigació la fiabilitat del qual havia d'estar avalada pel Consell Permanent. Neix d'entrada amb centres comarcals a sis seccions que amb el temps s'aniran ampliant: *Divulgación cultural, bibliotecas y publicaciones; investigaciones històriques: patrimonio artístico-arqueológico y museos; bellas artes y buenas letras; estudios científicos, económicos, filosóficos, teológicos, morales, jurídicos y sociales; y geografía, filología, etnología y artesanía.*

La institució fa realment una multitud d'activitats de recerca, reunions de grups científics locals i d'arreu de l'estat, una quantitat important de publicacions, a més de ser un espai utilitzat per altres entitats, i aixoplugar-ne puntualment algunes, com el Museu Morera o més endavant els estudis de Dret, davant de la manca d'espais per fer activitats cultural que té la ciutat fins a l'acabament de la Dictadura.

En l'ambient de l'Espanya de l'època, arriba a tenir un pes important en el conjunt de les institucions del Patronato José Maria Quadrado, tant és així que l'IEI és membre del Consell a Madrid, i al 1969 es fa la primera reunió plenària del Patronato amb caràcter descentralitzat, ja que fins aleshores es feien només a la capital de l'Estat. Com la resta d'institucions afins editarà aviat una revista dita científica, *Ilerda*, a la qual ben aviat, per obra de Fernando Colás, persona també molt vinculada a l'IEI, s'afegirà l'edició d'una revista de poesia, *Mensaje*, lligada a la festa de la primavera –uns renovats jocs florals en castellà- que es farà cada any, i al voltant de la qual aglutinarà tots els poetes locals, amb més o menys professionalitat. En la mentalitat del moment, només que fos de Lleida i tingués voluntat ja n'hi havia prou.

L'ànima de l'Institut va ser des del començament Alfonso Tarragó i Pleyan, secretari general vitalici, alhora responsables de la censura oficial de la ciutat, el qual dirigeix també *l'Herda*, en llengua castellana perquè ningú havia demanat mai publicar-hi res en català, segons consta en una carta adreçada a Joan Amades que li havia d'enviar un article.⁴³⁵ Tarragó, des de la institució està en continu contacte amb periòdics de fora de Lleida, ja que els de la ciutat estaven ja controlats pel president de la Diputació i per ell mateix com a censor, en especial el *Diario de Barcelona*, al qual al 1961 li demana una crònica mensual per tal que la ciutat estigui hi present contínuament.⁴³⁶

De tota l'activitat del Instituto de Estudios Ilerdenses, que es manté amb una pràcticament inalterable continuïtat ritual, la innovació més forta va ser la constitució, al novembre de 1967, de la Càtedra Samuel Gili i Gaya, "*amb la noble finalitat d'actualitzar els valors de la cultura catalana –part integrant del variat mosaic espanyol de cultures*"-⁴³⁷ No ho he pogut documentar, però apunto la possibilitat que la creació d'aquesta càtedra s'hagués produït per contrarestar les crítiques que havien rebut els dirigents de l'IEI pel silenci i la manca de suport a les conferències del cicle "Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes" al voltant del tema de la segregació de la ciutat, que tot just s'havien celebrat a Barcelona feia tres mesos.⁴³⁸ La càtedra comença a funcionar el 10 de gener de 1968.⁴³⁹ Tenia dos vessants, una de docent i una altra d'investigadora en els mateixos temes que la institució mare, però en llengua catalana. Per a tirar endavant la part docent es va comptar amb persones afins a l'Institut i també amb professors

⁴³⁵ Carta de A. Tarragó a J. Amades de 20 de abril de 1953

⁴³⁶ Carta de A. Tarragó a Alberto del Castillo, subdirector del periòdic datada del 8 de gener de 1962 "*...que no transcurra ningun acontecimiento de la capital y de las demás localidades sin que quede registrada. Ello se refiere no solo a aspectos culturales y urbanísticos sino muy especialmente al económico y sobre todo al campo*"

⁴³⁷ D. Sistac, op. cit. p. 65

⁴³⁸ Recollides al volum *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*, Centre Comarcal Lleidatà, Barcelona, 1971. Sobre el toc d'atenció que els dirigents del CSIC de Barcelona fan a Tarragó vegeu dins d'aquest mateix capítol la

⁴³⁹ Segons consta en un informe memòria de la inauguració, aquesta es va fer amb la presència del Dr. Gili i Gaya que va pronunciar la lliçó inaugural. En aquesta data es va fer també l'inici de la matrícula dels cursos de llengua catalana i que el professor Ramon Barrull, substituïnt a Josep Lladonosa que ho havia de ser en principi, es farà càrrec de la direcció de la Càtedra. Per a l'ocasió, es van fer a ciclostil els butlletins de la inscripció i els papers de difusió de les activitats, redactats en llengua catalana exclusivament.

que estaven treballant per la renovació pedagògica, com ara Ramon Barrull i amb altres persones vinculades amb les incipients escoles catalanes.⁴⁴⁰

3.a.5.2. Una aproximació a la política cultural de les institucions de l'Estat

Al mateix temps que s'organitzen les estructures de control polític, comencen a funcionar les organitzacions institucionals estatals que tenen com a finalitat socialitzar la població en els nous codis del Règim. La primera que es constitueix és la de la premsa ja que el nou poder ha de basar-se en la propaganda per al seu procés de legitimació social després d'haver arribat al poder per la força.⁴⁴¹ Per això prohibeixen l'aparició de publicacions periòdiques i de ràdios que no fossin les editades pel Movimiento. *La Mañana*, és la primera publicació diària que edita el franquisme a Catalunya i és la de més tiratge, 11.670 exemplars, pel que fa a las *hojas del lunes*, la de Lleida té també un tiratge important de 7.470 exemplars.⁴⁴² El primer diari aparegut a Catalunya sota la vigència de la Llei de premsa i impremta és també de Lleida, el *Diario de Lérida*, editat per l'empresa Publicaciones Catolicas Ilerdenses, dirigit per un capella i vinculat al bisbat de Lleida.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Per la nòmina que detalla Dolors Milà a D. Sistac & D. Milà, op. cit. p. 67-78, se sap que en van ser professors, tant de cursos com de conferències o cicles de cultura i història, Ramon Barrull, Carmes Mias, Josep Lladonosa, Federico Lara Peinado, Luís Díez-Coronel, Josep Vallverdú, Ramon Boleda, Enric Farreny i Dolors Sistac, entre altres.

⁴⁴¹ *Boletín del Movimiento de Falange Española y de las JONS*. L'1 de març de 1938, la secció de Premsa y Propaganda de la S.F. FET y de las JONS, publica la primera circular titulada « Su misión » en la qual explica els objectius de la seua creació : « *La misión de Prensa y Propaganda, quinto servicio de la SF de FET y JONS es la de construir la base firme entre la ideología del nacional-sindicalismo y la organización. Nuestra ideología sola no podría conquistar España. Ideas malas han triunfado e ideas buenas se han hundido. La ideología triunfa o fracasa a la larga según su propaganda. Por eso la necesita con fuerza. Propaganda en nosotros no es exclusivamente una exteriorización del ideal nacional sindicalista. Este va de dentro a fuera, es el retrato de una gran verdad y para que esa sea bien conocida hay que llevársela a la gente, hay que hacérsela sentir a todo el mundo tan fuertemente, tan eficazmente que nunca más vuelva a desgarrarse de ella.* »

⁴⁴² Ricardo Chueca, a *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*, CIS, Madrid, 1983, p. 459-470, fa un recull de la premsa del Movimiento. Segons les seues dades, de diaris a la resta de capitals només n'hi ha un a Tarragona, *Diario Español*, amb un tiratge de 9.390 exemplars que comença el 17.1.1939, a Barcelona, *La prensa*, amb un tiratge de 79.450 exemplars, que comença el 28 de maig de 1941 i a Girona *Los sitios*, amb un tiratge de 9.400 exemplars, que comença l'1 de gener de 1943. En cap d'aquestes capitals surt cap hoja del lunes. Tanmateix, hi ha diferents revistes culturals a ciutats mitjanes d'aquestes províncies, i cap a les poblacions de la província de Lleida.

⁴⁴³ Jaume Guillaumet, *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, barcelona, 1983, p. 95.

Per a aquest aparell de propaganda que necessita el Règim, es dediquen espais a les emissores i als diaris locals per difondre les activitats de les diferents organitzacions sindicals.⁴⁴⁴ Just acabada la guerra, s'organitzen a Lleida les agrupacions juvenils.⁴⁴⁵ Al Frente de Juventudes s'havia d'enquadrar tot el jovent i per fer qualsevol activitat i professió de caràcter públic calia el carnet d'adhesió al F.J. Als anys quaranta s'organitza la Sección Femenina, entitat que intenta controlar i educar les dones per mitjà de les activitats derivades del Servei Social, una pràctica educativa de *sus labores* sense la qual no es podia exercir cap professió. L'Obra Sindical d'Educación y Descanso (OSD) s'organitza a les terres de Lleida cap als anys quaranta i enquadra en les seues files les organitzacions que existien abans de la Guerra dedicades al cant coral, al folklore i a l'esport.⁴⁴⁶

L'OSD té com a finalitat a Lleida organitzar l'oci de la massa social, un oci positiu i d'acord amb els principis del Movimiento, pel qual es creen les prefectures locals que s'encarreguen del control i de l'ordre d'aquests grups. L'esport serà una de les peces fonamentals de la seua acció, donant a conèixer al territori tots els esports d'equip. Les memòries de l'organització són plenes de detalls sobre les activitats que fan amb els productors: esport, música, excursions, i competicions de tots els esports que es practicaven. La finalitat era controlar l'oci fent-lo *educatiu* en el sentit militant. Organitza també activitats de Cultura i Art,⁴⁴⁷ potencia l'assistència al cinema fent descomptes als afiliats a la Obra, les excursions fora de la ciutat, potencia l'oci dins l'empresa organitzant campionats d'esport entre treballadors, grups de teatre i corals. Tot allò que signifiqués accions en equip, però controlades. Les activitats de

⁴⁴⁴ En la memòria anual de la Delegación Provincial de Sindicatos consta des de l'any 1940 que a Organización Sindical Educación y Descanso té setmanalment una emissió de ràdio a *Radio Lérida*, on es retransmet un noticiari sindical i a més té a *La Mañana*, un full setmanal per a l'anunci de les seues activitats.

⁴⁴⁵ C. Feixa, op. cit. p. 44-45

⁴⁴⁶ De la memòria de 1943 d'aquesta organització es desprèn que tots els centres esportius i culturals de la província estan ja adscrits a aquesta organització i a partir d'ara afegixen al nom –tant si mantenen el que tenien abans com si el canvien– l'afegit « de Educación y Descanso ». L'únic estudi fet a Lleida sobre aquesta agència cultural del franquisme és el de la historiadora Antonieta Jarne, *La Sección Femenina de Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1991.

⁴⁴⁷ De la mateixa memòria de 1943 recullo que l'Organización Sindical Educación y Descanso organitza classes de solfeig, de música, de mases corals, rondalles i orquestres, classes de cultura general, de declamació i de ball.

l'organització sindical van ser intenses, pel que es desprèn de les memòries, fins a principis de la dècada dels cinquanta moment que hi ha una davallada de la protecció estatal de què gaudia. La OJE, organització que enquadrava el jovent, té una difusió important ja que era l'única possibilitat de fer, entre altres activitats, excursionisme per a la població que tenia pocs recursos per equipar-se. L'activitat d'aquesta organització és a hores d'ara un dels temes més suggeridors i interessants pendents d'estudi de l'ambient cultural oficial d'aquesta etapa.

Es pot concloure que l'acció de la xarxa d'organitzacions oficials de l'Estat era orientada a difondre l'acció del poder polític i dels valors ciutadans d'aquest i estendre-la als sectors *populars* que no tenien accés a les associacions afins de suport que aglutinaven sectors d'elit. Una acció que coincidirà i complementarà amb la que fa l'església, l'estament educatiu, i altres institucions oficials paral·leles com ara el Govern Civil, la censura i la policia.

3.a. 5.2.1. El gobernador civil i l'associacionisme

Tot i el canvi de perfil i d'actitud dels dos darrers governadors, des que acaba la guerra fins al final de la Dictadura, i deixant de banda l'església omnipotent i omnipresent, el governador civil és, malgrat les successives disposicions i canvis de funcions i organigrames que afecten el Govern Civil com a institució,⁴⁴⁸ qui té més influència en la vertebració política de la ciutat ja que alcaldes i presidents de Diputació, i una part dels regidors i diputats provincials són nomenats per ell, sovint en funció de criteris d'afinitat personal. Era habitual que amb el canvi de governador, hi hagués també mobilitat a les

⁴⁴⁸ Pel treball de M. Huguet, op. cit. p.10, tenim notícia del decret de 2 de novembre del 1940 que estableix dos tipus de funcionaris dels Governos Civils, ordinaris i càrrecs de confiança; el decret de 10 d'octubre de 1958, que institucionalitza el subgobernador civil, i els delegats dels governadors, i també estableix la necessitat que els funcionaris adscrits als Governos civils tinguin una formació superior a la que es demanava per a la resta de institucions polítiques locals. També s'establí per als secretaris i oficials majors i altres funcionaris directius, la possibilitat que obtinguessin una categoria administrativa d'alt rang que no havien tingut mai fins ara. La Orden de 24 de julio de 1961 crea el Reglamento Provisional de Gobiernos Civiles. El Decret 246/1968 de 15 de febrer modificarà l'estructura d'aquest reglament de 1961.

alcaldies i presidències de la Diputació, sovint per enfrontaments entre aquests i el governador.⁴⁴⁹

Si el seu pes en l'àmbit polític és alt, en l'àmbit cultural la influència que té no és tampoc petita. No només perquè en funció de l'exercici de la suprema autoritat que tenia, enllaç directe del poder local amb el govern central, tenia poder de decisió en quin era el perfil i l'estil de les persones que havien de dirigir tots els àmbits de la ciutat, sinó que tenia competència exclusiva en camps socialment tan importants com l'ordre i la moral públiques⁴⁵⁰, en les quals actuava en col·laboració directa amb les autoritats eclesiàstiques. Té, també, la potestat de controlar l'exercici del dret d'associació i els seus membres, amb la col·laboració de l'autoritat policial. De la seua decisió depenia, per tant, que un grup pogués organitzar-se i fer activitats de manera legal o no.⁴⁵¹

Les primeres purgues de l'àmbit associatiu la fa la guerra i el seu final. A la mort, l'empresonament i l'exili de part dels activistes que es movien a la ciutat abans del trenta-sis, s'hi afegeix la reconstrucció dirigida que farà el nou règim polític que a Lleida comença molt aviat. Al març de 1939 s'inicia la

⁴⁴⁹ Blas Mola manifesta que va deixar l'alcaldia perquè el governador Fernandez Galart es volia introduir en les decisions de l'Ajuntament «...de manera que li vaig dir clarament «Yo en mi casa y tu en la tuya» però com que ell no canviava d'actitud va arribar un moment que el que li vaig dir va ser «mira, ¿sabes qué te digo? ¡búscate alcalde!» J. Varela, op. cit. p. 54. Francisco Pons, tot i que havia acceptar ser alcalde per la insistència d'un governador, manifesta que també va abandonar l'alcaldia per enfrontaments amb el successor d'aquell, Serrano Montalvo, que el va cessar «Teníem sovint conflictes de competències... I, per exemple, a la Reunión Mundial de Joventut de Ciutats Agermanades que se va celebrar aquí, s'hi va oposar totalment perquè deia que vindrien comunistes...(...)» J. Varela, op. cit. p. 74. Un altre enfrontament va tenir lloc per la decisió del cessament de Paco Pons, entre aquest i el seu successor, Sangenís Corrià, de famílies polítiques distintes. J. Varela, op. cit. p. 97.

⁴⁵⁰ *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*. 22 de julio de 1938, Orden circular del Ministerio del Interior, de 11 de julio de 1938. *Represión de la blasfemia y la difamación. Los Gobernadores Civiles están obligados a reprimir los actos contrarios a la moral y a la decencia pública* (por disposición del art. 22 de la Ley de 29 de agosto de 1882).

⁴⁵¹ *Boletín oficial de la Provincia de Lérida*, Vicepresidencia del Govern Decreto de 11 de julio de 1938. *Es de exclusiva competencia de los Gobiernos Civiles la dirección y el control en materia de acción política, entendiéndose por esta las actividades que conciernen a la aplicación positiva de las directrices generales del gobierno y a la prevención y represión administrativa de cuanto las obstruya o lesione. Queda comprendida en esta competencia la vigilancia de las actividades ciudadanas no atribuidas a otros Departamentos, como reuniones, asociaciones o disciplina de costumbres. Corresponde a los delegados de orden público el control en materia exclusiva y estricta del orden público. Prevención y represión gubernativa de los actos comprendidos en el art. Tercero de la Ley de 28 de julio de 1933 y la vigilancia de los comprendidos en los apartados segundo y tercero de artículo segundo de la misma Ley, en la medida de su vigencia en nuestro régimen nacional.*»

reconstrucció del Registre Provincial d'Associacions de la província de Lleida, tal com suposo que es devia haver fet a tots els territoris que anava conquerint l'exèrcit de Franco, i que pretenia conèixer quina era la quantitat, i el perfil, de les persones que quedaven al territori com a capdavanteres d'alguna agrupació. Una informació cal suposar que va estar a la base de la legislació restrictiva que es va emetre l'any 1941.⁴⁵² Una legislació que regulava la pràctica del dret d'associació, només a les que manifestessin objectius afins a la política del Règim, que en restringia la llibertat d'expressió i comunicació i deixava fora de llei les agrupacions de caràcter polític que no fossin del Movimiento.

A la pràctica va suposar la incautació dels béns mobles –documentació, biblioteques- i immobles, si n'hi havia. A Lleida la mesura afecta una colla d'associacions de tot tipus, algunes de les quals havien estat constituïdes a recè de les col·lectivitzacions del període revolucionari.⁴⁵³ Altres agrupacions, les de caràcter musical i folklòric van ser cooptades per l'Obra Sindical d'Educación y Descanso, la qual intervindrà en la tria dels nous dirigents i en ocasions els canviarà el nom.⁴⁵⁴

Encara que la decisió final era a mans del Ministeri de Governació que tenia la darrera paraula, en aquesta nova etapa, normalment d'acord amb l'informe que rep del governador civil, aquest té la facultat de reconèixer l'associació o denegar-li el permís en primera instància. Per fer-ho vigila

⁴⁵² *Decreto de 25 de enero de 1941*, pel qual es regula la pràctica del dret d'Associació; *Ley de 29 de marzo* sobre associacions i propaganda il·legal; *Circular de 21 de abril de 1941 del Ministerio de Gobernación* pel qual es dicten normes per a la correcta aplicació del Decret anterior, i *Orden de 21 de agosto de 1941* per la qual es declaren fora de la llei els partits polítics.

⁴⁵³ Encara que de ben segur que la nòmina devia ser més llarga, M. Huguet, op. cit. p.32, aporta dades sobre les incautacions dels béns de la Agrupación de Albañiles y Peones, la Colectividad de Albañiles, la Sociedad Cooperativa La Amistad, el Sindicato de la Construcción, la Coral de Juventud Republicana, La Fraternidad Cristiana, Joventut Republicana de Lérida, Taller Colectivo del Ramo de la Madera, Colectividad de Sastrería, Delegación de Industrias Segunda Vegueria de Lérida, Colectividad de Tejeros i Cooperativa la Unión Espiga de Oro. D'unes notes que he trobat en la Secció d'Associacions de l'Arxiu del Govern Civil, consta que són donades de baixa el Círculo España, el president de la qual era Juan Lavaquial, que consta com a clausurada per raons de l'article 1r de l'Ordre del Ministeri de Governació, de 28 de juliol de 1939. Al 1941 no va presentar cap documentació per tant va ser donada de baixa definitivament.

⁴⁵⁴ Dades trobades a l'Arxiu d'Associacions del Govern Civil, mostren que La Paloma, que funcionava a la ciutat des de 1878 com a societat coral recreativa va ser donada de baixa el 26 de juny de 1939 i

especialment els antecedents socials i polítics dels caps de les associacions, dels membres de les juntes i les finalitats reals que es projecten, per via policial. Quan aquestes no eren prou definides, hi havia antecedents catalanistes o hi havia sospita que algun dels membres no era afecte, els informes eren desfavorables; també si per qualsevol raó, tot i amb l'informe positiu de la policia, el governador tenia qualsevol reticència, l'associació o grup no era permès.

El control sobre les agrupacions –presentació d'estatuts, balanç d'activitats, llista de membres, constitució de noves juntes era, oficialment, absoluta i s'esborraven del Registre si no presentaven els papers en els terminis reglamentaris o prorrogats que marcava el governador. Tanmateix, com fa sempre el poder, l'acció és més o menys rígida segons els propis interessos i la tipologia dels destinataris.⁴⁵⁵ També hi havia agrupacions culturals corporatives que es constitueixen a Lleida perquè s'anaven constituint arreu de l'Estat, emparades per aquest.⁴⁵⁶

Es constata que el marge per poder estat associat legalment era estret i permès només per a les que estaven directament enquadrades en les finalitats de foment d'activitats cultural afins al règim, dirigides per persones lligades a

passada a la Obra Sindical. A La Violeta li passarà el mateix al 1951 fins que és donada de baixa definitivament el 1962.

⁴⁵⁵ N'és un exemple la nota manuscrita afegida al text de la *Nota para la presentación de balances de las asociaciones inscritas en el libro registro y normas para poner al día dicho libro*, 1950, full solt, Arxiu d'Associacions, Govern Civil. Segons la reglamentació vigent, les associacions havien de presentar els balanços abans del dia 20 de maig d'aquell any. El fet de no presentarlos havia de tenir teòricament conseqüències fulminants per a la vida de l'agrupació. « 3º Sobre las asociaciones que resultare no haberlo presentado (el balanç) se hará una previa comprobación para atestiguar si desaparecieron o siguen con actividad normal, utilizando para esta comprobación los servicios de la Comisaría de Policía en Lérida capital y de los alcaldes en el resto de la provincia (...) 4º. Las asociaciones que resultara siguen con sus actividades normales se les sancionará gubernativamente con multas, etc. y se les conminará nuevamente imponiéndoles segunda multa en cantidad superior a la primera hasta lograr que presenten el balance ». La nota afegida a mà, diu: « En todo caso, las siguientes Asociaciones que se constituyeron o legalizaron en el transcurso de 1949 y todavía no presentaron el balance, parece no procede su cancelación aunque no lo presenten ahora mientras lo hagan en diciembre de 1950, tales como el Club Ciclista de Poble de Segur, la Agrupación Carmelita de Danzas de Tàrraga, La Casa de Aragón de Lérida, el Club Taurino Leridano y también el Ateneo de Tàrraga así como el Casinó Agramuntés. » També n'és un exemple el cas del Caliu Ilerdenc que es constitueix i comença a funcionar públicament el 1942, sota l'empara del ministre Eduardo Aunós i de la Santíssima Virgen del Caliu, però que no és registrada oficialment fins al 1949.

l'església i als poders locals. Aquesta situació té una rellevant importància ja que, amb la Llei del 1945 de reforma de la composició de les institucions locals, les entitats podien proposar candidats per optar a les eleccions municipals i provincials, pel terç que reserva aquesta Llei per a entitats. Només les que estessin legalment constituïdes i ratificades pel Govern Civil, s'hi podien presentar. L'arxiu d'associacions del Govern Civil guarda una abundosa correspondència de col·legis professionals i d'entitats de caràcter cultural que posen en ordre la seua documentació i l'envien en el moment que es convoquen canvis en les institucions municipals i provincials fent saber el seu candidat. Els beneficis personals i corporatius que es derivaven d'una posició rellevant en els llocs de poder polític, expliquen aquest zel, tant que no és estrany que un mateix nom aparegui proposat en diferents associacions per tal d'assegurar-ne la candidatura.⁴⁵⁷

La suposada obertura que representava el fet que persones de la xarxa associativa civil poguessin accedir a llocs de comandament, va ser a la pràctica un enfortiment de la influència dels grups corporatius més poderosos – a partir dels seus representants- i l'afermament d'una via única d'acció en aquestes institucions, tota vegada que els grups o les persones no afectes no hi podien tenir accés. En aquest sentit, des del govern central es decidia també la creació d'agrupacions de col·lectius afins per tal que també poguessin tenir representants als ajuntaments i a les corporacions provincials.⁴⁵⁸ Les

⁴⁵⁶ A banda de les agrupacions d'enquadrament obligatori d'ensenyants i alumnes, en són mostres l'Asociación de Excombatientes, la Hermandad de Retirados de los Tres Ejércitos, la Asociación Deontológica, la Asociación de Cabezas de Familia.

⁴⁵⁷ En aquest sentit és rellevant la llista de "Compromisarios y propuestas de candidatos para diputados provinciales" de l'any 1955 de les *Asociaciones económicas i culturales* "Instituto de Estudios Ilerdenses: José Sol Ballespí i Luís Hernández Palmés; Agentes de la Propiedad Inmobiliaria: Estanislao K Montaña, Federico Montaner i Luís Hernández Palmés; Asociación de la Prensa: Juan Piñeiro Miarnau, Manuel Garreta Solé, Juan Llorens Coma, Antonio Torrelabella Arbonés; Instituto de Enseñanza Media: Salvador Besa Pujol; Amigos de los Museos: José Guiu Abelló, Luís Hernández Palmés, Antonio Torres Panadés i Federico Montaner Munzabal; Servicio Español de Profesorado de Enseñanza Media: Manuel Portugués Hernando, Manuel Oliveras Dalmau i Miguel Serra Balaguer. (compromisario)" Arxiu del Govern Civil, Associacions 1948-1969, caps 2.

⁴⁵⁸ En aquest sentit, el 10 de març de 1955 el governador rep un telegrama del govern de Madrid (il·legible l'emissor) que li diu textualment: "Deberá admitir inscripción de: Delegación Provincial de Educacion y sus servicios: SEM, Servicio Español de Magisterio; Servicio Español de Profesorado de Enseñanza Media (SEPME); Servicio Español de Profesorado de Enseñanza Técnica (SEPET) para poder participar en las elecciones a diputados provinciales" Arxiu del Govern Civil, Associacions 1948-1969, caps 2.

estructures de poder locals van ocupar els espais polítics pràcticament fins a la fi de la Dictadura.⁴⁵⁹

Fins i tot la Llei del 1964, que suposava l'obertura total de l'associacionisme civil lliure, suposa un cert afermament d'aquest control en uns moments que el moviment associatiu veïnal, derivat sobretot de la immigració i de la precarietat de vida d'aquests, es comença a fer evident. Això fa que els governs civil actuïn sobre les activitats d'aquestes per tal d'evitar qualsevol actuació que no estès estrictament prevista en els seus estatuts.⁴⁶⁰ El control s'intensifica ves els directius de les associacions per tal d'esbrinar si, a l'empara d'aquestes, es fan accions polítiques. Suposo que en aquest ambient de temor a impedir grups de poder fort, dins mateix de les institucions oficials, s'ha de llegir la denegació, per part del Ministeri de Governació de l'Asociación Provincial de Funcionarios de la Administración Local, l'agost de 1960, representada per nou funcionaris municipals i provincials de reconegut prestigi a la ciutat, afins al règim, que havia estat informada favorablement tant per la policia com pel govern Civil.⁴⁶¹

Fins a la dècada dels seixanta, són pràcticament inexistents els grups o associacions que no s'adscriuen a la vora del poder. Al llarg d'aquesta dècada, i més endavant sobretot, van començar a trobar, emparats per la Llei de 1964, i

⁴⁵⁹ No serà fins al 1973 que es presenta la primera candidatura progressista a l'ajuntament pel terç familiar l'únic que era a votació pública formada per Joaquim Arana, Manuel Lladonosa, Pere Roselló, que va quedar en segon lloc darrera la candidatura oficial. En època democràtica J. Arana i P. Roselló van continuar l'activitat política.

⁴⁶⁰ M. Huguet, op. cit. p. 20

⁴⁶¹ Arxiu d'Associacions del Govern Civil, capsa 3. Al maig de 1960 el governador civil informa favorablement al ministre de Governació de l'interès de la Asociación Provincial de Funcionarios de la Administración Local de legalitzar-se. Els membres de la Comissió que presideixen l'Associació són : José M. Alvarez Pallás, Jacinto Cavero Cambra, José M. Herrero Alvarez, Jose M. Mezquida Gené, José Monjo Minoves, Domingo Peroy, Pedro Roca Sugrañes, Miquel Rodrigo i Enrique Tarruella. Tots de bona conducta moral y pública y adeptos al GMN. L'informe del governador civil presenta arguments com aquest « Significo a Vd. que la finalidad de esta Asociación es laudatoria dado que pretende constituir una sociedad nacional con todos los funcionarios de los ayuntamientos y diputaciones de España que les ampare en sus necesidades como tales funcionarios en caso de convenirles traslados a otras poblaciones, estar equiparados con categoría nacional dentro de un escalafón para funcionarios de la Administración Local, ayudas económicas en casos de defunción, etc. Estas sociedades se están formando en toda España con el beneplácito del Excmo. Sr. Ministro de Gobernación. » Tanmateix, el veredict del ministre, arribat al Govern Civil el 31 d'agost de 1960, comunica la no autorització « Teniendo en cuenta la situación actual de las corporaciones locales y de sus funcionarios, y las experiencias derivadas del funcionamiento de algunos de los colegios provinciales de secretarios »

sovint trobant escletxes al seu articulats, maneres de fer activitat pública vorejant el filtratge oficial. Així, sovint es busca l'empareda d'entitats ja constituïdes i s'hi aixopluguen com una secció més d'aquesta. Això mostra que, com a resposta innovadora a la innovació del domini, hi ha una realitat oficial i de manera progressiva en va apareixent una altra de real, convivint amb aquella. No tots els grups que feien activitats estaven registrats, tampoc ho estaran els grups de música folk, de nova cançó, que són un revulsiu per a la joventut, que a Lleida arriba ben aviat, afavorit per les primeres actuacions dels grups barcelonins. L'activitat civil, de la joventut que no havia viscut directament la guerra, es desenvolupa també en colles d'amics en cases particulars, en l'escoltisme, en trobades en bars i, als setanta, en la incipient universitat.

És aquest un model d'actuació innovat del que ja havia institucionalitzat en la immediata postguerra l'Obra Sindical de Educación y Descanso, que uniformitza ideològicament l'activitat dels diferents grups corals, musicals i folklòrics que existien abans de la Guerra. Als seixanta, s'aprofita els *paraigües* existents per fer just el contrari: diferenciar-se de la uniformització existent. En aquest punt, hi tenen un paper important algunes parròquies, que donen cobertura a activitats culturals i polítiques; agrupacions de caràcter esportiu que afegeixen a les seues activitats seccions de cinema, cultura catalana, poesia o teatre.⁴⁶²

Tanmateix, el resultat d'aquest control intens en la vida associativa de la ciutat fins als seixanta, si més no, determina una tipologia concreta de grups i col·lectius. L'estudi preliminar que he fet sobre el tipus d'associacions i grups que funcionen a la ciutat de Lleida en aquest període avança unes conclusions que constaten la importància de la tasca coercitiva i controladora del governador civil vertebrant la societat i dirigint-la ideològicament en uns circuits de direcció única, i la important identitat entre la xarxa associativa i els poders

⁴⁶² Són rellevants en aquest sentit les parròquies Santa Tereseta, a redòs de la qual va constituir-se el PSUC, i la de Santa M. Magdalena que va permetre el desenvolupament de l'Esquella Teatre, el Club Esportiu Huracans, el Sícoris Club, sota l'empareda del qual apareix primer Onofre Cerveró i l'Esbart Marius Torres, grups de folk català, etc.

de la ciutat. D'un inventari de prop de dos-centes associacions⁴⁶³ es constata el pes quantitatiu majoritari de les que es corresponen amb l'ideari de l'aparell oficial i són potenciades per aquest, l'església i el Movimiento.

La força incisiva i de legitimació de l'ideari no només funciona d'una manera directa i evident mitjançant els organismes oficials, de designació directa del Règim, sinó també per la força que té incidint, d'una manera més subtil, en l'entramat social i l'activisme cultural la programació dels quals és en general un sistema de reproducció dels missatges i valors ortodoxos dels estaments oficials. Per les raons que ja apuntava més amunt, de les possibilitats d'accés al poder polític, en aquest apartat, és quantitativament important l'associacionisme corporatiu.

En el total del conjunt de grups catalogats de producció cultural, l'activitat teatral és la més important. Hi intervenen factors diversos perquè sigui així: les possibilitats d'expressió, de relacionar-se nois i noies de manera més o menys lliure, i sobretot el fet que l'entramat teatral de la ciutat sorgeix vinculat directament a centres privats religiosos i a l'església, tant la tradicional d'Acció Catòlica com a la més liberal de les congregacions marianes, dels jesuïtes. Era a més una activitat no marcada com a perillosa i una manera, com el cinema, potenciat pels agents socialitzadors del règim com un sistema de cobrir l'oci de manera educativa, d'aprenentatge i de difusió dels valors de la nació i de denúncia dels que no ho eren.

La censura, quan hi actuava ho feia seguint sobretot els aspectes morals i lingüístics –censuraven els títols i la manera de vestir dels actors- i les obres que sonaven intuïtivament com a subversives, tot i no sent-ho. Si el títol

⁴⁶³ Es constata que la major part dels grups i associacions apareixen a partir de mitjans del cinquanta, cosa que es pot explicar pel fet d'haver acabat la postguerra dura, amb la fi de la targeta de racionament, el retorn dels represaliats, i el progressiu augment de població de la ciutat. En un informe que s'eleva al ministre de Governació, de 13 de novembre de 1951, després de posar al dia el Registre d'Associacions, consta que només n'hi havia quedat dinou de registrades i inscrites: La Paloma, Casinó Principal, La Violeta, Amigos de los Museos, Asociación de la Música, Colonia Navarra, Aéreo Club de Lérida, Caliu Ilerdenc, Círculo de Bellas Artes, Casa de Aragón, Club Taurino, Club Filatélico y Numismático, Club Peña Gol, Club Cinema Amateur, Sícoris Club, Patronato Pro pastorets y su Grupo Escénico Talía, Club Lista Azul, i la Asociación Leridana de Filmología San Juan Bosco.

tenia alguna referència religiosa o no suspecta de repressió, o si el grup teatral era ben vist per l'oficialitat, la censura era permissiva. Hi jugava en aquest sentit, la impossibilitat de conèixer tot el repertori, l'escassa formació intel·lectuals dels censors i les prioritats que el Règim havia marcat com a nocives.⁴⁶⁴

Després dels oficials, i grups teatrals, l'associacionisme veïnal té un pes quantitativament superior a la resta, amb un flux lògicament ascendent a partir dels anys seixanta i setanta sobretot. Són el paradigma de la lluita entre dominis de nivell diferent: entre el poder i el contrapoder que fa visible el malestar latent des de feia una dècada sobre les condicions de vida, tant infraestructuralment com culturalment.

3.a. 5.2.2. L'estament militar. L'acció cultural imperceptible

Era un dels àmbits estratègics més importants per al règim, el signe de la fortalesa de la nació, símbol de la valentia i compromís ineludible dels espanyols i dedicat a formar més ideològicament que estratègica, en el "*espíritu de la patria y en su defensa*" totes les generacions masculines de l'Estat.⁴⁶⁵ El Règim els situa en zones estratègiques. A Lleida, es va construir la ciutat militar a Gardeny, i una colla d'edificis al seu voltant, durant els anys quaranta-cinquanta. En conjunt el poder de l'estament militar en la vida cultural de la ciutat passa per ser més simbòlica que real, ja que la seua vida era corporativa i gaudien dels seus privilegis al marge de la societat.

⁴⁶⁴ En aquest sentit, Jaume Magre m'havia comentat sovint que no entenia com el Grup TOAR havia pogut fer algunes obres que només havien estat estrenades a Madrid i que passaven per ser molt avançades pel moment polític. La raó l'hem de buscar en el caràcter d'afinitat a Acció Catòlica del grup, i la catalogació de moltes de les seues obres com a « teatre religiós ».

⁴⁶⁵ Memoria de Edificios militares. Instituciones militares en Lérida: cuartel de infantería, cuartel de artillería, residencia de oficiales y suboficiales, viviendas militares. « *Han surgido en los puntos cruciales de nuestra geografía, testimonio de la fortaleza de la nación. Dando al ejército instalaciones adecuadas se vela por su prestigio y atiende a una necesidad antes descuidada. Fué uno de los delitos descuidar el ejército y procurar su desintegración, pero pese a todo el elemento sano de nuestro glorioso ejército que supo replegarse sobre si mismo para surgir de nuevo pujante cuando la salvación de la patria requirió su*

Simeó Miquel, en la línia idealitzada de dibuixar Lleida com una ciutat que integra la població arribada de fora sense que això canviï la seua composició cultural, constata que el paper d'aquest estament en la vida de la ciutat és nul.⁴⁶⁶

Seria interessant disposar d'un estudi sobre la influència real de la convivència de la ciutat militar a Lleida amb la població i els seus efectes en la vida econòmica i social d'aquesta. En tant que dedicats a un dels temes prioritaris –la defensa- les autoritats militars apareixen en tots els actes oficials, en lloc preferent i els acompanyaments de la banda de soldats uniformats i formats era obligada en qualsevol acte de mitjana importància que es fes a la ciutat, en especial processons i actes de caràcter religiós. Els militars, sobretot els de rang superior, fan ostentació de la seua autoritat i son visibilitzats per la població com una força de control i mando que *fa por* i amb els quals, sobretot si es té un fill varó en edat de fer la mili, cal estar-hi bé.

L'estament militar, de graduació, és tancat en ell mateix, corporatiu, i és la imatge d'una elit de forta autoritat i simbologia que gaudeix de prebendes i privilegis en els moments més durs de la postguerra–per mitjà d'economats i de petits negocis amb els subministraments que tothom coneixia- als quals la societat en general no hi té accés.⁴⁶⁷ Més enllà dels espais simbòlics del poder, crec que el fet de tenir Regió militar va tenir diferents repercussions que cal tenir en compte. D'una banda, Gardeny era una possibilitat de fer la mili voluntari, i no ser sortejat, o sigui volia dir que un noi es podia quedar a casa,

presencia y hoy podemos ofrecer al mundo entero el ejemplo de un ejército espiritual y moralmente fuerte e intachable.»

⁴⁶⁶ S. Miquel, op. cit. p.136 : « Conseqüentment, la repercussió de l'estament militar a Lleida en forma directa, és, pel que fa referència al caràcter de la ciutat, de ben poca importància. I això que avui, amb l'increment considerable de la població ciutadana ha tingut, és facilíssimament comprensible, no ho era tant anys enrera,, quan Lleida era una capital de província de tercer ordre, amb guarnició important. Llavors era difícil de sostreure's a la influència social de l'estament militar que, si més no pel seu nombre, constituïa una minoria quantitativament important. Però la ciutat, que absorbia els militars que s'integraven, s'impermeabilitzava enfront dels altres i així en el tarannà de la ciutat podem considerar nul·la la influència de l'estament militar. (...) Amb una excepció: l'exèrcit que des del castell –antiga catedral- dominava materialment la ciutat (...) era per ella i els seus habitants un constant recordatori, introduït ja per la seva permanència i visibilitat indefugible en el subconscient que no era mestressa dels seus actes sinó en la mesura que se li permetia ser-ho. »

continuar treballant i no trencar en definitiva la quotidianeïtat, fins que estès *lliure de quintes*, procés després del qual un noi era considerat adult i es podia casar i formar la seua pròpia família.

No tothom complia amb els *deures de la pàtria* voluntari, però em consta que les quantitats de cada quinta que s'acollien a aquesta possibilitat no eren petites. Això suposava un important estalvi per a l'economia familiar. En uns moments de possibilitats migrades, en general, tenir el fill fent la mili a la ciutat suposava mantenir la feina i els ingressos. Que aquest estès *enxufat* per algun comandament suposava a més passar el període militar amb privilegis vedats als que no n'estaven.

Evitava també que marxessin lluny de casa. Un fet aquest important de tenir en compte, ja que en el període que estudio sovint el primer viatge fora del lloc on havia nascut que feia un noi en la seua vida era la destinació de la mili. Fer-la voluntari suposava, excepte el trimestre que passaven al campament de Sant Climent, haver d'esperar encara un temps indeterminat per trencar els lligams familiars i veure món, encara que aquest fos tan petit com el d'un altre quarter militar.

A la banda oposada, el fet de tenir Gardeny suposava l'arribada de nois d'arreu de l'Estat. Es pot dir, tal vegada sense exagerar que era dels pocs espais de mobilitat interterritorial temporal de persones no immigrants. En una societat controlada i comunitària, en la qual per encetar qualsevol relació eren bàsiques les referències i els antecedents familiars, els militars, i els soldats de quinta, per aquesta doble característica de provisionalitat i de ser de fora.

En una ciutat on pràcticament durant tot el període una noia era educada dins una moral molt estricta, amb l'objectiu final de fer un bon casament, les prevencions familiars que es rebien contra els soldats en general, i sobre els que no eren de Lleida en particular, eren importants. Per

⁴⁶⁷ És un poder bon punt idealitzat pels símbols que empra: uniforme, desfilades, etc. i per la imatgeria cineasta del Règim que reproduceix en els diferents cossos de l'exèrcit els valors característiques de la

raons diferents: la primera i essencial que abastava tot l'estament, era que els nois no estaven lliures de quintes i per tant no eren adults i no tenien centrat el cap.

En la mentalitat de l'època, se suposava que una noia que no es volgués fer mal veure, havia de formalitzar una situació de novios, amb l'objectiu de casar-se amb un noi que ja hagués fet la mili. La segona, fet que afectava sobretot els de fora, era que no eren de la ciutat i per tant no eren catalans, els que no ho eren, i no es podia saber com era la seua família. Tal vegada perquè els soldats no eren de fiar, i tenien uns horaris diferents de la resta, hi havia sessions de cinema en les quals només hi anaven soldats i criades, dos estaments no gaire ben vistos a la ciutat per la seua suposada promiscuïtat. Per no tenir un disgust social i familiar, les noies s'abstenien, sobretot fins a la fi dels seixanta, d'anar a aquestes sessions de cinema.

Molt més important que aquests fets, també rellevant, en una ciutat localista i tancada com la lleidatana de l'època, és la influència que alguns soldats que arriben de fora destinats a fer la mili tenen en els grups culturals que s'estan vertebrant a la ciutat a primers dels anys seixanta. Un grup de joves que arribaven d'altres poblacions catalanes i d'universitaris que havia viscut l'ambient liberal i reivindicatiu dels centres de formació superior, implicats activament en la lluita antifrancista i catalanista i que arriben a una Lleida on tot està sinó per fer, sí en estat embrionari. Grups on fan vida activa són Can 64, de nova cançó i l'Esbart Màrius Torres, que era tal vegada el nucli que més s'esqueia per edat i per manera de fer a les seues inquietuds, ja que havia estat inicialment una associació impulsada per joves estudiants formats per influència familiar, en les congregacions i en l'escoltisme.⁴⁶⁸

pàtria i els estereotips dels rols de l'autoritat masculina que vol construir.

⁴⁶⁸ “...L'Esbart que, periòdicament, sofria l'anada de membres a estudiar a la universitat, s'enriquí, tanmateix, amb una colla de joves barcelonins i d'altres poblacions catalanes que feien el servei militar a la ciutat, alguns dels quals havien creat a Barcelona el grup Promoció Humana que li donaren una gran vitalitat (...) Cap a l'any 1964, es van quedar les noies i després la gent que venien a Lleida, sobretot dels castigats després dels fets de la Fundació del Sindicat Democràtic Universitari, de la Caputxinada, que els van expulsar de la Universitat i els van fer anar a fer el servei militar i venien aquí a Lleida castigats.” Manuel Lladonosa, « Historia de l'Esbart Màrius Torres o què feia una entitat com aquesta en la Lleida dels 60 », dins *Ressò de Ponent*, Esbart Màrius Torres del Sícoris Club, p. 7 i Salustia Estadella,

3.b. Segona part. Les elits culturals. Entre la reproducció del domini i la innovació moderada.

La conformació d'elits va lligada al poder i a l'emergència de noves necessitats en el si de la societat. L'emergència de noves elits és, doncs, sinònim d'innovació i canvi, significa també adhesió o conflicte per als poders existents. A Lleida es formen les elits culturals de la a partir de tres factors:

- a) l'estructura social i la seua evolució al llarg dels quaranta anys del règim
- b) l'estructura de poder dominant del règim i el tipus de socialització en què esta immersa la ciutat
- c) el tipus d'innovació, estructural, econòmica, que compota un tipus determinat de noves necessitats que demanen nous representants.

3.b.1. Les elits culturals oficials de la Dictadura, de Lleida per a Lleida

Ja s'ha dit que en la mesura que era un moviment nacional, la doctrina franquista identifica nació i cultura amb catolicisme i tradició. Un dels elements decisius del caràcter nacional del seu projecte és l'històric.⁴⁶⁹ Una referència a la història, i al país com a referent simbòlic indestruïble de l'essència del poble que és consubstancial a tots els projectes nacionals i nacionalistes, tant els racionals i plurals com els radicals i essencialistes. El moviment nacional franquista era essencialment religiós, monolític i classista.⁴⁷⁰

entrevista manuscrita cedida per Oriol Bosch, setembre 2001. L'acabament del servei militar i el retorn d'aquesta colla als seus llocs de procedència marca una davallada important de l'activitat d'aquesta agrupació.

⁴⁶⁹ Xavier Arbós i Antoni Puigsec, *Franco i l'espanyolisme*, Curial, Barcelona, 1980, p. 75 : "La pàtria no és un capricho, sino la herencia legada por nuestros padres y por nuestros abuelos."

⁴⁷⁰ Josep Benet, al seu pròleg a Joan Samsó *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1994, p. 9, parlar d'aquest monolitisme jeràrquic i uniformitzador : "España se organiza en un amplio concepto totalitario, por medio de instituciones nacionales que aseguren su totalidad, su unidad y continuidad. El carácter de

La conformació de les elits franquistes a Lleida s'han de situar en aquests dos paràmetres: nacionalisme i religiositat. També s'han de situar entre aquests dos paràmetres la conformació de les elits de l'antifranquisme: el nacionalisme, en aquest cas no espanyol sinó català, ja que la reivindicació de la cultura i la llengua catalanes n'és l'eix nuclear. Les elits que es volen diferenciar de les oficials franquistes, que proclamen el localisme com a tret comunitari, faran seus els postulats generals. Pel que fa a la religiositat, el to de la ciutat, com he anotat més amunt, deixava poc marge a qualsevol activitat que no estigués dins els cànons oficial. L'església, una part de l'església progressista –JOC, HOAC, l'escoltisme- servirà d'aixopluc i de cobertura per a la gestació de propostes culturals i polítiques d'una nova generació de jovent i d'obriers, diferenciades clarament de les propostes de l'església oficial, a Lleida tal vegada massa lligades al passat.

En la concepció elitista del franquisme, classes altes i intel·lectuals són peces bàsiques, no pas com a fonts de saber, sinó com a elements de control de les idees, de reproducció i legitimació del règim. Per la preparació acadèmica que tenen i la posició social que ocupen poden exercir, en nom del govern i a la mida d'aquest, una dominació subtil dels estrats inferiors per la via de la reproducció i repetició mimètica dels esquemes ideològics del règim i reconstruir la nova identitat col·lectiva interpretant i transmetent les imatges, símbols i esquemes de valoració adequades, a través dels canals de socialització col·lectiva orals i escrits permesos que eren perfectament controlats des dels poders polítics i policials. És en aquesta línia de control de l'aparició d'elits que el règim purga les organitzacions i institucions de divulgació, informació i opinió, vigila i revisa els continguts de les publicacions, i limita el dret a associar-se, com s'ha vist més amunt.

cada región será respetado, pero sin perjuicio para la unidad nacional, que la queremos absoluta, com una sola lengua, el castellano, y con una sola personalidad, la española.”. D'altra banda, X. Arbós i A. Puigsec, op. cit. p. ...“Este sentimiento del deber para con la patria ha de ser profesado de un modo singular por las clases altas, que son depositarias de la tradición y por los intelectuales con alma y pensamiento españoles, sin los cuales el Movimiento carecería de rumbos doctrinales..”

Lleida, després de la Guerra Civil queda buida, no pas en sentit metafòric, d'elements esquerrans o no afins visibles. Diem visibles, perquè, tal com ha demostrat Jarne, la reorganització política en la clandestinitat comença tot just amb l'acabament de la guerra, sobre la base del convenciment que el franquisme no podia durar gaire.⁴⁷¹ Tanmateix, en especial cap als anys quaranta que comencen a tornar els represaliats polítics s'opera a un nivell de profund ocultisme i fins a la dècada dels cinquanta-seixanta no afloraran, tímidament, a la superfície.

Absents o invisibles, per l'ocultació, l'exili, la mort o la presó, doncs, de l'escenari públic, el nou estat franquista, recupera per a la implantació i reproducció del seu model de societat homes que havien estat purgats o deixats de banda durant l'etapa bèl·lica. No només aquests, sinó també que retornen en l'escena pública membres de les famílies tradicionals de la ciutat que havien lluitat a la vora dels nacionals, o que s'havien mantingut al marge.

La purga dels professionals autòctons per part del règim franquista, la concentració a la ciutat de totes les representacions ministerials del nou estat nacional, la mobilitat que l'Estat atorga als funcionaris en instal·lar les oposicions centralitzades a Madrid en tant que hi ha un districte nacional únic, i el cap d'estat nomena directament els càrrecs representatius de les delegacions nacionals, fa aparèixer en escena un nou tipus d'elit arribat de fora de Catalunya, sovint de Castella, que ocuparà, a la vora dels autòctons, els càrrecs dels àmbits més representatius del moment: bona part dels governadors, quadres militars, ministeris i el bisbat.

El règim, ja s'ha dit, inicia de seguida la reconstrucció nacional de la ciutat de Lleida. Comença per la depuració dels aparells institucionals, mediàtics, escolars i religiosos, per controlar l'oci i el lleure, per mitjà de la Secció Femenina, el Frente de Juventudes, l'Obra Sindical d'Educació i

⁴⁷¹ La historiadora Antonieta Jarne, al seu llibre *L'oposició al franquisme a Lleida*, Pagès editors, Lleida, 1998, en especial en el capítol 1 que abast del 1939 al 1953, demostra que hi ha una lentíssima reorganització de l'activitat política clandestina, mantinguda psicològicament sobretot amb els contactes amb els grups afins de Barcelona i l'exterior.

Descanso, ayudas, com s'ha vist per les associacions civils de suport. L'administració local i provincial queda, en general, a mans de persones autòctones.

En aquest context, els elements representatius de les elits tradicionals locals, afins al règim, començaven a influir en el poder polític, però no estaven legitimades com a referents culturals. En els primers anys quaranta, en el moment que s'estava conformant la Nova Espanya s'imposa, a tall d'innovació de supervivència per a una classe per ella mateixa poderosa i influent, obrar racionalment, prendre posicions en tots els camps possibles i fer-ho abans que el règim organitzés les seues elits oficials, també en el camp de la cultura, amb persones portades de fora, que desplacessin les locals, autòctones, que estaven disponibles.

Apuntava com a hipòtesi, l'existència d'una classe dirigent autòctona en el poder polític. Semblant cosa passa en l'àmbit del poder cultural. Tal vegada com una conseqüència lògica de la polarització de la societat lleidatana, en virtut de l'adscripció ideològica una part de les elits queden invisibilitzades i negades per a l'ocupació d'espais públics. Una part de les que ho eren també abans de la Guerra, i les que queden en posició d'accedir-hi, augmenten encara el seu espai d'influència i el seu estatus anterior.⁴⁷² En la mesura que l'àmbit cultural té components d'adscripció ideològicament diversa, ja abans de la Guerra Civil, després d'aquesta hi ha un contínuum amb l'etapa anterior, personalitzat amb els representants conservadors, afins, per convicció o conveniència, al Règim.

És en aquest escenari que cal entendre la gestació del grup *Calíu*, que aglutina sota un ideari comú els representants locals de la cultura de Lleida feta per a Lleida, sota l'empara oficial i el mestratge de persones tant de prestigi i

⁴⁷² He dit en algun moment que aquestes elits recullen el contínuum de la preguerra i la innoven sota els paràmetres del franquisme. De fet, una sèrie dels noms que lideren durant la Dictadura els grups culturals oficials, apareixen abans de la guerra també formant part de la vida associativa cultural de la ciutat, en un segon pla, a la vora de les persones que n'eren dirigents i que a causa de la guerra van morir, o van haver d'exiliar-se.

influència a Madrid com Eduardo Aunós.⁴⁷³ Una agrupació cultural que serà política com la majoria de les agrupacions potenciades per l'Estat.

⁴⁷³ Una de les moltes dites amb què hem crescut la generació dels seixanta setanta, si més no la de Lleida, és una de molt gràfica: “*Allà on vagis dels teus hi hagi*” que declara clarament la necessitat de tenir avaladors poderosos en qualsevol circumstància que minimitzin el risc de les teues accions o que te l'estalviïn. La classe dominant local del Règim tal vegada no en podia tenir un de millor, en el panorama de l'època que Eduardo Aunós, antic secretari de Francesc Cambó, ministre de Treball en la Dictadura de Primo de Rivera, el primer ministre català de Franco, que ho serà de Justícia des del 1943 al 1945, fill de Lleida, tradicionalista i catòlic convençut i practicant. Les seues característiques personals, que combinaven un fervent *amor a la ciutat*, amb l'alta política en el nucli del poder central i l'èxit com a intel·lectual i escriptor, era el tipus model òptim per a uns estaments que durant molts anys, com intentaré demostrar en el capítol següent que parlem de les elits, van fer confluïr l'espai de la política i la cultura legítima, fonent-lo en un de sol, amb ells com a protagonistes únics. Eduardo Aunós és el garant i aval omnipresent per a aquesta classe dominant, fins la seua mort. A banda del fet que manté els seus lligams amb la ciutat, segons les actes municipals serà propietari de la primera concessionària dels autobusos de la ciutat fins a mitjans dels anys quaranta, i que el Club Tennis Lleida s'instal·la en unes terres de la seua propietat, les relacions amb la ciutat, des del punt de vista polític i cultural van ser estretes, tal com es desprèn de les nombroses referències que hem trobat. J. Graus, op. cit. p. 40-41, assenyala de passada la presència d'Aunós en la vida de la ciutat, segons diu fins al 1945, i la sintetiza d'aquesta manera: “...*qui durant aquests anys igual iniciava el projecte de construcció de la nova presó provincial, que gestionava préstecs amb el Banc de Crèdit local, que actuava com a mantenidor dels Jocs Florals al Fronton, rebia la medalla d'or de la ciutat, inaugurava una exposició historiogràfica a l'IEI, era condecorat amb l'Ordre de Cisneros, apadrinava un pas de la processó de Setmana Santa, inaugurava una clínica, publicava llibres de fort contingut ideològic amb accent doctrinari o signava una memòria sobre la moral pública en la qual s'informava que a Lleida existien tres prostíbuls i més de 40 prostitutes i es queixava de la manca de vida moral a la ciutat que es fomentava amb els balls. Tota aquesta influència pervisqué fins al 1945, any en el qual sortia del govern, segons afirmaven les males llengües de la ciutat, per desavinences matrimonials que acabaren en separació.*” Estic d'acord amb el retrat. Tanmateix per les dades que tinc la influència i autoritat, en el sentit weberian del concepte, d'Eduardo Aunós va anar més enllà de l'any 1945. Sense gaire risc a equivocar-me, diria que la seua influència dura fins el mateix moment de la seua mort, al 1967 a Laussana. El text de la gran esquela reproduïda a la *Mañana* reflecteix el grau de l'acumulació de poders que havia ostentat en vida: « *Patricio leridano, Medalla de Oro de la ciudad, Presidente del Tribunal de Cuentas del Reino, ex-Ministro de Trabajo, Industria i Comercio, ex-Ministro de Justicia, ex-Diputado a Cortes, ex-Embajador de España, Académico de las Reales de Ciencias Morales y Políticas y Jurisprudencia, Presidente de la Academia de Doctores de Madrid, Grandes Cruces de Isabel la Católica, Cisneros, St. Raimundo de Peñafort, Mérito Militar, Aeronáutica, Orden Vaticano de San Gregorio Magno, Caballero de la Gran Cruz de la Corona de Italia, Gran Oficial de la Legión de Honor, entre otras nacionales y extranjeras...* » Signen l'esquela « *el Gobernador Civil, la Diputación de Lérida, el Ayuntamiento de Lérida, el Consejo Municipal del Movimiento, la Pontificia Academia Mariana, el Colegio Provincial de Abogados, el Instituto de Estudios Ilerdenses, la Asociación de la Prensa Leridana, el Caliu Ilerdenc, la Congregación de los Hermanos Maristas y su Asociación de Antiguos Alumnos, y el Seminario de Estudios Sociales* » Sense pretender fer una relació exhaustiva, cal dir que la presència d'Aunós és, fins a aquesta data, reiterada en els actes culturals de la ciutat, que recull puntualment *Ciudad*, donant suport a la classe dirigent local. Una classe dirigent que es posiciona a la seua vora, una persona amb influència a Madrid, i que, probablement per això, fa seua fins al final l'opinió d'Aunós sobre què és la ciutat i les seues peculiars característiques, recollida en una entrevista publicada a *La Mañana* al maig de 1948: “*Lérida no es catalana en grado máximo. En realidad incluso nuestra propia habla no es más que una especie de dialecto situado entre el castellano y el catalán pero hay que tener en cuenta que aquí en Lérida se ha hablado siempre el castellano... Creo que fué una admirable medida política el establecimiento de la Universidad de Lérida y una considerable torpeza la cometida por el Estado Liberal al despojarla de aquel foco de cultura. El catalán es un idioma español. Las instituciones de cultura leridana que como el Caliu tienen una gran importancia, emplean en sus relaciones predominantemente el castellano, pero ello no impide que algunos de sus miembros utilicen el catalán para sus producciones poéticas. Lo que hay que procurar es dejar siempre sentado que por encima de todo, el instrumento del Imperio y de aglutinación de España ha de ser el castellano. Una vez admitido y consagrado esto, ¿qué inconveniente hay para que las*

3.b.1.1. El grup Caliu. El domini amb la comunió local com a bandera

“El meollo de esta asociación, su hueso expresivo, lo que va cargado de mental electricidad es la fe viva de sus componentes en las tradiciones locales y este rescoldo ilumina las cenizas perdidas en la noche del tiempo para ofrecernos en una labor de siete años de investigación constante, trabajos que habían quedado en olvido o perdidos definitivamente (...) En sus archivos figuran notas biográficas de leridanos ilustres como Ramon Sans Rives, Manuel de Palacio, Enrique Granados, Ramon Pagés y Pujades, Buenaventura Roca, Fernando Cos y Gayón, Anastasio Pinós, Manuel Angelón, Fermín Gigó Pifarré, etc. y otros muchos que el Caliu los incorpora retirándolos de un olvido lamentable. (...) La labor del Caliu queda bajo la advocación y amparo de la Santísima Virgen del Caliu, imagen hallada en las antiguas murallas de Lérida y colocada en el sitio de honor del hall de entrada.(...) Integran tan original entidad escritores, poetas, investigadores, pacientes de nuestros archivos, bibliófilos, coleccionistas, caricaturistas...y en hermandad envidiable saben vivir, aman la ciudad y en notable pugilato procuran superarse.”⁴⁷⁴

El grup Caliu, del qual set anys després de constituir-se se'n fa l'anterior semblança oficial, és una referència obligada en la història local

regiones españolas, con tantas particularidades, con tanta riqueza en matices surjan expresiones de carácter peculiar e idiomas propios?...Mi ciudad está en buenas manos. Ellos añadirán nuevos motivos a los que ya fundan mi legítimo orgullo de leridano.” No es pot assegurar que estés en bones mans, el que sí és segur amb certesa és que era a mans de molt pocs però, en l'àmbit econòmic, polític i cultural, preservada i teixida d'una manera absolutament tupida, pràcticament sense esclatja possible, com intentaré explicar més endavant. La inauguració d'un dels equipaments més importants de la ciutat, al 1951, el Teatre Principal es fa amb l'estrena d'una obra d'Eduardo Aunós, *Lord Byron en Venècia*. Al 1953 torna a aparèixer als mitjans de comunicació, per una acció tan protocol·lària com que havia fet arribar una carta de felicitació al capellà de l'església del Carme per la reconstrucció del temple. *Labor*, nº. 2, 18 de noviembre de 1953. El seu nom era sinònim d'influència i prestigi ja que, al juny de 1957, que el col·legi dels Maristes commemora el cinquantè aniversari, se cita com a prova de la legitimitat del seu ensenyament el fet que Eduardo Aunós n'havia estat alumne. *Acento*, nº 7. 1 junio de 1957 : “*Durante medio siglo los Hermanos Maristas han marcado una huella imborrable en nuestra ciudad. Su influencia se ha perpetuado poderosamente en la formación intelectual de las juventudes masculinas leridanas. Eduardo Aunós fué exalumno marista.*” Convidat ineludible a la *cena anual de Ciudad*, en la de 1962, sent President del Tribunal de Comptes, tanca el sopar amb una colla d'agraïments a les persones nascudes a la ciutat que la dirigeixen, i demanant encara que siguin honrades a nivell de l'Estat i condecorades: “*Menciona la obra de muchos años de Alvarez Pallás en pro de la ciudad y de sus problemas, de cuanto ha venido proyectándose, de cuanto se hace, y de lo que se aspira para un mañana, del sentido leridanísimo que palpita en las páginas de aquellos “Cuadernos”, creyendo que dicha labor era merecedora que solicitara para él, con el asenso del señor Gobernador Civil, el ingreso en la Orden de Alfonso X el Sabio.*” *Ciudad, Cuadernos de Divulgación Leridana*, maig 1962. Al 1963, Aunós torna a ser a Lleida, per recollir el reconeixement d'aquesta mateixa classe dirigent pels favors rebuts. Li és atorgada la venera de Miembro Consejero de Honor de l'IEI, “*en reconocimiento de su limpia ejecutoria en pro de su ciudad natal, de su cultura y el servicio de España y la provincia*”. La presència d'Aunós és recordada per *Ciudad*, cada aniversari de la seua mort. Al 1969, encara se li dedica un extens article recordant la seua biografia política i literària, tot el que havia fet a la ciutat i demanant que se li fés, en correspondència, un gest públic d'agraïment. “*...Se preocupó siempre por los problemas de su ciudad natal en los que puso su mayor interés como lo hizo para conseguir el derribo del caserío existente al final de la Avenida del Caudillo, la consecución del nuevo puente, la nueva cárcel provincial, el Palacio de la Audiencia, y otras obras por las que Lérida estaba interesada.(...) Los leridanos estamos en deuda (...) al que como desearíamos, la ciudad debe expresarle justo tributo de inolvidable testimonio de gratitud y estima.*” *Ciudad*, vol. XXI, set.-oct. 1969, p. 123

d'aquest període, sobre el qual s'ha escrit força, sobretot per posar en evidència al paper de grup de pressió que va tenir en aquesta època.⁴⁷⁵ encara que aquest és un punt que els membres del grup, lògicament, no reconeixen.⁴⁷⁶

La motivació que el crea és significativa de la necessitat dels poders locals de prendre posicions per mantenir el lloc de poder i influència davant l'arribada d'autoritats foranes.⁴⁷⁷

L'origen d'aquest grup neix l'any 1941 en un sopar de comiat al Cap del Servicio de defensa del Patrimonio Artístico del Estado, en el qual es constata la inexistència de persones representatives autòctones en els llocs de poder polític.⁴⁷⁸ Constaten, la desaparició de la ciutat, per la guerra i la posterior repressió, d'elements qualificats com ara *advocats, metges, arquitectes, enginyers i fins i tot comerciants*.⁴⁷⁹ La decisió d'organitzar-se en tant que els

⁴⁷⁴ Emilio Romero « Estilo y cifra del Caliu Ilerdenc », *La Mañana*, 13 de enero de 1949, un llarg article editat després com a separata per l'Institut de Estudios Ilerdenses.

⁴⁷⁵ Miquel Pueyo i París, *Lleida ni blans ni negres, però espanyols*, Edicions 62, Barcelona, 1984 ; Eulàlia Solà a « Testimonis (2) Lleida sota el leridanismo » « *El Caliu* », a *l'Estrof*, núm. 4, p. 57-67, a J. Graus, op. cit. en diferents pàgines esparses i en concret les pàgines 66-70. També a *Lleida, problema i realitat*. Sobre aquest grup es pot consultar també Eusebio Roncero, *Estilo y cifra del Caliu Ilerdenc*, publicació separata editada per l'Institut d'estudis Ilerdencs que és un reportatge publicat per *La Mañana*, corresponent al dia 13 de gener de 1949. També l'article publicat a *La Mañana* l'any 1991 de Josep Ramon Correal Mòdol « Caliu Ilerdenc, el sanctasantórum del leridanismo », en el moment del 50è aniversari del grup i el llibre oficial del Caliu editat per dos dels seus membres en ocasió d'aquest aniversari : Josep M. Nadal Gaya i Emili Reimat, *Caliu Ilerdenc, 50 anys de vida lleidatana, 1941-1991*. Virgili & Pagès, Lleida, 1991.

⁴⁷⁶ J. Varela, op. cit. p. 36. Entrevista a Víctor Hellín.

⁴⁷⁷ Les tres primeres referències anotades en la nota número 470, són d'estudis anteriors al 1991, per tant no incorporen la dada referent als motius de la gènesi que són explicats pels mateixos caliuencs en el llibre commemoratiu de l'aniversari. Sí que són citats de passada a l'article de Josep Ramon Correal ja que fa una ressenya del contingut del llibre citat.

⁴⁷⁸ J.M. Nadal i E. Reimat, op. cit. p. 14 : « *Un cop acabat el sopar, un petit grup de lleidatans de bé, Josep Sol Ballespí, Josep M. Álvarez Pallás, Ferran Colás i Ramon Areny, entre altres van prolongar la reunió, passejant pel ja solitari carrer Major. Els passejants no van poder menys que comentar amb una gran preocupació el fet que un acte de significació lleidatana com el que s'acabava de celebrar s'hagués dut a terme amb la total absència d'intervencions per part d'alguna persona amb arrels a la ciutat. Autoritats, representacions, jerarquies havien pronunciat discursos aquella nit, parlant en nom d'una ciutat en què cap d'ells no havia nascut, i en la qual no portaven més de tres anys vivint. Es tractava d'un fenomen que s'estava desenvolupant aquells anys i que seguiria produint durant més de dos lustres, però que ja aquella nit s'havia manifestat clarament a la reunió.* »

⁴⁷⁹ J.M. Nadal i E. Reimat, op. cit. p. 15 « *No és, doncs, estrany que Lleida hagués de rebre, aquells primers anys, un nombre molt important de professionals que cobrissin els llocs de treball de l'Administració Pública, als hospitals i als despatxos més diversos: foren tants els recentment arribats que van suposar, a la força, un sector ciutadà molt potent i relativament cohesionat. Es tractava del que els lleidatans, amb la seva fina percepció de la realitat, anomenaren des del començament, "els paracaidistes."* »

únics representants d'aquesta elit, és justificada com un deure cívic i una obligació comunitària.⁴⁸⁰

El Caliu, doncs, es reconeix com fruit de la necessitat de crear elits locals –lleidatans de bé i de soca arrel- que reconstruïssin la comunió local, front l'ocupació forana. Una reacció que combina aquesta afectivitat reconeguda, que n'és l'excusa plausible, amb l'acció racional. La creació definitiva del grup, al mes de novembre de 1941, s'ha de llegir també com una elecció racional sense risc per a la preservació del seu estatus i com a consolidació del seu pes específic en la societat del moment. Una constitució permesa, no sense friccions,⁴⁸¹ pel Règim, no només perquè aglutinava persones addictes al model conservador i catòlic que imposava, sinó perquè estava avalat per Eduardo Aunós ministre català del primer govern de Franco, figura venerada com a model per les elits conservadores locals.⁴⁸²

Les restriccions que el mateix Estat havia imposat per a la constitució d'organitzacions anaven a favor dels grups declarats afins al règim que, per

⁴⁸⁰ J.M. Nadal i E. Reimat, op. cit. p. 15 “Ocupant, doncs, llocs clau de l'administració i, també, de despatxos de particulars, aquests ciutadans, segurament molts d'ells benintencionats i altres incorporats sincerament a la vida lleidatana amb el pas dels anys, tenien un total desconeixement de la nostra llengua, dels costums nostrats i de les nostres tradicions, que, si no es reaccionava adequadament, tenien el perill de desaparèixer i d'esborrar, com a conseqüència, l'esperit ancestral d'una ciutat que havien saludat ja les legions romanes” (...)“Era precis que els lleidatans de soca i arrel, els que coneixien i estimaven la història, la tradició i els costums de la ciutat, es reunissin per mantenir la seva fe en la ciutat, i conservar viu per al futur l'intangible, però valuós, patrimoni de les nostres tradicions i usos.”

⁴⁸¹ Ha estat repetidament documentat que el grup va tenir un conflicte d'interessos amb el governador civil, Carrera Cejudo, el qual va impulsar directament un grup afí compost segons sembla per comerciants anomenat Los grajos de San fernando, del qual se'n té una informació escassa. Tot just a punt de tancar aquesta tesi, he localitzat una sèrie de dades que demostren que abans de « Los Grajos », l'any 1948, va sorgir una associació antiCaliu que es deia tot just així : «L'Anticaliu » que va durar poc més d'un any i que es va refundar amb el nom que ha pervingut « Los Grajos ». Segons les dades que tinc els membres d'aquest grup eren vint-i-vuit i també de professions liberals com els seus oponents. El funcionament d'aquest grup era semblant al del Caliu, també recollien costums locals i els publicaven a nivell intern, també estaven avalats per una persona de pes –en aquest cas el governador Carrera Cejudo-, es reunien també per fer activitats gastronòmiques i lúdiques, es reconeixien mitjançant pseudònims, etc. La seua seu social era el bar Palace, que era propietat d'un dels membres. Tinc la llista dels membres del grup i en ell hi apareixen també alguns noms coneguts socialment a la ciutat. Hi destaca l'alcalde Paco Pons. També hi ha alguns noms sorprenents que apareixen en les dos agrupacions, com per exemple Víctor Hellín. A falta d'una recerca més profunda sobre les dades que m'han arribat a les mans, la diferència més evident és la distància entre el grau de poder entre les dos agrupacions i el caràcter més menestral, tot i la quantitat de professionals liberals que hi ha, dels « grajistas » respecte els caliuencs que representen un nivell social més elevat, si més no des del punt de vista de la seua posició d'influència.

⁴⁸² E. Roncero, op. cit. «Eduardo Aunós és la figura pròcer, alentador de aquel movimiento tan español y leridano, quién no deja en sus visitas a Lérida de visitar el Caliu y casi siempre leer unas páginas – primicia magnífica- de los libros que prepara para su edición.»

ser-ho –o declarar-s’hi- podien utilitzar unes possibilitats i garanties vedades a la societat en general. Professionals liberals tots ells -advocats, metges i farmacèutics-, la seua posició econòmica els permet disposar de temps i recursos per forjar-se capital social i prestigi. El fet de ser portadors de cognoms de “soca i arrel” de les famílies lleidatanes, portadors per tant del passat els serveix per fer-ne bandera en uns moments en què l’àmbit intel·lectual a Lleida era un erm absolut. Les tradicions i el fet de ser de famílies de bé seran no només la seua carta d’identitat sinó de distinció social. Neix ja constituït com un grup estamental i tancat, que manifesta estratègicament no voler influir en política i ser només un grup festiu cultural i gastronòmic.

Tanmateix, influirà en els governs locals, com ha estat demostrat reiteradament, de manera contundent perquè ja d’entrada aglutina el poder fàctic local que combina prestigi amb poder econòmic i influència.⁴⁸³ Per això es conforma com un grup de pressió important. Hi ha una raó fonamental: tal vegada eren els únics a la ciutat que podien fer-ho. Per l’espai social que ocupaven, per l’absència de *competència* en una ciutat immersa en una situació d’extrema pobresa i en la qual el que primava era sobreviure i passar desapercebut- i per la unidireccionalitat d’objectius que perseguïen.

Els seus membres s’identifiquen del tot amb el Règim, però sobretot, en tant que grup corporatiu i excloent, s’identifiquen amb la unitat de criteri de la finalitat de la seua acció: mantenir, si més no, els seus privilegis en el nou sistema polític, ser un contrapoder arribat de fora, i augmentar la seva

⁴⁸³ J. R. Correal, op. cit. p. 5, repassa la relació del Caliu amb la vida política de la ciutat: “*El caliu cuenta entre sus miembros con personalidades que, en distintas etapas, fueron alcaldes de Lleida: Víctor Hellín, Blas Mola, Juan Casimiro Sangenís, Miquel Montaña y Ernest Corbella, a los que hay que añadir el fallecido Ramón Areny, fundador del Caliu y alcalde de Lleida en la postguerra. A la lista de miembros ilustres cabe agregar tres presidentes de la Diputación: el propio Sangenís, Antonio Aige Pascual y José María Porcioles.*” En aquesta llista cal incloure també altres caliuencs membres, en diferents etapes, dels equips de govern de l’Ajuntament, la Diputació, o de totes dos alhora i la sèrie de persones que van tenir un paper rellevant en l’estructura oficial del règim. El Caliu, i la seua vinculació amb l’àmbit polític, l’econòmic, el cultural i l’església, representa el paradigma del poder en una societat que tot i arribar a ser de mida mitjana, en demografia, i amb una migrada evolució econòmica, llegida en termes de consums, desenvolupa, en l’àmbit del domini, un model de ciutat petita, gairebé feudal, amb una minoria local que coopta els espais de domini i privilegi, i els espais de decisió. Desenvolupa un model circular d’intercanvi d’espais entre els membres del mateix grup i la mateixa minoria. D’aquest model interessa el fet que construeixen la comunió cultural local d’una determinada manera a partir de mitjans de comunicació potents com la revista *Ciudad*.

representativitat social i el seu estatus. Així, no només conformen un grup d'elit que ha de ser reconegut com a interlocutor i part dels poders polítics sinó que cobreixen, a més, el buit de lideratge cultural institucional fent-lo seu i fent-se reconèixer –no només pel pes que tenen sinó també pel que representen.

3.b.1.1.1.La concentració de poder polític, econòmic i cultural

Els membres del Caliu no només acumulen poder polític sinó també poder cultural, en la mesura que seran presents en totes les entitats i actuacions dels estaments oficials i contribuiran a conformar una versió local del model cultural franquista que exportaran per mitjà de les eines de difusió mediàtiques de què disposen.

He resseguit el currículum dels membres d'aquest grup que van tenir un pes específic alhora en camps diferents polític, econòmic i cultural.⁴⁸⁴ Altres van formar part de l'àmbit de la cultura que l'ideari del Caliu propugnava i que era el legítim i majoritari en tot el període de postguerra: tradició i catolicisme. En nota a peu de pàgina anoto el nom, la professió, els càrrecs que va tenir en l'àmbit polític, els que va tenir en l'àmbit econòmic i després en l'àmbit cultural.⁴⁸⁵ A partir d'aquestes dades, es constata que el 30% dels membres

⁴⁸⁴ He extret del notes del llibre oficial del Caliu, del llibre citat de J.M. Nadal i E. Reimat i de la *Historia de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Lérida*, ed. pr. Lérida, 1980, « *Catalogo de accionistas, socios fundadores, consejeros y directivos de la institución* »,

⁴⁸⁵ **Lluís Gardia Abadal** (advocat). Secretari de la Diputació Provincial home fort de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Lérida successor de fundador; vocal de la junta de govern; tresorer suplent; president de les juntes en l'impàs per la mort del president Martínez de San Miguel; conseller i vicepresident primer del Consell d'Administració de 1949 fins al 1958. Redactor de *Ciudad. Hemenegildo Agelet* (advocat). Descendent d'una de les famílies lleidatanes amb més influència i prestigi. Fill d'un il·lustre advocat que fou alcalde de Lleida; regidor del primer ajuntament franquista, tinent d'alcalde; assessor de la Cambra Urbana; magistrat suplent; membre de la Junta del Casinó Principal; soldat romà dels Armats de la Sang. **Llorenç Agustí Claveria** (empresari). Membre del Comitè executiu de la I Exposició Agrària de la Província de Lérida. (1946) Membre del Comitè Executiu de la Primera Fira de Sant Miquel (1956). President de la Unió Esportiva de Lleida. **Antoni Aige Pascual** (advocat). President de la Diputació provincial (1961-1968), procurador a Corts; governador civil de Logroño i de Tarragona; assessor de la Cambra de la Propietat Privada; conseller de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Lérida (1956); secretari de la Caja de Ahorros (1976-1980); president del Consell Rector de la Clínica l'Aliança de Lleida, vicepresident de la Federació de Mutualitats de Catalunya; President de l'Institut de Estudios Ilerdenses; prior honorari de la Congregació dels Dolors. Medalles: Oro de la Provincia de Lérida, Oro de la Provincia de Tarragona; Gran Cruz del Mérito Civil, Gran Cruz Aeronáutica, Gran Cruz de Cisneros, Cruz de Honor de Sant Ramon de Peñafort. **Luís Alonso Olarte** (dentista) Diputat provincial (1940); cofundador de la Clínica Perpetuo Socorro; vocal Congregació de la

Sang; majoral primer de la Confraria de Santa Maria i del Santo Cristo Hallado ; vocal i confundador de l'editora del *Diari de Lleida*; membre de la junta de l'Acadèmia Mariana; cofundador dels Amics de la Seu Vella; vocal de la Junta Diocesana de Acció Catòlica ; membre numerari de l'Institut de Estudios Ilerdenses. **Josep Maria Álvarez Pallás** (*funcionari*). Oficial Major de la Paeria; president de la Cambra de la Propietat Urbana; successor de fundador de la Caja de Ahorros y Montse Pío de Lérida (1934); conseller de la Caja per l'IEI (1949-1963); president del Consell (1968); president honorari (1976) Autor de *Lérida bajo la horda* (1942); Fundador de la revista *Ciudad*; de l'Institut de Estudios Ilerdenses; de l'Asociación de la Música, president del Círculo de Bellas Artes; medallas: Cruz de Alfonso X el Sabio **Ramon Anadón** (*veterinari*) Diputat provincial (1952-1955); president de la Diputació Provincial; cap Provincial de Ramaderia. president del Grupo Sindical de Colonización i president del seu Consell d'Administració; membre del Comitè Executiu de la Primera Feria de San Miguel (1956); redactor de *Ciudad*. **Francesc Bordialba** (*arquitecte*); arquitecte municipal; membre de la Junta del Círculo de Bellas Artes; membre de l'Asociación Ilerdense de Pesebristas; membre de la Junta del Casinó Principal **Francesc Xavier Clavera** (*farmacèutic*) tinent d'alcalde; director tècnic de la Cooperativa de Distribución Farmacéutica de la Federación Farmacéutica de Lérida. **Josep Cava** (*metge*); tinent d'alcalde. President de l'Asamblea Provincial de la Cruz Roja; director del Hospital Provincial; degà de Beneficència; director de l'Escola d'Infermeres; president del Col·legi de Metges. Dirigent de la Congregació dels Dolors; membre de l'Asociación Catòlica de Propagandistas. **Fernando Colás** (*metge*); tinent d'alcalde; president de la Cámara de la Propiedad Urbana; Conseller de la Caja de Ahorros en 1954. Fundador de *Mensaje*, promotor de los Juegos Florales i de la Fiesta de la Primavera, de l'Institut de Estudios Ilerdenses, de la Asociación de la Música, Presidente del Círculo de Bellas Artes, poeta, fundador i redactor de *Ciudad* **Ernest Corbella** (*advocat*); tinent d'alcalde; alcalde ; delegat provincial de Turisme; conseller local i provincial del Movimiento. Cofundador dels Amics de Lleida **Joan Josep Curiá** (*advocat*) alt funcionari del Banco de España; regidor; membre de Comitè Executiu de la novena de la Verge de l'Acadèmia i la processó corresponent. **Carmelo Fenech** (*advocat*). Funcionari d'Hisenda.; delegat d'Hisenda. Successor de fundador de la Caja de Pensiones de la Vejez (1943) ; conseller, (1949) i president del Consell fins al 1968. **Mariano Gomá** (*arquitecte*). Cap del Cadastre d'Hisenda. Fundador de l'IEI, Secció de Bellas Artes; primer president del Círculo de Bellas Artes; director de la Escuela del Círculo; membre de l'Asociación de Música. **Víctor Hellín** (*farmacèutic*) alcalde; tinent d'alcalde; president de la Diputació Provincial; successor de fundador de la Caja (1943); conseller (1949), director al 1961 i torna a ser-ho al 1974; membre del Consejo Provincial de Ordenación Económica. **Antonio Hernández Palmés** (*advocat*). Diputat provincial; president de la Comissió d'Obres Públiques (1961); ponent de cultura de la Diputació (1961-1967); tinent d'alcalde; president de la Comisión de Cultura Municipal (1971-1978); vicepresident de la Junta Provincial del Patronato de la Mujer; president de la Asociación de Estudiantes Católicos (1937); conseller vitalici del Instituto de Estudios Ilerdenses; escriptor i investigador de temes locals; premiat en concursos de caràcter local; membre de les reials acadèmies de les Bones Lletres de Barcelona (1964) i d'Història (1970). **Luís Hernández Palmés** (*notari*) diputat; vicepresident de la Diputació; procurador en Cortes; conseller de l'IEI, violinista **Santiago Gené** diputat provincial (1940-1945); procurador dels tribunals ; presidente del Consejo de la Caja de Pensiones; promotor del projecte de contrucció del Teatre Principal; degà del Colegio Provincial de Procuradores; **Marcel·lí Miarnau** (*comerciant*) membre del Comitè Executiu de la primera Feria de San Miguel; fundador i president de la primera Asociación de Comerciantes de la Calle Mayor (1952) ; directiu del Casinó; membre de la Congregació de la Sang (parròquia de Sant Antoni). **Miquel Montaña** (*advocat*) conseller local del Movimiento; tinent d'alcalde; alcalde de Lleida (1974) conseller provincial, procurador a Corts; membre de l'Asociación Catòlica de Propagandistas. **Francesc Rabasa** (*metge*) diputat provincial; vicepresident Diputació i president (en funcions); conseller vitalici de l'IEI; medalla de Oro provincial i medalla del Mérito Civil; **Emili Reimat** (*advocat*)diputat de la primera gestora de la Diputació (1943); membre de grups de teatre catòlics, OAR. **Casimir Sangenís** (*farmacèutic*) alcalde; diputat; procurador a Corts ; president de la Cámara Oficial Sindical Agraria; vocal de la Cámara de la Propiedad Urbana ; president de l'IEI, vicepresident de la Unió Esportiva de Lleida. **Josep Maria Simón** (*advocat*) regidor; diputat provincial; conseller de l'IEI; membre de la Congregació dels Dolors i de la Sang. **Jordi Sirera** (*farmacèutic*) regidor, tinent d'alcalde; director de l'Institut de Segunda Enseñanza; germà de Ton Sirera. **Josep Sol Ballespí** (*advocat*) primer tinent d'alcalde; membre de la primera gestora de la Diputació; diputat provincial; secretari de la Cámara de Comercio e Indústria; de la Junta de Cequiaje; fundador de l'IEI, de la impremta **Sol Romà Sol Clot** (*fill de l'anterior, advocat*); regidor; tinent d'alcalde ; secretari de la Junta Provincial de Formación Profesional; fundador i president del Círculo de Bellas Artes; membre actiu de la parròquia de la Sang; conseller vitalici de l'IEI, **Josep Alfons Tarragó** (*historiador*); delegat de Información y Turismo; tinent d'alcalde de la Paeria; encarregat d'exercir la censura a Lleida

combinen càrrecs en la política, l'economia i la cultura locals. A aquests s'ha d'afegir encara els que, sense estar directament implicats en càrrecs polítics públics, participaven en juntes, presidències, vicepresidències, de les organitzacions de caràcter cultural i professional de l'època, i en les econòmiques, el percentatge augmenta de manera considerable fins a arribar a un 40%.⁴⁸⁶

Evidentment, no eren només les persones afins les que ocupaven pràcticament els llocs més representatius a nivell polític, econòmic i cultural, ja que aquesta associació només aglutinava persones descendents de famílies tradicionals de la ciutat. Cal sumar-hi, el pes de les persones designades directament per l'Estat, que no eren de la ciutat, de poblacions veïnes o de la resta de l'Estat, i el pes de les persones col·locades en llocs estratègics per l'església. Tal vegada, en aquest darrer àmbit, el cas paradigmàtic és el de mossèn Salvador Gené, membre de la Família Eclesiàstica que és nomenat director al 1962 de l'Academia Bibliogràfica Mariana, càrrec que combina amb el de director de *Acento* i de Ràdio Popular de Lèrida, i el de *Diario de Lèrida*, tots ells mitjans de comunicació lligats al bisbat.

Tot plegat, es comprova que no totes les persones que dirigien, i manaven, la ciutat eren de fora. Val a dir també que no totes eren del Caliu, però sí la gran majoria i sobretot les que copaven bona part dels espais d'influència, prestigi culturals i polítics. Una part important de llocs estratègics estaven, per tant, ocupats per famílies *de sempre*, i tenien un grau d'influència prou important per mantenir una relació i una complicitat estreta amb la resta de poders, amb els quals compartien també juntes i espais de representativitat. El conjunt, mostra un panorama immobiliari, un teixit de relacions i tal vegada de favors compartits i repartits, prou tupid i estret, orientat en una orientació

fins al final de la Dictadura; cofundador de l'Asociación Leridana de Pesebristas; membre directiu de la Congregació de la Sang; fundador de l'IEI d'on en serà el secretari general fins a la fi de la dictadura.

⁴⁸⁶ D'aquests es poden citar noms prou coneguts a Lleida com Joan Fernández, comerciant i llibreter; Juan Manuel Nadal Gaya, advocat; Manuel Cases Lamolla, arquitecte; Enric Castells; Luís Díez-Coronel; Josep Estadella Albiñana, metge; Salustià Estadella Albiñana, metge; Estanislau de K. Montaña, periodista; Jaime Nadal i Fernández Arroyo.

determinada, que es constata repassant els espais dedicats a les manifestacions culturals dels mitjans de comunicació, a través dels quals s'observa la repetició constant dels mateixos noms.

3.b.2. Una aproximació a les associacions civils i els mitjans de comunicació de suport

A la vora de les institucions polítiques i eclesiàstiques, hi havia una xarxa d'associacions de caràcter civil que reproduïen els esquemes ortodoxos, a Lleida sense fissures fins als anys seixanta amb l'inici tímid de les activitats de caire catalanista, que incorporen la llengua i la història catalanes.

La més influent a l'època va ser el Círculo de Bellas Artes. Comença a funcionar al Roser, legalitzada l'any 1947, compta entre els seus membres al llarg de la seua existència ininterrompuda des d'aleshores, amb tots els homes forts del Caliu i alhora aglutina tothom que tenia inquietuds culturals.⁴⁸⁷ Va ser la gran associació cultural de l'època, i la que té un ventall d'activitats més alt i més diversificat: l'única Escola de Belles Arts de la ciutat, cicles de conferències setmanals, el premi el Marraco d'Or a la personalitat lleidatana més destacada; premis també per als artistes locals, etc. Tota l'activitat, i tot l'ensenyament que emanava de l'Escola, era dins l'ortodòxia més oficial.

A la vora del Círculo, apareixen l'Associació de Música, l'Orfeó Lleidatà, l'Aliança Francesa, l'Institut d'estudis Ilerdencs, els grups de teatre TOAR i AEM, i les agrupacions d'Educación y Descanso i les activitats de les diferents delegacions de l'Estat. La programació de les que els poders oficials consideren afectes apareix puntualment a la revista *Ciudad*; les que no ho són, no.

⁴⁸⁷ Com a exemple, l'any 1952 hi trobem com a president Josep M. Alvarez Pallàs, i a la junta José Sol Ballespí, Francisco Porta Vilalta, Juan Manuel Nadal Gaya, Mariano Gomà Pujadas, José Maria Portugués Arnaldo, Salvador Servat Montagut i José Maria Trepas. Val a dir que entre un petit grup de

3.b.2.1. Ciudad. Més que una revista, la visibilització de la comunió del domini local

Vist en perspectiva, l'interès dels grups corporatius oficials en la Lleida de la Dictadura rau en l'ideari que reproduïen les activitats que van fer, per les que no van deixar desenvolupar i per haver aglutinat en un mateix espai persones amb un alt capital cultural, adscrit i acumulat, i amb àmplies xarxes de capital social. La voluntat de reproduir els valors corporatius, i de visibilitzar-se com a elits representatives els porta a manifestar-se per mitjà de publicacions periòdiques pròpies que arriben a un sector més ampli dels que abastava les actuacions de caràcter públic que feien. Un sistema de propaganda que desplega l'església, com s'ha anotat més amunt, les pròpies agències institucionals de l'Estat i que també generarà el Caliu i els grups afins.

Ciudad, la publicació que editaven mensualment va tenir una vida dilatada i s'acaba amb el mateix franquisme. Dirigida per Alvarez Pallàs, compta entre l'equip de redacció amb Eduardo Aunós, Luís G. Abadal, Jose Sol Ballestpi, J.M. Alvarez Pallas, Miquel Serra Balaguer, Mariano Gomà, Concepción Perez, Ramon Anadon Pinto, Martin Peleato, A. Hernandez Palmés, J. Lladonosa Pujol, Enrique Bosqué i Fernando Colas. És el representant més clar de la política cultural localista oficial feta per la classe dirigent. Nascuda al 1949, apareix definint clarament els seus objectius i el contingut que tindrà,

“Su enunciado define su personalidad y el radio de alcance de los propósitos de quienes le inspiraron y de quienes tambien quieran, sobre el basamento incommovible de humana y cordial buena voluntad, cooperar en la tarea con sus aportaciones a los ámbitos de las letras y para el prestigio de las artes (...) pretende ser un exponente genuinamente

persones es van combinant les presidències amb la qual cosa l'entitat no deixa d'estar sempre a les mateixes mans.

*ilerdense y de esta suerte recogerán los recuerdos añejos y sus prestigios inherentes cuando fueron lustre para la ciudad de Lérida, en especial sin dejar de referir los que transcendieron en órdenes varias: hechos de armas o de letras, relatos atractivos y otros de más o menos aparente intrascendencia, pero que fueron latidos cívicos en el alma de los tiempos; ecos de actualidad tempoco serán omitidos siempre que puedan ser captados con agrado por quienes sientan llanear en su interior ese afecto para la Lérida de hoy.”*⁴⁸⁸

Una política titllada ja en aquells moments de localista i tancada perquè vetllava sobretot per reconstruir el passat i el present de la ciutat. Una acusació contra la qual es defensaran amb l'argument que l'objectiu no és localista sinó de donar a conèixer la ciutat als que no la coneixen.⁴⁸⁹ *Ciudad* es manté fidel de l'inici a la fi, a aquesta idea, per tant havien d'enaltir els valors de la ciutat i no els seus defectes, perquè aquests ja els veien els de fora, construirà, a la vora de la reconstrucció del passat llegendari de la ciutat, una imatge d'aquesta força irreal, on tot era magnífic. Una imatge que exportarà perquè, segons la mateixa revista, *Ciudad* era el vincle que els lleidatans que vivien arreu de l'Estat i fora d'aquest tenien amb la ciutat.⁴⁹⁰ I, ahora que exportava aquesta

⁴⁸⁸ *Ciudad. Cuadernos de divulgación cultural leridana. Cuaderno I, 1949*

⁴⁸⁹ *Ciudad. Cuadernos de divulgación cultural leridana. Cuaderno V, Lérida 1949, Editorial: Ciudad y la ciudad .. «No somos exclusivistas ni nos cerramos en un círculo no, amamos lo tradicional, lo viejo, los legajos, los pergaminos, pero las inquietudes los afanes y las ambiciones de nuestra juventud merecen nuestra viva admiración y nos sumamos con entusiasmo a sus ambiciones y anhelos (...) Vivimos cara a la realidad, sabemos vivir cómo trabajando, luchando denodadamente ya sea en el despacho o en los negocios, pero no olvidando alimentar lo espiritual -cada uno en sus aficiones- que, si en épocas normales estimamos cosa refinada, en la época actual tiene un aspecto de "saludable aislamiento" de esas calamidades, injusticias, aberraciones y monstruosidades, que, en nombre de principios llamados liberales y democráticos parece -si Diós no lo remedia- abocarnos a nuevas catástrofes y miserias. Las tareas del espíritu, estudio e investigación, hoy, tienen otro nuevo encanto: olvidar tragedias y miserias, y hacernos vivir una horas de aislamiento sintiendo emociones innegables y goces indiscutibles. (...) amando a la ciudad es como corregiremos enaltecerla y mejorarla, aumentando sus amigos lograremos se reconozca su importancia y elevar su categoría. Ciudad es una cruzada que modestamente hemos iniciado para que se conozca cuanto es ella, para despertar aficiones y afecciones y convencer que nuestra ciudad tiene una personalidad bien definida. Una historia de nobles ejecutorias, unas tradiciones magníficas, unos personajes que la honraron creando un algo impalpable pero cierto que merece los máximos respetos y simpatías.»*

⁴⁹⁰ A la revista hi ha diverses referències al paper que té de vincle i el que s'autoatorga com a reflexe dels interessos dels lleidatans que no viuen a la ciutat, a l'estranger o a les poblacions veïnes. Dos exemples : *Ciudad*, Cuaderno IX, Lérida, 1949,p. 113, Editorial: balance y perspectivas. «De tierras nuestras, tierras leridanas nos piden comentario a sus problemas y a sus aspiraciones, no serán olvidados ni desoídos sus deseos. De tierras vecinas, a las que estamos ligados por vínculos de hermandad y por factores económicos, solicitan también que nos hagamos intérpretes de sus deseos. Hoy va una prueba de que acogemos temas y desvelos que les afecten...para exponerlos en nuestras páginas y haremos nuestras sus aspiraciones. » *Ciudad*, Año II, Cuaderno VI 1950 Editorial *Ciudad evocadora* (fent referència a cartes enviades pels lectors), p. 81 “...de Madrid Barcelona, de Francia, una de Hispano América que nos dice: "ausente de España, apartados de Lérida, hemos leído sus Cuadernos dedicados a nuestras fiestas y ferias y en Peña de amigos hemos dado lectura a sus páginas y hemos evocado con verdadera pena y añoranza esta bendita tierra a la que tanto amamos. Ciudad llega a

imatge, es legitimaven arreu com les elits intel·lectuals i culturals representatives de la ciutat.

On realment es comprova la capacitat d'aglutinar, si més no de manera visible, és a les *Cenas de Ciudad*, acte anual tradicional fet que va començar sent el dinar de l'equip de redacció, sense dones ni familiars, a ser un aconeximent que aglutinava els representants polítics, militars i civils.⁴⁹¹ El sopar era una cita obligada per a tothom que volgués tenir algun paper en la Lleida del període o que ja el tingués. La llista sencera i detallada d'assistents que publicava anualment *Ciudad* permetia veure qui hi anava i qui no. Aquestes llistes permeten observar que hi assistien també persones –una minoria val a dir-ho- que tot no compartint completament l'ideari dels organitzadors, hi eren tal vegada per conveniència.⁴⁹²

A l'hora de les postres, normalment un locutor de ràdio conegut, donava la paraula a alguns dels assistents destacats i a les autoritats. En aquest sopar, sovint els representants municipals o culturals aprofitaven per avançar alguna actuació que s'hagués de fer a la ciutat. En aquest sentit, en el sopar de 1962, es va presentat el que havia de ser el primer premi de literatura a la ciutat "El premio Llibreria Urriza", iniciativa d'un llibreter membre del Caliu.

Ciudad dedicava cada any un amplíssim reportatge a detallar els noms i cognoms dels assistents, el contingut dels discursos que proliferaven al llarg de

nosotros como recuerdo perenne y magnífico de esa España que tanto amamos y de esa Lérida que no se borra de nuestra mente (...) y por acuerdo unánime de los que nos reunimos en la festividad de San Anastasio interpretamos al piano els enyorats compassos de D. Juan Besa Contravell y el ball de bastons y con lágrimas en los ojos vino a nosotros esa Lérida amada, la visión soberbia de la torre de nuestra vieja Seo y el desfile atrayente de nuestros pastorets que son voz de nuestros mejores tiempos. De Madrid. En cuya población se ha establecido nuevamente la conmemoración de la festividad de San Anastasio por la colonia leridana: "Muy bien por Ciudad, en mi hogar ha sido leído el último Cuaderno con verdadera emoción y con vuestras páginas manteneis el recuerdo de nuestra Lérida lejana. Que Diós premie y ayude vuestra tarea ya que con ella nos ofreceis fruto sabroso que calma la sed insatisfecha de saber y saber cosas de nuestra tierra tan querida."

⁴⁹¹ El ritual dels sopars era sempre semblant: es disposaven taules on se situaven els assistents segons la seua afinitat i taules específiques per cada entitat que hi anava amb un nombre suficient de membres. Eren habituals les taules del Círculo de Bellas Artes, la de *Ciudad*, la de los Amigos de los Museos, la del grupo *Mensaje*, la de la Asociación de Vecinos de la Calle Mayor, la de la Fabrica de Cerveza San Miguel, i les de les autoritats municipals, provincials.

⁴⁹² Seria el cas d'Alfons Porta, Pau Guiment, Albert Coma Estadella, etc.

la nit, les entitats representades, el menú que se servia. etc. Constituïa un acte d'exaltació de les activitats dels grups afins al poder, fet pels seus representants màxims i adreçada a la classe representativa de la ciutat i als lleidatans de fora que rebien la revista per tal que comprovessin que a Lleida es feien actes d'altura com en altres ciutats. Era, com ells qualificaven aquestes actuacions, "*un acto de acendrado leridanismo*". Així, per difondre la literatura i investigació local, sovint en els sopars es reparteixen i/o sortegen publicacions dels escriptors locals.⁴⁹³

Més que el ritual i el sopar en si, la festa constituïa la legitimació pública de l'orientació cultural que compartien alhora *Ciudad*, El Caliu, el Instituto de Estudios Ilerdenses, el Círculo de Bellas Artes, etc. i de les persones que l'orientaven. L'acte estava avalat per Eduardo Aunós, el qual al 1962, en el torn de discurs que li correspon aprofita per anunciar que havia demanat l'ingrés a la Orden de Alfonso X el Sabio, i la condecoració corresponent, per a l'impulsor no només dels sopars sinó de tota l'obra d'enaltiment i recuperació cultural de la ciutat, José M. Alvarez Pallàs.

3.c. Tercera part. Les innovacions més rellevants d'aquesta intervenció en el procés cultural

Cal destacar una triple orientació resultant de l'entramat d'activitat cultural que s'exercia. Una orientació tendint a potenciar l'educació de caràcter privat i religiós, les publicacions periòdiques lligades als estaments oficials i l'església, i un ambient tot ell dominant per les normes d'autoritat, la moral i la voluntat. Una altra amb una finalitat ideologitzant, que emana directament dels organismes, institucions i associacions de suport de l'estat i l'església, lligada a l'ideari de reconstrucció de la nació catòlica, espanyola i uniformitzada en la cultura, la història, la llengua, instaurada pel règim. Encara, s'hi afegeix la que

⁴⁹³ Aquest és el cas del sopar del 1960, "*...fueron sorteados libros de los autores leridanos Fernando Colás, Santiago Nadal, José M. Alvarez Pallàs, Juan Manuel Nadal, Cristina Lacasa, Jaime Agelet y José Lladonosa, y el Instituto de Estudios Ilerdenses se sumó a aquella ofrenda ofreciendo un lote de libros de José Lladonosa, Padre Sanahuja, Enrique Mut Remolà y otros que tambien fueron sorteados.*"

emana de les *particularidades locales*, una orientació amb una finalitat de reconstrucció de la localitat lleidatana. Les unes i l'altra es complementen perfectament ja que la construcció del local es fa sobretot sobre la base tradicional religiosa, la història i la llegendària.

3.c.1. La reinvençió de la comunió autòctona legítima

Una de les innovacions del domini franquista és reinventar la comunió local i les seues tradicions. Tal vegada perquè són les úniques que pertanyents a l'imaginari profund de la societat no pot substituir. Així, es mantenen les festes religioses tradicionals i les de caràcter folklòric que són recuperades per la Secció Femenina, el Frente de Juventudes o Educación y Descanso. A Lleida ben aviat s'intenta recuperar les sardanes, probablement perquè no havien estat ben vistes durant la revolució i això, per a les autoritats que actuaven a Lleida devia ser motiu suficient per no proscriure-les; això sí convenientment enquadrades en l'organització Educación y Descanso; es recupera també el ball de bastons i les Caramelles.⁴⁹⁴

⁴⁹⁴ C.Feixa, op. cit. documenta a través del relat d'un dels testimonis orals que un mes després d'estar ocupada Lleida pels nacionals, encara sent front de guerra –Lleida és ocupada el 3 d'abril i la festa major és al maig. “*Quan van entrar i van ocupar Lleida les tropes de Franco, d'immediat venia la Festa Major. I una de les coses típiques a Lleida era el ball de bastons que feien los nois de la casa de Misericordia. Però com que no hi havia res, l'Ajuntament que estava a la Panera, va buscar-ne alguns. I a mi, com que vivia allí, me van agafar. Jo no el ballava el ball de bastons, era el més petit, i me van donar una bandera.*” Pel que fa a les Caramelles, *Labor*, nº 23, 24 de abril de 1954, «Las caramellas..». (...) *Nos gusta ver el paso por nuestras calles de los “cantaires” con sus blancas camisas, sus rojas barretinas y sus pendones llenos de cintas multicolores, porque nos da periódica conciencia de nuestra condición de españoles, porque –en este mundo obsesionado por la técnica y atraído con fuerza irresistible por todos los modernismos, aceptables o no, del otro lado del océano- nos hace sentir cada año que a pesar de todo, seguimos pareciéndonos un poco a nuestros padres y a nuestros abuelos y que, por ahora, no existe el peligro de que nos convirtamos todos en despreocupados boys.... i girls... Las caramellas son un soplo delicado de tradición que deseamos fervientemente seguir recibiendo todos los años. (...) Observamos sin embargo con alarma, la proliferación de rondallas en nuestra ciudad, que tienden a desvirtuar la tradición del Sabado de Glória. No es que seamos enemigos del folclore aragonés, ni muchísimo menos, sentimos una gran admiración por la jota, que une a sus indudables méritos musicales, el de ser fiel expresión de la recia personalidad de la tierra aragonesa; pero nos complacerá ver interpretarla con motivo de una festividad más idónea (las fiestas del Pilar, por ejemplo) a fin de que nuestra tradición pudiese conservarse con la máxima pureza. En el sábado de Gloria preferimos seguir oyendo nuestras canciones populares, ora ingenuas, ora picarescas, pero rebotando siempre una poética y encantadora sencillez.*”

Lligat amb aquell *amor* a la ciutat que impregna la classe dirigent política i cultural, la innovació més rellevant d'aquest període és la feina de construcció de nou en nou que es fa des de les diferents associacions de la comunitat local. Una reinvençió lligada a la necessitat d'aquestes elits de demostrar l'existència d'un pòsit de la ciutat, en tant que capital. Aquesta reinvençió passa, com ja s'havia fet al segle XIX, per revitalitzar el passat remot i totes les tradicions cívico-religioses, com els armats, la Verge de l'Acadèmia, els fanalets, els aplecs, el Corpus i les professons.

La tradició dels aplecs es llargament documentada a Lleida. Festivitats entre profanes i religioses, lligades al calendari pagès. A Lleida, tradicionalment n'hi ha hagut dos, la de Granyena i la de Butsènit, dos partides de l'horta de la ciutat. Del període anterior a la guerra es rescaten, al 1944, també *Els armats*, vinculats a l'església de Sant Antoni.⁴⁹⁵

Els Armats era constituït per membres de les famílies de llarga tradició de Lleida, una important part de les quals seran presents també en altres activitats de l'època.⁴⁹⁶ Desfilaven, vestits de soldat romà, al compàs d'una tonada particular, marcial, a la qual la gent hi havia posat també una lletra particular⁴⁹⁷ el dia de la processó de divendres sant, conjuntament amb les vestes, un altre costum que es va revifar, i feien uns passos fent sonar fort la llança.⁴⁹⁸ Quan no dansaven repartien caramels per a la canalla. Una manera d'assegurar-se que aquesta portaria els pares, ja que en els anys quaranta, fins i tot els seixanta, els caramels i els dolços eren un premi escàs, encara més si era de franc. Entrar a formar part de la selecta esquadra romana era tot un privilegi i constituïa un signe de distinció i símbol que es pertanyia a una classe selecta.

⁴⁹⁵ Ciudad, Año II, Cuaderno III, 1950 “... la población quiso reintegrarse lo que consideraba muy suyo y como obra de milagro modernizó y valorizó lo que en 1936 había sido destruido y unos nuevos Armats, bajo las órdenes de Ventura Vilalta, desfiló por vez primera en las tardes del Viernes Santo entre una enorme multitud que contemplaba su paso saludando a una juventud leridanísima. »

⁴⁹⁶ Formaven part de la primera formació de l'any 1944, entre altres: Salustiano Estadella, Francisco Pons, Hermenegildo Agelet, Alfonso Porta, Juan Piñeiro, Víctor Siurana, etc.

⁴⁹⁷ Tu, que t'has menjat la truita sense pa...

⁴⁹⁸ Enric Castells i Granés, *50 anys dels Armats de la Sang a Lleida*, Ajuntament de Lleida, Lleida, 1993

Dins de l'esquema comunitari lligat a la tradició que estava traçant el Règim, calia reinstaurar els costums que lligaven oci i religió, i els aplecs n'eren una part important, ja que eren festes estacionals que aglutinaven tota la pagesia, a la qual en la mesura que feia vida a banda de la ciutat, no era tan senzill arribar-hi. La primera notícia que tinc és de 18 d'agost de 1939, en la sessió de l'ajuntament que se subvenciona amb 200 pessetes la Comissió de Festes per a l'Aplec de Butsènit, justificant-ne la tradició. El 17 de setembre de 1941, hi ha la notícia de l'aplec fet a Butsènit en la qual es van reposar les creus de terme, una altra acció religiosa simbòlica que es va recuperar.

En aquest context, servint-se dels llocs destacats que ocupen en el poder municipal, es duen a terme iniciatives com la que ja s'ha comentat més amunt, de dissenyar un programa de contingut didàctic sobre coneixement de la ciutat per a l'ensenyament primari, passa també per recuperar de l'oblit les persones que havien tingut en el passat, un paper destacat. Al mes de maig de 1954, s'inaugura una plaça en homenatge a Ricard Viñes que la corporació municipal havia fet fill predilecte.⁴⁹⁹ Uns quants mesos després, al setembre de 1954, amb motiu de la festa major del barri de mossèn Cinto s'inaugura un bust d'aquest poeta, no tant per ser el que representava en la Renaixença catalana sinó per ser capellà i poeta.

La feina que fan en aquest sentit, passa també per organitzar una galeria de *Leridanos ilustres* idea que recuperen del segle XIX i que aconseguixen que tingui un Reglament aprovat per la Comisión Municipal de Información, Turismo y Monumentos. Un reglament de 13 apartats que estableix com a objectiu honrar la memòria de les personalitats locals rellevants del passat.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Labor, ... “... que demostró una vez más que la Paheria és sensible a las glorias de la ciudad y procura honrar a sus hijos preclaros perpetuando su memoria. El primer teniente de alcalde y presidente de la Comisión de Cultura, don José M. Plana, pronunció breves palabras para destacar la figura de Ricardo Viñes como artista como artista insigne, hombre de extremada bondad y acendrado leridanismo, manifestando que la ciudad al honrarle se honraba a si misma.”

⁵⁰⁰ Ciudad, “...art. 1. ... honrar la memoria de las personalidades que dieron lustre y gloria a la Ciudad” El contingut i els criteris de tria, « art. 4. ...se ambientará con los objetos personales, gráficos, maquetas, libros y folletos alusivos a la vida, obra, realizaciones, de las personalidades honradas, constituyendo así como un museo o colección de indudable interés leridano (...) que junto al retrato de las personalidades glorificadas, formará un conjunto museográfico del mayor alcance. art. 5... podrán incluirse en la galeria las personalidades naturales de la ciudad que hayan sobresalido en sus actividades profesionales

Hi ha una llista inicial de lleidatans il·lustres que abasten tots els que hi eren al segle XIX i els poetes lleidatans Morera, Magí i Jaume, i els músics Ricardo Viñes i Enric Granados. Activitat que complementa la que desenvolupa l'Institut de Estudios Ilerdenses des de la seua creació, d'estudi del passat de la ciutat, sobretot religiós.⁵⁰¹ I també s'empren una campanya per tal que l'Ajuntament imposés noms del calendari religiós típicament lleidatà, enlloc de noms importats que res tenien a dir per als lleidatans.

Aquest model centrat estrictament en l'àmbit local té com a base de preocupació el fet que la ciutat sigui un referent en general, i particularment en l'àmbit de la cultura. Aquesta preocupació es ressegueix sobretot en la revista *Ciudad*, i presenta diferents aspectes. D'una banda, la manca de preocupació de la ciutadania –i en la mesura que està feta per un grup de pressió, en ocasions els seus dirigents municipals- en el que anomenen elevar el to de la ciutat.

A la ciutat, diuen, hi ha massa atomització d'associacions que fan el mateix i el fet que no es posin d'acord no contribueix a elevar el to cultural de la ciutat.⁵⁰² Hi ha activitats que no caldria fer-les tot i ser autòctones perquè són lletges.⁵⁰³ Ahora, manifesten que cal combatre el desconeixement que es té

o en el cultivo de las ciencias, letras, filosofía, milicia, religión, artes, política o aquellas otras que sin ser leridanas de nacimiento lo fuesen de elección y hubiesen contribuido con su dedicación y aportación personal al esplendor y gloria de la ciudad ; art.11 ... se fija un término de inclusión de personalidades fallecidas limitado al año 1925...»

⁵⁰¹ En aquest sentit es pot consultar el catàleg de publicacions de la institució *Publicaciones del Instituto de Estudios Ilerdenses desde su fundación (1942-1982) catálogo*, Artis, estudios gráficos, Lérida, 1982

⁵⁰² *Ciudad*, Año II, Cuaderno III, 1950 « Editorial Semana Santa (destrozados sus pasos en 1936; existen dos congregaciones) » « Pero estimamos que nuestras dos congregaciones deberían actuar también para conseguir un creciente número de visitantes, que a la vez reportaría a la población beneficios no despreciables, consiguiendo sin lugar a dudas nuevos y sinceros propagandistas de nuestras solemnidades religiosas de los días de Pasión. No deben limitarse ni la Congregación de la Purísima Sangre de Nuestro Señor ni la Nuestra Señora de los Dolores a celebrar su procesión y mejorarla, deben poner empeño especialísimo a que su desfile alcance popularidad, sean conocidos y admirados, pues hoy merece ser presenciado y Lérida con su esfuerzo y tesón ha conseguido prestigiar y embellecer sus procesiones de Semana Santa, superiores hoy día a otras que se celebran y que nos anuncian con grandes carteles llamando a la curiosidad y la atención de quienes los desean presenciar y concurren a las mismas (...) y con ello se prestigiaría tradición como la nuestra, tan hermosa, tan popular, tan atrayente.»

⁵⁰³ *Ciudad*, Año II, Cuaderno I, 1950. « Tradición que degenera. La cabalgata de San Antonio » « De la época aquella de nuestras mocedades en la que un día como el de San Antonio salía lucida y numerosa cabalgata que daba 3 vueltas a la Cruz de la Plaza de Cataluña a unos pocos años a esta parte existe una gran diferencia. En esta última festividad tradicional, la pobreza, el mal gusto y la escasez de

fora de Lleida de la ciutat i la necessitat de fer que es conegui. L'autor demana una acció per editar fulletons de publicidad sobre temes de Lleida que puguin ser exportable, amb l'objectiu de millorar fora l'opinió no sempre justa que mereix.⁵⁰⁴ En la mateixa línia, la necessitat de treballar tots els aspectes que té la ciutat de cultura exportables, tradicions, per tal de donar-les a conèixer i aconseguir que siguin conegudes. En aquest sentit, es reivindica contínuament una feina d'exaltació dels temples i les tradicions que són, segons la seua opinió, superiors als que tenen les poblacions veïnes i, en canvi són menys conegudes.

És aquest un model de preservació a ultrança de la bonesa de tot el que és de Lleida, fet a mida per – i per a- l'elit local ja que és un esquema en el qual ells mateixos en són creadors, reproductors i representants. Un model que té un rival explícit, Barcelona, ja que d'aquí poden arribar altres influències i altres elits que els discuteixin l'hegemonia. De fet, passa així a partir dels seixanta. De la Ciutat Comtal, per mitjà de *Ciudad*, es posa en evidència el desconeixement que té de Lleida.⁵⁰⁵

participantes revelan a todas luces que la tradición degenera y que estamos en vísperas de que se pierda. (...) Convergamos y a favor de nuestros labradores que como no ven estímulo, lucidez, pugilato y buen sentido, se abstienen a tomar parte en la fiesta de San Antonio y dejan libre el camino para los que en aquel concurren de "porqué sí" y con la encantadora y bendita tolerancia de la Comisión organizadora de tan "lucido" festejo. Lamentamos que por dejadez se pierda tan popular tradición que tanto arraigo tuvo en nuestra ciudad y en verdad desearíamos que se corrigieran actuaciones y subsanaran defectos, para poder contemplar en el próximo año la tradicional fiesta de San Antonio, tal como Lérida merece y acabar así con un desfile grotesco que de continuar votaríamos por su total desaparición. »

⁵⁰⁴ *Ciudad*, Cuaderno VI, Lérida, 1949, *La opinión sobre Lérida*, A. Bertran (redactor de fullets divulgadors) "Visitando España y al hablar sobre Lérida puede observarse que en general es menos apreciada de lo que merece. Muchos, que no han estado nunca en ella, tienen un concepto completamente equivocado. Es poco conocida la extensión agrícola, la calidad de los productos, etc."

⁵⁰⁵ Al juny de 1962, la revista es fa ressò d'uns articles publicats a *Destino* i al *Correo Catalán* en els quals consideren que hi ha desconeixement i falsejament de la realitat. Una situació, diuen, a la qual la ciutat ja està acostumada. "Desconocimiento absoluto, falseamiento de realidades, ligereza de apreciaciones, enjuiciar sin estudio previo... pero ya estamos acostumbrados a ese casi unánime proceder de los periodistas barceloneses, a esa conducta que de años viene llevándose a cabo, y, aunque lo desconozcan, y aunque les pese, Lérida va hacia la consecución de su porvenir brillante e indiscutible, y contra el parecer de esos señores de Barcelona que siguen ciegos, y opinan con desconocimiento absoluto de unas realidades, que son nuestras, que nos corresponden, que las defendemos, y que serán el logro definitivo de lo que como buenos leridanos deseamos. Los de allá, que sigan como siempre, que nosotros, pese a sus conductas y a sus actuaciones, sabemos nuestro deber, y con nuestro lleidatanisme, cumpliremos sin desmayos y compadeciendo a los que por causas que de tiempo conocemos, silencian de una manera inexplicable nuestro progreso, o a sabiendas desvirtuan nuestro laborar y se complacen en regatearnos –sin antes cerciorarse de la realidad- lo que llevamos a cabo a un ritmo ascendente, para llegar a lo que deseamos y que ha de ser nuestro, cierto y tangible, mal que les pese. El camino a seguir lo tenemos nosotros trazado y muy firme" *Ciudad*, vol. XIII, juny 1962, *Insistiendo...*p. 97. Un mes

Tanmateix, aquesta rivalitat té encara una altra vessant, la de mirar de copiar-ne alguns aspectes per tal de demostrar que no és menys. Així, si Barcelona té un carrer Petritxol de comerciants, l'objectiu de l'Associació de Comerciants del carrer Major, és fer que aquest carrer sigui semblant, si Barcelona té una ciutat universitària, per a Lleida es demana una ciutat cultural que recollís a la vora de la Seu, que s'estava restaurant tots els estudis que s'haurien de fer, les entitats, etc. La demanda és, però, coherent amb el to general oficial que s'impregna a qualsevol activitat, lligant la religiositat de la Seu, religiositat que impregnaria totes les activitats que s'instal·lessin als seus voltants. L'objectiu és crear una ciutat que s'autoabastís culturalment, pensant només en la gent de la ciutat a la seua mida.

3.c.2. La reideologització de la societat cap a uns paràmetres i actituds determinats

Les festes i els símbols religiosos, i les festes ideològiques ortodoxes són les que primer s'imposen.⁵⁰⁶ També la moral. Les activitats s'impregnen dels missatges oficials d'exaltació a la tasca del franquisme. Les publicacions

després, la mateixa revista publica una carta de l'oncle de l'articulista del *Correo Catalan*, Joaquín Maluquer Nicolau, demanant d'alguna manera disculpes i que no s'atribuís a desconeixement les dades aportades sinó a estadístiques oficials. Tanmateix, no s'està de posar en evidència l'apatia, i tal vegada indiferència, d'aquella part de la societat que podia llegir *Destino* i protestar rectificant les dades: "*Es posible que Lérida tenga, no mala, sino poca prensa en Barcelona. Los reportajes de Destino fueron realmente lamentables y personalmente envié a varios leridanos ejemplares del semanario por si les hubieran pasado inadvertidos. La falta de una reacción adecuada la atribuí al espíritu señor de Lérida, que se contentó con el desprecio sin darles la importancia de una formal protesta*" Ciudad, vol. XIV, julio 1962, sección «Nuestros lectores opinan» *Complacidos* p. 115. També Ciudad en va tenir prou publicant aquesta carta, tal vegada com si fos un desgreuge públic.

⁵⁰⁶ Acta del Ayuntamiento, de 18 de noviembre de 1938 "...se propone restablecer la fiesta votiva prometida y votada en honor de Santa Cecilia en día 22 de noviembre del año 1647 continuada sin interrupción hasta que los propulsores o dirigentes de la era marxista, de horrible recordación abolieran la promesa de veneración perpétua jurada por dos municipios de la Paeria, ante Diós y por sus cuatro evangelios y sobre la Vera Cruz sacrosanta. Sin discusión se acepta el razonable dictamen del Sr. Llavaneras. » Acta de 24 del 11 de 1939, sobre el día de luto por el aniversario de la pérdida de Jose Antonio. « El Sr. Llavaneras preguntó las causas por las cuales el día 20 N no vacaron las dependencias municipales. Aclarando que en la mañana de dicho día y en atención a que está dispuesto que lo sea de luto nacional, vacaron estas dependencias por poder los funcionarios rendir tributo de sufragio al profeta del Movimiento Nacional... y por la tarde el personal se reintegró a sus tareas que son muchas, la corporación se pronuncia en el sentido de que se ha interpretado por este Ayuntamiento lo que establece la ley. »

oficials són plenes de conferències fetes per les diferents organitzacions oficials sobre els temes més cars al Règim.

Ja s'ha esmentat més amunt que la pràctica totalitat de les més de cent publicacions periòdiques que no són publicacions de col·legis professionals o similars, depenen directament d'organismes de l'Estat i de l'església, encarregades per tant de difondre les normes i continguts ideològics oficials. La situació pel que fa a l'edició de llibres no és pas diferent. L'edició es reparteix entre 18 impremtes que editaran, entre altres, publicacions de caràcter oficial i religiós, en un nombre força important del total de la producció editora de la ciutat.⁵⁰⁷

Pel que fa a l'edició en llengua catalana, he localitzat 25 llibres editats en aquests quaranta-tres anys,. Els autors dels quals s'edita l'obra, la majoria poesia, són: J. Estadella I Arnó, Josep M. Pujol, Miquel Lladó, Josep Espar, Fernando Colás, Manuel Escuer Montseny, Jaume Agelet i Garriga, Josep Lladonosa, Guillem Viladot, Samuel Gili i Gaya, Federico Lara, Josep Padró, Joan Brossa i Emili Pujol. A banda de les publicacions de la Càtedra Samuel Gili i Gaya, ja esmentada més amunt que editarà només en català, a partir de l'any 1967, amb un contingut també majoritàriament de recerca religiosa.

El control i rigidesa en la formació de grups i associacions culturals i el tupid entramat de les elits porta a què la pràctica i les iniciatives culturals de la ciutat pivotessin al voltant d'una minoria i d'unes directrius i orientacions molt determinades. Tot aquest entramat de poder, ideologia i instrucció, orientada tota en un únic sentit, és el reflex de la Lleida oficial i del tipus de socialització en què va evolucionar la societat de Lleida del període.

⁵⁰⁷ J. Lladonosa, F. Porta et alter, op. cit. p.244-245, radiografia el món editorial i l'edició de llibres local de la manera següent: « *L'editorial Terra, recentment creada, col·labora a l'edició del premi Urriza. Hi ha impremtes que, de tant en tant, editen opuscles i algun llibre d'autor lleidatà.* »

3.c.3. El resultat de la lluita d'elits i la dinàmica del domini i la innovació. La resposta possible.

3.c.3.1. La gestació d'unes elits culturals que, a l'empara de nuclis d'influència i poder diferent, construeixen un imaginari paral·lel

Durant la Dictadura, es dona la circumstància que, per sobre de les diferents sigles polítiques, hi ha els franquistes i els antifranquistes. Els primers estaven clarament definitius, encara que pertanyents a branques polítiques diferents, en els segons es barrejava una àmplia franja de persones de diferents orígens, tant conservadors com d'esquerrers que compartien un mateix ideal: recuperar les llibertats. A banda dels matisos de cadascun fan un front comú contra un enemic que és de tots els que no combreguen amb el Règim, el desig de derrota del qual passa per davant d'altres diferències ideològiques que en una altra situació s'haguessin manifestat. Ara, però aquest objectiu i, a partir dels anys seixanta, el treball per recuperar les llibertats polítiques i culturals, o sigui la llengua i la cultura catalana, prevaldrà, també a Lleida, per sobre de la resta de consideracions.

En parlar de la vertebració de les elits oficials, observava que per entendre com es formen les elits culturals calia tenir en compte l'estructura social i la seua evolució al llarg dels quaranta anys del règim; l'estructura de poder dominant del règim i el tipus de socialització en què esta immersa la ciutat, i encara, el tipus d'innovació, estructural, econòmic, en el sentit del tipus de necessitats noves que demanen nous representants. Aquests elements són també els que expliquen el tipus d'elits que es vertebren a la ciutat com a resposta a les oficials.

La renovació d'elits té una dinàmica simple. Noves situacions generen noves elits i representants col·lectius. Aquests poden accedir al llocs de representació directament per la via d'un canvi sobtat de poders, o per la via de la cooptació per part de les elits existents, amb les quals passen a conviure. En conseqüència, les elits es renoven de manera ràpida per la vida de la

substitució conjuntural, o es renoven de manera lenta per la via de l'ascensió d'alguns representants nous a la vora del poder establert. En qualsevol cas, les elits han d'estar legitimades per ser-ho i han de ser visibilitzades com a tals pels poders a la vora dels quals actuaran.

D'acord amb l'escenari de la Lleida de l'època, i en un estat de Dictadura i de control de tots els ressorts d'ascensió, i encara en una ciutat on no hi havia universitat ni espais de formació cultural i ideològica contrària al franquisme amb prou entitat i difusió per formar masses de gent crítica que pogués reivindicar, les noves elits només podien aparèixer dels espais que el mateix poder generava. Encara per poder ser visibilitzades com a tals havien de compartir un capital cultural semblant a les del poder. També, havien de comptar amb algun, o alguns, membre del poder legitimador que els avalés públicament, real o simbòlica, com a tals. Si dins de la ciutat, per l'entramat del poder era difícil, calia buscar-los, com de fet la conjuntura va afavorir que és⁵⁰⁸ fes, fora de Lleida.

Les noves elits culturals, tant les adultes com les joves que apareixen, i que se situen en l'antifranquisme i en el treball per la recuperació de la cultura catalana a la ciutat, sorgeixen doncs d'aquestes premisses. Tant és així que l'Esbart Màrius Torres apareix del que s'ha anomenat la generació dels Maristes, és a dir Manuel Lladonosa, Víctor Siurana i Xavier Maurel, tots tres fills de famílies conegudes a la ciutat, i que compartien les inquietuds religioses i les catalanistes. Manuel Lladonosa, que se n'erigeix el líder era fill de Josep Lladonosa, historiador de la ciutat, col·laborador de *Ciudad*, membre de l'IEI, i persona gens perillosa pel règim i profundament creient. Lladonosa, pare, comença a fer classes de català i d'aquí neix l'Esbart, el grup del seu fill, de

⁵⁰⁸ M'estic referint d'una banda a la gestació del llibre *Lleida, problema i realitat*, com ja he dit més amunt, fet al voltant de la proposta de segregació de la ciutat cap a l'Aragó, de manera paral·lela a les conferències programades pel Centre Comarcal Català, a Barcelona. De l'altra, a la necessitat dels partits polítics embrionaris en aquell moment que començaven a treballar pel nacionalisme d'estendre una xarxa per tot el territori català, amb la qual cosa els calia persones de Lleida. I, encara, em refereixo a la necessitat de les publicacions oposidores al Règim –*Tele Estel*, *Serra d'Or*– de buscar corresponents a les terres de Ponent, ni que fos per tenir una nota exòtica. D. Sistac recorda que ells –l'Enric Farreny i ella que escrivia per a aquestes revistes– eren els de muntanya. « *Per a la gent de Barcelona Lleida era la muntanya.* »

quinze anys, creient com ell, format als Maristes i influenciat pel missatge del Concili Vaticà II. L'Esbart sorgeix del model i suport dels adults –Josep Lladonosa, Josep Vallverdú, el president del Sícorís Club, antic *camisa vieja* que els servia d'aval davant del governador i el Tarragó-, es nodreix dels joves de les Congregacions Marianes, del alumnes del col·legi Sant Jordi, dels contactes amb l'excursionisme i els grups d'escoltes, i també amb les aportacions de nois de formació intel·lectual semblant o superior que arribava de fora de Lleida a fer la mili.⁵⁰⁹

Les elits seniors apareixen de la vora de la mateixa classe oficial, només que amb objectius i maneres de pensar distintes. Sorgeixen també, en principi, amb un posicionament en el lloc social prou diferenciat de les elits oficials, i amb una diferència important: el nombre. D'una banda, tot i que comparteixen espai social amb aquelles, la seua posició se situa en competència amb l'oficial, per tant l'espai que se'ls permet tenir és reduït. Les elits oficials comparteixen seus d'agrupacions i associacions, espais de trobada formals. Són, encara que minoria, un conjunt compacte, quantitativament important, per la proximitat del poder, i comparteix objectius corporatius. Les no oficials, es vertebren formant una xarxa de coneixences personals entre les poques persones intel·lectualment preparades que hi havia a la ciutat, i les que van arribant de fora, i que no estaven directament adscrites al Règim, encara que algunes d'aquelles hi col·laboressin estret. Aquesta conformació de xarxa, per afinitats i amistat personal, el fet de la discreció obligada, fa que els diferents grups que apareixen es vagin formant amb pocs espais de comunicació real els uns i les altres.⁵¹⁰

⁵⁰⁹ La vida de l'Esbart es pot resseguir en un monogràfic de la revista *Ressò de Ponent*, *Revista de l'Ateneu Popular de Ponent*, núm. 52, Lleida, monogràfic *Esbart Marius Torres Sicoris Club*, i al treball inèdit d'Oriol Bosc, *Història dels moviments socials contemporanis. El cas de l'Esbart*, (meca.)

⁵¹⁰ En aquest sentit, Josep Vallverdú a *Garbinada i ponent. Els meus anys cinquanta*, Proa, Barcelona, 1998, p. 207-210, explica com va entrar en contacte amb la mitja dotzena de persones que escriven i tenien inquietuds catalanistes. « *Amics tots nosaltres, des de la inesquivable plataforma liberal, sense cap document fundacional, havíem creat un univers; totes aquestes persones estàvem entrenuades, ens visitàvem, sopàvem o berenàvem plegats, i tots fèiem pinya entorn de les projeccions públiques de qualsevol de nosaltres* »

Una part d'aquesta classe d'adults, s'aglutina i crea un mitjà de comunicació propi, anomenat *Labor* –contrapunt de *Ciudad*– que emprèn la tasca d'enfrontar-se, molt moderadament i modulada per les conjuntures i els perfils dels propis membres del grup, enfront les posicions oficials.⁵¹¹ Allà on van ser tal vegada més virulents és a desmarcar-se del dit *leridanismo*, o localisme retrògrad, que van construir les elits oficials.⁵¹²

⁵¹¹ *Labor* és el primer canal d'informació de caràcter privat no controlat directament pel govern, encara que sotmès a censura i a les obligacions d'adhesió de l'època. Surt en principi com a propagandista de la programació radiofònica de Radio Lleida, emissora del Movimiento, per captar més oients i fidelitzar-los. Preténia unir paraula escoltada i lletra. Els destinataris eren el públic en general que seguia la programació « popular » i, en part, social de l'emissora, una bona part del qual era emigrants, obreres, pagesos, treballadors del sector serveis, els uns amb baixos índexs d'alfabetització i els altres amb necessitats primàries molt més prioritàries que llegir una publicació específica allunyada dels seus interessos de subsistència. Per això no ho va ser mai, de fet, el portaveu de la Ràdio ni va cobrir els objectius que li havien de permetre sortir al carrer, després de set anys de negociacions amb les autoritats. Surt costejada pels promotors. Els comportaments de l'acció sempre tenen uns objectius i uns interessos determinats, en aquest cas cal suposar el desig d'un canvi dins de les estructures de poder i el desig de legitimar-se com a elits intel·lectuals alhora. L'intent de crear una altra estructura que se sobreposés a l'existent es construeix usant l'única llengua oficial públicament permesa, el castellà, i prenen també com a referència i pòsit la base de la solidesa de l'edifici històric: « *porque amamos a Lérida con el maravilloso bagaje de su historia y el encanto de su actual prosperidad, hemos levantado sobre las viejas piedras de nuestro pasado, una antena de emisión, proyectada en vuelo hacia el futuro...* » i « *...su labor huérfana de prebendas, sin lazos que la ligen a revista anterior ni recuerdos que aten sus manos al pasado* ». Les dimensions psicosociològiques i el pes de les motivacions de caràcter simbòlic identitàries són importants en la participació social. *Labor* respon a una reacció al context motivat per l'apropiació dels símbols tradicionals i a la reducció al populisme que n'havien fet les classes oligàrquiques afins al Règim, també a una reacció al tipus d'elit que exerceix d'hegemònica. No pas per casualitat tria un nom que vol dir treball, dinamisme i progrés, i es distancia d'entrada dels noms típics de les revistes renaixents, noucentistes i franquistes -*Lérida, Vida lleidatana, Ciudad*- que tenen un sentit endogàmic.

⁵¹² El *Leridanismo* i *lleidatanisme* és un plet entre elits comunitàries. Un plet entre dos models de comunitat, potser en el fons no tant distants, però que es diferencien visiblement en la concepció del temps, la comunitat de referència cultural que observen, la llengua usada i el grau de poder i decisió que tenen en el procés cultural. Seguint la teoria que desenvolupo, estariem en el quadrant de la comunió, en concret en la dialèctica de comunió-comunió, que comporta, com ja s'ha dit, un litigi de diferents elits per l'apropiació d'espais de poder. En aquest cas desigual perquè uns representen la legítima i els altres no. El debat *leridanismo*-*lleidatanisme* és, en el fons, l'enfrontament, portat al terreny simbòlic i cultural, perquè no hi havia altra possibilitat, entre les dos visions de ciutat que hi conviuen, hereves de la polarització social que produeix la Guerra Civil. *Leridano* és identificat amb llengua castellana, amb conservadurisme, amb passat i amb una identitat referencial que ubica Lleida com a referència en l'espai del seu propi territori i la seua àrea d'influència econòmica més propera, les terres aragoneses –tot just les bases en què se sustenta el model cultural franquista. *Lleidatà* s'identifica amb llengua catalana, progrés, futur, i amb una identitat referencial que és Catalunya i simbòlicament Barcelona. El *leridanismo* és, en la mesura que els seus líders influeixen en les decisions governatives d'aquell moment, pragmàtic, basat en el present i en el passat. El *lleidatanisme*, tal com s'ha concebut i valorat, és un projecte intel·lectual. Defensada cadascuna per un grup d'elit intel·lectual. Un debat desigual, per la posició estratègica que tenen cadascun d'ells en l'arena de contesa de la Lleida franquista, que es dirimeix públicament amb.... La lectura que proposo parteix de la relació entre les característiques i expectatives comunitàries de les elits que representen l'un i l'altre. Són les cares d'una mateixa moneda, d'una disputa entre elits pels elements simbòlics de la comunitat: les elits oficials s'apropien de la comunitat popular i populista, del local petit, apropiant-se alhora del continuum cultural local de la Renaixença, que tenia uns característiques de recuperació folclòrica i tradicional semblants. Les elits del contrapoder s'han de diferenciar d'aquests i marquen distància amb l'alta cultura, encara que manifestant que també són *leridanistas*, només que són més progressistes que els seus oponents i parlen, no en *lleidatà*, sinó en català.

Tanmateix, analitzada en profunditat i mirada en perspectiva, la revista *Labor*, lligada a EAJ 42, Radio Lérida, no deixa de ser l'emergència d'un intent llastat d'entrada per les circumstàncies que fa visibles públicament una sèrie de noms diferents dels habituals. Els perfils dels promotors i membres ho confirmen. Dolors Sistac ho justifica dient que “*calia tenir dins la publicació algun element clarament afecte al règim.*”⁵¹³

És discutible aquest *algun*, ja que si el repàs dels components tant de la primera com de la segona època, mostra un perfil de persones que tenen uns paràmetres semblants als de les elits que estan legitimades com a oficials. Són professionals liberals, alguns excombatents, afectes al Règim i en possessió de càrrecs a les institucions i organitzacions locals. Tal vegada els diferencia el fet que són, amb tot, més liberals, tal vegada amb més formació intel·lectual global i la mirada que imprimeixen al disseny de la ciutat és una visió menys local, menys tradicional i mirant cap al futur, no cap al passat.⁵¹⁴ La vida del grup com a tal s'acaba amb el tancament de la publicació per problemes amb la censura. Una part dels seus membres continuaran exercint pressió escrivint en

⁵¹³ D. Sistac, op. cit. p. 35

⁵¹⁴ Juan Piñero, director de *La Mañana* periodista, falangista i voluntàriament desinformat de tot allò que fos català o en tingués esperit. Francesc Porta Vilalta, d'origen burgès, una persona que havia viatjat molt i que té una base cultural inusual en la Lleida del moment, instal·lat a la ciutat des de l'any 1947, primer president d'Òmnium Cultural. Jordi Sirera i Gené, catedràtic i director a l'Institut de Segon Ensenyament, novembre de 1957, amb l'alcalde Paco Pons, regidor del terç familiar, president i vicepresident del Casinó Principal, nomenat tinent d'alcalde i president de la Comissió de cultura l'any següent. Lluís Clavera i Armenteros, notari, exercia a Balaguer, membre del Caliu i vinculat a diferents corporacions municipals de la ciutat, Josep Siré i Pérez que era el director de l'emissora de ràdio oficial i persona afecte al GMN. Antoni Cambrodí i Aldomà, pediatra, col·laborador de la Radio Lérida, Lluís Doménec, (paracaigudista) nascut a Barcelona, fill d'arquitectes, arquitecte municipal, i Alfons Porta i Vilalta, advocat, barrejat en el món cultural de Lleida des dels anys 50; cofundador de l'Associació de Música de Lleida, el 1942 dirigeix el CD Lérida, col·laborador de *La Mañana*, la seua crònica signada Cantacloaro duia un títol ben connotatiu per als lleidatans: « Del moro al àngel » encara que castigat per FET i JONS, havia estat regidor de l'Ajuntament després de l'aprovació del POU. També hi havia Llorenç Agustí Claveria, empresari, al 1954 president de la Unió Deportiva de Lérida. A la segona etapa, hi trobem encara, Josep Maria Portugués, que ocupa el càrrec de Delegado de la Falange Española, membre de l'IEI. Guillem Viladot, farmacèutic, d'Agramunt, suposem que persona sinó vinculada no molesta per al règim, escriptor, que, trobem sovint a les pàgines de *Ciudad*. Al mes de maig de 1953 la redacció d'aquest li organitza un acte d'homenatge, “*un tributo de afecto para el excelente amigo y colaborador de Ciudad.* » Una persona que apareix vinculada als espais més legitimats de la ciutat com ara el Círculo de Bellas Artes, on fa una conferència el mes de maig de 1953 titulada “*Toda poesía és oración*” que és segons consta a *Ciudad*, “*Una exposición de ideas sobre la belleza, y un canto a Dios, creador y compendio la poesía como oración si es poesía*” En el conjunt cal afegir Dolors Sistac, l'única dona de l'equip que no pertany sociològicament al perfil d'aquesta elit, però que escrivia bé i a la revista li calia un toc femení que arribés a aquest públic.

publicacions catalanes de fora de Lleida, en les quals apareixen com les elits intel·lectuals alternatives de la ciutat.

Una de les possibilitats que té la conformació de noves elits, com he dit més amunt, és que hi hagi una necessitat, i alhora un avalador o influenciador extern que les legítimi com a tals. La conjuntura propiciada pel règim va fer que a mitjans de 1966, esclatés una campanya important d'adhesions envers la catalanitat de la ciutat de Lleida, ja que havia aparegut en uns llibres de text oficials desagregada de Catalunya i incorporada a la Vall de l'Ebre.

Com que l'informe de segregació havia sortit d'instàncies del govern, i per tant el projecte opositor sorgeix de les que no ho són, les elits intel·lectuals oficials de la ciutat no eren interlocutores legítimes per defensar la postura de la catalanitat de la ciutat. En calien de noves. La conjuntura fa que a partir de les coneixences personals en visibilitza un petit grup que emergeix públicament com a tal al voltant d'un llibre de circumstàncies, fet per encàrrec.

3.c.4.1.1. Lleida, problema i realitat, la visibilització d'unes elits alternatives

És un llibre col·lectiu, escrit per encàrrec de Jordi Pujol a Josep Vallverdú.⁵¹⁵ És en qualsevol cas, un llibre de circumstàncies que es publica en una editorial de Barcelona.⁵¹⁶ Els autors representen d'alguna manera les noves elits que s'estan conformant, algunes d'elles del grup de *Labor*.

⁵¹⁵ Jordi Pujol el trobem a primers dels anys cinquanta començant a vertebrar equips de treball als diferents territoris i havia estat a Lleida estudiant-ne l'emigració. El lligam amb Josep Vallverdú, aquest escriptor català premiat ja diverses vegades, ve del fet que Pujol volia que aquest li presentés persones joves amb què formar un grup polític de pressió a Lleida en la clandestinitat.

⁵¹⁶ *Lleida, problema i realitat* té un cert paral·lelisme amb *Notícia de Catalunya*, de Vicens Vives, en la mesura que és una mena de "Notícia de Lleida", en el sentit que pretén donar a conèixer les entretelles de la ciutat, des de dins, i els que l'habiten. És escrit entre finals de 1966 i començaments del 1967, "llevat del treball de J. Vallverdú, Barcelona i Lleida, el qual fou enllestit a primers de 1966". El llibre apareix públicament poc després, l'agost de 1967. Redacció i publicació responen a una necessitat puntual, de caràcter polític, econòmic i cultural. Sobretot per la manca d'obres de conjunt de què es disposa sobre la Lleida cultural, de referència obligada. Se n'han fet diferents anàlisis parcials, les més representatives de les quals són les de J. Gannau, op. cit. p. i M. Pueyo, op. cit. p. que, des de diferents òptiques incideixen sobretot en el contingut dels articles de Josep Vallverdú i Francesc Porta.

Tanmateix, excepte el pare Gabernet, expulsat de Lleida pel bisbe del Pino, i Josep Vallverdú que no viu a la ciutat i desenvolupa la seua professió de docent i escriptor lluny de Lleida, a diferents nivells, col·laboraven amb organitzacions i institucions del poder oficial.

Els destinataris del llibre són els ciutadans de la ciutat, especialment els de Barcelona i els que simpatitzen o no amb la idea segregacionista.⁵¹⁷ Es presenta amb la pretensió de no ser un producte circumstancial, sinó una obra fonamental i fonamentada, que cobris dos buits: la inexistència de llibres semblants i el desconeixement general envers la ciutat.⁵¹⁸ Així, els autors li reconeixen tres objectius: primer, ser un revulsiu per evitar la despersonalització de la ciutat. Segon, demostrar la catalanitat de la ciutat; tercer, donar a conèixer la ciutat a tothom.⁵¹⁹

Llegit ara en perspectiva, és una publicació romàntica, que fa una lectura de la ciutat bon punt idealitzada, obviant alguns dels problemes més importants que tenia plantejats: la segregació i l'estratificació, l'educació. Una anàlisi feta per persones que pertanyien a l'elit acomodada, intel·lectual, convivint bona part d'ells amb les estructures oficials del franquisme. El seu objectiu era fer-ne una lectura positiva cap al futur català de la ciutat i, en la mesura que aquest

⁵¹⁷J. Lladonosa, F. Porta et alter op. cit. p. 9 “una ampla representació de tots els homes que avui viuen als Països Catalans. I, donada la dinàmica de la pretesa oposició Lleida-Barcelona, al màxim de gent habitant del Principat. I, això sí, a tots els lleidatans, nascuts i adaptats a la nostra ciutat, a les nostres comarques més fidels, als simpatitzants com als “antipatitzants”.

⁵¹⁸J. Lladonosa, F. Porta et alter, op. cit. p. 8 “D'aquesta ciutat en sabem –i en sabem els qui se n'han preocupat- la història, l'economia, la brillant estadística productiva dels darrers anys. Els qui no se n'han preocupat saben, almenys, que existeix, que nodreix comercialment una zona amplíssima, i, com a mínim, han passat per Lleida, ciutat de pas indiscutible. (...) hem meditat què és, quin perfil profund té, hem procurat explicar als nostres fills, als nostres amics, a nosaltres mateixos, les tensions íntimes de la biologia lleidatana. Quin fenomen és aquesta ciutat? (...) ens semblava que calia emprendre la tasca de plantejar-nos tot el seu abast dins la realitat catalana de cada moment, d'aquest moment, en la seva projecció cap al futur.”

⁵¹⁹J. Lladonosa, F. Porta, et alter, op. cit. p. 7 “Aquest llibre és una reorientació de Lleida cap a la catalanitat. I diem a consciència reorientació per tal com Lleida és, de totes les ciutats importants de Catalunya, tant com Tortosa la més exposada als intents de despersonalització”, i p. 9 “...aquests homes (els autors) han de demostrar allò que la història afirma de manera contundent i òbvia: que Lleida és una ciutat catalana.” (...) “la unitat (del contingut) ens ve del propòsit de sortir al món que lleigeix en la nostra llengua amb aquesta patent de clara filiació lleidatana inserida en una catalanitat bàsica.” (...) “... els autors s'han proposat explicar-se i explicar a amics, simpatitzants i antipatitzants, com és Lleida en els seus matisos espirituals, desplegar o començar a desplegar les dades simptomàtiques de l'esser, el tarannà i la càrrega viva de Lleida, sempre, però partint de la base d'una indefugible fidelitat.”

plantejament transgredia l'estil oficial va ser per a les persones a les quals anava adreçades un revulsiu i, en certa manera, un esperó per continuar treballant.

El llibre apareix enmig i a la vora d'uns esdeveniments circumstancials que posen en primer pla d'actualitat la ciutat de Lleida. Les repercussions del llibre, per tant, no són només seues sinó les de tot la campanya que es farà des del Centre Comarcal Lleidatà. Afegit, encara, al cert moviment que comença a viure la ciutat des de la primera part dels seixanta, en els quals de manera lenta va apareixent en els mitjans de comunicació notícies relacionades amb la cultura i la llengua catalanes. En aquest sentit, tres anys abans s'havia constituït un grup de nova cançó, a imatge i semblança dels grups pioners barcelonins. Amb tot, les conseqüències dels fets, s'han de situar a diferents nivells: en el de la societat lleidatana; en el del suport a una sèrie d'activitats d'un jovent molt determinat; en la visibilització d'una nova sèrie d'elits seniors que, implicada ja en política, pot vertebrar una nova realitat, i la indiferència interior de la població en general i de les institucions públiques.

Per als intel·lectuals locals que se situaven en una òrbita antifranquista, catalanista, i sobretot els que constituïen el cercle d'amics, o deixebles, dels autors del llibre, l'aparició de *Lleida, problema i realitat*, va tenir en paraules d'alguns d'ells una importància cabdal. Manuel Lladonosa, un jove de quinze anys que havia fundat l'Esbart Màrius Torres a primers dels anys seixanta, parla de la funció de model, en tant que feina feta pels grans, que va exercir en ell i en els companys de l'Esbart. Segons les seues pròpies paraules, va representar un suport i un refermament de les pròpies creences i plantejaments: tenien models del tipus de cultura en què els creien, tenien mestres que s'implicaven en la declaració de la catalanitat de la ciutat i això era molt important.

Va tenir un cert efecte de revulsiu en unes autoritats que se n'havien quedat al marge. Així, al 1967, tot i que el to oficial de la ciutat a través dels mitjans de comunicació sembla que no havia canviat gens, la situació al país, i

també respecte tot el que tenia a veure amb Catalunya, havia fet un tomb important. Tot just el mateix Instituto de Estudios Ilerdenses, com hem dit, havia instituït una càtedra de llengua i història catalanes en la qual s'impartien classes de llengua catalana i cursos d'història.

Com sigui que les persones són fruit de la seua història, el censor de la ciutat, Tarragó Pleyan, sembla que era refractari a aquest esperit renovador que es començava a visibilitzar públicament. Tal vegada perquè aquestes particulars característiques eren conegudes arreu, rep una repulsa oficial, amb motiu de l'actitud de l'IEI d'ignorar les activitats fetes a Barcelona de suport a la campanya de desagregació de la ciutat. La llarga carta, que per l'interès que té reproduïx pràcticament sencera, arriba directament de la direcció del CSIC, tot i que la signatura és il·legible. Tampoc està datada, encara que cal suposar que devia ser del mes d'agost o setembre de l'any 1967. Es la mostra de com des dels estaments oficials observen els canvis que es van produint lentament i prenen posicions per adaptar-s'hi per poder-s'hi mantenir:

“... es tracta que des de fa una temporada llarga he anat recollint a través dels lleidatans que venen per aquí i dels barcelonins més o menys relacionats amb Lleida algunes impressions que m'han anar produint una forta preocupació sobre institucions i persones a les que estimo, i em sap greu que es tergiversin les coses: he intentat sovint defensar-les però m'he trobat tot i tractar-se d'ambients i persones molt diverses, amb un ambient hostil unànimement amb referències a actituds i detalls concrets –no a posicions ideològiques sempre respectables– difícils de desvirtuar sense conèixer a fons els fets, en alguns dels quals s'interpreta que tu hi figures com a protagonista o quan menys com a factòtum general. I el meu desig era precisament el d'advertir-t'ho perquè actuis en conseqüència con el teu bon criteri i seny t'aconselli. Ja sé que sovint ens toca aguantar coses desagradables. Però les actuacions de la gent de fora passa, com passen ells ràpidament, i després mai més ningú no se'n recorda, mentre nosaltres som els que, al restar permanents, tenim que aguantar el xàfec. I això ens obliga a obrar amb gran prudència. Darrerament per no fer referència a coses ja passades, s'ha armat un gran rebombori amb motiu de les conferències organitzades pel Centre Comarcal Lleidatà les quals amb raríssimes excepcions han tingut un to de serietat impecable i han servit per exposar una documentació que justifica plenament que les hagi albergat el propi CSIC. Així, el proper conferenciant serà donada pel professor Vives com a president de la Delegació i la darrera serà donada pel professor Casas Torres de Madrid com a president de la corresponent Comissió Regional del Plan de Desarrollo. Es tracta per tant no de fer bullanga, sinó d'un estudi seriós documentat al voltant del problema lleidatà des d'un de vista merament tècnic. Així, per exemple la conferència del catedràtic doctor Trias, que aglutina el més selecte dels economistes catalans, va fer la presentació del plànning econòmic de Catalunya fins a l'any 1970, elaborat pel Banc Urquijo. Crec sincerament que hauria estat un bon tanto que l'IEI patrocinés les conferències de més categoria, com l'esmentada del Dr. Trias o la de Maluquer de Motes, Deffontaine, Casas, etc. Les celebrades a Barcelona han reunit constantment un públic nombrosíssim i seriós entre el qual s'ha fet notar constantment l'al·lusió a l'estrany silenci dels organismes culturals lleidatans i concretament a algun d'ells, atribuint-se a la gestió de determinades persones. Donada l'amistat d'anys que ens uneix, i sense esperar a l'entrevista a que he fet al·lusió, he de dir-te amb sinceritat que s'apunta sempre insistentment a tu, cosa que

jo no crec ni poc ni molt, i això sovint ho he fet constar, però trobant sempre un ambient contrari.

També un altre motiu de comentari ha estat l'informe que segons es diu ha emès l'IEI a la consulta formulada per la Direcció General d'Ensenyament Secundari sobre els llibres de text. Jo tinc còpia dels emesos pel Consejo, la Real Geográfica Nacional, departaments universitaris, tots absolutament concordants i favorables als nostres punts de vista, i seria de doldre que l'única nota discordant fos la de Lleida, molt més quan els informes citats han estat fets amb gran afecte envers vosaltres. Retrato aquí uns quants fets perquè sàpigues un xic cap on va la cosa, encara que ja pots comptar que hi ha molts altres temes a comentar.”

Va fer també que Lleida d'alguna manera deixés de ser desconeguda. *Tele-Estel*, *Serra d'Or* es van fer ressò de la notícia, més encara perquè en aquella campanya hi estaven vinculades persones que ja estaven col·laborant amb aquestes publicacions: Francesc Vallverdú, Josep Lladonosa, Guillem Viladot, Enric Farreny i Dolors Sistac, tots membres, directa o indirectament, de *Labor*. A partir d'aquell moment, aquestes persones, vinculades també d'una manera o altra, als sectors liberals conservadors catalanistes del moment, es visibilitzen públicament com els referents del canvi que s'albira, a la vora dels quals apareixeran noves elits i es vertebrarà una nova comunió, ara catalana.

En l'apartat que dedico a l'ensenyament, s'ha de veure que Simeó Miquel, Josep Vallverdú, Enric Farreny, Dolors Sistac, Josep Lladonosa, estaven implicats en l'ensenyament de la llengua catalana i, excepte aquest darrer, van promoure escoles catalanistes. Josep Lladonosa, però havia treballat per impulsar l'ensenyament del català tant en l'ensenyament públic com en iniciatives privades i organitza grups de vertebració catalanista com Onofre Cerveró i l'Esbart Màrius Torres. Al 1969 es constitueix a Lleida Òmnium Cultural, una setmana abans que la seu de Barcelona fos suspesa per ordre governativa. El seu primer president va ser Francesc Porta, i després d'ell el mateix Simeó Miquel li pren el relleu. Comença d'aquesta manera a visibilitzar-se la construcció d'una comunió paral·lela a la oficial, de conjunció cultural i política, que, a curt termini, s'ha de convertir en legítima i desplaçar l'anterior.

4. EL PROCÉS EDUCATIU INSTITUCIONALITZAT. Una relació estreta entre el domini, les comunions en lliça i la innovació.

L'educació és la base de la preparació social de l'individu i de la innovació d'una societat.⁵²⁰ És també una arma fonamental de socialització estratègica per al poder sigui aquest del tipus que sigui.⁵²¹ Ho és tant per al republicà com per al franquista. La classe dominant política i ideològica que pretén organitzar una actitud individual i col·lectiva determinada, de present i de futur, d'acord amb el model de societat que vol impulsar, hi intervé legislativament marcant la política educativa, d'infraestructures, els símbols, rituals, missatges i continguts, els sistemes de selecció del personal a tots els nivells, els sistemes d'accés per a aquests i per als estudiants. Marca també les condicions de vida dels professionals i el seu estatus general -sou, carrera docent, consideració social- en determina els llibres, els materials i les metodologies.⁵²²

⁵²⁰ Montesquieu al prefaci justificatiu de la seua obra *El espíritu de las Leyes* apunta com una de les conclusions que extreu de les seues reflexions, que cal que hom s'adoni de la importància de l'educació (ell l'anomena instrucció) per a l'evolució social i per tal que tothom tingui consciència del que succeeix. “...solo están capacitados para promover cambios aquellos que venturosamente nacieron con un ingenio capaz de penetrar, en una visión genial, toda la constitución de un estado. No es indiferente que el pueblo esté ilustrado. Los prejuicios de los gobernantes empezaron siendo prejuicios de la nación. En épocas de ignorancia no se tienen dudas, ni siquiera cuando se ocasionan los males más graves. En tiempos de ilustración, temblamos aún al hacer los mayores bienes. Nos damos cuenta de los abusos antiguos y vemos donde está su corrección, pero vemos también los abusos que trae consigo la misma corrección. (...) Intentando instruir a los hombres es como se puede practicar la virtud general de amor a la humanidad. El hombre, ser flexible que en la sociedad se amolda a los pensamientos y a las impresiones de los demás, es capaz de conocer su propia naturaleza cuando alguien se la muestra, pero también es capaz de perder el sentido de ella cuando se la ocultan.”

⁵²¹ L'educació i l'escola primària, sobretot, són instruments de reproducció d'esquemes normatius i simbòlics i espais de construcció de l'individu i, per tant, de la societat del futur. Tuñón de Lara al pròleg del llibre de R. Navarro Sandalinas, op. cit. p. 18, afirma: « *Las fuerzas organizadas que han cristalizado siempre en corrientes ideológicas pugnaron en todo tiempo por influir en la educación de los futuros súbditos, así llamados cuando la soberanía se atribuía a Dios, o futuros ciudadanos desde que el constitucionalismo ordenó la vida de la sociedad. Estado, iglesia, monarcas, o bien liberales racionalistas como Giner, o anarquistas como Ferrer, rivalizaron en poner sus miras en la escuela.* »

⁵²² Tal vegada sigui així perquè, com diu É. Durkheim, op. cit. p. 48-49, l'educació és una funció social i l'Estat no es pot desentendre de tenir-hi una intensa intervenció. “... tot allò que és educació ha d'estar, en certa mesura, sotmès a la seva acció.(...) Pot creure's que els progressos escolars són més fàcils i més ràpids quan es deixa un cert marge a les iniciatives individuals perquè l'individu es presta més fàcilment a les innovacions que l'Estat. Però que, l'Estat en interès públic, hagi de permetre que s'obrin altres escoles, a part d'aquelles de les quals és directament responsable, no significa pas que n'hagi de quedar al marge. Al contrari, l'educació que s'hi dona ha de quedar sormesa al seu control. Ni tan sols no és admissible que la funció d'educador pugui ser acomplerta per algú que no presenti les especials

El que diferencia un període d'un altre, un domini de l'altre domini, són els objectius, els continguts, les formes, els missatges, i el lloc que ocupa realment el tema educatiu entre les seues prioritats executives, i el grau d'intervencionisme en aquesta patrimonialització ideològica i partidista en la imposició de les seues idees. Dominar les eines de formació i els continguts és intervenir en la construcció mental que l'individu s'anirà fent sobre la societat que habita; dominar alhora la capacitat de reflexió i la interpretació dels valors, pautes i missatges que reproduirà com a positius o negatius. Mitjançant la política educativa es pot donar accés a la població general a l'educació o restringir-lo a unes classes determinades. Els resultat final d'un cas o altre són diferents.

Tot i que per al Règim l'educació és oficialment un dels seus instruments fonamentals sobre el qual aboca grans quantitats de disposicions i mesures legals, la pràctica mostra que l'interès que té en aquesta matèria és purament de domini ideològic. S'ha dit que el Franquisme no té una línia política educativa fins la Llei de Villar Palasí, l'any 1970. Tanmateix cal no oblidar que la intervenció de l'Estat en uns determinats aspectes i la manca d'acció en altres, també determinats, té uns efectes que responen a un tipus de model polític. Fins i tot quan no s'actuava, es feia, per tant, política educativa.

L'educació pot estar enfocada per ser un element d'innovació, en el sentit de dotar una generació de persones preparades, creatives, cultes i amb capacitat de criteri, o per ser un model de reproducció lineal de continguts i

garanties que únicament l'Estat pot jutjar. Sens dubte, els límits dins els quals ha de desplegar de forma definitiva, però el principi de la intervenció no pot ser contestat. Cap escola no pot reclamar el dret a impartir, amb tota llibertat, una educació antisocial.” Tanmateix, fins i tot per a un funcionalista com Dukheim, per al qual l'escola era el sistema bàsic que dotava la societat d'aquella unitat d'idees i sentiments comuns que en garantia l'ordre i per tant feia possible la vida social, la intervenció estatal no havia de ser partidista ni ideològicament dirigida. “...Això no vol pas dir que hagi de monopolitzar necessàriament l'ensenyament. (...) No es pot reconèixer a la majoria el dret d'imposar les seues idees als infants de la minoria. L'escola no pot ser patrimoni d'un partit, i el mestre falta als seus deures quan fa ús de l'autoritat de què disposa per conduir els alumnes per la rodera de les seves preses de partit personals, per més justificades que li puguin semblar. (...) La funció de l'Estat és posar de relleu aquests principis essencials, fer-los ensenyar a les escoles, tenir cura que enlloc no siguin ignorats pels infants, i que a tot arreu se'n parli amb el respecte que els és degut. Tocant a això, l'acció que s'ha d'exercir probablement serà més eficaç com menys agressiva i violenta, i com més se sàpiga mantenir dins els límits de la ponderació.”

interessos de classe.⁵²³ Simplificant molt, són les visions que caracteritzen el model republicà i el model del Règim, strictu sensu, encara que el que desplega el primer en època de guerra, per les circumstàncies d'aquesta i pel llast de la situació prebèl·lic, està amarada també d'una absoluta direccionalitat ideològica.

La franquista, lligada amb el component religiós i amb l'ambient d'immobilització dirigida que es viu a Lleida, si més no, fins als anys setanta-consolida un model d'educació de classe en la qual més que l'adquisició de continguts el que és important és interioritzar i reproduir el temor a actuar contra el que estava establert, la moral, la ideologia i interioritzar la idea d'autoritat, de l'obediència als superiors, el respecte, la distinció dels rols familiars i socials que marcava el Règim. Els grups socials que emergeixen d'aquest model, si més no a Lleida, es formen de manera diferent, segons el lloc que ocupa en l'estructura social, i en l'espai urbà com s'ha observat en un capítol anterior, en un ambient educatiu amb dèficits infraestructurals no resolts, per la qual cosa es legitimen, des de l'accés a l'escola mateix les desigualtats socials, en la mesura que no totes les escoles tenen les mateixes característiques, ni tothom té accés als mateixos recursos educatius, consolidant així espais diferencials de capital cultural distintiu en la mesura que centres de formació determinats aglutinen grups minoritaris d'estatus selecte el qual contribueixen a mantenir.⁵²⁴

⁵²³ L'educació té, per aquesta relació tridimensional, conjuntament amb la resta de factors de socialització, alguna cosa a veure amb el tipus de societat que resulta d'un model i de l'altre. La resultant del model republicà, efímer i escapat a causa de les pròpies conjuntures adverses de la Guerra Civil, només es pot imaginar teòricament, i tal vegada comprovar-ne l'esperit en tant que és el pòsit de l'acció d'alguns formats en centres i universitats durant l'etapa republicana que més tard, ja adults i alguns tornats de l'exili o les presons, reapareixeran en la recuperació de les escoles renovadores. Tanmateix, identifiquem, pel que representa, l'àmbit de l'educació com una de les innovacions importants del projecte *roig* durant la guerra, també a Lleida. Un projecte bandejat absolutament pel Règim que provoca un gir de cent-vuitanta-graus.

⁵²⁴ En aquest sentit, es constata, en el cas de Lleida, la influència dels Maristes, per als nens, o la Sagrada Família, per a les nenes, tant en les elits de govern de la Dictadura com en les elits que sorgeixen com a alternativa aquesta, i el pes de les escoles progressistes com Sant Jordi, l'Espiga o les Escoles Alba, en la formació de les generacions de l'etapa democràtica.

4.1. L'educació com a projecte revolucionari durant la Guerra Civil

L'educació havia estat una de les pedres mestres de la II República⁵²⁵ contra les posicions conservadores que la concebien en especial catòlica i amb un caràcter de preparació elitista, i ho serà encara per a la Generalitat i els governs locals que es reorganitzen durant la Guerra Civil.⁵²⁶

La política educativa que emprèn la Generalitat en el període bèl·lic 1936-39 es caracteritza per una renovació d'estils i missatges conservadors, capitanejats no sense dificultats pel CENU⁵²⁷, per una política de planificació d'escoles arreu del territori amb la participació dels ajuntaments –encara que no reeixida del tot per les prioritats de la guerra-, per tenir una visió global de l'ensenyament que observava no només l'infantil i l'escolar sinó també l'àmbit extraescolar, la formació d'adults, la universitària i la preparació dels treballadors com un dret, fins i tot en jornada laboral.⁵²⁸ Tot i que el projecte s'estableix pensant sobretot a la reraguarda, s'amplia també al front, en un intent de mantenir degudament informats i formats els combatents, molts dels quals calia suposar que sobreviurien i formarien part en temps de pau del projecte de societat pel qual lluitaven. En aquest sentit, a Lleida, Sagués fa referència a les Milícies de la Cultura, controlades bàsicament per comunistes i a les quals van pertànyer prop d'una quarantena de milicians, entre elles tres dones.⁵²⁹

⁵²⁵ pública, laica, gratuïta, bilingüe, i obligatòria, segons preveu la Constitució de 1931 i l'estatut català de 1932

⁵²⁶ Joan Sagués, op. cit. p. 526-564, analitza aquest aspecte en profunditat.

⁵²⁷ Per aprofundir sobre l'acció de la Generalitat en aquest període a Ramon Navarro *L'educació a Catalunya durant la Generalitat, 1931-1939*, Edicions 62, Barcelona, 1979. La política educativa de la Generalitat d'aquest període, complementada per iniciatives dels sindicats i departaments de cultura locals no sempre coincidents en la forma amb l'oficial, abasta l'àmbit de l'organització escolar, i també la instrucció informativa ideològica dels professionals (Diari Oficial de 21.1. 38, núm. 21, p. 271, decret organitzant cursets, lliçons o cicles de conferències dedicades als mestres de l'ensenyament de la Generalitat de Catalunya), a més de projectar-se en l'àmbit extraescolar infantil, ja que era aquest un dels sectors de la població que, per la seua capacitat d'assimilació de coneixements i pel que representava en clau de futur, més interessava. A Lleida aquesta activitat és intensa al voltant de les festes de Nadal,

⁵²⁸ Diari Oficial, de 25.9.37, núm. 268, p. 1282 Decret de presidència pel qual les empreses industrials i comercials tenen l'obligació de concedir als aprenents i obrers compresos entre els 14 i els 20 anys les facilitats necessàries perquè puguin assistir als cursos de les escoles de treball i altres centres de formació professional.

⁵²⁹ J. Sagués, op. cit., p. 529, nota 342, fa referència al decret de 16 de gener de 1937 del govern de la República que crea les Milícies de Cultura. Circumstància aquesta recollida al desembre de 1936 pel diari

Es caracteritza també per aprofitar la situació i emprendre una política de catalanització de l'educació més enllà de les possibilitats reals i legals en l'etapa prebèl·lica d'acord amb el marc constitucional de la República que cal recordar que garantia la cooficialitat i l'ensenyament bilingüe.⁵³⁰ En aquest sentit, la Conselleria de Cultura demana als mestres com a requisit imprescindible el coneixement de llengua catalana per poder exercir a les escoles del territori.⁵³¹ S'elabora així un cens de professors de català i s'estableixen cursos de llengua per als mestres que no tenien la titulació a tots els indrets del territori, també a Lleida.⁵³²

L'estat de guerra planteja unes prioritats en aquest àmbit: la cultura com a urgència política; la cultura és igual a educació, i l'escola com una eina social. La situació d'analfabetisme que es vivia al país provocava aquesta urgència. A les poblacions de la província de Lleida, per la seua estructura econòmica⁵³³

Acracia i qualificada de manera explícita com una *sembrada d'idees*: “ *En nuestras acostumbradas visitas a los frentes de batalla y en las últimas avanzadillas hemos visto a los milicianos que parapetados en los sacos terreros junto a las armas de la libertad, en los intervalos de lucha, leer y meditar el verbo admirablemente plasmado por hombres de todos los pueblos y de todas las razas y su faz parece recrearse leyendo las luchas que el proletariado mundial mantiene contra el capitalismo y afirma al propio tiempo el deseo inquebrantable de vencer a la bestia del fascismo representado en la trinchera de enfrente por un cura, un requeté, un falangista y un mercenario* *Acracia* 1, nº 111, época II, 2 diciembre de 1936, secció Vida Local, « Siembra de ideas »

⁵³⁰ En aquest sentit, Francesc Vallverdú, a « La llengua catalana. Els llibres. » dins *Resistència cultural i redreçament, 1939-1990*, volum X de la *Història de la cultura catalana*, Edicions 62, Barcelona, 1998, p. 71 comenta que durant el període republicà en « l'ensenyament primari eren encara minoria els centres que empraven el català: les escoles públiques catalanes aplicaven el decret de bilingüisme de 1931, però les dependents de l'Estat no aplicaren aquest decret fins al setembre de 1936, quan els vincles amb el govern central s'afluixaren per raons bèl·liques. En l'ensenyament secundari, la situació encara era més discriminatòria, perquè només l'Institut Escola utilitzava plenament el català: la resta de centres utilitzà exclusivament el castellà fins al 1936. En l'ensenyament superior, la Universitat autònoma era bilingüe, però algunes facultats es van mantenir reticents a la catalanització. »

⁵³¹ Al *Diari Oficial* 31.7.38, núm.212, p. 362 apareix una Ordre encaminada a que el 31 de desembre d'aquest any els professors que exerceixin a les escoles de la Generalitat tinguin el certificat de català. Un mes després es programa un curs de català intensiu per als mestres de fora de Barcelona, tal com consta al *Diari Oficial* de 25.8.38, núm. 237, p. 632

⁵³² Malauradament, no he pogut localitzar detalls més concrets, les úniques dades de què dispo són les que contenen dos ordres dels mesos de març i abril de 1938 per les quals en la primera es concedeix una ampliació del nombre d'hores dels cursos de català que es feien a la ciutat; per la segona sabem que el professor encarregat d'aquests cursos és Angel Extern i Fa. Per a l'organització de tot plegat en el conjunt de Catalunya, el setembre de 1937 la Generalitat crea la Direcció General de l'Ensenyament del Català que tindrà com a director Pompeu Fabra. *Diari Oficial*, 5.9.37, núm. 248, p. 963 >Decret que estableix que l'òrgan superior i director de l'ensenyament de la llengua catalana serà la direcció general de l'ensenyament del català que tindrà com a director el mestre Pompeu Fabra.

⁵³³ Es sabut que en les àrees tradicionals agrícoles l'alfabetització era complexa, sobretot pel capital temps, un luxe que en un tipus d'agricultura de subsistència i amb zones on es depenia directament de

històricament han tendit a tenir marcats dèficits d'alfabetització. Les dades del cens de 1930 recullen un 40% d'homes analfabets i un 29% de semianalfabets, i un 60% de dones analfabetes i un 71% de dones semianalfabetes.⁵³⁴

El projecte revolucionari pretenia posar les bases per a l'endemà de la guerra, per a la societat de la pau. Una societat que, els revolucionaris només veien possible si es feia un esforç de culturalitzar el poble sencer. Per als de Lleida, si més no, la cultura, sinònim d'educació, havia de deixar de ser privilegi d'unes quantes famílies benestants per passar a ser un dret al qual tots poguessin accedir. El projecte passa per l'educació com a eix central.⁵³⁵ Una educació anticlasista i racional, concebuda, tal vegada paradoxalment, com a no dirigista, en el qual l'individu estarà preparat per optar per l'opció que vagi millor al seu entorn social.⁵³⁶

terratinents caciquils, no era fàcil tenir. L'agricultura tradicional necessitava tots els braços i totes les hores del dia que hi hagués sol.

⁵³⁴ Mercè Vilanova & Xavier Moreno Julià, *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887-1981*. CIDE, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid, 1992. L'any 1930 són les dades més acostades al període de la guerra, del qual no hi ha referències. Encara així les dades del territori de Lleida de l'any 30 són lleugerament superiors a les de la resta de províncies catalanes. En aquest context, la reflexió sobre la necessitat de l'educació com a base imprescindible per a la llibertat de l'individu, no era un aspecte menor de l'educació política, d'esquerres, una preparació sobre textos normalment llegits per algú que en sabia, fins i tot abans que esclatés la Guerra, com mostra el testimoni de V. Ximenis, op. cit. p. 33 sobre els seus primers contactes amb les lectures marxistes "*Recordo que em deien: "Veus? Com ara tu per exemple, el fulano que té tants cents jornals de terra, tu has de treballar per ells, perquè sense tu no podria viure, perquè imagina't que tots els que ara treballem ens tornéssim paràsits" (...) També comentaven: "ell pot anar a les escoles que vol, preparar-se bé per a la societat. Es que tu no tens els mateixos drets? És que tu tu ets menys intel·ligent que ell?" " i et deien reflexionar."*

⁵³⁵ "Paradójico parece que en tiempo de guerra dediquemos un resquicio a la cultura, y esa paradoja no es tal si tenemos en cuenta que al mismo compás de la guerra vamos construyendo las bases de una nueva sociedad, que si han de ser resistentes tienen que estar compuestas por materiales culturales seleccionados y de acuerdo con la revolución que sufre el ritmo social. (...) "El acceso a los centros de estudios superiores ha sido siempre privilegio de las clases adineradas. Los hijos de los pobres, de los humildes, solo han podido adquirir escasos y rudimentarios conocimientos elementales. De aquí parte la desigualdad social que separa constantemente a los hombres en clases y profesiones superiores. La Revolución tiene como finalidad inmediata terminar con este usufructo indebido de la cultura." *Acracia*, año II, nº 30, época II, miércoles 14 de julio de 1937

⁵³⁶ *Acracia*, año I, nº 94, época II, 10 de noviembre de 1936. « *El cultivo del intelecto humano no debe reducirse a sembrar en él la semilla de una determinada clase y desbrozarle continuamente de las hierbas que imposibiliten la pujanza de la semilla antedicha; hemos de ser generosos, hemos de sembrar todas las semillas de la inteligencia humana, para que en la lucha entre sí, cual las plantas en el prado, crezca lozana, aquella que por su bondad, por su fortaleza, por sus raíces mas amplias que abarquen todos los sentidos de la vida, sea merecedora de ello. Hemos de enseñarle a todos los fundamentos de donde puedan formarse, por su temperamento, por su idiosincrasia, por el juego de todos los factores que intervienen en la formación del hombre, individuos con "yo" propio que no presiden líderes que les resuelven problemas. Hemos de crear la verdadera cultura, la racional, aquella que observando la independencia absoluta entre el individuo y las ideas, sea lo suficientemente amplia que permita el ser,*

Les cites que anoto a peu de pàgina són d'*Acracia*, diari anarquista, que insistia periòdicament en la necessitat de l'educació i la imparcialitat de la cultura com un oasi no dirigit ideològicament, això és lligat amb la idea que la cultura havia estat un privilegi d'uns quants que se'n servien interessadament. Generalitzar la cultura, l'educació, desterrant l'analfabetisme era un problema de primera necessitat i urgent per generar no només un ambient favorable al canvi, sinó disposar de persones preparades per tirar-lo endavant. L'estat revolucionari en el qual s'ha d'implicar el mestre i la societat havia de fer possible el canvi a través de la cultura.⁵³⁷

Sobre aquestes bases, l'escola, els mestres i els programes escolars han de tendir cap a objectius que són observats com objectius socials de primera necessitat, no com a ideològics, determinants. El canvi d'esquema cultural s'ha de fer no només en l'escola sinó també en l'entorn i en les activitats

optar, despues de meditarlo, por la Escuela filosofica y social que más en concordancia esté con las necesidades de la vida íntegra. Ni escuela socialista, ni escuela católica, ni escuela anarquistas, ¡escuela racional. »

⁵³⁷ *Acracia*, año 1, nº, 96, época 11, 17 de noviembre de 1936 « Lo más urgente, el problema de la cultura » (sense signatura) “ La cultura es como una carretera que está a la disposición de todo el mundo, pero así como sin motor no se puede vencer la carretera, la cultura necesita instrumentos y facilidades de trabajo. Necesita, ante todo, que se forme un clima favorable para ella. Los analfabetos no formarán este clima. Es preciso decirles que así como el burgués resulta un malhechor público, el analfabeto es otro malhechor. Los burócratas de la enseñanza tampoco crearán un ambiente propicio. Ha de crearla el maestro y el fervor popular. Sin estas dos circunstancias todas las órdenes serán letra muerta. La mejor escuela es la mas libre, aquella que es un perpétuo ejercicio del maestro para demostrar prácticamente su eficiencia pedagógica. Y respecto a la enseñanza de adultos, téngase por la primera entre todas, por la más urgente. » (...) “..Es el caso de la cultura, cuya socialización podría ser inminente. Si no lo es, si los asuntos culturales de tan considerable envergadura quedan entre escombros o se apodera de la escuela en todos sus grados el sectarismo político, se malograrán los propósitos más estimables, ¿remedio? Empezar la socialización de la cultura empezando por las capas espesas de adultos convencidos afines nuestros, pero carentes del arma formidable del alfabeto para perfeccionarse y superarse. No tenemos la culpa nosotros de que la cultura haya sido un lujo o un ejercicio de pedantería. Precisamente por estas razones prendió a veces la cultura en las inteligencias infantiles de manera poco adecuada para malograrlas. (...) Hay siete millones de adultos en España, de 30 a 50 años, que no saben leer ni escribir. Con este lastre no hay idea, ni corriente social, ni pensamiento, ni enseñanza, ni conveniencia ninguna que pueda desarrollarse. El analfabetismo ha difundido la propaganda oral, acostumbrando a las muchedumbres a los sermones laicos, pero ha dejado todos los problemas sin resolver. La mitad de España no lee y la otra mitad no quiere leer. Las excepciones son tan poco abundantes que toda empresa editorial quiebra de no tener el auxilio subsidiario del estado o de algun caballo blanco que enjuague el déficit. Semejante estado de cosas no puede seguir ni un momento más. ”

extraescolars, en horaris fora del marc escolar, en les biblioteques⁵³⁸. Els obrers són peces importants en aquest nou esquema.⁵³⁹ Els infants, en tant que elements del futur, són l'altra de les peces bàsiques en aquest sentit i per on s'ha de començar. La premsa de l'època recull festivals infantils adreçats als nens, en especial els que se li dediquen duran les festes de Reis. Els continguts d'aquestes vetllades infantils són triats perquè siguin espais de formació política.⁵⁴⁰

⁵³⁸ A banda de la Biblioteca del Poble, un gran projecte de la Generalitat, projecte que es va gestant durant força temps, el POUM també organitza una biblioteca oberta als seus afiliats i a la població en general. *Adelante*, órgano del POUM de Lérida, viernes 5 de febrero de 1937.

⁵³⁹ A l'estiu de 1937 s'organitza a l'Institut un curs de cultura ganeral adreçat als obrers, amb certificats que després, en temps de pau, poden servir com a promoció : « *Instituto Nacional de Segunda Enseñanza. Cursillo de Cultura General para el pueblo. Durante el periodo de vacaciones se desarrollará en este instituto un cursillo de cultura popular de carácter elemental y práctico dedicado especialmente a los obreros.(...) Es totalmente gratuita (la matricula) y para efectuarla no se requiere otro requisito que la presentación del aval político o sindical acreditativo de la adhesión al régimen del alumno o de sus familiares. Seran preferidos los obreros de 14 años en adelante.(...) Terminado el cursillo el instituto expedirá certificados de aprovechamiento a los alumnos que por su asistencia y aplicación se hagan merecedores de este. Estos certificados podrán tenerse en cuenta en su día por el Ministerio de Instrucción Pública para servicios relacionados con su departamento. La dirección de este instituto pide al proletariado leridano que considere con el mayor interés y dé la mayor asistencia posible a la obra de los cursillos de cultura general para el pueblo que se emprende este año por laudable iniciativa del Ministerio de Instrucción Pública con la alta finalidad de que la cultura sea patrimonio de todos.* » *Acracia*, nº 295, 5 de julio de 1937

⁵⁴⁰ En aquest sentit, al novembre de 1936 el Departament de Cultura de l'Ajuntament de Lleida organitza uns cicles de cinema infantil convenientment triats pel moment i per a la problemàtica que representa la canalla de cara al futur "Los que sintieren verdadera preocupación por los problemas que la infancia plantea en el aspecto cultural que tienen íntima relación con el cine en su faceta didáctico-científica no se verán defraudados en sus más caras ilusiones. Esgrimido como arma poderosa de cultura, desenvolverá por todos los medios a su alcance un vasto programa de películas cuyo ambiente cultural irá dirigido a la consecución de una mentalidad infantil muy superior a la de otras épocas pretéritas en las cuales se les negó este pan espiritual, tan necesario al espíritu, como lo es el otro al buen desarrollo funcional de su organismo físico." El programa és gratuït i adreçat a tots els nens de les escoles de Lleida. Es fan dos passis a la setmana, a les 3 de la tarda. La primera programació recull dos reportatges: "Monos y monadas" i "La energía de las plantas" i un conte infantil "El cuento de las mil y una noches", Turandot.⁵⁴⁰ No se sap l'èxit real. Si s'ha de fer cas de la valoració apareguda a la premsa posteriorment, va ser total: "Miércoles y jueves, días de júbilo para la infancia leridana. Las tres de la tarde. Las calles que afluyen a los cinemas están repletas de almas infantiles, cual si fuera un río de vidas humanas, lanzando exclamaciones de alegría. Minutos más tarde la oscuridad rompe la algarabía infantil (...) He aquí en breves palabras lo que fué la sesión infantil que tanta falta nos hacía en nuestra ciudad. El Departamento de Cultura de nuestro municipio después de un minucioso estudio y con el pleno conocimiento de lo que es el alma infantil, embrión de los hombres que nos han de reemplazar mañana ha llevado a cabo ya la primera sesión infantil que se irá sucediendo semanalmente con films culturales y adaptados a las mentalidades. » Sigui com sigui, l'experiència es va anar repetint de manera periòdica - suposem que fins als bombardejos del trenta-set que empitjora la situació i la població comença a marxar de la ciutat- i la premsa va anar recollint aquestes i altres accions relacionades amb el món infantil. Suposem que per compensar els problemes de la guerra, de la qual els nens en són les víctimes innocents, i també per mantenir-los ocupats ja que no es poden cobrir totes les necessitats en matèria escolar, degut a l'augment de població infantil refugiada, s'organitzen festivals durant les diades de Reis, amb repartiment de joguines. També al gener de 1937 tenim notícia que es fan sessions de teatre de tarda i nit, sessions en les quals s'aprofitava també per fer tasca educativa. La temàtica triada sempre girava al voltant de reportatges directament dirigits a la preparació ideològica de la canalla i a informar-los dels

L'escola, i l'entorn formatiu, és, malgrat que no sigui reconegut d'aquesta manera pels revolucionaris, un instrument ideològic per reproduir la idea que volien que fos dominant. Serà concebuda com una eina potent per construir una determinada mentalitat, supeditada com tots els àmbits de la societat, al moment que es vivia i als interessos de la lluita. Un instrument d'implicació activista tant dels professionals com dels alumnes. Una escola de moment present, per construir el futur immediat, orientada, per tant, no pas en continguts eteris, sinó en el moment vital, per la guerra. Els organismes competents orientaran d'aquesta manera el contingut dels temaris oficials i la metodologia de treball. Uns temaris i metodologia que tenien com a objectiu que els nens i nenes entenguessin on estaven situats, el perquè de la guerra, els seus problemes i desenvolupament diari, el seu paper i el de la família, i les possibilitats de futur, un cop guanyada.⁵⁴¹

esdeveniments del conflicte bèl·lic El segon programa infantil, del 27 de novembre, divendres i dissabtes, "en los teatros Victoria i Cataluña, a las 3 de la tarde y dedicada a los niños de las escuelas de Lérida: Moscú: el corazón de Rúsia (reportage). La energía de las plantas (cultural botánica). El mundo de las hormigas (cultural formidable). El abuelo de la criatura, crónica, de Stan Laurel y Oliver Hardy"

⁵⁴¹ Una qüestió que queda explícita en aquesta circular de la Inspecció Provincial de Primer Ensenyament de Lleida que, a banda de les orientacions inclou el temari oficial i la metodologia de treball. "La Inspección Provincial de Primera Enseñanza de Lérida, en su deseo de orientar el trabajo escolar de cara a la guerra, publicó una circular en fecha 22 de febrero del 1937, dirigida a todos los maestros de la provincia. *"Respondiendo a los deseos del gobierno de la República, de que todas las actividades vayan encaminadas a la solución urgente de los problemas que nos plantean la lucha que el pueblo español mantiene por su independencia contra la invasión extranjera, la Inspección de Primera Enseñanza de esta provincia reconociendo a todos los maestros que se hallan al frente de las escuelas nacionales el cumplimiento exacto de las siguientes instrucciones: 1º. La escuela ha de reflejar en sus trabajos, lecciones, las necesidades, publicaciones, inquietudes, anhelos de la hora actual. Todas las materias del plan de estudios se habrán tomando como punto central la lucha que España mantiene en defensa de sus libertades llevando a la conciencia del niño la idea de la significación y transcendencia del momento histórico que vive nuestro pueblo. 2º. Todos los ejercicios de las materias prácticas (lenguaje, calculo, dibujo, trabajos manuales, canto y ejercicios corporales) responderán por su contenido al fin indicado. Los ejemplos de lecturas, escrituras, de redacción y composición, los temas para el análisis y estudio gramatical del idioma, las copias y los dictados, el texto y contenido de los problemas aritméticos y geométricos, las prácticas de dibujo, croquis, esquemas, planos, mapas, gráficos de estadísticas, etc. necesarias sobre las siguientes cuestiones: -Origen del conflicto actual. Significación histórica y social de los bandos beligerantes. Desarrollo de las organizaciones bélicas en los distintos frentes, partidos que integran el Frente Popular antifascista y necesidad de la ayuda mutua y compenetración fraternal de todos ellos. -Problemas que plantean la lucha tanto en el frente como en la retaguardia y medidas adoptadas por el gobierno legítimo para su resolución más eficaz. Países amigos de España que nos ayudan en esta lucha. Países adversarios que con su intervención han contribuido y contribuyen a hacerla más intensa, más sangrienta y más duradera. -Cuestiones que plantea la reorganización del trabajo, producción distribución y transportes. Armas y medios de ataque, evacuación de la población, defensa antiaerea, etc. Medidas higiénicas y sanitarias relacionadas con los heridos y enfermos para evitar contagios y epidemias. Deberes que la lucha nos impone a todos y manera de contribuir los niños al cumplimiento de los que les corresponde. -Acogida y trato fraternal que debe dispensarse a los evacuados de otras poblaciones, que acuden a nuestra hospitalidad. Como pueden los niños ayudar a los combatientes para hacerles mas llevaderas las penalidades de la lucha. Estudios y conocimientos de las posibilidades y disponibilidades del pueblo español en el orden agrícola, ganadero, minero, industrial,*

Revolució vol dir canvi en tots els àmbits. També en el professorat, així, per tirar endavant aquest ideari pedagògic i els seus objectius, calen persones que sentin aquest esperit i que el facin seu, per tant el poder polític intervé en la selecció i preparació ideològica dels professionals. Una de les constants en totes les situacions de canvis d'ideologia és la selecció de les elits que han d'elaborar i/o transmetre les bases del nou ideari. Tria que pot ser o no traumàtica, que pot afectar horitzontalment i vertical tota l'estructura o només

bancario, etc. Situación de los distintos sectores de la economía nacional y manera de resarcirnos de los efectos catastróficos que el conflicto bélico nos ocasiona. Comercio y relaciones con los demás países, productos que les vendemos, materias que pueden suministrarnos, medios de transporte y comunicaciones, etc.

Todo esto ha de ser distribuido y relacionado convenientemente con temas de geografía, historia, instrucción moral y cívica, ciencias naturales, etc. 3°. En toda escuela colocado en sitio visible habrá un mapa de España en el que con banderitas y medios indicativos se irán señalando las incidencias de la lucha y se explicará diariamente a los niños el parte oficial de guerra y la noticias de prensa más interesantes y importancia de las poblaciones, vías de comunicación, posición estratégica, etc. que en los mismos se citan. 4°. En el mismo sentido y con un fin análogo, se confeccionará en cada escuela un diario mural. Este diario consiste en colocar sobre un tablero, exponiéndolo al público, para que por todos puedan ser visto y examinado, recortes de prensa, ilustraciones, dibujos, composiciones y trabajos de los niños, relacionándolos con la lucha, croquis y planos referentes a los frentes de combate. Vistas de poblaciones, retratos de personalidades que se distinguen por sus méritos, actuaciones en la dirección y defensa del pueblo y personalidades extranjeras amigas, reproducciones de carteles y consignas de todos los organismos oficiales interesados y la lucha antifascista, y los hechos de iniciativa privada y social que tengan mayor importancia y transcendencia a estos efectos. Los distintos diarios manuales que se vayan confeccionando se relacionaran y debatiran o demás en el diario de clase y sus documentos se ordenarán convenientemente. 5°. Las escuelas organizarán también veladas, festivales, subscripciones, etc. como medios de interesar a los vecinos de la localidad en su participación en el trabajo por y para la lucha, debiendo los maestros dar cuenta a la Inspección de cuantos actos de esta naturaleza celebren, remitiendo una breve reseña de los mismos. Si en todo momento la escuela ha de reflejar la vida, nunca como en la trascendental hora histórica que vivimos ha de llenar este ineludible cometido. Los maestros sabrán poner a contribución todas sus energías, conocimientos y capacidad técnica para cumplir exactamente este sagrado deber que la lucha del pueblo español por su independencia nos impone a todos. “Les ordres no només anaven adreçades als mestres, sinó també als inspectors. Les que la mateixa Inspecció els marca van en idèntica línia amb l'anterior: “Como preocupación secular que presida toda esta labor, la que dimana de la lucha que por su liberación libra España. De liberación de los tradicionales enemigos del pueblo español y de los estados extranjeros que bajo la rúbrica fascista pretenden robar a España su soberanía. Ante hechos de tal trascendencia, la escuela no puede ni debe mantenerse neutral. Equivaldría a que lo mismo le importara que exista o no el Estado Español. El maestro ha de ilustrar a los niños en el significado de la lucha, sin perder ocasión, con glosas al anecdotario de la guerra, donde se encuentran abundantes ejemplos para poner de manifiesto el significado reductor, noble, humano y universalista de nuestra causa, la historia también, interpretada rectamente y con criterio antifascista, dará al maestro la auténtica historia del pueblo español y la génesis de la lucha de hoy. La geografía, aplicada al estudio de las regiones donde se combate, de las comunicaciones y medios de estos, y valor económico de las diversas zonas, contribuirá por su parte a satisfacer la curiosidad del niño respecto a la guerra. Pero más que todo ello son los datos humanos los que mayores posibilidades da al maestro encender el espíritu infantil. No debe olvidarse que la guerra es una realidad cuyas consecuencias llegan hasta los rincones más apartados, alterando el ambiente en que vive el niño, esta alteración despierta un interés que el maestro forzosamente ha de contestar y analizar hacia formas prácticas de trabajo.”

els estaments i quadres intermitjos i dirigents. En el període de guerra, la tria es fa per selecció natural (exili o mort) i per depuració dirigida des de la jerarquia.

En tant que govern que vol imposar un model i unes idees úniques en un panorama en el qual les idees i accions de la població estan dividides en posicions polars, el govern de la Generalitat⁵⁴² es planteja una selecció per qüestions ideològiques dels professionals que difonen informació i, per tant, continguts simbòlics i significatius, en els espais públics, i en especial en el camp educatiu.⁵⁴³ Sense entrar en valoracions i sense justificar-ho cal dir que la tria era lògica amb els objectius i a les línies mestres amb què es concebia no només l'educació sinó la revolució sencera: . “*La revolució no es podia fer amb les persones que eren del Règim anterior*”, ens diu E. P.⁵⁴⁴ i aquí hi entraven des del professorat fins al personal de serveis que també és sotmès a expedient.

⁵⁴² Coneixem el paper de la Dictadura en la purga de personal de l'educació, i sabem que aquesta, i la feina d'adoctrinament dels mestres va començar a Burgos de seguida que s'hi va instal·lar el Règim González-Agapito & Marqués, op. cit. p. 25 i idèntic sistema es va anar estenent tot al llarg de l'Estat, així que les tropes franquistes anaven conquerint posicions i territori. Tot i que en un grau d'intensitat molt més baix, per les característiques del moment, també la Generalitat Republicana va exercir l'adoctrinament ideològic dels mestres i en va dur a terme també una política depuradora. Cal suposar que per una barreja de dificultats d'accés a les fonts i d'una engúnia col·lectiva de reconèixer aquest extrem en un model idealitzat com el republicà, fa que aquest sigui un dels punts menys coneguts de la Guerra Civil. També, perquè per les dades que tenim, l'abast de l'acció depuradora republicana no és en absolut comparable amb la que farà el Règim. Tanmateix, des del punt de vista que desenvolupo, és important tenir-lo en compte perquè és una acció consustancial a tots els moments de transició de poders. La Generalitat republicana, i els sindicats i partits revolucionaris que lluitaven per imposar una Espanya diferent de la conservadora tradicional, necessiten noves elits, uns nous missatges. Si deixem les qüestions morals a banda, aquesta és una premissa consustancial al poder, més encara en períodes no del tot, o no gens, democràtics. Passada la depuració se seleccionen els mestres afins confiant amb els avals corresponents. Al 28 de juny de 1938 el Departament de Cultura fa una convocatòria per proveir interinament 200 places de mestres d'ensenyament primari de les escoles de la Generalitat, en diferents ciutats de Catalunya, els requisits eren tenir més de 18 anys i menys de 55, “*encontrándose los hombres al corriente de sus deberes militares, ser avalado por algun directivo de suficiente responsabilidad de las sindicales o partidos políticos y estar sindicados e inscritos en las bolsas de trabajo*”.

⁵⁴³ El repàs a la legislació emesa en aquest sentit per la Conselleria de Cultura de la Generalitat de Catalunya en aquest sentit mostra que aquest aspecte no va ser menor en la revertebració del projecte cultural que es volia dur a terme. A tall de mostra no exhaustiva assenyallem les ordres següents: Diari Oficial, 27.8.36, núm. 240, p. 1210: Ordre de cessació de llurs càrrecs a professors de l'Escola d'Administració Pública i professors de l'escola professional per a la dona. Diari Oficial de 2.10.36, num. 276, p. 21 Ordre declarant cessant de llurs càrrecs als professors de l'escola d'alts estudis mercantils que s'esmenten Diari Oficial de 19.10 e 1937, núm. 292, p. 30 i Diari Oficial de 12.10.37, num. 285, p. 208 hi ha sengles ordres que suspenen de càrrec i sous professors de l'escola del treball de Barcelona fins que siguin aclarida la seva actuació durant l'estada en terreny facciós

⁵⁴⁴ Entrevista a E.P. 25 d'abril de 2002.

A Lleida, per les poques dades que es poden resseguir i per algunes referències de les actes municipals, es pot apuntar que l'actuació dels diferents organismes que tenien competència en aquest sentit va ser, amb tot, moderada.⁵⁴⁵ Cal suposar que això va estar afavorit perquè una part dels mestres havien anat voluntaris al front o hi estaven mobilitzats, i que com a tendència general, a Lleida, l'àmbit de l'educació s'havia situat tradicionalment en posicionaments polítics esquerrans.⁵⁴⁶ A partir de les dades consultades, la depuració en nombres globals quantitativament parlant té poc a veure amb el que representarà anys més tard la franquista. Segons les fonts, només ho va ser el professorat de l'Institut de Secundària, l'Escola del Treball, l'Escola Normal de Lleida, l'Escola de Música Municipal.⁵⁴⁷

La selecció d'ensenyants era titllada d'insuficient i tova pels elements que volien una revolució contundent. I ho eren encara més en referència a l'ensenyament privat, que a la Lleida de l'època devia estar format per repassos de caràcter particular, algunes acadèmies i els Maristes, un col·legi

⁵⁴⁵ Es poden resseguir dades als estudis de J. Sagués, A. Miñambres, i J. Lladonosa, ja citats. L'Ajuntament, per la competència que tenia en les escoles municipals, la Secció Administrativa de Primera Ensenyança, els comitès depuradors de cada centre, compostat per sindicats, partits polítics i representants afins dels mateixos centres.

⁵⁴⁶ Sobre aquest punt Salomó Marqués aporta dades sobre l'enquadrament polític dels mestres exiliats a Catalunya, op. cit. p. 48-50, Vicent Ximenis, a les seues memòries constata la implicació dels mestres en l'etapa prèvia a la revolució participant en mitings i fent participar els alumnes de les idees polítiques del moment. Sagués dedica també un interessant capítol a l'enquadrament de mestres i estudiants de Lleida ciutat, op. cit. 554-565

⁵⁴⁷ De l'Escola del Treball s'expulsen dos persones i es congelen el sou a altres afectats pel comitè de depuració intern. També aquí apareixen noms que seran rescatats pel Règim i posats en llocs de responsabilitat de comandament. Un altre cop Manuel Portugués Hernando i Miquel Serra Balaguer, Ramon Navarro que retrobarem durant la Dictadura. De l'Institut de Secundària foren destituïts per raons polítiques nou professors. Entre aquests hi apareixen José Martínez de San Miguel i Manuel Portugués Hernando que, uns anys més tard seran posats pel Règim en càrrecs de responsabilitat política. A l'Escola Normal de Lleida (J.Sagués op. cit., A. Miñambres, op. cit.) es repeteix la situació. Tornem a trobar el nom de Manuel Portugués Hernando, el de Felip Solé i Olivé, el de Teresa Tuduri. També es dissol l'Escola de Música Municipal, "*per ser constituïda per elements reaccionaris*" i es proposa una nova concepció de l'Escola, que passa a dir-se Escola de Música del Poble, d'acord amb criteris de modernitat, per la qual cosa es comptarà només "*amb els professors que creguin que puguin ajudar-los en aquesta nova etapa*". Les actes de l'Ajuntament segueixen l'evolució d'aquesta escola, de la qual apareixen notícies de la sessió del 18 de setembre de 1936, en la qual s'aprova un informe per renovar l'Escola « de cap a peus », i es comenta que el Departament de Cultura, amb Xuriguera al capdavant, es posarà en contacte amb els professors que consideri afins ; la del 9 d'octubre de 1936 en la qual es dona compte ja de la dissolució de l'Escola i d'un nou projecte l'elevat cost del qual demanaria la intervenció de la Generalitat. Hi ha intervencions diverses perquè tal cosa suposa perdre poder, i finalment, en l'acta de la sessió de 20 d'octubre de 1936 s'aprova el traspàs a la Generalitat, a partir de l'acord que el municipi mantingui la representació amb un membre en la direcció i una subvenció que no passi de 5.000 ptes.

religió d'elit.⁵⁴⁸ Com en tots els processos d'aquestes característiques, en els qual les pressions del moment fan que el que compta no són pas les garanties de rigor en el procés, ja que està dirigit per persones amb històries personals, afinitats i odís determinats, la part perversa és el caràcter possiblement arbitrari amb què es poguessin haver pres algunes decisions. En un sentit i en un altre: també els interessos i tal vegada les simpaties i antipaties devien comptar per condemnar o perdonar, igual que passava al carrer de manera reiterada amb les denúncies entre ciutadans.

Acracia publica al desembre de 1936, un article titulat *Maniobras de doble filo* en el qual denuncia l'equivocació del comitè depurador de l'Institut d'Ensenyament Mitjà que ha mantingut com a professor “*un individuo de conocida condición fascista*” comprovada “*porque va avalada por una biografía profesional del profesor en cuestión bastante convincente.*” El diari es queixa de la manca de criteri a l'hora de tirar endavant aquesta tasca fonamental, la depuració, tant per part dels comitès locals com pels comandaments de Barcelona.⁵⁴⁹

⁵⁴⁸ A falta de dades concretes sobre aquesta qüestió reproduïxo un fragment d'Acracia, “*Consideraciones y peligros sobre la tolerancia aún de las escuelas particulares*” en què, a partir d'un text del CENU, demana també la depuració d'aquest àmbit de l'ensenyament privat, pel que sembla, al 1937, pendent de fer: « *..hay que averiguar rápidamente los antecedentes de los profesionales de la enseñanza privada, por el mero hecho de pertenecer a ella deben inspirar serios recelos. Es necesario extirpar de raíz a los elementos desafectos y también los simplemente dudosos. Se impone y urge la antigüedad y procedencia de cada uno de los mismos en estas “fantasmas” escuelas particulares. A los padres de los alumnos en cuestión les tendrá sin cuidado, ya que por su rutinario instinto, no permitirán que sus hijos “no sepan leer ni escribir”. Y en el supuesto nada probable, de que los retirasen de las escuelas privadas, forzosamente luego veríanse precisados a ingresarlos en los grupos escolares. Ante cuestión tan vital, por ningún concepto hay que inhibirse o adoptar una pasiva demora que pueda acarrear a la cosa funestísimos resultados. Es demasiado grave la determinación contundente que precisa. Un día de escuela para un niño según el maestro que les cuide, representa un año de futura persuasión dudosa para después arrancarle tradicionales perjuicios, que, periódicamente han desolado nuestro país con sudor y sangre proletaria. Y como siempre, en nombre de Diós. Todas las escuelas privadas fueron y continúan siéndolo, antros que fomentan el olor a cera. Recuérdese que ya ni en plena república atea jamás fueron autorizadas siquiera laicas orientaciones.* » Acracia, año II, nº 170, época II, martes 9 de febrero de 1937

⁵⁴⁹ Acracia, núm. 135, época II, martes 30 de diciembre de 1936 « *..enviándonos a gran velocidad un educador revolucionario-reaccionario –por lo visto es posible tal contradicción- no se paga así como así. No se olvida con tanta facilidad. Con profesorado antifascista no puede hacerse labor revolucionaria en las escuelas, sean de estudios superiores od e primera enseñanza. Con profesorado reaccionario no puede hacerse ni siquiera labor antifascista.* »

Josep Lladonosa il·lustra la mateixa qüestió en el sentit contrari.⁵⁵⁰ Catòlic practicant, catalanista, membre fejecista és destituït del magisteri per la Secció Administrativa de Primer Ensenyament, on es feia equivaldre fejecista amb feixista. Tot i la cautela per ser un relat com ell mateix qualifica d'*amargor* pels fets patits, la seua descripció conté elements que són il·lustratius de les actituds de qui té la responsabilitat de decidir en una situació de domini imposat com aquesta que afecta directament l'individu i el seu entorn. D'una banda, la denúncia com un element d'autoprotecció, de l'altra, la classe social de procedència, que dota d'influència i crèdit, tal vegada com a element de diferenciació i, alhora, de protecció dels grups entre si.⁵⁵¹

Per a Josep Lladonosa, i per a d'altres com ell, el fet d'haver estat expedientat pels rojos serà un plus de confiança per al Règim, amb la qual cosa amb l'arribada d'aquest al govern de la ciutat és readmès de seguida. Altres es van quedar fora, tant en el primer període com en el segon. Són mostres de l'arbitrarietat del sistema dominant en una situació de pressió ideològica. Mesos més tard, la mateixa situació d'arbitrarietat es tornarà a repetir, ara amb una altra autoritat dominant de signe diferent.

Igual de consubstancial als sistemes de govern dominant que la tria de professionals entre aptes i no aptes, segons les premisses valoratives del poder, ho és l'oportuna preparació dels seleccionats. La formació dels professionals és matèria dirigida per la superioritat, no només l'orientació dels programes, com he anotat més amunt, sinó també la formació ideològica de mestres i professors. El govern de la Generalitat de Catalunya emet un decret per organitzar cursets, lliçons o cicles de conferències dedicades als mestres

⁵⁵⁰ J. Lladonosa, op. cit. p. 213-214

⁵⁵¹ J. Lladonosa, op. cit. p. 214 i 227: *“Ja sabia que en el grup actuaven alguns mestres que encara eren més carques que jo. Però aquests sabien amagar l'ou. En canvi tothom sabia com pensava jo. Perquè mai no vaig amagar els meus sentiments de creient.”*

(...) *“I més quan pensava que els ensenyants socialistes que m'havien menystingut, tant els de ciutat com els de comarques, pertanyien almenys, a cases mitjanes, i que gràcies al benestar, relatiu o no familiar, pogueren estudiar sense cap preocupació econòmica, i que molts d'ells, si no anaven a misa, sí que ho feien els seus pares i àdhuc eren amics del rector i de la parella de la Guàrdia Civil, estacionada al seu poble.”*

de l'ensenyament que en depenien. Sembla que també se'n van organitzar adreçades tant a mestres com a estudiants.⁵⁵²

Un any abans, a l'Escola de Magisteri de Lleida es va organitzar un cicle de tretze conferències setmanals, impartides per les diferents forces polítiques i sindicals d'esquerra que hi havia a la ciutat, que havien de durar des de l'octubre fins al 31 de desembre de 1937.⁵⁵³ Per l'interès que té, el cito sencer:

1. *La nostra lluita reivindicativa: el dret a l'autodeterminació les nacionalitats oprimides*, Ponent: Joventut republicana
2. *La nostra guerra es la defensa de la legalitat republicana*. Ponent. Esquerra republicana
3. *Posició del Fasci i de l'antifeixisme*. Ponent. Estat Català.
4. *Els sindicats davant de la guerra*. Ponent CNT.
5. *Allò que eren els sindicats i el que són abans i després de l'actual guerra de la independència*. Ponent: UGT
6. *La unitat antifeixista*. Ponent: FAI
7. *Posició que hem d'adoptar els mestres davant el moment de la lluita antifeixista*. Ponent: FETE
8. *Deures de la reraguarda*. Ponent PSUC
9. *Els drets de la dona i el seu deure antifeixista en els moments actuals*. Ponent: Ciutadana Aurèlia Pijoan
10. *Responsabilitats dels estudiants envers els seus deures professionals*. Ponent: FENEC
11. *El deure de la unitat de les joventuts*. Ponent: Joventuts Socialistes Unificades
12. *La responsabilitat de les joventuts davant la invasió estrangera*. Ponent. Joventuts Llibertàries.
13. *Els mestres davant els problemes del camp*. Ponent: Unió de Rabassaires.

Uns mesos abans la Junta d'Inspectors encomanava als mestres que no havien de deixar d'intensificar la feina antifeixista de les escoles i que cadascú havia de col·laborar segons els seus mitjans i possibilitats a la lluita contra l'enemic invasor.⁵⁵⁴

Les dificultats per tirar tot el projecte endavant són diverses i determinades per la situació de guerra i la inestabilitat del projecte en la mesura

⁵⁵² A. Miñambres, op. cit. p. 138-140, apunta que les conferències es feien per ordre del Ministeri, que eren catalogats com a cursos polítics sindicals amb l'objectiu d'educar mestres i professors « de cara a la independència que sostenemos ».

⁵⁵³ A. Miñambres, op. cit. p. 139 anota la possibilitat, no confirmada que alguna d'aquestes conferències no es pogués dur a terme ja que la ciutat va viure en aquest període forts bombardejos, en especial el del 2 de novembre de 1937 que va ensorrar el Liceu Escolar i va tocar també l'Escola Normal.

⁵⁵⁴ Circular de la Inspecció de 12 de juliol de 1937 difosa als mitjans de comunicació locals. L'he localitzat a *Acracia*, 16 de julio de 1937.

que a mesura que passaven els mesos les dificultats per visibilitzar la victòria contra l'exèrcit franquista augmentaven. Hi havia manca de suficients professors per fer-se càrrec de les escoles, ja que les mobilitzacions al front eren constants, dificultats per mantenir els cursos escolars amb normalitat en uns moments que els bombardejos eren constants, problemes per mantenir el Règim d'exàmens, ja que una part dels estudiants eren al front, per tant amb impossibilitat de fer-los, les destrosses i dèficits infraestructurals, etc.⁵⁵⁵ Dificultats també, com en altres àmbits durant aquest període, de diferències de criteris entre les diferents instàncies de poder,⁵⁵⁶ de coordinació entre les necessitats, prioritats i independència dels governs locals, amb les directrius i prioritats del govern de la Generalitat.⁵⁵⁷

4.1.2. L'educació política del Règim. Innovacions resultants del domini

A Lleida, l'arribada dels nacionals ve precedida per l'atac a una escola paradigmàtica del model republicà: el Liceo Escolar.⁵⁵⁸ A banda de la tragèdia

⁵⁵⁵ Ramon Navarro confirma que a Catalunya la política republicana durant la guerra va reconstruir l'aparell educatiu, va crear el Pla General d'Educació, de la mà del Comitè de l'Escola Nova Unificada, al 1936, el CENU. Que fins a l'abril de 1938, tot i l'entrada de l'exèrcit nacional a terres catalanes crea prop de 128.000 places escolars, incautant-se de cases rectorals, d'espais de la burgesia, i amb el suport del Sindicat d'Arquitectes que reformava els edificis, crea una nova reglamentació sobre equipaments escolars. Tots aquests projectes van quedar tallats en perdre la guerra.

⁵⁵⁶ La necessitat d'escolaritzar tothom segons els paràmetres revolucionaris i la diferència de parers amb la manera que es porta oficialment, porta a les Joventuts Libertaries de la ciutat a crear les escoles racionalistes a Lleida : « Se ruega y se pone en conocimiento de todos los camaradas de la CNT y grupos específicos que quieran hacer ingresar a sus hijos mayores de 8 años en las escuelas racionalistas que estas Juventudes Libertarias han abierto, que pueden pasar a matricularlos en su local social, plaza de Noguerola, 6 de 7 a 9 de la tarde. *Acracia*, año 2, nº 293, Viernes 2 de julio de 1937

⁵⁵⁷ Tal vegada per aconseguir minimitzar aquestes dificultats el 6.3.38, publicada al Diari Oficial núm. 65, p. 946, es dicta una Ordre « *per la qual es constitueix la comissió que ha d'estudiar i proposar la forma d'establir les relacions entre escoles d'ensenyament primari de la Generalitat de Catalunya i els òrgans locals o entitats circumescolars creada per decret del 19 de gener de 1938.* »

⁵⁵⁸ Un dels bombardejos que han quedat marcats més fort en la consciència de les persones que van viure la guerra és el del 2 de novembre de 1937. L'objectiu va ser –un objectiu no casual sinó directe, marcat amb consciència del que es feia, perquè a escassos metres hi havia el col·legi privat els Maristes que no va sofrir cap dany, segons el comentari que fa Josep Lladonosa a les seues memòries- el Liceu Escolar, i alguns punts de reunió quotidiana que estaven en la línia de foc com ara el mercat de Sant Lluís, sobre els que la Legió Condor va fer caure directament 12.600 quilos de bombes i ràfagues directes a la població que corria cap a enlloc. Les sirenes no van sonar, no se sap perquè i es van agafar a aquella hora, les quatre de la tarda, de ple les criatures fent classe. Més de mil ferits, més de 300 morts segons les fonts i destrosses innombrables. Va ser el primer gran bombardeig que va viure la població i va complir el seu objectiu de desmoralitzar la població i mostrar-los que tot plegat anava en serio. Era el primer gran

que va suposar la mort dels escolars i l'ensorrament de l'edifici, suposa de manera simbòlica l'esfondrament de tot el projecte republicà i la readaptació de tota una generació que havia començat a formar-se en uns paràmetres ideològics i que ara ha de passar sobtadament a incorporar-ne d'altres.

L'educació, lligada ara també al concepte cultura, però interpretada com el pilar de l'ordre, de la formació del nen i de l'espanyolització de les joventuts, sobre les premisses del catolicisme, instrucció i autoritat, serà una de les *piedras fundamentales* del model de societat que impulsa el Règim des del primer moment.⁵⁵⁹ L'efecte innovador més important de l'etapa de presa de possessió del nou poder és l'anul·lació dels estatuts i concerts autonòmics, i en

bombardeig que pateix la ciutat i l'evidència certa que el front podia arribar a Lleida. Per la seua virulència, els fets han estat qualificats pels historiadors locals a la mateixa alçada que els fets de Guernica. Una important quantitat de famílies van quedar escapçades, una generació tallada directament, ja que el Liceu ja no es reconstruirà. Es poden resseguir detalls concrets d'aquest bombardeig a M. Barallat, op. cit. p. 39-44, i els records d'alguns testimonis directes als articles periodístics a J.R. Ribé, "Me sacaron muerto del Liceu", *La Mañana*, 2 de noviembre de 1997; Anna Saez, "El día que Lleida va ser Guernika", *Suplement Lectura, Segre*, 2 de novembre de 1997.

⁵⁵⁹ La idea que té el nou estat sobre el paper que ha de jugar el sistema educatiu en l'Espanya que imagina queda constatat tot just esclatada la guerra. Una de les primeres ordres emanades del Règim, signada pel cap de la Junta de Defensa Nacional, des de Burgos, Federico Montaner, (Boletín Oficial de la Junta de Defensa Nacional de España, Burgos 21 de agosto de 1936, Núm. 9, Ordre del 19 d'agost de 1936) fa referencia al model d'escola d'acord amb les conveniències nacionals: « *La necesidad de demostrar al mundo la normalidad de la vida nacional en las regiones ocupadas por el Ejército Español, salvador de España hace imprescindible que en todas las manifestaciones de la misma, sea un hecho el orden y el funcionamiento de los organismos oficiales. Entre estos se halla la escuela de instrucción primaria, que, como piedra fundamental del Estado, debe contribuir no sólo a la formación del niño en el aspecto de cultura general, sino a la españolización de las juventudes del porvenir que, desgraciadamente, en los últimos años, han sido frecuentemente orientadas en sentido inverso a las conveniencias nacionales.* » En qualsevol cas, s'imposa la normalitat. I la normalitat és mantenir els hàbits temporals. Per això ordena que el curs comenci el dia primer de setembre, com si no passés res, que en els recreos no es perdi el temps i que serveixi com a espai espanyolitzador i encomana als alcaldes no només el control sinó la inspecció i la denúncia en cas contrari íd. Anterior "Segundo: los alcaldes o delegados que estos designen, cuidarán: *de que la enseñanza responda a las conveniencias nacionales.*

De que los juegos infantiles, obligatorios tiendan a la exaltación del patriotismo sano y entusiasta de la España nueva. De poner en conocimiento del rectorado respectivo toda manifestación de debilidad u orientación opuesta a la sana y patriótica actitud del ejército y pueblo español, que siente a España grande y única, desligada de conceptos antiespañolistas que solo conducen a la barbarie.

L'ordre també és una mostra de la idea que té el Règim ja abans de governar tot Espanya sobre la feina fonamental dels mestres que ha de ser patriòtica i exemplar, ara d'un signe diferent, segons els canons del nou poder. "...los alcaldes informarán al rectorado del distrito universitario respecto a si la conducta observada por los maestros, propietarios o interinos, que desempeñaban las escuelas en las localidades respectivas, ha sido la conveniente en orden a las finalidades de esta disposición, o si, por el contrario, han demostrado aquellos, en el ejercicio de su cargo, ideario perturbador de las conciencias infantiles, así en el aspecto patriótico como en el moral. En este último caso, los rectores ordenarán con toda urgencia la sustitución de dichos maestros en la forma anteriormente expuesta." La manera com s'havien de substituir quedava detallada en el punt cinquè de la mateixa ordre. El substitut, interí, s'havia de buscar « ...entre las personas que ostenten el título de maestro nacional, residentes en la localidad o en

conseqüència el retorn a l'Estat dels béns, la nacionalització i unificació de la capacitat de decisió en tots els sectors.⁵⁶⁰

L'àmbit educatiu forma part essencial d'aquesta unitat nacional, ja que ha de contribuir a reproduir-la, i és per tant d'orientació directa des del govern central: el cos de professorat, inspecció i administració era estatal i únic, també ho era la seua formació permanent, els programes docents, els llibres oficials i permesos estaran intervinguts per un important cos legislatiu i per una sèrie de mesures de control en el compliment i seguiment de les quals hi juguen tant les organitzacions sucursals de l'Estat i de l'església com parts significatives dels mateixos professionals del sector que, convençuts de la tasca nacional que se'ls delega, l'emprenen, si no amb més, amb idèntic rigor.⁵⁶¹

Una altra Espanya significava un altre tipus d'organització i d'escola. L'escola catòlica nacional no es podia construir amb els mestres que havien estat combatent aquest ideari nacional i les noves generacions havien d'estar formades sobre les bases i orientacions del nou ordre que tenia com a fonaments la pàtria i la religió.⁵⁶² Els mestres de la ciutat, els primers de Catalunya a fer-ho, han d'incoar expedients i buscar avals ja al juny de 1938.⁵⁶³

alguna de las inmediatas, cuya distancia de aquella no exceda de cinco kilómetros, y a falta de ellas, entre las de igual residencia, con título de cualquier facultad y de moralidad y patriotismo indudables. »

⁵⁶⁰ En aquest sentit, una Orden de 28 de enero de 1939 del Ministerio de Educación Nacional ordena la reversió a l'Estat dels centres i serveis educatius que Catalunya, també per Llei, tenia des del setembre de 1932: edificis, establiments i instal·lacions destinades a l'ensenyament, material i documentació, el servei de Belles Arts, museus, biblioteques, conservació de monuments i arxius. Per Decret de 3 de febrer de 1939 es revoca l'autonomia universitària. La Universitat de Barcelona deixa de tenir autonomia i es dissol el Patronat que la regia passant a dependre de l'Estat com la resta d'universitats catalanes. Una ordre aquesta que no afecta la ciutat de Lleida perquè no hi havia universitat. Igualment, però, queden suprimits els consells regionals de primer i segon ensenyament.

⁵⁶¹ En l'apartat dedicat al domini d'aquesta mateixa investigació he fet esment a l'acció legislativa en aquest àmbit. Un estudi aprofundit sobre aquest tema especialment en el primer període franquista és fet per R. Navarro, op. cit. p. 76-105. L'autor mostra com, per via legal, els responsables educatius del Règim, ordenen les bases d'aquest nou panorama: la selecció dels professionals, l'adoctrinament ideològic, la catolització de tot el sistema educatiu, la provisió de les places la política escolar i, dins d'aquesta, la tendència que es comença a marcar en aquesta etapa i que es farà evident en les posteriors a afavorir l'ensenyament privat, i dins d'aquest en especial el religiós, en detriment del públic que es convertirà en un sistema d'assistència social d'instrucció. R. Navarro, op. cit. p. 33-34.

⁵⁶² Vegeu S. Marquès, op. cit. 23-24. Sobre la legislació del Règim en la repressió i adoctrinament del professorat és imprescindible també el treball de J. Gonzalez Agapito & S. Marqués op. cit.

⁵⁶³ El Boletín Oficial de la provincia, Circular de 11 de junio de 1938 avisa als de Lleida que "los maestros nacionales de la provincia que se encuentran dentro del territorio liberado han de incoar su expediente de rehabilitación. Los documentos s'han de fer arribar a la Inspección de Primera Enseñanza, residencia en Zaragoza, c. Del general Franco, Univ. De Zaragoza. Com que la guerra continuava i encara

La selecció abasta tant l'ensenyament públic com el privat. Aquest darrer doblement, ja que es temia que fos un espai on es concentrassin els mestres i professors depurats del sector públic.⁵⁶⁴ No es legalitzarà l'obertura de cap establiment si el director, propietari o empresari ha estat depurat de l'ensenyament públic. Tampoc s'autoritzarà si era el director el depurat ni es donarà permís si ho ha estat algun membre del quadre de professors.⁵⁶⁵

Una ordre de 13 de juliol del mateix any insta a la rehabilitació de mestres procedents de la zona roja.⁵⁶⁶ Els papers que havien de presentar feien èmfasi en l'adscripció política de la persona i el bàndol on estava ubicat durant la Guerra Civil. L'expedient que s'havia d'incoar, com l'anterior, amb un

no estava guanyada tota Catalunya, el centre de direcció de l'ensenyament és a Zaragoza. Si més no, així ho fa públic un mes després, la Inspección Provincial de Primera Enseñanza de Lérida «...*los maestros nacionales de la provincia liberada de Lérida que necesitan consultar personalmente a la inspección de enseñanza acerca de las modalidades que han de imprimir en su labor basadas en los principios de religión y Patria que informa nuestro Glorioso Movimiento nacional podrán comparecer los días... o por escrito a ...*» (l'adreça de Saragossa) L'octubre de 1938 la Comisión Provincial de Provisión de Escuelas emet una convocatòria per organitzar les llistes dels mestres i de les mestres que volen ser interins a la província. Cal que presentin una instància acompanyada de set documents:

Certificación de nacimiento legitimada y legalizada

Certificación de estudios

Certificación de penales

Certificación de la situación militar para los varones i del Servicio Social para las mujeres.

Dos avales solventes de conducta, cuando menos con arreglo al modelo que facilitará la Jefatura del Servicio nacional de Primera Enseñanza, si el aspirante no obtuvo destino despues del 18 de julio de 1936

Hoja certificada de servicios.

La depuració dels mestres municipals, que comença de seguida que es constitueixen les autoritats provisionals, encara en estat de guerra general, s'inicia al 1938 i com la resta d'estaments institucionals de la ciutat és lenta. Sembla que no resol del tot fins l'any 1941, encara que hi ha alguns recursos que no queden resolts definitivament fins al 1948. Completo amb aquesta dada, en aquest sentit, l'estudi de referència bàsica en aquest tema, de J. González Agapito & S. Marques, op. cit. que parteixen de la dada oficial de l'acabament de la Guerra Civil, al 1939. El fet que Lleida sigui la primera capital catalana on entren els nacionals fa que l'acció franquista de repressió s'hi faci també abans i amb rigor extrem perquè en ser el primer lloc havia de servir de model per a la resta de territori català, *rojo i separatista*.

⁵⁶⁴ Ordre de 14 de maig de 1938, Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Pública. Depuración del personal de la enseñanza privada. «*El carácter de la legislación vigente imprimió desde el primer momento a la depuración del personal docente, obliga a este Ministerio a tomar las medidas precautorias indispensables para evitar que el personal separado de la Enseñanza Oficial pueda ocasionar en los establecimientos de Enseñanza Privada las deformaciones espirituales de la juventud, que se quisieron impedir en los Establecimientos Públicos.*»

⁵⁶⁵ Aquests dos darrers aspectes no apareixen en l'Ordre de 14 de maig. Al cap d'uns dies d'aquesta, el 19 de maig (BOP d'1 de juny de 1938) es publica una circular incorporant expressament aquests punts, cosa que fa pensar que era una pràctica real.

⁵⁶⁶ Orden de 13 de julio de 1938. Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Primaria. Rehabilitación de maestros procedentes de la zona roja.

discurs a to amb el tarannà del Règim, “*en súplica de rehabilitació provisional para ejercer la enseñanza en el territorio liberado*”.⁵⁶⁷

Tanmateix, la repressió sobre l'àmbit educatiu, com de tot el personal de les institucions públiques, va ser exemplar. Les dades aportades per González-Agapito i Salomó Marquès, tot i les reserves sobre la fiabilitat absoluta que manifesten els propis autors, constaten que ho va ser a Lleida de manera especial.⁵⁶⁸ Tot i que són dades provincials, el fet que a la ciutat es concentraven la majoria d'escoles de primària, centres de secundària i l'Escola Normal, fa pensar que una bona majoria correspon a casos locals.

Després de la depuració, del total de professors de la província de Lleida es rehabilita un 24'85% i es confirmen en el càrrec un 15%. El 60% restant va ser castigats en les diferents formes que preveïen les disposicions oficials depuradores. El 10'44% d'aquests van ser separats definitivament del cos, el 31'71% sotmesos a trasllat forçós, el 6'52% suspesos de feina i sou, i el 6'24% van ser inhabilitats.⁵⁶⁹ Pel que fa a les expulsions, d'aquest 10,44% n'hi ha un 8'88% que són baixa d'escalafó. Comparativament és la xifra més baixa del conjunt català. De les 111 persones que constitueixen el 31'71% de trasllats forçosos, 55 ho són dins de la província on exercien, 14 fora de la província i 35 són traslladats fora de Catalunya, que és la sanció més greu. Comparades aquestes dades amb la resta de Catalunya es veu que després de la província de Barcelona, la de Lleida és la més afectada per aquesta mobilització i, en

⁵⁶⁷ Hi havia de constar: « *Una declaración jurada i toda la documentación que lo acredite como adherido al espíritu que informa el Movimiento y cuando menos dos avales firmados por personas de reconocida solvencia, que garanticen bajo su personal responsabilidad la conducta del maestro antes y después del 18 de julio de 1936. También señalará los domicilios que haya tenido a partir del mes de octubre de 1934.* » Hi ha una informació detallada sobre la documentació i qüestionaris de la depuració a J. González, & S. Marquès, . op. cit. p. 25-54

⁵⁶⁸ Les dades que apporto estan extretes de l'estudi de Josep González Agapito i Salomó Marquès (1996) que són l'única font que he trobat que inclou dades sobre Lleida, encara que provincials. L'estudi abasta el període 1939-1943, cosa amb la qual caldria afegir-hi els mestres i professors represaliats durant els mesos de l'any 1938, que de fet comença la repressió i la depuració a la ciutat. L'estudi complet d'aquest aspecte a la ciutat de Lleida és un dels temes pendents d'estudi a hores d'ara. Tanmateix, les dades aportades per aquests autors serveixen per demostrar l'abast de l'acció repressora franquista. Les dades que falten sens dubte que ratificarien a l'alça la magnitud dels fets.

⁵⁶⁹ J. González-Agapito & S. Marquès, op. cit. p. 61-72.

ordre d'importància pel que fa al desterrament fora de Catalunya, la superen, a més de les terres barcelonines, també les de Tarragona.⁵⁷⁰

Pel que fa a la suspensió de sou i feina, que oscil·lava entre deu mesos i dos anys o la jubilació forçosa, és la xifra més elevada de tota Catalunya, a una distància important del cas barceloní i gironès. Passa de manera semblant amb les inhabilitacions que són totes de caràcter definitiu. Pel que fa a la pèrdua dels sous mentre dura l'expedient depurador, del percentatge total de professorat català que els perd prop d'un 22% correspon a casos de la província de Lleida.

Pel que fa al magisteri, la situació pel que sembla segueix la mateixa línia. Un 27'50% és rehabilitat i un 13,90% confirmats en el càrrec que ocupaven. Va ser expulsat el 5,20% del total depurat, la xifra més baixa respecte la casuística general catalana. El 31,80% van patir trasllat forçós, d'aquest un 17% dins de la província on exercien i un 10,20% fora de Catalunya. Un 6,10% del total de càrrecs directius i de confiança van ser inhabilitats, la xifra més alta del conjunt català. També ho és la d'interins inhabilitats i apartats del magisteri, un 69%. Pel que fa als mestres que van perdre part dels sous, el nombre també és, conjuntament amb la de Girona, el més alt: un 52'80%.⁵⁷¹

L'escenari que dibuixen aquestes dades generals, és el d'un 60% del sector com a mínim afectat per càstigs exemplars per haver-se posicionat en el bàndol de les idees que a la fi són perdedores. Perdre part del sou o la feina, haver-se de traslladar a un altre poble i sobretot fora de Catalunya, significava, en els moments més durs de la postguerra una situació dramàtica personal i familiar. No només això, des del punt de vista simbòlic és alhora una manifestació de la magnitud del poder del nou Estat i una acció d'exemplificació no només per als represaliats, sinó per als afins, i la població en general, del que podien esperar si se situaven en una línia distinta de la que marcava el nou règim que compta

⁵⁷⁰ J. González-Agapito & S. Marquès, op. cit. p. 64.

⁵⁷¹ J. González-Agapito & S. Marquès, op. cit. p. 80-87.

amb mecanismes, i agents fidels, per tenir tota la informació i actua, cal no oblidar-ho com a vencedor contra el perdedor.⁵⁷²

Com a tot arreu, les llistes per cobrir les vacants de la ciutat i la província es reorganitzen seleccionant els que n'havien estat afins, o que podien demostrar la seua fidelitat i *adhesión al Movimiento*. Els requisits són polítics i no professionals.

1. *ser mutilado como consecuencia de la actual Guerra, siempre que la mutilación no imposibilite el ejercicio de la enseñanza*
2. *ser herido de guerra en la actual campaña, siendo preferido dentro de este orden, el que mayor número de heridas demuestre haber sufrido.*
3. *haber prestado servicios militares como combatiente en la actual guerra*
4. *haber sufrido prisión o vejámenes graves en la persona del solicitante por parte de los rojos.*
5. *ser familiar de un muerto o mutilado en esta campaña hasta el segundo grado de consanguineidad o afinidad. Dentro de este orden se prefiere el que haya perdido el mayor numero de familiares.*
6. *Dentro de los mismos grados de parentesco, haber perdido mayor numero de familiares por asesinato por los rojos o a consecuencia de su barbarie.*
7. *haber perdido en grave cuantía, los medios materiales, de vida como consecuencia de la guerra*
8. *haber obtenido diploma por asistencia al cursillo de orientaciones nacionales.*
9. *mayor tiempo de servicios interinos en escuelas nacionales*
10. *mayor antigüedad en la terminación de la carrera, y en caso de empate, mayor edad.*

El Règim projecta tot el seu poder de mando únic sobre un sector professional que és una de les peces bàsiques de l'esquema que té de socialització de les generacions futures en la nova Espanya, que té una altra llengua d'ús, un sentit religiós diferent, símbols i costums específics, una nació i una memòria col·lectiva referencials distintes i, en definitiva, un nou perfil comunitari. El reorganitza apartant-ne tots els mestres que no passin l'expedient de rehabilitació, tant en l'escola pública com en la privada. El sistema educatiu franquista es basteix des de l'inici cooptant com a idonis una tipologia de professionals, de tots els graus, càrrecs i nivells, perseguits i represaliats pel sistema polític anterior i que ara representen els vencedors: excombatents, familiars d'excombatents, orfes i mutilats lleus.

⁵⁷² De fet, la represalització es fa en tots els àmbits professionals, depenents de l'Estat i també es fa sobre

En el nou esquema haver estat apartat del magisteri per la depuració revolucionària era per ell mateix un mèrit suficient per ser rehabilitat. L'Estat s'assegura així, en teoria, un doble objectiu: d'una banda que no hi hagi lligams positius amb l'immediat passat, ni amb la guerra ni amb la República. Garanteix que la reproducció dels missatges emfasitzin els aspectes negatius de la situació viscuda i enalteixin els avantatges del nou sistema. De l'altra, conforma un equip en principi afí de persones agraïdes al nou sistema polític perquè per aquests mèrits accedeixen a la funcionarització, i per tant, a una feina per a tota la vida i, desenvolupen la seua feina convençuts de l'ideari que proclamen que és el que creuen.⁵⁷³

A un nivell diferent d'aquest, però complementari, hi ha un tractament diferencial de l'accés dels alumnes al sistema educatiu, en funció de si són fills de *rojos* o si ho són d'excombatents o represaliats per aquests. També, si, en el cas dels universitaris o estudiants de magisteri havien estat activistes antinacionals. Per posar un parell d'exemples contrastats, d'una banda s'anul·len els exàmens i estudis fets en l'etapa republicana i de l'altra es donen oportunitats legals d'accés per als familiars de lluitadors en el bàndol nacional. En aquest sentit, el llindar diferencial el marca en especial l'escola privada la qual està vedada als no afectes.⁵⁷⁴

Totes les accions acostumen a tenir efectes no volguts. Aquesta, tot i el control que van exercir sobre el professorat els inspectors i les diferents institucions, sembla que també en va tenir. El fet de basar la selecció en un barem d'actituds contra el sistema polític anterior, tenir com a mèrit haver estat represaliat per aquest, emfasitzar els paper dels avals, i encara deixar la tria a

la població en general. M'hi refereixo en el capítol següent.

⁵⁷³ Sobre els mestres recau encara el pes del control de l'església i del cos d'inspecció, aquests depurats i seleccionats amb cura ja que tindran com a missió vigilar i vetllar comportaments, metodologies, accions i continguts. Igual que el nou sistema d'ensenyament divideix els alumnes per sexes, hi haurà una doble via d'inspectors, masculí i femení. Ells (Ordre de 20 de gener de 1939) hauran de « *exaltar el espíritu religioso y patriótico, procurando hacer de la escuela una institución española, educativa y formadora de buenos patriotas* » I elles hauran d'orientar l'ensenyament en el sentit formatiu de les dones, « *para su elevada función en la familia y el hogar y asimismo que se establezcan salas de costura, trabajos de jardinería, industrias caseras, etc.* »

mans de comissions locals de depuració formades per persones que probablement volien fer mèrits o també havien de fer favors, fa pensar en la possibilitat de decisions també arbitràries, tal com he comentat més amunt en la situació viscuda de manera semblant durant la Guerra Civil.

D'una manera o altra, probablement per esclatxes del mateix sistema, poden incorporar-se al nou magisteri professionals no del tot afins amb l'ideari polític franquista. Alguns depurats anteriorment pel fet de tenir tendències religioses i que, amb tot, continuaven mantenint-se en una línia d'afinitat amb els postulats republicans. El sistema fa també que s'hi puguin incorporar persones que, tot i les seues idees procatalanes, van poder aconseguir avals per estar –personalment o familiarment- situats prop de l'església.⁵⁷⁵ Encara, tot i el zel de la vigilància en l'ensenyament privat, tinc constatació que alguns mestres depurats de la ciutat s'hi van encabir; i sembla habitual que ho facin cap a finals dels cinquanta, quan tornen de les presons.⁵⁷⁶ Aquest tipus d'ensenyament, les acadèmies i les classes particulars seran una sortida, en molts casos un complement, a la situació.

Tot i que aquests casos degueren ser una petita minoria en un conjunt fortament depurat, represaliat i vigilat, i que es van mantenir en silenci –fins i tot col·laborant amb les institucions del règim- fins que la situació va ser propícia, van possibilitar que, en el moment que es començava a parlar d'escola catalana o de renovar la pedagogia, hi hagués persones motivades i disposades per començar la innovació, ni que fos mínimament, des de dins.

La segona innovació important dels diferents governs franquistes en l'àmbit educatiu va ser la revisió d'actituds i de continguts, la selecció política

⁵⁷⁴ C.Feixa, op. cit. p. 96: «*Ramon: per supost que tots los fills de rojos ja se van preocupar d'ensorra'ls. Jo no recordo, sent alumne dels Maristes, cap xiquet de pare roig. Jo crec que tota la gent que es va significar quan la Guerra Civil, no es va quedar a Lleida de la postguerra.* »

⁵⁷⁵ A Lleida són coneguts alguns d'aquests casos. El del mestre i historiador Josep Lladonosa és, però, l'únic que n'ha parlat públicament. Suposo que no devien ser casos únics.

⁵⁷⁶ És el cas per exemple de la Pepa Raimundi, coneguda activista de l'ensenyament del català entre els mestres i, ja en època democràtica, impulsora de l'ICE. Ella mateix m'explicava que en tornar de la presó va poder fer classes en una acadèmia privada perquè el director –tot i que estava obligat a declarar-ho- va obviar sempre en els seus informes que ella havia estat represaliada.

dels llibres de text, també la preparació ideològica dels mestres, que serà feta amb semblants objectius que el sistema polític anterior, però amb missatges oposats. Si els continguts de la revolució havien d'aconseguir una escola laica, mixta, igualitària, i imbricar-la en el fets de present i el futur, els del Franquisme han de fer una escola ancorada en els missatges del catolicisme i en el passat, d'acord amb el que postula el Movimiento.

Navarro Sandalinas apunta que la política de continguts i de formació del mestre recupera l'estil del Pla de 1914.⁵⁷⁷ Un estil formatiu polític que parla d'hispanitat, cristiandat i dels valors de la història d'Espanya prèvia a la Segona República. En tant que vencedor absolut instrumentalitza no només la victòria sinó el sentiment latent en la societat contra l'estat de guerra i conflictivitat que havien passat i que els havia suposat morts, privacions i represàlies, per tal de justificar com a necessitat per a preservar l'ordre i la pau la intervenció en els missatges i continguts amb què eren formats els infants, joves i mestres perquè les ensenyances nascudes de la guerra havien demostrat les virtuts del model de pàtria que havia estat el guanyador.⁵⁷⁸

Si el model anterior havia donat com a resultat una guerra i una revolució, per aconseguir mantenir una pau duradora calia imposar aquest model, inspirat en les premisses que havien sortit guanyadores de l'enfrontament bèl·lic dual. Una justificació simple, però efectiva, per aconseguir mantenir-se en el poder. L'àmbit educatiu, ara nacional, per tant, torna a ser l'espai de domini i reproducció a mans del règim absolut per adoctrinar

⁵⁷⁷ R. Navarro, op. cit. p. 87 : *“El nuevo estado ha de ir con urgencia a la formación del Magisterio Nacional en un sentido genuinamente español para que aquella responda a lo que exigen y significan nuestra Historia y nuestro Movimiento. Es necesario dar a la generación de hoy como a las venideras, una educación cabal que las haga penetrarse profundamente de los valores de la gesta española en defensa de la hispanidad y de la cristiandad.”*

⁵⁷⁸ Per això, el Ministerio de Educación Nacional, decideix convocar els mestres a assistir a cursos breus en els quals “puedan recibir los maestros orientaciones y enseñanzas nacionales nacidas de la guerra y de las virtudes que en ella se han revelado”, segons consta a la Orden de 16 de mayo de 1938. Ministerio de Educación nacional. Instrucción Primaria. *“Curso de orientaciones nacionales para la educación primaria”* Aquest primer curs de Orientaciones nacionales, que afecta els mestres catalans de les zones ja ocupades consta de set blocs de matèries. Els quatre primers corresponen per aquest ordre als temes següents: 1. *sentido religioso y militar de la vida*; 2. *la patria española. Historia de España; significación de la cultura española*; 3. *Educación política y nacional. Orígenes y sentido del Movimiento Nacional. Doctrina política de F.E.T. y de las JONS. Orientaciones de los estados nuevos*; 4. *Organización social. Fuero del Trabajo*.

políticament i correctament la societat i evitar –proscrivint-les- que es difonguessin idees i actituds que li poguessin anar en contra. La fase d'adoctrinament comença per als mestres i professors catalans ja al 1938 i és especialment concentrada en la primera etapa del Règim, en la fase de presa de possessió i d'afirmació, com passa en tots els processos de canvi polític, en especial si es té el mando únic.⁵⁷⁹

L'adoctrinament dels mestres es continua amb el dels alumnes que té com a bases la reforma dels continguts dels llibres per adequar-los a la nova orientació cultural del Movimiento que, a la recerca de símbols i mites sobre els que emmirallar el nou model, fa una regressió a les essències del passat gloriós del segle XVI, passat aquest pel vernís dels cànons i les exigències que marquen les autoritats eclesiàstiques.⁵⁸⁰

La coincidència d'objectius polítics, religiosos i educatius és absoluta, per tant en l'àmbit educatiu hi haurà una unitat d'acció entre l'escola, l'església i les autoritats, tant locals com del Movimiento, per aconseguir l'ambient propici i la coordinació escola-entorn. A Lleida, el curs trenta-vuit/quaranta, el primer del

⁵⁷⁹ Els cursos tenen un caràcter obligatori de manera indirecta ja que el ministerio els recomana i l'assistència és degudament premiada, en forma de mèrits, ja des del començament. L'Ordre de 23 de juny de 1938. *Ministerio de Educación Nacional. Instrucción Primaria. Recompensas a maestros cursillistas del Curso de Orientaciones Escolares*. Estableix un certificat acreditatiu per als assistents que els serveix com a mèrit en l'expedient i dóna dret a tria d'escoles amb caràcter interí, a la valoració en concursos i oposicions. La mateixa ordre avisa tanmateix que per sobre d'aquests mèrits estan els guanyats en el camp de batalla, o els que es puguin fer encara, ja que la guerra no estava encara acabada oficialment.

⁵⁸⁰ Orden de 20 de agosto de 1938. Ministerio de Educación Nacional. Libros. Comisión Dictaminadora de Libros para escuelas. « *El libro escolar representa dentro de la orientación cultural de la enseñanza primaria una influencia que es necesario encauzar adecuadamente para lograr con ello dar a la escuela y a los niños aquella sana doctrina, saturada de espíritu religioso y patriótico que constituye la esencia de nuestro GMN.* » Perquè un llibre es pugués fer servir a l'escola calia que portés el segell d'autorització d'aquesta Comissió. La reforma de continguts afecta també a secundària per la Llei de 20 de setembre de 1938, segons l'argument preliminar de la qual els continguts correctes són el “*camino seguro para la vuelta a la valorización del ser auténtico de España, de la España formada en los estudios clásicos y humanísticos de nuestro siglo XVI, que produjo una pléyade de políticos y guerreros –todos de formación religiosa, clásica y humanística – de nuestra época imperial, hacia la que retorna la vocación heroica de nuestra juventud (...) la formación clásica y humana ha de ser acompañada con un contenido eminentemente católico y patriótico. El catolicismo es la medula de la Historia de España (...) Se trata así de poner de manifiesto la pureza moral de la nacionalidad española, la categoría superior, universalista, de nuestro espíritu imperial, de la Hispanidad.*”

nou Règim s'inicia amb la prohibició de distribuir cap llibre que no estigui autoritzat i amb l'ordre d'inaugurar el curs amb actes religiosos i patriòtics.⁵⁸¹

La formació dels mestres es fa des de diferents fronts. Les revistes afins de l'època *Tarea*, *Relevo*.⁵⁸² Al maig de 1949, el Governador Civil insisteix a proclamar la indissoluble unitat d'acció entre els objectius del Règim, l'església i l'àmbit educatiu. Una unitat ideològica els propagadors de la qual eren els mestres.

A l'actuació general, dirigida des del govern central i reproduïda per les autoritats locals, cal afegir-hi el zel de les autoritats locals i el d'agents reproductors afins, convençuts de la bonesa del projecte que tenien entre mans. De la quantitat d'exemples que hi ha, n'he triat dos que exemplifiquen aquests dos extrems. L'un és el contingut d'unes jornades de formació fetes en el curs 1948-1949⁵⁸³, i l'altre és un llibre escrit per un inspector local per ajudar als futurs mestres a preparar l'examen d'accés a la professió.⁵⁸⁴

La *Semana de Orientación Pedagógica*, era organitzada pel S.E.M. en col·laboració amb la Inspección de Enseñanza Primaria i Patrocinada per la

⁵⁸¹ Circular de la Inspección Provincial de Primera Enseñanza, *Boletín Oficial de la Provincia*, de 14 de septiembre de 1938. “La necesidad de mantener en la escuela de la Nueva España el espíritu religioso y patriótico que contribuye la esencia de nuestro Movimiento Nacional ha de lograrse con la cooperación de los maestros y autoridades procurando en todo momento el ambiente educativo base fundamental de una paz duradera y cimiento de una generación digna del sacrificio heroico de nuestra gente. El 1 de septiembre, como inauguración del curso escolar, los maestros han de celebrar previo acuerdo con las autoridades, actos religiosos y patrióticos como iniciación de tareas que han de desarrollarse durante los cursos 1938-1939”. Es aquesta circular també s'instà als inspectors que diguin als mestres que no poden comprar llibres perquè els únics admesos seran els de la Comissió Dictaminadora. La inspecció a Lleida diu que es fa públic “a fin de que por autoridades locales y maestros todos de la provincia se lleve a cabo lo reiteradamente determinado por la Jefatura confiando en que la espiritualidad, el patriotismo y cabal concepto de los destinos históricos de España hacen que por todos los llamados a enaltecer nuestros sentimientos raciales se vayan forjando las generaciones conscientes precisas para nuestra acertada dignificación por medio del ambiente español favorable y de la escuela francamente educadora a base de la sana religión cuyos principios inmutables deben ser la norma fundamental de la enseñanza de todas las materias objeto de aprendizaje.”

⁵⁸² *Tarea* és el Butlletí del Frente de Juventudes, apareix al març de 1943 i *Acento* apareix al gener de 1960, coincidint amb el canvi de direcció i amb la creació d'una escola de magisteri femenina.

⁵⁸³ *Memòria de los actos de la XXVII Semana de Orientación Pedagógica para el Maisterio de la Provincia de Lérida*, 1948.

⁵⁸⁴ Benito Albero, *Prueba final para la obtención del título de maestro. Contestaciones rápidas a los temas de disciplinas pedagógicas*. Lérida, 1950. A la mateixa obra, l'autor aporta el seu currículum: *Licenciado en filosofía y letras en las secciones de historia y pedagogía, director de grupos escolares por oposición y profesor adjunto en las escuelas del Magisterio*.

Jefatura Nacional del Servicio i l'Excel·lentíssim Sr. Gobernador Civil, Jefe Provincial del Movimiento i president del Consejo Provincial de Educación Nacional. Aplega 300 mestres de la província. La jornada setmanal va anar precedida de la missa obligada, i es va acabar amb la visita a una exposició de treballs de la Secció Femenina. La plàtica inaugural del bisbe va incidir en la necessitat que els mestres desenvolupessin totes les pràctiques amb una orientació cristiana, perquè tot allò que anés contra les ensenyances de l'Evangeli tenia una vida efímera i portava a la destrucció i al conflicte.⁵⁸⁵ Calia combatre des de l'ensenyament religiós el perill de retornar al caos i a la catàstrofe, en un recordatori implícit als fets de la guerra que s'havien de continuar mantenint vius en el record. La més alta autoritat eclesiàstica local, feia recaure en els mestres la responsabilitat d'evitar el retorn del caos.

El programa formatiu estava elaborat exclusivament per discursos magistrals de caràcter doctrinal, els ponents eren els caps polítics i representants institucionals.

El Frente de Juventudes y la escuela, per J.M. Portugués Arnaldo, delegat provincial del Frente de Juventudes

Función del maestro en la sanidad pública, Emilio Ibáñez, cap provincial de Sanidad.

Educación Profesional, Ramon Gimeno Egea, professor de l'Escola de Magisteri i delegat administratiu d'ensenyament primari

Valor del catecismo, Prudencio Ramos, director de l'Escola de Magisteri Femení i canonge de la catedral

Sociología de la pedagogía, per Francisco P. Ribelles, catedràtic de l'Institut d'ensenyament primari.

La Sección Femenina y sus maestras, per Josefina Ormo, representant provincial de la Sección Femenina

El SEM al servicio de España, per l'Inspector de Enseñanza Primaria y Redactor Jefe de Servicio

Examen y clasificación de los niños en la escuela, per l'inspector de primer ensenyament, José Ferrer

Mutualidades y cotos escolares de previsión, per Antonio Lleó, enginyer de monts, secretari de la Comisión Nacional de Mutualidades y Cotos Escolares.

La educación de la voluntad, Serafín González, inspector

Proyección de la historia en la escuela, Rodolfo Jiménez Zuarzo, inspector

El apostolado escolar, Manuel Perez, canonge de la Sta. Iglesia Catedral España y el mundo moderno, Jesús Pérez, inspector

⁵⁸⁵ Extret del seu discurs Memoria, op. cit. p. 6 “La razon iluminada por la fe y la experiencia de nuestras centurias nos están diciendo que todo lo que se halle en pugna con las enseñanzas del Evangelio bien sea en la esfera ideológica o en el de los hechos y las inhibiciones tiene una vida efímera y lleva en su interior gérmenes de disolución y catástrofe.”

El llibre escrit per l'Inspector Benito Albero⁵⁸⁶ s'adreça als aspirants a mestres per tal de fer-los més fàcil la resolució de l'examen i donar-los pautes per a contestar-lo correctament, d'acord amb les premisses orientadores del moment.⁵⁸⁷ Una bona formació en pedagogia general és bàsica perquè permet establir els objectius o ideals de l'ensenyament. Els que la Llei d'educació de 1945 marca són, per aquest ordre: religiosos, patriòtics, físics, socials i professionals.⁵⁸⁸ Els agents més importants de la formació són, també per aquest ordre, la família, l'entorn, l'església i en darrer lloc, el mestre que l'exerceix per delegació dels anteriors.⁵⁸⁹ En el model formatiu del futur mestre, l'educació és una eina fonamental, *una preocupación de la formación de un cuerpo sano para una alma sana* que, Albero, per emfasitzar la importància que li dóna el Règim compara amb la interpretació que se li dóna a aquesta matèria en altres països. Només l'espanyola és la base de la formació de l'*espíritu nacional*.⁵⁹⁰

⁵⁸⁶ La figura de l'inspector és, d'entrada, temuda pel caràcter fiscalitzador que té. Molt més aleshores. Caldria fer un estudi sobre els perfils i tendències dels inspectors del territori de Lleida. En el cas de Benito Albero, alguns mestres que el van tractar coincideixen a assenyalar que era una persona convençuda de les excel·lències del programa franquista i un entusiasta dels cotos escolars. Catòlic practicant, va mirar que en tot moment se seguissin, sense fisures, les ordres emanades des de la superioritat, sobretot les de caràcter religiós.

⁵⁸⁷ Del pròleg: “*El contacto directo con alumnos de las carreras de magisterio aparentemente modestas pero en realidad nobilísimas por el alto fin a que sirven, ha hecho nuestras algunas preocupaciones estudiantiles y motiva que intentemos solucionarlas procurando orientar su tarea y facilitar el repaso de lo estudiado para la prueba final, sin realizar un trabajo exhaustivo a fin de dar mayor cabida a la libre iniciativa y al trabajo personal que de ningún modo quisiéramos aminorar con abundancia de datos. Por ello preferimos hacer un resumen de cada tema, en torno al cual deben añadir cuantas nociones posean. (...) quiera Dios se logren tales deseos y sean estas contestaciones provechosas a los aspirantes cuyo progreso espiritual es condición indispensable si queremos levantar nuestra profesión hasta el nivel social que le corresponde, como gestor de las generaciones futuras, a quienes la familia del Estado y la iglesia han encomendado misión tan transcendental.*”

⁵⁸⁸ B. Albero, op. cit. p. 26 “*Los objetivos se necesitan al objeto de no parecernos al ciego de que habla en Evangelio y en ellos cabe distinguir dos grandes grupos a) terrenos b) sobrenaturales. Dentro de cada uno hay tambien una jerarquia a cuya cabeza figura alcanzar la bienaventuranza eterna, ideal que motivó la venida del hijo de Dios a la tierra, pero el problema de su selección está solucionado para los católicos a quienes se da resuelta cuestión pedagogica tan espinosa, y mas concretamente a nosotros, en la ley española de educación de 1945 que dice ha de ser: 1r. religiosos, 2nº Patrióticos, 3r. Fisicos, 4t. Sociales, 5o. Profesionales*”

⁵⁸⁹ B. Albero, op. cit., p. 32 “*“1r, la familia, educadora por naturaleza; 2o la sociedad, 3r la iglesia, a quien jesucristo confirió el poder de educar cuando dijo: “id y enseñar a las gentes haciéndoles observar cuanto habeis visto, 4t. El magisterio, agente fundamental de la educación y función que ejerce por delegación.”*”

⁵⁹⁰ B. Albero, op. cit., p. 34 “*La educación física ha sido muy considerada en todos los tiempos y paises en los cuales se podrían estudiar sus especiales características. En la época actual, hay diferentes*

Un dels temes més importants és l'educació moral i religiosa que són els aspectes fonamentals de l'educació i, en les seues paraules, el seu *ideal supremo*, tant que identifica una persona creient i practicant amb la sabiduria. Per contra, qui no és creient, no pot accedir a la intel·ligència, ni tampoc pot salvar la seua ànima.⁵⁹¹ Els mitjans per arribar a aquest ideal, base de la capacitat de saber i entendre, doncs, han de ser contundents: instrucció, formació d'hàbits i els càstigs que no poden fer mal si estan ben aplicats.⁵⁹²

Aquestes eren les orientacions que es demanaven als futurs mestres. Les premisses d'aquests requisits són idèntiques a les que es desprenen de les jornades d'orientació: religió, moral, control i autoritat. Afegit a una continguts orientats i triats convenientment, el panorama de la formació d'aquest període és el d'ensinistrament amb finalitats polítiques. Aquest ambient sembla que no canviarà fins la Llei de 1970. Si més no a Lleida. Alguns dels entrevistats recorden que l'aprenentatge a Magisteri continuava amb una bona dosi de continguts ideològics i patriòtics, amb poques excepcions, sobretot per les característiques personals del professorat i dels directors de les escoles Normal.⁵⁹³

directrices: Alemania: dominio motor; Francia: sentido correctivo; Estados Unidos: bienestar físico; Bélgica: dar belleza y habilidad; Italia: matiz social; España: obligatoria para la formación del espíritu nacional que se ha encomendado al Frente de Juventudes."

⁵⁹¹ B. Albero, op. cit. p. 36 "*La educación religiosa que tiene como fines el desarrollo de sentimientos religiosos para que el niño pueda conocer, sentir y amar a Dios, en esta vida, al objeto de verle y gozarle en la otra, es la única que nos conduce al fin necesario, es el fundamento de toda educación y de todo individuo*" (...) "*La moral y la religión son los dos aspectos fundamentales de la educación, siendo principio y fin de ella, el ideal supremo "al final de la jornada, el que se salva sabe, el que no, no sabe nada". La educación moral tiene por finalidad el desenvolvimiento de la voluntad de la conciencia u de los sentimientos. Es obra encomendada de modo especial al maestro y que no se enseña con libros por deducirse del principio religioso de donde dimana toda la conducta o comportamiento que sin ellos no tendría razón de ser. Aspectos que comprender: a) formación de la voluntad, frase del padre manjón "no ha de buscarse tanto la grandeza de las obras cuanto la de voluntad" b) conseguir conciencia moral recta, darse cuenta de la diferencia entre bondad/maldad de los actos c) cultivo sentimientos morales, hacer el bien, apartarse del mal.*"

⁵⁹² B. Albero, op. cit. P. 37 "*...instrucción, formación de buenos hábitos y los castigos: la pedagogía cristiana, más humana que la de Kant, frente al empleo de premios y castigos pese a recomendar el buen ejemplo y la sana intuición como medios principales, entre los castigos son de valor incalculable los llamados negativos, consistentes en la privación de algún don gratuito, y por ende poco denigrante para el que lo sufre o impone.*"

⁵⁹³ Encara així, J. Lladonosa, op. cit. p. 277, constata que en fer-se càrrec de la direcció de l'Escola Normal de Mestres Octavi Mestres, al curs 1960, hi va haver "*menys Cristo-centrisme, menys directrices del Movimiento i un retorn a la problemàtica educativa triomfant a Europa anys abans de la Guerra Civil.*"

Els canvis són difícils si les persones es mantenen ancorades en allò que coneixen i en el que se senten segures. Aquests impregnen l'activitat que projecten sobre els altres de les seues pròpies creences i història personals. Per això no deixa de ser indicatiu que les dades que he trobat sobre la percepció de l'ambient educatiu a la ciutat, tant des del punt de vista de l'alumnat com del mestre coincideixin a retratar un escenari ple de símbols, misses, activitats de record als màrtirs nacionals, que va canviant lentament així que avança la Dictadura, però es manté inalterable en alguns aspectes essencials: al cant de l'himne a l'inici de les classes, l'ordre, el control de la moral entre nens i nenes, la por al pecat i el temor a l'autoritat. Un ambient afavorit també pel paper de les agències de l'entorn escolar, família, església, mitjans de comunicació, fins al final orientadores del mateix objectiu.

Magisteri a Lleida va ser fins a l'any 1968 l'única possibilitat de fer estudis superiors i la destinació de la gran majoria de noies que podien estudiar. A banda de la impossibilitat d'altra oferta, aquesta carrera, en la mentalitat conservadora de l'època, aportava un plus de seguretat a qui l'estudiava perquè era un ofici segur: *sempre hi hauran nens*. La imatge que en tenen els mestres que hi van estudiar en aquest època la recorden com a políticament compromesa, religiosament autoritària i pedagògicament retrògrada.⁵⁹⁴ Recorden els mestres, les mestres sobretot, fent un aplicació religiosa de qualsevol qüestió, tal com els havien ensenyat a elles, i controlant el comportament moral de l'alumnat dins i fora de les aules. Sembla que, tot i el ferri control, hi havia diferents maneres de veure la realitat, algunes acostades als canvis que la joventut començava a manifestar a mitjans dels anys seixanta (Feixa, 1990:258). El conflicte queda reclòs a l'interior del nucli de professorat i la pedagogia aplicada als futurs mestres canvia poc, en un cicle de reproducció lineal d'esquemes mentals i simbòlics.

4.1.2.1. La reorganització de les infraestructures escolars

Hi haurà un llarg impàs d'inactivitat des de l'atac al Liceo fins que el poder local franquista reorganitza un altre cop l'ensenyament a la ciutat. Una reorganització molt lenta, que no comença a fer-se, tot i amb dificultats paleses, fins al curs trenta-nou/quaranta. Crec que, si més no en el cas de Lleida, la tercera gran innovació del Règim en aquest àmbit és la política infraestructural en matèria escolar, ajudada en aquest cas per la política exercida des del poder local i des de l'església.

Com en altres àmbits, la reordenació de les infraestructures escolars existents i la construcció de noves va ser lenta.⁵⁹⁵ Un fet que sembla no va ser exclusiu de la ciutat. Navarro Sandalinas en l'anàlisi que fa de la política educativa del règim constata la part de responsabilitat dels consistoris franquistes que van negligir les obligacions que tenien encomanats per l'Estat en aquesta matèria: manteniment de locals, reserva de sòl per construir escoles, dotació de cases als mestres, organització de les escoles d'adults, seguiment de l'escolarització dels infants, etc. Constata també que són en part causants de la manca de decisió en la construcció d'escoles per cobrir la demanda generada per l'augment d'habitants en els llocs que van ser rebre importants fluxos d'immigració.⁵⁹⁶

Tot i sense tenir dades prou contrastades per resseguir tots els dèficits que esmenta Navarro, les que tinc sí que constaten, un cop més, la lentitud en l'organització de l'àmbit escolar de la ciutat de Lleida i la lenta construcció d'equipaments escolars nous per absorbir l'augment de població i els dèficits no

⁵⁹⁴ C. Feixa, op. cit. p. 256

⁵⁹⁵ No he pogut aconseguir dades sobre la recuperació de les escoles nacionals, ja que oficialment no n'hi ha d'aquesta època a causa d'un incendi que va fer malbé tot el que era anterior a l'organització de l'ensenyament en època democràtica. Les poques dades que tinc són les que he trobat en les actes municipals, i són, encara escasses. L'estat de l'arxiu municipal, i les prioritats de catalogació del migrat personal que l'atén amb tota l'amabilitat i voluntat, fan que hi hagi un gran interrogant sobre les dades existents sobre l'actuació municipal en aquest àmbit. No he trobat cap document, per exemple, de cap de les comissions d'educació municipal, ni provincial.

resolts. La primera referència a l'actuació municipal franquista en matèria educativa és de 18 de gener de 1939, feta pel ponent de cultura, per la qual es demana que, normalitzat el funcionament de la ciutat, calia organitzar també l'educació i es reclama que es dediqui un funcionari a fer-ho.⁵⁹⁷ Sembla que els regidors van trobar bé aquesta demanda i acorden que passi a la Comissió de Cultura per tal que s'estudiï *con el mayor cariño* la possibilitat de *imprimir actividad al problema de la educación escolar*. Un mes després es comencen a netejar algunes escoles municipals i a acondicionar-les.⁵⁹⁸

L'abril de 1939 es constitueixen diferents comissions municipals. La de cultura té la responsabilitat de l'escola de música, els centres de tall i costura, escoles municipals i de treball, biblioteques, teatres municipals, museus i arxius.⁵⁹⁹ L'Ajuntament tenia també un representant en altres juntes provincials i locals, com ara la Junta local de Primera Enseñanza.

D'acord amb el pla de 1939, conseqüència de l'adopció de la ciutat per Franco, el president de la Comissió de Cultura, havia proposat la construcció d'una colla llarga de grups escolars que, per les prioritats que es van haver de fer en haver estat la ciutat adoptada per Franco, es van quedar, sembla, com un projecte, si més no en aquell període.⁶⁰⁰ De moment, però es van anar habilitant les escoles que ja estaven construïdes abans de la guerra, i comencen a funcionar les escoles privades religioses, d'acord amb la nova

⁵⁹⁶ Ramon Navarro, *La enseñanza primaria durante el franquismo (1936-1975)*, PPUBarcelona, 1990, p. 104-105

⁵⁹⁷ Acta del Ayuntamiento de 18 de enero de 1939. Intervenció del ponent de Cultura, Sr. Llavaneras. *"Normalizada la vida de esta población y estimando en extremo necesario se reanude y bajo los sanos principios del nuevo Estado la educación de nuestra infancia, el que suscribe propone a V.E. se dedique a un funcionario para tramitar y ordenar cuanto al Departamento de Cultura hace referencia, y se proceda seguidamente a preparar y proponer por el Teniente Alcalde Presidente de la citada Comisión de Cultura cuanto a tan importante problema se refiera y estime necesario para el mayor acierto de la misión al mismo encomendada."*

⁵⁹⁸ Acta del Ayuntamiento de 8 de febrero de 1939, « A propuesta del Sr. Clavera, se acuerda se pongan los cristales que faltan en el local de la escuela municipal de la Tallada, que se encargue la limpieza como venia haciéndose y que el propio Sr. Clavera disponga mandar estufas, si las hay, procedentes de otros locales... »

⁵⁹⁹ Constitueixen la comisió: Miquel Felix Mor, Francisco Garcia Terán y Miguel Seguí Vidal. Actas del Pleno del Ayuntamiento, 27 de abril de 1939

⁶⁰⁰ *"uno por los alrededores de la plaza de Catalunya; otro por el camino de Corbins; otro en las inmediaciones de la calle Magdalena; otro en la plaza de España; otro en las de la carretera de Huesca"*

legislació.⁶⁰¹ Tot i així, sembla que a principis de l'any 1940, l'ensenyament municipal funciona perquè hi ha un vot de gràcies de la Comissió de cultura a Felix Mor per haver organitzat els serveis, impulsat el arranament dels edificis escolars i la dotació de material per aconseguir que la població escolar pugui incorporar-se a les escoles per rebre l'educació corresponent. Sembla que la feina havia estat una qüestió d'esforç i indicativa personal del propi Mor, més que de planificació institucional.⁶⁰²

Tot i que a la comissió de cultura i estadística⁶⁰³ li correspon en virtut d'una nova Llei, tot el que es refereix a escoles municipals, musica, biblioteques, exposicions, museus i arxius, creació de noves escoles de l'Estat i habitatges per mestres, exàmens, premis i pensionats a més de l'estadística, empadronament i censos, fins al 2 d'octubre de 1941, les tasques en aquest àmbit estaven a càrrec d'una sola persona que era també regidor de l'Ajuntament. A partir d'aquest moment s'organitza dins del propi departament de cultura una unitat específica per als temes d'ensenyament municipal.⁶⁰⁴

Pel que fa a l'activitat que es du a terme en aquesta matèria, una idea aproximada la ofereix la lectura de la despesa en aquesta matèria en els pressupostos municipals. Aporto les dades de l'evolució d'una dècada prou

y otro en los del mercado del Pla. Otro entre la rambla del Generalísimo y el Segre. En total, 7 grupos escolares.”

⁶⁰¹ Mitjançant una ordre de 7 de desembre, de 1938, s'autoritza la creació d'establiments privats d'ensenyament mitjà.

⁶⁰² El 7 de maig de 1941, l'acta del ple recull la visita de l'alcalde a les escoles de Lleida “*ha visto una muestra de las provechosas y cristianas enseñanzas y de la educación que en las escuelas perciben los alumnos del profesorado que las dirige.* » Parla de les escoles de La tallada, Cases Barates, Campos Eliseos, Bordeta, párvulos de l'Av. del caudillo, Pleyán de Porta, Ferroviarios, Almudí, Llivia, General Brito, Butsenit Torres de Sanuy y Malgovern.

⁶⁰³ Ley de Régimen transitorio municipal de 13 de julio de 1940.

⁶⁰⁴ En la sessió d'aquesta data, però “*teniendo en cuenta las funciones encomendadas al Negociado de Gobernación, cultura y sanidad, es necesario dotar a este departamento de un funcionario que desenvuelva especialmente la misión que en los ayuntamientos incumbe en materia de instrucción primaria que tanta importancia esta adquiriendo en el desarrollo de la cultura, norma primordial del nuevo estado. La competencia municipal se entiende de manera amplia y de suma importancia social que obliga a los ayuntamientos al estudio de cuestiones relacionadas con la función docente lo que no puede llevarse a la práctica sin el órgano adecuado que adscrito al negociado del gov. De cultura i sanidad. Acuerdo. Se designe un funcionario que tenga el titulo de maestro de escuela.* Acta de l'Ajuntament de 2 d'octubre de 1941

significativa de la qual hi ha poques dades a l'abast: 1944 i 1954.⁶⁰⁵ Es desprèn que l'acció municipal es fa sobre la prestació a l'Estat de serveis d'instrucció primària, en forma de pagament de lloguers de cases particulars on estan ubicades escoles no municipals; el lloguer de la casa-habitació de mestres nacionals que no en tenen en les escoles que ocupen. S'ocupa també dels pagaments corresponents als mestres municipals, inclosos els de l'Escola de Música que és del municipi, i les d'adults; de despeses diverses de materials, mobiliari, i de subvencions diverses a escoles no municipals i a activitats adreçades a tota la població que s'organitzen des del Ministerio de Educación.

De la comparació de dades, es constata com a únic canvi significatiu l'augment de l'import de les partides i l'augment també de mestres municipals: en consta set l'any 1944 i 12 deu anys després. Els aspectes més significatius com els pagament a particulars de lloguers de locals on s'ubiquen centres escolars no només no disminueix sinó que augmenta.⁶⁰⁶ Cosa que ratifica l'estat de dèficit de les construccions escolars de caràcter públic a la ciutat i també dels dèficits d'adequació dels ja existents.

⁶⁰⁵ *Ayuntamiento de Lérida. Presupuesto ordinario para el ejercicio 1944. Aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en sesión de 15 de diciembre de 1943 por el Muy Iltr Sr. Delegado de Hacienda en fecha 12 de febrero de 1944.* Imprenta Sol, 1944

Ayuntamiento de Lérida. Presupuestos u ordenanzas fiscales para el ejercicio de 1954. Aprobados por el Excmo Ayuntamiento y pleno, en sesiones de 7 de octubre de 1953 y 24 de marzo de 1954, y por el Ilmo. Sr. Delegado de Hacienda, en 11 de diciembre de 1953 y 4 de mayo de 1954. Imprenta Sol, 1954.

⁶⁰⁶ En el pressupost de 1944 (Capítulo X. Instrucción Pública. Prestación al estado de servicios de Instrucción Primaria.) consta que aquests pagaments es fan a "los herederos de D. Dolores Farré, por alquiler de un piso en la casa de su propiedad sita en la avenida del Caudillo y destinado a escuelas de primera enseñanza y a la habitación de la Sra. Maestra; a D. Francisco Ribes e hijo, por igual concepto del local que ocupa la escuela graduada "Pleyan de Porta" en el edificio de su propiedad de la plaza del Pintor Morerea; A D. Mariano Gomà, por igual concepto del local de su propiedad, sito en la calle del General Britos, destinado igualmente a grupo escolar. En el pressupost de 1954 es detallen els casos següents: A d. Ignacio de Villalonga, por el alquiler anual del local que ocupa la escuela graduada de niños "Pleyan de Porta" en el edificio de su propiedad de la plaza Pintor Morera, 3, A D. Mariano Gomà, por igual concepto del local de su propiedad, sito en la calle del General Britos, destinado igualmente a grupo escolar. A la Asociación General de Empleados y Obreros de la Renfe, zona 12, por el alquiler anual del edificio denominado "Escuela de Ferroviarios" de la calle de Condes de Urgel. A D. José Benet, por alquiler anual de un local de supropiedad sito en la carretera de Barcelona, destinado a escuelas de Primera Enseñanza. Alquiler de un local para escuelas de primera enseñanza en el camino de Corbins.

4.1.2.2.Església i escola: una dualitat inseparable i una unitat d'objectius

Les dades mostren la unitat existent entre església i escola. I no em refereixo en aquest apartat al contingut religiós dins l'escola, ni als ideològics del catolicisme en els programes escolars ni als símbols religiosos en les escoles, aspectes aquests ja esmentats en altres apartats, ni al predomini de l'escola privada eclesiàstica per sobre de la pública, en especial a partir de la Llei de 1945, aspectes aquests prou sabuts. M'hi refereixo des del punt de vista infraestructural.

He introduït ja el tema en el capítol dedicat a l'espai en parlar del paper que han jugat les diferents branques de l'església a Lleida, la del bisbat i la de les congregacions marianes, en la formació espiritual i escolar dels nens, nenes i adults dels barris de la ciutat, sobretot els marginals. L'església catòlica apareix en cada conformació d'un nou nucli habitat, a les perifèries i en els barris marginal de la immigració sobretot, formant part de l'escola, propiciant que, probablement fins ben entrats els anys seixanta, el rosari, la missa i la presència – i el temor- del capellà fos constant. Hi ha una identitat entre escola i església que va més enllà de l'etapa infantil. Així, es van organitzant a cada parròquia grups de nens primers i d'adolescents després que continuen la feina doctrinal encetada a l'escola.⁶⁰⁷

⁶⁰⁷ Es poden resseguir aquests casos en pràcticament totes les parròquies de la ciutat. Recullo un d'aquests casos és el de la Mariola. L'escola de la Mariola, que comença a funcionar el curs 1961-1962, en un polígon d'habitatges socials, forma part d'un barri format per immigrants. Sembla que quan es construeix no hi ha encara església, i l'escola en va fer les funcions fins que se'n construeix una. A la sala d'actes s'instal·lava una capella en la qual es feia missa per als alumnes i tot el veïnat. *“porque iglesia, colegio y barriada formaron un verdadero triunvirato, capaz de aglutinar valores positivos, para la formación integral de la infancia. La formación religiosa y moral era como una nube permanente inmersa en una atmósfera espiritual que se proyectaba en las familias y en toda la Mariola desde el colegio. Miércoles y sábados acudían confesores para colaborar en la formación catequista y el sacramento de la Penitencia, infería en los niños santidad y gracia permanente. Era maravilloso el ejemplo se acercaban al confesor (...) y el domingo asistían los niños en corporaciones a la Santa Misa, acompañados de varios profesores Mosén Bertrán (...) improvisaba un confesionario en los pasillos de las aulas y niños y niñas formaban colas y en hilera (...) se acercaban al confesor(...) y el domingo asistían los niños en corporaciones a la Santa Misa, acompañados de varios profesores”* El relat és de M. Garcia, aragonès, franquista convençut, professor del col·legi durant molts anys.

De manera paral·lela, l'església, imbuïda de la seua particular justícia social, aporta la seua contribució per pal·liar els dèficits infraestructurals allà on no arriba la planificació municipal. Fruit de la deficiència d'infraestructures escolars, la massificació de les ja existents, l'arribada de famílies amb nens petits, i de la lentitud en construir-ne de noves, s'organitza just a l'inici de la dècada dels anys cinquanta, el Patronato Diocesano de Educación Primaria de Lérida, un acord entre el Ministerio de Educación y Ciencia i el Bisbat de Lleida.⁶⁰⁸

Les unitats escolars, es creen en espais cedits pel bisbat, concretament dins de les parròquies i dependran del Consejo Escolar de Enseñanza Primaria. Les escoles del Patronato tindran el mateix règim que les públiques, el professorat és també del cos de funcionaris estatals, només que, en aquest cas, el bisbe farà la proposta de nomenament del mestre o mestra idonis al Ministerio de Educación. El perfil serà, doncs, del tot afí amb els objectius del bisbe. Les dades que he trobat corresponen a nou unitats parroquials –cinc de nens i quatre de nenes- que es formen entre els anys 1951 i 1962, les quals, excepte una, continuen funcionant, si més no, fins a l'any 1975.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Tot i que no he trobat dades específiques sobre el Patronato Diocesano de Educación Primaria a Jaume Barallat, op. cit., que detalla les accions empreses pel bisbe del Pino en les dos dècades que va ser a Lleida, suposem que aquest Patronato era una continuació, com a hipòtesi probable de la línia de treball de l'Associación Católica Nacional de Propagandistas de Lérida, fundada pel bisbe el 1949 i que dos anys després funda el Patronato Diocesano del Hogar, en la qual aplica també la unitat església-escola que comentava més amunt.

⁶⁰⁹ La fitxa corresponent a aquesta unitat escolar diu: *Autorizada por O.M. de 30 de abril de 1951 (BOE nº139, 19 mayo de 1951). Preparatoria para ingreso en el Seminario. Provisión especial a propuesta del Excm. y Reverendísimo Sr. Obispo. Escuela dependiente del Consejo Escolar Primario. Patronato Diocesano de Educación Primaria de Lérida. Carácter definitivo O.M.8.4.59, (BOE 15.4.59) En oficio 6.10.65 se mandó a inspección el acto del Consejo de Educación Patronato Diocesano solicitando la supresión de esta escuela. Por O.M. 28.1.66 (BOE 9.2.66) se suprime esta escuela con efectos de 31.8.66 i BOE 14.2.66. Al 1952 es creen a la ciutat dos unitats d'aquestes característiques, la de la parròquia de San Lorenzo, unitària de nenes. Creada por O.M. de 12 de abril de 1951. BOE núm. 140, 20 mayo de 1951. Una unitària de nens a la parròquia de San Juan Bautista. Creada por O.M. de 12 de abril de 1951. BOE núm. 140, 20 mayo de 1951. La de les parròquies San José y San Martín, una unitària de nens i una de nenes. Creada por O.M. 27 de marzo de 1952, BOE núm. 105 de 14 abril de 1952; Al 1954 es crea la Parroquial del Carmen, de nenes. O.M. 26 .5.54 /BOE 17.6.54) Integrada en el Seminario según orden publicada en el BOE del 15.7.71. Un any després la de San Pedro Catedral, de nens. O.M. de 27 de mayo de 1955 (BOE núm. 166 del día 15 de junio de 1955.) Al 1962 es crea la darrera escola parroquial de què tinc notícia, la de San José Obrero, al barri suburbial dels Magraners, per completar l'obra - o per fer-li la competència- que havien començat més d'una dècada abans els voluntaris de les congregacions marianes dels jesuïtes.*

Monsenyor Aurelio del Pino Gomez, bisbe de Lleida, ja s'ha dit, era una persona inquieta que controlava tots els espais de la ciutat. Igual que fa amb les escoles parroquials, organitza altres tipus d'escoles de formació no només per cobrir espais deficitaris sinó sobretot per estendre la seua particular creuada religiosa. Al 1954 s'inaugura la Escuela Diocesana Profesional de Nuestra Señora de la Academia- Taller de Nazareth que, segons els objectius del bisbe ha de ser la primera d'una xarxa més àmplia de centres de formació professional, a banda del projecte d'instal·lar tallers a cada parròquia, vinculats a l'Escola Diocesana, extrem aquest que no he pogut verificar.⁶¹⁰

Al 1960 el Patronato Diocesano de Educación Primaria de Lérida crea el primer institut d'ensenyament mitjà de caràcter privat: el Colegio Episcopal⁶¹¹ que serà fruit d'un enfrontament amb altres comunitats religioses per ocupar aquest espai, i una mostra més de l'abast del poder, també d'execució, del bisbe, i per mitjà d'ell de l'església local en general.⁶¹²

⁶¹⁰ La revista *Labor* que en fa la crònica, en fer l'entrada a una entrevista al bisbe Aurelio del Pino, a propòsit de la inauguració diu: *“reproducción exacta de una escena bíblica viene a ser el grupo que forman nuestro pastor de almas platicando con los niños.”* De les paraules del bisbe extrec el fragment següent: *“Hoy damos comienzo a una empresa cultural de ambición cristiana que con el tiempo será timbre de gloria para la ciudad. Todos cuantos colaboran en esta obra lo hacen guiados por un espíritu de sacrificio, de caridad cristiana, y de un amplio sentido de generosidad u abnegación. La Junta Patronal, los reverendos párrocos, la Hermandad de ingenieros y peritos industriales, y todos cuantos coadyuvan a la realidad y eficacia de esta escuela saben que la educación de los obreros profesionalmente tiene amplia acogida en las normas que son preceptivas en nuestra Santa Iglesia. Se tiende a la formación de un grupo selecto de trabajadores, fecunda levadura que irá moldeando el espíritu de esta juventud obra en el aspecto social, técnico y cristiano. Director de la escuela, el ingeniero industrial Antonio Velasco. La actividad pedagógica de la escuela comienza con dos cursos de enseñanza teórica y práctica en mecánica y carpintería, que progresivamente se extenderán a otras especialidades formativas.”* (...) *“Empezamos con poco y esperamos llegar a mucho. La Santa Iglesia procede siempre del mismo modo con cautela para dar firmeza a sus obras, procurando levantar del suelo a los que yacen abandonados para incorporarlos al nivel de los demás... Lo que deseo hacer constar es que no venimos con animo de competencia alguna, sinó con espíritu de sinceridad y compenetración. En la ciudad hay elementos sobrados para diez o quince escuelas de esta índole.. Comenzamos con dos grados que se ampliaran a cuatro. Es nuestro propósito instalar progresivamente talleres en cada parroquia, y esos alumnos completarán su formación profesional en la escuela diocesana. Los conocimientos técnicos irán hermanados con los de cultura general para que el trabajador sea consciente y progresivo y ejecutante la técnica con más primor.”* *Labor*, nº12, febrero 1954

⁶¹¹ A la fitxa corresponent es llegeix: *Escuela de régimen especial de Consejo Escolar Primario. Patronato Diocesano de Educación Primaria de Lérida. O.M. 29 abril de 1960 (BOE 7 mayo 1960) Convertida en sección por O.M. 16.2.1961 (BOE 2.3.1961) O.M. 8.2.1962 (BOE. 24.2.1962*

⁶¹² J. Barallat, op. cit. p. 66 *“Es una altra de les obres que porta a terme amb tot el seu ímpetu i amb totes les influències a Madrid, el bisbe del Pino. No ha acceptat que els salesians fundessin un col·legi. Ell, però, ha aconseguit que es construeixi el col·legi episcopal. El regentaran sacerdots del clergat secular molt afins a la política general que es porta al bisbat. El butlletí del 67 (p.79) confessa que no es van escatimar recursos perquè l'edifici respongués àmpliament a les necessitats pedagògiques del miler*

4.1.2.3. Els dèficits estructurals de l'ensenyament a Lleida ciutat.

L'ensenyament és un dels grans dèficits de la ciutat de Lleida. He constatat més amunt que el que es demanava als mestres és “voluntat”, capacitat d'adoctrinament ideològic i implicació política més que capacitat per a la transmissió de coneixements i habilitats d'expressió i de reflexió. Tanmateix, l'augment de la població fa necessàries la construcció de més escoles que malgrat les promeses municipals triguen a arribar i l'església, i la iniciativa privada, intenta cobrir els dèficits, no tant amb un sentit pedagògic sinó d'ordre i moral.

L'augment de població a la ciutat, en especial a les zones perifèriques no comporta una especial atenció als serveis educatius. L'any 1957, en el barri de Balàfia, en un bloc d'edificis socials construïts pel Patronato diocesano del hogar, es reconeix oficialment que hi ha més d'un centenar de nens sense escolaritzar.⁶¹³ La situació del Secà de Sant Pere no és millor.⁶¹⁴ I tampoc ho és la de Magraners.⁶¹⁵

La situació en el conjunt de la ciutat és semblant. La memòria municipal de 1959 recull que el cens d'equipaments escolars 14 escoles públiques de primària, comptant-hi el nucli i les perifèries rurals que envoltaven la ciutat. Tres escoles municipals; cinc parroquials, un institut d'Ensenyament mitjà, una

d'alumnes per als quals va ser pensat. L'obra, doncs, cal veure-la –en aquell “contraste de pareceres” entre religiosos i bisbe (tots, però, dins del nacionalcatolicisme). Com un triomf de qui llavors era més fort i que estava en la cresta de l'ona del règim, el bisbe Aureli.

⁶¹³ *Acento*, núm. 1, 23 de febrero de 1957. “137 muchachos en edad escolar, prácticamente sin escuela, porque la más próxima es la (Escuela) del Trabajo.” “Dos de los problemas que hoy tiene planteados: escuela y capilla de la barriada, y ambos en trance de solución. Para ello dos de las casitas construidas inicialmente se transformarán para estos fines. Todavía no está decidido si la escuela funcionará como nacional o como parroquia, pero funcionará.

⁶¹⁴ *Acento*, núm. 4, 4 de mayo de 1957. “...es una aspiración común de toda la vecindad que se construya una capilla y una escuela. Son muchas las personas que no pueden desplazarse a su parroquia la de Santa Magdalena para cumplir sus deberes religiosos. Mucho menos en los días invernales. Algo parecido hay que decir de los niños con edad de ir a la escuela. Los que quieren y pueden hacerlo han de recorrer casi 8 kilómetros diarios.”

⁶¹⁵ *Acento*, núm. 10, 13 de julio de 1957. Als Magraners cal « ...facilitar las comunicaciones ya que todos se han de trasladar a pie, la escuela es una necesidad inaplazable. Existe una escuela unitaria de niñas que no alcanza ni el 30% de la población infantil. Aunque algunos acuden a Lérida, a pie, la mayor parte crecen analfabetos. »

escola de treball professional i la del bisbat.⁶¹⁶ Hi ha sis col·legis privats. També hi ha sis centres privats ben dotats infraestructuralment.⁶¹⁷

Tot i que la ciutat creix en vint anys gairebé en més de vint mil habitants, la memòria de l'any 1974 no ofereix canvis significatius. S'hi constata el col·legi Magí Morera, del barri de la Mariola i la incipient universitat. Dins de la precarietat de l'ensenyament a Lleida, les acadèmies i repassos particulars tenen la doble funció de servir de sortida per a mestres que no havien pogut mantenir el seu lloc en l'ensenyament oficial, i per a completar el salari amb repassos particulars. També, cas de les acadèmies de comerç, per suplir unes mancances en l'oferta de formació d'estudis secundaris a la ciutat. Globalment, però el nombre dels que cursen estudis secundaris en centres oficials serà molt reduït. En canvi, s'estén pertot arreu un reguitzell d'acadèmies de comerç i repassos en cases particulars.

L'oferta de mestres depurats s'adapta a la demanda creixent d'aprenents que cerquen ampliar els seus estudis fora de l'horari laboral, o d'aquells que no poden permetre's anar als centres privats homologats.⁶¹⁸ La Academia de Licenciados, que després donarà lloc al col·legi Sant Jordi és el cas d'una d'aquestes acadèmies dedicades a preparar l'ingrés, classes particulars, etc. A la dècada dels seixanta hi havia a la ciutat mitja dotzena d'acadèmies i una sèrie difícil de precisar de classes fora d'horari escolar en cases particulars.

Al novembre de 1966 el periodista César Pérez Rosell, ja havia publicat una sèrie de reportatges sobre l'ensenyament a la ciutat. *Cara i Cruz de la*

⁶¹⁶ "Escuelas de primaria: Cervantes (dos graduadas de niños y niñas), graduada El Segre, graduada Aneja Normal, Graduada Ferrovianos, Escuela Bordeta, Escuela Tallada, Escuela Rural de Llivia, Escuela rural de Butsénit, Escuela rural Pla de Gualda, Escuela rural de Torres de Sanuy, Escuela rural de Malgovern, Escuela Rural de Conde Berenguer IV, Escuela de Patronato de los PP. Jesuitas, Escuela de Medio Pensionado Santo Angel de la Guarda.

Escuelas municipales: St. José de Calasanz, la de la Tallada, y la de Butsénit

Escuelas parroquiales: Sant Martí, San José, San Juan y la Escuela de Santa Maria de Gardeny.

Centros de Enseñanza Media, figuran el Instituto de Enseñanza Media, las escuelas normales de Magisterio, la Escuela de Comercio, la Escuela Elemental del Trabajo y al Escuela Profesional Angel Montesinós.

⁶¹⁷ Como centros privados y religiosos figuran las Religiosas de la Sagrada Familia, Colegio la Inmaculada, de las Hermanas Dominicas, los dos colegios de Nuestra Señora de Montserrat de los Hermanos Maristas, y el Máter Salvatoris."

⁶¹⁸ C. Feixa, op. cit. p. 57

enseñanza en Lérida, on plantejava per primer cop públicament els problemes principals:

- manca d'escoles per absorbir la població en edat escolar de la ciutat
- el predomini de l'ensenyament privat per sobre del públic
- els dèficits palesos en els barris perifèrics infradotats d'escoles per la població escolar que aquests barris tenien
- la insuficiència de l'únic institut de batxillerat públic que hi ha a la ciutat
- el volum dels alumnes que seguien l'ensenyament secundari amb caràcter lliure
- la manca de projecció de l'ensenyament professional
- els dèficits en possibilitats de fer formació superior. L'única possibilitat era magisteri.

A banda dels infraestructurals, un dels dèficits de l'ensenyament a Lleida, tal vegada d'àmbit general en aquell sistema franquista en el qual predominava la religió i l'ordre, era la manca de qualitat de l'ensenyament. El problema de la intervenció oficial i la manca preparació del professorat apareix a *Labor* en el moment de dotar-se de personal l'Escola de Comerç

*"La nueva Escuela de Comercio aportará a las jóvenes generaciones leridanas esta necesaria preparación (...) Lo deseable es ahora que los nombramientos del profesorado que parecen estar, por el momento, en manos de nuestras autoridades locales y provinciales que estas obren con la máxima independencia. Para que la escuela tenga la categoría y la eficiencia que todos deseamos, debe imperar un criterio selectivo enfocado totalmente de cara a la mejor formación de los alumnos."*⁶¹⁹

En el mateix sentit, un dels nostres testimonis recorda la seua arribada a l'escola pública, els anys seixanta, i el reforç d'una mestra que figurava l'havia de preparar per salvar el dèficit formatiu amb què arribava a Lleida:

"... yo no tenía edad para párvulos, pero claro mi enseñanza en Andalucía era peor que parvulitos aquí en Lérida, entonces claro yo llegué aquí a Lérida prácticamente no sabiendo ni leer ni escribir, ya con siete años, entonces ya para hacer segundo, entonces yo me acuerdo que me dijeron que fuera a párvulos, y don José. M. Portugués me hizo una prueba y entonces me dijo uy! Tú no puedes ir a primero tu tienes que ir a párvulos, aunque a final de curso, la última semana te sacaremos y te meteremos en primero (...) que te enseñe doña María. Era muy recta, muy católica, (...) se pasaba el día diciendo amén, diciendo el pare Jesús, la Verge María, y así se pasaba el día... de enseñar bien poco, pero bueno padre nuestro to el rato, cuando decía una palabrota en seguida nos hacía rezar a nosotros (...) el

⁶¹⁹ *Labor*, nº 56, 6 noviembre de 1954

*primer maestro que tuve serio fue el señor M. (...) ese hombre fue el que prácticamente me enseñó más o menos a leer y escribir, el segundo maestro que tuve fue el señor B. que de enseñar enseñaba bién poco pero de bofetadas pegaba en cantidad industrial (...) Sólo teníamos tres libros: el catecismo, la enciclopedia Alvarez y lengua.”*⁶²⁰

Una actitud i una situació de l'escola pública que consolida la distinció entre aquesta i la privada i determina que la preparació de la població que no pot anar a les escoles religioses o privades sigui deficitària. Al 1968, el retrat institucional del to cultural de la ciutat queda recollit en uns termes que ho evidencien clarament. No deixa de ser significatiu que sigui aquesta la visió oficial, municipal, i que, a la vora de la diagnosi sembla que no es duguessin a terme actuacions per pal·liar-la.

*“El nivel cultural de la población no se distingue por su elevación a causa del insuficiente número de escuelas de enseñanza primaria, escasez que viene padeciéndose desde hace años y de las cuales puede esperar la clase social mas baja, el elemento obrero, la redención cultural a la que aspira, y que la Corporación Municipal, con el auxilio del Estado va procurando con el programa de construcciones escolares que anualmente se lleva a término incrementando con ello la red de escuelas de enseñanza primaria.”*⁶²¹

Set anys després dels articles de César López, i en ple canvi de la Llei general d'educació de Villar Palasí, de l'any 1970, que semblava que havia de canviar la situació, l'*informe* sobre Lleida publicat per J.A.Rosell dedica el sisè capítol al tema de l'ensenyament a la ciutat i a la província, i mostra que la situació, també en educació, havia variat poc. El títol és llarg i prou explícit: *La encrucijada de la enseñanza en nuestra provincia es sumamente delicada y de las decisiones a nivel nacional y las gestiones a nivel provincial depende su futuro*⁶²² i va encapçalat amb una cita del discurs del Ministre d'Educació, Villar Palasí, en la inauguració del curs 72-73:

⁶²⁰ M.Z. entrevista citada

⁶²¹ Memoria de l'Ajuntament de Lleida, any 1959. Just un any després la situació, tot i continuant sent la mateixa, és vista amb un cert to positiu. Encara que es continua dient que el nivell de la població és baix, la versió oficial és que “.. es patente su mejora en las generaciones jóvenes a todos los niveles, en los cuales se observa los efectos del progreso económico-social promovido por las medidas estatales adoptadas en todos los órdenes, que se han traducido en un notable aumento de los centros de enseñanza primaria oficial y privada, siendo sus más directos y favorecidos la clase social más inferior, el elemento trabajador y la clase media.” No he pogut constatar el notable aumento que, per les dades que tinc no és tal.

⁶²² J. Rosell, op. cit. 73-84

“El principal problema que el Ministerio de Educación tiene ahora es convertir en realidad todas sus promesas” ⁶²³

Pel que fa als problemes de la ciutat, Rosell comença per anotar que l'ambient és difícil, amb problemes de professorat, tant en l'ensenyament privat i públic i manca d'equipaments. Hi ha una manca generalitzada de qualitat en l'ensenyament, a causa dels salaris i de les condicions dels centres escolars. Planteja la manca d'estudis, d'estadístiques existents per saber realment quina és la situació real de l'ensenyament a la capital i a la província i la manca d'anàlisi i de planificació de la carrera docent i de la formació del professorat. Amb tot, el gran problema és l'alumnat que no té escola on anar:

“...a través de los estudios del Banco Urquijo puede manifestarse que uno de los problemas más serios en nuestra provincia es el alumnado libre –relamente extraordinario- en cuanto a la Enseñanza Media se refiere, lo que habla ya de un déficit de equipamiento material y también puede decirse que el minifundismo es muy acusado, como lo demuestra que en la provincia de Lérida de los 71 centros encuestados 54 (o sea el 76%) tenían menos de 300 alumnos y dentro del sector privado en Lérida el 96% de los centros no llega a los 300 alumnos por centro” ⁶²⁴

La radiografia de l'ensenyament a la província, revela la manca d'aules de preescolar i saturació de les existents; en aquest àmbit l'ensenyament privat també és el més important, i dins d'aquest apartat sobretot el que depèn de l'església. L'ensenyament públic és deficitari en recursos, infraestructures i massificació per aula. Pel que fa a l'E.G.B, el 80% és capital no estatal, i hi ha un desfasament entre la realitat i el que diu és oficial. Un 29 % del total d'escoles de la província són unitàries. Per la ràtio de població infantil, caldria una intensa inversió en la construcció d'escoles. ⁶²⁵

En l'ensenyament mitjà, el problema continuava sent l'alumnat lliure. Mentre la mitjana de Catalunya és del 29% del total de l'alumnat, i Barcelona està al voltant del 31'6%, Lleida, conseqüència de la manca d'infraestructures,

⁶²³ J. Rosell, op. cit. p. 75

⁶²⁴ J. Rosell, op. cit. p. 76

⁶²⁵ J. Rosell, op. cit. p. 79 “sería necesario durante cuatro años realizar dos colegios de dieciséis aulas, según informó el propio Delegado del Ministerio de Educación y Ciencia en la presentación del Consejo Provincial de la Educación.”

té l'índex més alt, un 35'5% .⁶²⁶ Hi ha un desnivell, també en aquest segment de l'ensenyament, entre l'escola pública i la privada. El sector públic acull només el 36'7% del total d'alumnat, la resta es reparteix entre l'església i el sector privat laic, en una proporció del 49'4% i 13'9% respectivament.

Pel que fa al superior, tot i que s'havia materialitzat la incipient Universitat, la segona fase de l'Escola de Mestres i l'Escola d'Enginyers Tècnics, estant programada l'Escola d'Enginyers Agrònoms. Tanmateix, a aquest ensenyament li falten la previsió d'infraestructures pròpies d'un ensenyament universitari de qualitat.⁶²⁷ Al projecte universitari li falta també, segons Rosell, empenta i als dirigents els sobra caciquisme.

El gran dèficit és la Formació Professional, on tot està per fer. Hi ha poques places, 1000, per a la demanda existent, uns 5.000 alumnes, cosa per a la qual caldria fer una gran inversió econòmica. Rosell acaba l'informe dient que cal guanyar la batalla de l'educació:

*"Soy de los que estiman que la mejor inversión que puede hacer un país es la cultura y la enseñanza y que la Ley de educación en nuestra gran batalla para la paz. (...) De las normas a nivel estatal, por un lado, y de las acciones a nivel provincial, por otro, dependerá se gane o no la gran batalla de la paz en nuestra provincia."*⁶²⁸

L'estudi i les conclusions de Morell⁶²⁹ evidencien que set anys després només l'assistència preescolar ha millorat i es mantenen els dèficits denunciats

⁶²⁶ J. Rosell, op. cit. p. 80. *"Por lo que respecta a Lérida –dice el Consejo Económico-Social de Cataluña- parece indudable que el rápido crecimiento del número de alumnos ha desbordado ampliamente a los recursos, ya que el número de alumnos por 10.000 habitantes pasó de 208 en el curso 1960-1961 al de 507 en el 1970-71. Al mismo tiempo, no poca influencia tiene el hecho de ser Lérida la provincia con mayor dispersión de la población y una deficiente red de comunicaciones."*

⁶²⁷ J. Rosell, p. 80 *".. son necesarios los locales definitivos del Estudio General de Lérida, como también faltan bibliotecas y laboratorios"*

⁶²⁸ J. Rosell, op. cit, p. 81 *« Es realmente alarmante asimismo el poco interés que la ciudad y provincia de Lérida han demostrado por la Universidad. Se observa, también, en el seno del Patronato del Estudio General un cierto sentido caciquil que no sé si dará buenos o malos resultados. Lo cierto es, sin embargo, que gracias a la Diputación y al Ayuntamiento de Lérida, como también a la colaboración de las Universidades de Barcelona, se han conseguido unos estudios superiores que, a pesar de los pesares, presentan menos problemas que en los restantes sectores de la enseñanza, todo con tenerlos y muy importantes. »*

⁶²⁹ Ramon Morell, Xavier Maurel i Ignasi Aldomà, *L'economia del Segrià. Desenvolupament agrícola i desequilibris sectorials*. Caixa d'estalvis de Catalunya, Lleida, 1980, p. 241-254 i pel que fa a les conclusions sobre aquest tema veure pàgines 304-306

al 1973, en especial els de l'ensenyament de secundària, formació professional i també els superiors.

4.1.2.4. Les escoles catalanistes dels anys seixanta

Per representar tot el que representa, en aquest marc de dèficits i desequilibris socials i territorials, l'educació és, alhora, a Lleida un important instrument a mans de les elits que promouen una idea comunitària diferent de la del franquisme. Seguint l'estela que deixa l'ambient del debat sobre la catalanitat de la ciutat, i alhora en un marc de progressiva obertura dels anys seixanta que comença a vertebrar una embranzida a nivell català de reorganització de grups de professionals de l'ensenyament per renovar l'escola fent-la activa i catalana.⁶³⁰

En aquest marc, alguns representants de les elits intel·lectuals liberals funden, aprofitant la conjuntura favorable, les seues pròpies escoles i, amb elles, unes activitats extraescolars d'oci amb l'objectiu de crear una generació orientada amb actituds i imaginaris simbòlics diferents dels oficials. Quan s'han estudiat les actituds cíviqes de resistència, s'han situat en allò que s'ha anomenat els *altres espais de l'antifranquisme civicocultural*, tal vegada en un nivell d'influència menor de les associacions de caràcter cultural que prenen embranzida també en aquesta època. Al meu parer, en el nou escenari d'innovació catalanista que es comença a visibilitzar a la ciutat a mitjans dels seixanta, són, tot i el seu corporativisme i elitisme, una aposta important contra les normes i els continguts comunitaris establerts pel poder polític. Un i altre aspecte tenen a veure amb la relació entre el domini, la innovació i la comunitat.

Tanmateix, l'aparició de l'escola Espiga i les escoles Alba s'han d'entendre també en el context de les necessitats locals d'accions catalanes evidenciades

⁶³⁰ El debat sobre la redescoberta de la ciutat de Lleida, l'aparició del llibre insígnia de les noves elits locals, *Lleida, problema i realitat*, abasta els anys 1966-1967.

en aquests anys per l'intent de separar Lleida de les comarques catalanes i en el marc de la campanya portada per tot Catalunya del Català a l'Escola.⁶³¹

⁶³¹ És sabut que l'ús de la llengua catalana era prohibit en els espais públics, i també en l'ensenyament oficial. Tanmateix, es constata que, més enllà de les programacions oficials, alguns mestres incorporaven l'ensenyament del català a les aules. És una mostra dels efectes no volguts de l'acció oficial repressora feta pel règim que comentàvem més amunt. La depuració feta pel règim va ser ideològica i basada en informes i avals. Qui no tenia avals no tenia possibilitats de reeixir, però qui en tenia sí. Per algunes notícies d'informants que tenim en aquest sentit, suposem que es pogueren mantenir com a mestres del règim persones que, encara que catalanistes, tenien influència o relacions familiars amb membres de l'església. Alhora, suposem que el cas de Josep Lladonosa, per al qual haver estat apartat del magisteri pels rojos, és prou garantia de solvència malgrat les idees catalanistes que té, no degué ser un cas únic. Així, molt abans que les escoles declaradament catalanistes dels anys seixanta, hi ha iniciatives en aquest sentit, tant en l'ensenyament privat com en el públic. Lladonosa (1989:278-279) narra la seua experiència a l'Escola Annexa, en aquest sentit d'aquesta manera: “*A mesura que passava el temps i m'adonava com l'aula s'omplia cada vegada més d'alumnes procedents del Sud d'Espanya i que al pati la quitxalla parlava menys el català em feu sentir inclinat a contrarestar aquella influència. (...) No fou obstacle (la reticència de la inspecció als seus mètodes d'ensenyament de la història a partir de contes) perquè el nou director de l'Annexa, senyor Portugués, tot i el seu falangisme, em permetés que ensenyés als alumnes del meu grau a llegir en català. Era un bon poeta, coneixia la literatura catalana i tenia prou comprensió per veure que el conreu de la cultura vernacle no era cap obstacle per a la “gloria de la llengua que según Nebrija era el vehículo del imperio” com ens deien els textos de Formación del Espíritu Nacional*” El sistema d'ensenyament del mestre Lladonosa va servir, si més no perquè aquells alumnes que no sabien què era Catalunya ni l'idioma català, que se sentia poc a la ciutat, en tinguessin les primeres nocions. Un dels alumnes de l'Annexa, (M.Z.) L'informant neix l'any 1952, arriba a Lleida als set anys, al 1959, les escenes que descriu se situen doncs, entre aquesta data i l'any 1964. M'explica les classes d'història catalana a partir dels contes del mestre Lladonosa: “*Yo tuve una suerte que para mi me ha marcado mucho que fue el maestro Josep Lladonosa, entonces ese hombre era catalán, pero no catalanista. (...) era un hombre que hablaba mucho de historia, yo todo tenía cerros menos en historia que tenía un 10. (...) la primera lección que yo tuve fue el Mamburí se fue a la guerra, y entonces nos explicaba en catalán, el Sr. Lladonosa, que las tropas catalanas iban a luchar contra no se quién, contra no se cuantos, contra los reyes, yo supongo que entonces los reyes buenos serían los reyes españoles y los reyes malos serían los malos y esas cosas, no? Y entonces yo me acuerdo que nos hacían cantar las canciones típicas catalanas pero muy normalitas. No me acuerdo ninguna ahora, a lo mejor pensando me acuerdo, canciones muy tradicionales, yo me acuerdo que ya en el último curso nos llevaron a Montserrat para que vieramos lo que Montserrat significava, ya con 14 años empecé a entenderlo. Fue cuando empecé a saber algo del catalán, con 14 años.*” Sembla, però, que eren un risc exercit en solitari, i mirades un xic de reüll encara que els referents de Josep Lladonosa, que el feien ser vist com una persona clarament afecta a la línia oficial, no devien fer cap por al règim. Tanmateix, per a persones els perfils dels quals no fossin els del mestre Lladonosa, els temps en aquella primera meitat dels seixanta a Lleida encara no estaven per comprometre's públicament: “*Totes aquestes activitats no les feia pas d'amagat, ni obstaculitzaven l'horari ni la programació escolar. Em dolia, però, que ningú em fes costat en aquesta tasca. Més aviat despertava certa oposició, quan no era motiu de mofa. (...) Recuerdo que un dia vaig trobar, al carrer, un amic que havia practicat a Barcelona en una escola de la Generalitat, que deixà per a servir com a oficial dins l'Exèrcit Republicà, i en fer-li referència a tals activitats em respongué: “encara estàs per aquestes coses?” I és que el xicot després de passar un temps pels camps de concentració havia estat rehabilitat. I no volia compromisos.*” Tanmateix, a la dècada dels seixanta a la ciutat l'ensenyament i la presència de la llengua catalana començava a ser cada cop més present. El mateix Lladonosa havia començat a fer classes de català a casa seua, d'on sortiria després l'Esbart Màrius Torres, fundat al 1962. Aquest mateix anys, el 1962, a l'Institut d'Ensenyament Mitjà, que anys més tard portaria el nom també de Màrius Torres, Maria Rúbies i Jaume Magre començaven a fer classes de llengua catalana durant les hores d'esbarjo. Magre explica en un manuscrit sobre aquest institut que “*L'any 1962, d'una manera molt subtil, pròpia dels temps que corrien, es va autoritzar ensenyar català als instituts, en hores no lectives. Nosaltres –la Maria a les nenes i jo als nens- ho havíem de fer a l'hora de l'esbarjo. Així, es deia que l'ensenyament de la llengua catalana era permès, però, a la pràctica les possibilitats es restringien –sovint s'anul·laven- per l'horari que s'imposava a les classes.*” A partir de mitjans dels seixanta el Club Esportiu Huracans comença a publicitar les classes de llengua catalana per a

Parlem de tres escoles nascudes amb una sèrie d'anys de diferència: Sant Jordi que és la continuació de l'Academia de Licenciados, creada al 1951,⁶³² l'Escola Espiga al 1968,⁶³³ i les Escoles Alba, un any després, 1969.⁶³⁴ En

tot el públic. A la premsa de l'època a partir de l'any 1965 sovintaja la presència d'articles i referències a la cultura i a l'ensenyament en català. De seguida se'n farà també a l'Orfeó i l'any 1967 s'observa clarament que la situació canvia del tot perquè l'Institut de Estudios Ilerdenses organitza una secció cultural de foment de la cultura catalana, anomenada Samuel Gili i Gaya, una de les activitats bàsiques de la qual seran les classes de llengua catalana. La plena presència de la llengua a l'ensenyament no arriba fins al 1970, precedida de campanyes demanant el català a l'escola, que també a Lleida van tenir un important ressò públic.

⁶³² La personalitat del Col·legi Sant Jordi és sens dubte la de la persona que en va ser el promotor i director fins que va morir, l'Enric Farreny, una de les persones més reconegudes a la ciutat però que, probablement pel seu origen social, no va figurar mai en llocs de representativitat social, encara que estarà en contacte amb persones representatives que sí que en tindran: Vallverdú, Simeó Miquel, Lladonosa, etc. D'un activisme polític portat en silenci, la seua vocació era la muntanya, el catalanisme i ensenyar. Sant Jordi, com havia començat a ser l'Academia de Licenciados, impregna la personalitat del mestre als seus alumnes, tant és així que trobarem tota una generació que s'ha format extraescolarment també en les Estades a Tirvia, amb l'Orfeó i les cantarelles d'estiu, activitats que es potencien des del Col·legi, o a l'Esbart Màrius Torres, els membres del qual reconeixen la influència de l'esperit que *respiraven* al col·legi.

⁶³³ El mes de setembre de 1967 es posa en funcionament a Lleida l'Escola Espiga, la segona, en termes temporals, amb voluntat d'esdevenir escola catalana. El perquè de la fundació l'ha explicat un dels seus fundadors, Jaume Magre, que serà més tard regidor de cultura de diferents ajuntaments democràtics, *"des de l'any 1965 va existir entre un grup reduït de mestres un interès comú de millorar i catalanitzar l'ensenyament. Es començà a anar a les escoles d'estiu. Van venir a Lleida personalitats importants i motivadores: Alexandre Galí, Marta Mata, Ernest Lluch. S'organitzaren reunions i curssets els dissabtes a la tarda al col·legi de les Dominiques. Es parlava de renovació pedagògica i d'experiències educatives noves. Les escoles Talitha i Costa Llobera eren motiu d'interès i d'admiració. És en aquest marc que es comença a parlar de la necessitat de crear una escola a Lleida."* (J. Magre op. cit. p.13) Una escola catalana, favorable a la pedagogia activa, anticlassista, oberta a tothom i àmpliament participativa, pluricorrelacional. Els seus promotors van ser una colla de persones importants, dins i fora de la ciutat, alguns dels quals havien estat també al col·legi Sant Jordi, Isabel Arqué, Jaume Barrull, Maria Rubies, Jaume Magre, Lluís Domènech, Carme Girbau, Josep Sagarra, Antoni Sas, Josep Solans, M. Rosa Papiol i Josep Ball. L'Espiga té, per les característiques sobretot de dos dels seus fundadors, Jaume Magre i Maria Rúbies, una idea clara de vincular-se entre la plataforma política i l'interès educatiu. Crea l'Associació d'Amics i Pares de l'Escola Espiga, paral·lelament a la qual s'organitza la Comissió de Cultura, dins de l'Associació d'Amics que organitzen una xarxa de persones relacionades amb el projecte catalanista que després haurem de veure també a l'entorn de les diferents activitats que s'organitzen amb aquesta finalitat.

⁶³⁴ El 25 d'abril de 1969 es constitueix la Societat Procsa (Promotora Cultural Fundadora de l'Escola Alba). *"la constituïrem una colla d'amics, més que res per demostrar que es podia fer alguna cosa més que lamentar-se. De fet, fórem una colla de matrimonis: els Calvet-Combells, Porta-Tallada, Casanyas-Torres, Vallverdú Arqué, Miquel-Roé, el difunt Artur Vives. Fou una experiència impensable, duta amb dedicació, voluntat i, sobretot, amb una forta dosi d'humor. Com que el nostre propòsit era no obtenir cap benefici econòmic, creiàrem que la nostra escola seria modèlica: una escola que renunciés als possibles guanys i els dediqués íntegrament a millorar l'ensenyament, no podia fallar! L'amic Casanovas va fer un estudi aproximatiu i va calcular un benefici possible d'un 17%. Una vegada que Tierno Galvan vingué a Lleida li explicarem el nostre projecte quedà meravellat de l'empenta dels catalans. La realitat fou que el primer curs, iniciat amb retard per una sèrie de traves administratives, va transcórrer amb un dèficit mensual de més de cent mil pessetes, del començament del 70!"* Simeó Miquel a J. Varela op. cit. p. 318) L'Alba, mirat ara en perspectiva, es diferencia de les dos anteriors per la idea clara que el centre ha d'esdevenir rendible, tot i les dificultats inicials, i en convertir-se en una escola catalana de caràcter privat per a una elit intel·lectual força benestant. Entre els professors hi trobem també persones que havien estat vinculades amb les altres iniciatives escolars. Com aquestes, l'èmfasi són les activitats de llengua catalana. La descripció que en fa Isabel Arqué d'un festival nadalenc i *els festivals de Nadal, te'n recordes? Escolliem els temes dels homenots que ens pertanyien i que els altres nens no en tenien*

especial les dos darreres neixen de la mà de persones relacionades amb els ambients intel·lectuals i de renovació pedagògica que es vivia a Barcelona, sobretot, lligades amb persones que després estaran al capdavant de les iniciatives de caire catalanista importades, com Òmnium Cultural.

Apunto, com a tesi molt preliminar, que, fins i tot reconeixent l'esforç que va suposar fer escoles renovadores, i tot el que va representar de canvi en el sistema i la metodologia educativa vigent aleshores, cal tenir en compte que són escoles pensades i plantejades no tant -o no només- per incidir en els espais de socialització existents, dominats per un profund dèficit de continguts i encara per un excés d'ideologia del règim, sinó també -i sobretot- per educar i vertebrar una generació que fos *catalana*, persones formades en uns nous paràmetres que ja tot just s'albiraven.⁶³⁵

La finalitat bàsica, reconeguda, era recuperar la memòria col·lectiva i la cultura catalana. Una cultura que volien fer d'elit. Tal vegada per això es distingeixen no només en l'estil sinó en l'espai on s'ubiquen. No en el centre de la ciutat -malgrat que algunes hi tenen els inicis-, ni en algun dels barris perifèrics on calia un esforç profund en educació, sinó en entorns naturals de privilegi, amb una clara connotació comunitària tal vegada lligada directament amb la idea que pretenien: l'horta.

Durant molt de temps, en tant que escoles privades, passen a ser escoles d'elit, encara ara concertades, i -com ho van ser els Maristes i les escoles religioses per a la generació anterior- passaran a ser, ja en democràcia, els símbols del progrés i de la catalanitat, fins i tot per a un sector de la immigració que, volent que els seus fills fossin considerats de la terra, els hi envien. En l'estudi que caldria fer en el futur, valdria la pena aprofundir en

esment: Jaume I el conqueridor, Jacint Verdaguer. Repassàvem la nostra història i començàvem per la de Lleida. Imaginàvem com era la plaça de Sant Joan al segle XIX... i tantes coses més, i tots els nens hi tenien el seu paper...” Jo mateixa anava en aquella època a un col·legi públic, en els quals també es feien festivals de Nadal, la diferència era que les *funcions* que es feien com a característica ser de tipus religiós o patriòtic, principalment del regnat dels Reis Catòlics.

aquest aspecte i resseguir també el pas per aquestes escoles de la nova classe dirigent i intel·lectual dels anys vuitanta ençà.

4.1.2.5. La universitat inexistent a Lleida des del segle XVIII fins a la dècada dels setanta

L'estament universitari va ser un dels principals focus de contesta antigovernamental al qual va haver de fer front el franquisme. Probablement per això, no es van donar els permisos per restablir els estudis universitaris a Lleida, d'on s'havien clausurat el 1717 per passar-los a Cervera, fins a l'acabament de la dècada dels seixanta.⁶³⁶

Lleida està sense universitat, doncs, des de principis del segle XVIII fins a l'entrada de la dècada dels setanta del segle XX. Les conseqüències que ha tingut per a la ciutat aquesta mancança que ha afectat les generacions de dos segles són evidents. La més important, des del meu punt de vista és l'efecte contrari a les possibilitats d'innovació. La universitat potencia l'arribada de gent jove, d'àmbits territorials diversos, els espais de contactes i reflexió, fa que un major nombre de persones poguessin haver accedit a estudis universitaris, en no haver-se de desplaçar fora de Lleida.

Tanmateix, en aquest llarg període d'impàs, sembla que hi van haver pressions per recuperar els estudis universitaris ja al segle XIX i, si més no, alguna iniciativa en aquest sentit, al final de la dècada dels quaranta.⁶³⁷ Malgrat

⁶³⁶ La Corona d'Aragó tria Lleida per la ubicació central i per la facilitat de comunicacions per ubicar-hi l'única universitat que tindrà. L'1 de setembre de 1300, Jaume II expedeix des de Saragosa el decret de fundació, amb l'assentiment del Papa Bonifaci VIIIè. Lleida tindrà a partir del mes de setembre d'aquell any un estudi General de fundació reial. El dia 8 d'agost de 1717, el nou monarca borbó, Felip Vè suprimeix l'Estudi General de Lleida i els altres de Catalunya i se'n crea una de nova a Cervera. Un segle després, el 8 d'agost de 1842, el govern decreta el trasllat definitiu de la Universitat de Cervera a Barcelona.

⁶³⁷ J. Lladonosa, op. cit. p.9 afirma que al segle XIX les comarques de ponent van perdre definitivament la seua seu universitària –que no tornarà a retrobar fins ben avançat el segle XX com hem anotat més amunt– a favor de Barcelona. “*tot i els esforços de l'alcalde Manuel Fuster (fill) que demana inútilment el restabliment de l'Estudi General de Lleida*”. El professor Lladonosa es refereix a Manuel Fuster i Arnaldo, progresista, que va ser nomenat alcalde de Lleida l'any 1838, i que es va distingir per la seua activitat emprenedora i de millores per a la ciutat, d'implicació activa en l'àmbit cultural de la ciutat.

els intents, sembla que el parer dels alcaldes franquistes ni el del governador civil, José Serrano Montalvo, era un altre. Aquest darrer, si s'ha de fer cas a la ressenya que fa *Ciudad* del discurs d'agraïment final que fa a l'acte que acabem d'esmentar, mostra la seua admiració per Aunós, i per la ciutat de Lleida, sense fer cap esment a la idea llançada.

Manuel Lladonosa relata que els poders locals eren reticents a l'arribada de la universitat⁶³⁸ i no és fins l'aparició del que havia de ser el darrer governador civil de la Dictadura, Martínez Val, arribat a Lleida, l'1 de juny de 1968, que es planteja per iniciativa seua la recuperació de la Universitat de Lleida.⁶³⁹ Durant aquest període sembla que va trobar bona interlocució amb Francesc Rabasa i Reimat, president aleshores de la Diputació Provincial, el qual amb l'alcalde Sangenis i el diputat Razquin, s'entrevisten amb el ministre d'educació i el rector de la Universitat de Lleida.

L'activitat de l'alcalde es pot resseguir al volum II de la *Història de Lleida*, Camps Calmet, Tàrraga, 1974 i al volum I de la *Historia de la Diputación provincial de Lérida*, Diputación Provincial de Lérida, Lérida, 1974, ambdós de l'historiador Josep Lladonosa. L'any 1949 se celebra a l'Institut d'estudis llerdencs la segona reunió anual d'especialistes historiadors sobre l'antiga universitat de Lleida. Hi assisteixen Ramon Gaya Massot, Sol Ballespí, Hernández Palmés, Tarragó Pleyan i el reverend Ribera y Parramón. En un apartat de la memòria on es recull l'acte es fa el comentari següent: "*La cultura ha de expansionarse, ciertamente, mucho más en nuestra patria y cuando se aumenten las escuelas, los institutos, los centros de especialización, ¿porqué no pensar que las tierras leridanas ricas y prósperas puedan albergar algún centro universitario?*" Més d'una dècada després trobem la segona referència. Durant la solemne sessió acadèmica de la clausura del curs 1962-1963 del *Instituto de Estudios llerdenses*, presidida pels consellers, totes les autoritats civils, polítiques i religioses, entre les quals hi havia, un cop més, Eduardo Aunós, ara President del Tribunal de Cuentas del Reino, que va cloure l'acte. Segons la revista *Ciudad*, que fa un extens resum de la lliça inaugural llegida per Antonio Hernández Palmés, l'exministre va manifestar que: "*el I.E.I. viene a ser el heredero del antiguo Estudio General o Universidad que tanto nos prestigió, y por sus merecimientos y su obra cultural podía estar destinado a crear un nuevo Estudio General que pudiera conceder licenciaturas, para cuyo fin solicitaba la intervención del señor Gobernador Civil al que no le faltaría apoyo de todos los leridanos y el suyo.*" *Los trabajos y los días en el I.E.I. Principales manifestaciones de la actividad de la institución durante el año 1949 y noticiario cultural leridano*. Imp. Escuela provincial, 1953.

⁶³⁸ En un sentit semblant, encara que és un comentari difícilment demostrable, la Rosa S., una de les meues informants, em comenta que ella personalment, en una de les trobades d'artistes que havien mantingut amb l'alcalde Sangenis, aquest va manifestar que Lleida no en necessitava cap d'universitat, que només era una font de problemes i que la ciutat ja en tenia prous.

⁶³⁹ La participació del Governador Martínez Val es referenciada també a M. Lladonosa, J. Borrell i V. Siurana « Una larga ausencia de 40 años », *Serra d'Or*, núm. 133 p. 33-35 « ... el hecho es que bajo el triunfalismo de la Ley Villar (una de les feines que va imposar va ser el Libro blanco de la ensenyança en el qual es recollia una línia oficial de descentralització de les universitats) – que comportó la creación de nuevas universidades y de los colegios universitarios- y bajo la iniciativa del entonces gobernador civil M Martínez Val –decidido a una política de realizaciones al estilo de la de un corregidor absolutista ilustrado- se crearon –sin que nadie supiera muy bien cómo y según qué criterio- los estudios de Derecho, dependientes de la Universidad de Barcelona.. »

Sembla que va ser idea de Rabasa i Reimat que, a to amb la tònica de la ciutat, es mantingués el nom de l'antiga universitat: Estudi General de Lleida. I la iniciativa va poder tirar endavant perquè professors carismàtics de l'Escola Normal de Mestres, com ara Octavi Mestres i la seua dona, estaven interessats a millorar d'estatus i passar a ser professors d'universitat, com ho van ser, si més no el primer curs.

El 31 d'octubre de 1968 una Orden del Ministerio de Educación y Ciencia reconeix oficialment l'Estudi General de Lleida com un centre d'estudis superiors i en permet la restauració activa, amb una fórmula administrativa que contemplava la dependència de la Paeria i la Diputació de Lleida, adscrit a la Universitat de Barcelona, amb un reglament interior i un director propis, encara que aquest havia de ser catedràtic de la Universitat barcelonina.⁶⁴⁰ Sembla que la tria de relació amb aquest centre és conseqüència de la por dels poders locals al conflicte que pogués suposar l'arribada de la universitat, ja que l'Autònoma era considerada més revolucionària que la central, en la qual els professors eren més lliberals, etc.⁶⁴¹ Alhora, el primer curs es trien la *idoneïtat* dels professors que han de venir a Lleida.⁶⁴² El recel als estudis universitaris s'evidencia en la lentitud en la dotació d'infraestructures, en la pèrdua de possibilitats paral·leles i en el to general del funcionament.

“La confusión ha sido la norma a la hora de precisar el papel de cada cual en el Estudio, y, sobre todo, a la hora de reclamar respuestas a sus problemas, por parte de estudiantes y profesores, que no han sabido jamás a quién dirigirse, a la hora de pedir responsabilidades. El tema de la Universidad en Lleida, y los problemas de la misma (...) ha puesto en evidencia todos los defectos de la Dictadura a nivel local, en especial la actitud inmovilista, el tomarse los

⁶⁴⁰ Manuel Lladonosa ha escrit en diferents ocasions sobre el reinici oficial dels estudis universitaris a Lleida. El mateix s'hi refereix en la primera nota a peu de pàgina de l'article « Notes per a una història de la recuperació de la Universitat a Lleida (1968-1992) » recollit dins *Homenatge a Víctor Siurana*, Ajuntament de Lleida, 1995, p. 35. A la llista cal afegir-hi, encara, l'article « Una larga ausencia de 40 años » escrit conjuntament amb Josep Borrell i Víctor Siurana, en el qual s'hi fan referències tant als inicis com a les dificultats del procés.

⁶⁴¹ Aquesta circumstància queda recollida per Lladonosa, Borrell i Siurana, op. cit. p. 34 « A partir de estas tensiones y enfrentamientos se forzó en los ambientes estudiantiles y populares de la ciudad la clara conciencia de que las autoridades no tenían interés por los estudios, que actuaban a remolque de los acontecimientos y que veían en los estudios universitarios más un problema suyo que un beneficio para Lleida; y eso a pesar de sus protestas verbales de buena voluntad, y su constante referencia al dinero que aportaban, como testimonio de su interés —olvidando, sin duda, que el dinero que aportaban no era suyo sino del contribuyente, que es el que, mayoritariamente, pedía la Universidad »

⁶⁴² Entrevista amb Manuel Lladonosa, abril 2002

*asuntos públicos como cosa personal por parte de los dirigentes oficiales y el recelo ante toda propuesta crítica o constructiva”*⁶⁴³

Tal vegada no per casualitat –les filologies i humanitats eren considerades més *perilloses*, tant per la tipologia de professors com d'alumnes-- , el primer ensenyament superior serà Dret, el primer curs del qual començarà a funcionar, amb prop d'una cinquantena d'alumnes, el setembre d'aquell mateix any a l'edifici de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, a causa de la manca d'infraestructures que hi havia a la ciutat.⁶⁴⁴ Un any després es van aprovar els estudis d'agronomia, que a la realitat no van començar a funcionar fins al curs 1972-1973, i ho van fer adscrits a la Universitat Politècnica de Barcelona (més tard UPC).

El curs 1971-1972 comença, amb molt pocs alumnes, una altra titulació, la de Filosofia i Lletres, com a delegació de la Universitat Autònoma de Barcelona, que es va ubicar, per manca d'espai encara, a la seu de l'Escola de Mestres.⁶⁴⁵ El mateix any 1972, al juny, en virtut d'un decret, l'Escola de Mestres queda classificada com a centre experimental d'escoles normals i, poc temps després passarà a ser escola universitària i a ser integrada a la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest mateix curs, 1973-1974 la llicenciatura de dret es pot fer ja completa.

L'any 1974, és l'any d'una intensa campanya duta a terme per Francisco Capdevila, comerciant del carrer Major, i Manuel Lladonosa, a través dels diaris locals “Lleida necessita estudis universitaris i tècnics superiors”. Aquesta campanya va ser l'inici de la creació de la Comissió Promotora d'un Patronat Econòmic Universitari⁶⁴⁶, que pretenia aglutinar aportacions econòmiques per garantir el manteniment de l'Estudi General de Lleida.⁶⁴⁷

⁶⁴³ M.Lladonosa & J.Borrell & V.Siurana, op. cit. p. 34

⁶⁴⁴ La vida de la universitat sembla que ha anat lligada des del començament a dificultats econòmiques, d'espais i de recursos. Per encabir-hi els estudis, el Museu Morera, ubicat fins aleshores en aquella institució, es va haver de traslladar.

⁶⁴⁵ Al gener de 1974, Filosofia i Lletres es va traslladar a l'antic edifici del convent dels Dominics, anomenat el Roser. Aquestes estudis oferien només el primer cicle de Filologia i Geografia i Història.

⁶⁴⁶ M.Lladonosa & J.Borrell & V.Siurana, op. cit. p. 34 « *La Comisión Promotora para la formación de un Patronato Económico aglutinó representantes de asociaciones de padres de familia, personas inquietas de diversas ideas y condición social, entidades culturales, profesionales, representantes del*

*“La Comisión topó con las reticencias de los organismos oficiales del “Movimiento” y de los cofundadores –presidente de la Diputación y Alcalde- recelosos de quienes les empujaban a ceder parte de su control y temerosos de perder “prerrogativas” y al propio tiempo tuvo también que enfrentarse con que su petición de un Colegio Universitario era escasa y posibilista para algunos sectores que deseaban ir más lejos en la consecución de los estudios universitarios que querían (...) ver convertirse en una auténtica Universidad de Lleida”*⁶⁴⁸

En començar el curs 1975-1976 la Facultat de Filosofia i Lletres canvià l'adscripció –sembla que per problemes d'interlocució i econòmics entre l'ens local i la Universitat Politècnica⁶⁴⁹- i passa a dependre de la Universitat de Barcelona. El curs següent, 1976-1977, es comença a impartir el segon cicle d'alguns dels estudis de filologia i de geografia i historia. Aquest mateix curs, sembla que la pressió social de la ciutat, encetada anys enrera, s'engega el segon cicle de la carrera d'enginyers agrònoms.

Els anys 1968 fins a l'any 1975, data que es tanca aquesta investigació, es pot dir que són l'etapa dels inicis de l'ensenyament universitari a Lleida. A partir de les dades i les referències recollides per M. Lladonosa, se sap que la consolidació comença a partir del curs 1977-1978, quan es poden cursar senceres totes les disciplines, a més de la carrera de Medicina que es posa en funcionament, un cop més per manca d'espai, a l'Escola Universitària del Professorat d'EGB. L'expansió no es farà fins a partir dels anys vuitanta.

És obvi l'impacte, en la societat en general i en la joventut lleidatana en particular, de l'absència de possibilitats de formació universitària fins a l'any 1968, més enllà de les classes de Magisteri, i encara de la lenta vertebració de la universitat que no comença a ser una proposta viable fins a l'època democràtica. Impossibilita que hi hagi una població formada i especialitzada

profesorado y alumnos, y se enfrentó, o intentó enfrentarse a la realidad de unos estudios sin base jurídica y económica solida, sin una infraestructura adecuada, sin una planificación coherente y con la evidente falta de una actuación decidida por parte de las autoridades. »

⁶⁴⁷ Enric Castells, 50 lleidatans (volum1). Editorial Ribera i Rius, Lleida, 1991, en la ressenya que dedica a Francisco Capdevila, p. 17-20 diu « pot dir-se que els actuals estudis de medicina a Lleida són una conseqüència d'aquella campanya i d'una reunió que va convocar capdevila amb Manuel Lladonosa, amb 40 pares de futurs alumnes en la qual van prometre l'aportació de 100.000 pessetes, cada pare per psoar en marxa aquests estudis, a més de fer-se gestions oficials.

⁶⁴⁸ M.Lladonosa & J.Borrell & V.Siurana, op. cit. p. 35

⁶⁴⁹ M.Lladonosa & J.Borrell & V.Siurana, op. cit. p 39

que pugui incorporar-se en el món laboral i innovar-lo. Accentua encara més les diferències d'estatus en consolidar una petita minoria de joves que, pels recursos familiars, poden accedir a una formació de caràcter universitari específica fora de la ciutat. Impedeix, en definitiva, la generació de grups de massa crítica i reflexiva, i en conseqüència afavoreix un major control de l'adoctrinament actitudinal de la societat.

4.1.2.6. L'educació a Lleida: un debat pràcticament inexistent

Com he anat constatant en diferents moments d'aquesta investigació, l'àmbit educatiu va lligat al poder polític que governa. Hi ha una dialèctica constant entre l'apropiació de l'aparat educatiu per a les classes dirigents i per les elits com a estratègia d'oposició. Els debats també van lligats al poder, i a Lleida als interessos econòmics i als comunitaris, tal com comentava en el capítol anterior. Tal vegada per això no es fa un debat sobre l'educació. Quan aquesta és objecte d'alguna polèmica pública, d'ampli abast, ho és també per raons de caràcter comunitari: com ara la campanya local pel nom de l'Institut Màrius Torres, o l'adhesió a una altra campanya d'àmbit nacional català com *El català a l'escola*, o el posicionament contra les autoritats barcelonines que no deixen usar el català a les escoles municipals.

L'educació, si exceptuem les campanyes per la Universitat, com l'emigració, sembla que han estat els debats absents públicament de la comunitat lleidatana. Tal vegada ni la problemàtica de l'emigració, ni la de l'educació no universitària eren aspectes que, si es mantenien ben silenciats, podien posar en perill l'estatus de les elits del moment. Si concretem en l'aspecte educatiu, les classes benestants, d'on surten les elits de referència en tots els àmbits, ja tenien accés a l'educació i disposaven d'una oferta d'escoles privades, no tenien per tant problemes. Per a aquests tanmateix, l'existència d'una distància important entre pública i privada, i en l'accés a l'educació, era una garantia de distinció i de selecció, a favor seu, de l'accés a les millors posicions socials.

Tampoc sembla que fos un problema, si més no explicitat, per a les noves elits, dites de l'antifranquisme, o catalanistes, la preocupació de les quals era, sobretot, en aquest tema la llengua d'ús i la comunitat. A manca d'altres dades que pugui trobar més endavant, les que tinc sembla que em confirmen aquest punt. Tot i que hi ha referències a l'educació ni *Lleida problema i realitat*, ni tampoc *Labor* ni *Ciudad*, fan referències al problema real –infraestructural, metodològic, de segregació social, etc.- de l'educació a la ciutat, més enllà de les queixes al gamberrisme de la canalla al carrer i a la manca de control dels pares.

En idèntic sentit, les poques referències a l'educació que he trobat a *Labor* i a *Lleida problema i realitat*, tal com estan expressades, apareixen no tant com la denúncia als dèficits de preparació educativa en sentit ampli del conjunt de la població, sinó la constatació de la manca d'una generació educada i formada en l'esperit català que fos qui portés les regnes de la ciutat.

Francesc Porta, quan llista les causes de la manca d'estructura social de la ciutat, diu que hi fa falta escola. Per a ell, l'escola que falta a Lleida és una *escola de ciutadania i de tradició*:

“la escuela entendida como sistema de formación, como molde donde fraguar unos tipos humanos con conciencia de deberes y por lo tanto con conocimientos, con sentido responsable y estructural dentro de la sociedad en que han de vivir, y a la que han de servir”
650

En el mateix sentit, és representatiu que en l'apèndix “Informació sobre la vida cultural a Lleida”, del llibre citat, l'apartat dedicat a l'ensenyament es redueixi a esmentar l'existència de la Universitat a Lleida *durant cinc segles* amb una certa ambigüitat, sense esmentar que ja no n'hi havia ni què suposava aquest fet per al desenvolupament de la societat, i encara – tal vegada potser amb un contingut entre línies que se'ns escapa- amb un cert menysteniment.

⁶⁵⁰ Francesc Porta, « Nuestra falta de estructura social : dos causas », *Labor*, nº. 191, 1957, p. 3 i reprèn la idea a «La falta d'estructura social » apartat dins « Lleida, la gran desconeguda », de J. Lladonosa, F. Porta et alter, op. cit. p. 112-116.

“Lleida tingué Universitat durant cinc segles. La Universitat, com es diu en un altre indret d'aquest volum, no exercí influència en la vida ciutadana. No va transformar-la. La majoria de la gent de Lleida no hi estudiaven, eren pagesos, o menestrals de poca volada, i els cenacles científics, la vida acadèmica, si n'hi havia en esferes extradocents, devien obrir-se i cloure's en cercles formats pels mateixos professors de l'Estudi General”.

En aquest apartat es fa també una referència als col·legis públics i privats. La radiografia que descriu, i tal com la descriu –en mig de l'escenari real del panorama educatiu de la dècada dels seixanta que hem resseguit en aquest capítol- és, per les dades que aporta, sorprenent:

“Des del segle passat Lleida té Institut de Segon Ensenyament que fins deu anys després d'acabada la guerra de 1936-1939 no disposa d'edifici propi. El local avui ja és insuficient, i ara es promou la creació d'un segon institut femení. A part de l'Institut, hi ha col·legis religiosos masculins i femenins, amb característiques similars, en tot, als d'altres indrets. L'ensenyament impartit en aquests centres no es caracteritza per cap originalitat i cau dins la tònica general als centres d'aquest tirat. Internats i altres comoditats de pagament funcionen normalment.

Lleida ha tingut sempre col·legis particulars no religiosos. El Liceu escolar de començaments de segle tingué una època brillant, i algunes de les personalitats docents que hi figuraven adquiriren bon nom. Els col·legis creats posteriorment, avui dia nombrosos, són essencialment negocis.

El cens estudiantil és, de cinquanta anys ençà nodrit, i el boom experimentat darrerament confirma, qualitativament i quantitativament, l'accés a l'estudi dels membres de famílies camperoles. Autocars de pobles descarreguen diàriament a Lleida un nombre elevat d'alumnes. “⁶⁵¹

L'apartat es clou amb una referència a l'existència de l'Escola de Treball, i una escola d'aprenentatge depenent de l'O.S. Encara afegint: “*Escoles parroquials ací i allà*”. No hi ha cap tipus de valoració, ni dada rigorosa. Si més on sobta en un llibre que apareix com el crític del moment. Tanmateix, és la tònica de tot aquest apèndix; tal vegada no convenia anar més enllà d'unes referències sesgades.

Així, doncs, sembla que els articles de César Pérez (1966) i els de Rosell (1973) citat més amunt en l'apartat de les dificultats, són pràcticament els únics tocs d'alerta durant la Dictadura. En el cas de l'*informe* de Rosell, el capítol dedicat a l'ensenyament no estava previst en l'índex inicial i hi va ser

⁶⁵¹ J. Lladonosa, F. Porta et alter, op. cit. p. 243-244. La cita anterior també és d'aquestes pàgines.

incorporat a darrera hora. Tot i que l'autor hi fa una ambigua referència,⁶⁵² ens confirma aquest extrem el fet que no apareix en el llistat de continguts que descriu la presentació. L'educació com a tal no era, sembla, davant les econòmiques i les urbanístiques que sí que ho eren, una de les prioritats del moment.

⁶⁵² J. Rosell, op. cit. p. 75 « A la hora de presentar el guión de lo que sería nuestra Lérida informe, a al vista del mismo, una serie de personas me han hecho llegar la sugerencia de que era muy conveniente, y hasta necesario, que incluyese también en uno de los capítulos el tema específico de la enseñanza. Atiendo la sugerencia y lo incluyo hoy. »

5. LA RESPOSTA DE LA POBLACIÓ. El resultat de la dialèctica entre el domini i la innovació

Les persones actuen segons accions racionals i afectives, aquestes raons i afectes vénen determinats per la història de cadascú, com a individu i com a integrant d'un grup, minoritari o majoritari, i d'una societat, de grans dimensions i diversificada, o de dimensions menors i previsible. El conflicte bèl·lic buida de forces latents la ciutat i l'escletxa que obre el record de la guerra amb la situació anterior és àmplia.⁶⁵³ La reconformació de la població de la ciutat durant la postguerra, que creix lentament, a partir sobretot de les migracions internes i interprovincials i s'organitza al voltant d'una economia de caràcter primari i de subsistència, afegit a la socialització contundent de les institucions i agències culturals oficials, deixarà poc marge a l'acció mobilitzadora d'una població adulta que, a excepció dels compromesos políticament per als quals el risc era una manera de viure, manté vives les imatges i les repercussions de la Guerra Civil viscuda en primera línia.

5.1. Les innovacions per l'efecte de la guerra

La primera de les innovacions de la situació provocada per l'Alçament és la polarització de la població per ideologia o creences, i la por a estar en un lloc o un altre per les conseqüències repressives que tenia. Proclamat l'Alçament, alguns polítics i simpatitzants republicans de la ciutat es van amagar perquè s'havien posat en circulació llistes de noms dels que no eren pronacionals.⁶⁵⁴ De seguida que l'Alçament és vençut i es proclama la revolució, hi ha noves llistes i noves persecucions ara de signe contrari. També alhora, apareix la

⁶⁵³ M. Barallat, op. cit. p. 39-44 « Els bombardejos del 2 de novembre de 1937 », Al mes de novembre de 1997, en ocasió del seixantè aniversari d'aquell fet se celebra a Lleida una exposició anomenada « Lleida sota les bombes », alhora que els diaris de la ciutat *Segre* i *La Mañana*, editen reportatges sobre aquell esdeveniment, alguns a partir dels testimonis de supervivents d'aquell bombardeig. *La Mañana* edita el monogràfic « 60 años después del bombardeo de la ciudad » p. 3-5, i el diari *Segre*, dedica en el seu suplement dominical *Cultura*, cinc pàgines a explicar, també amb testimonis vius, « El día que Lleida va ser Guernica ». p. 3-6.

⁶⁵⁴ V. Torres, op. cit. p. 66

diferenciació de classe i d'oportunitats, entre els religiosos i nacionals que tenen influència en el si de la Generalitat i que poden ser salvats per aquesta i els que no.

Hi ha també els primers secrets compartits per ideologia política⁶⁵⁵ i les primeres cohesions de grup en la desgracia: la mort, la presó, el refugi o l'anada al front. També la desconfiança i la por a ser delatat: "*M'amagava de les persones que abans del juliol les tenia per amigues*" recorda Lladonosa.⁶⁵⁶ Apareixen també els signes de la por i del control, les mans, el color de la pell són parts del cos vigilades amb atenció pels comitès, per tal de descobrir capellans i burgesos disfressats de pagès o de treballador.

La revolució comporta la proliferació de partits i la visibilització tant d'ells com dels seus actes amb els elements simbòlics d'uns i altres. La nova situació porta també uns determinats signes d'adhesió: el drap roig que calia portar al coll, o posat en lloc visible per fer evident que s'estava per la causa, la substitució de frases i paraules per unes altres: es deixen d'usar el *senyor*, per *camarada*, i les frases on apareixia el mot *Déu*, i també es deixa de portar barret perquè era el signe extern d'una determinada capa social que, en l'ideari revolucionari, s'havia d'extingir.⁶⁵⁷ Els signes del nou poder es visibilitzen en forma d'uniformes flamants, vals, carnets i segells, necessaris per viatjar i per comprar, i que dotaven qui els tenia dels privilegis de l'autoritat, tant reals com simbòlics.⁶⁵⁸

La seqüència dels fets viscuts a Lleida, mirats superficialment, semblen idèntics als que es viu arreu, ja des del dia mateix de la proclamació de l'Alçament nacional que es fa, davant de la Paeria, el dia 19 de juliol de 1936 amb un cerimoniós ritual militar, per evidenciar que l'exèrcit de Lleida es

⁶⁵⁵ C. Feixa, op. cit. p. 18

⁶⁵⁶ J. Lladonosa, op. cit. p. 224

⁶⁵⁷ R. Viola, op. cit. p. 187

⁶⁵⁸ Un dels elements més interessants del període, no prou estudiat, és la conformació del personal dels diferents centres de poder, no tant quant a militància i adscripció política sinó quant a procedència social. És l'ascensió ràpida d'una classe dirigent que no havia estat preparada per ser-ho, però que ha de fer-se càrrec dels llocs de comandament per manca de personal format. La pertinença a una determinada força treballadora o política és l'aval curricular de la validesa que, per ser-ho, se li suposava.

manifestava a favor de la revolta.⁶⁵⁹ Aquesta manifestació va provocar els primers posicionaments públics i el primers senyals d'alerta. A Lleida, com a tot arreu també va ser una guerra de jovent. També va ser una batalla entre una població que s'escindeix en dos bàndols ideològics, a banda de la població que es manté neutral.

El relat directe dels fets han pervingut a partir de punts de vista, per dir-ho així, contrastats, tot i que parcials. Hi ha relats de cada bàndol: del roig, la crònica memorialista de Francesc Viadiu⁶⁶⁰, que va ser delegat d'ordre públic de la Generalitat a Lleida; del bàndol nacional José Maria Álvarez Pallás,⁶⁶¹ nacional, de dretes, catòlic i que tindrà càrrecs importants durant la Dictadura a Lleida, i amb un enfocament més neutre el relat de Lluís Mezquida⁶⁶². Completen la nòmina del relat viscut, diferents escrits de caràcter literari, memòries, biografies⁶⁶³. En el terreny de la investigació cal assenyalar tres aportacions bàsiques, la de Mercè Barallat i Barés, el treball sobre memòries orals de la joventut feta per Carles Feixa i la recent investigació encara pendent

⁶⁵⁹ V.Morea, & R.Suñé, R., op. cit. p.50 “Una compañía de soldados se hallaba formada de espaldas al edificio del ayuntamiento leridano, dando la cara al público. Tras un redoble de tambor y las correspondientes órdenes a toque de corneta, las tropas firmes y el público expectante por los rumores del día anterior, un capitán desenrolló un papel bastante amplio, procediendo a leer un manifiesto por el cual la guarnición militar de Lleida se pronunciaba a favor del Alzamiento. Seguidamente, clavó con chinchetas el papel conteniendo el manifiesto en la columna del kiosko del “Lluquet” que allí existía.”

⁶⁶⁰ Francesc Viadiu i Vendrell, *Delegat d'ordre públic a “Lleida la roja”*, Rafael Dalmau editor, Barcelona, 1979.

⁶⁶¹ J.M. Álvarez Pallás, era funcionari municipal i va anar acumulant notes durant tota la guerra. Tal com ha assenyalat Jaume Barrull a «Memòria i ficció en la imatge de la Guerra Civil a les comarques lleidatanes», abril de 2001, Publicacions de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida, 2002, no es tracta d'un llibre de memòries estrictes, encara que hi ha alguns passatges d'indole personal, sinó més aviat d'una mena de diari en el qual anava consignant el que passava. L'autor mateix ho reconeix a l'entrada del text (J.M.Álvarez Pallás, op. cit. p.11-12) “Cuando la horda flagelaba a ciutat y veíamos en continua inquietud y zozobra, híceme el propósito de recoger a diario cuantos datos, hechos y sucesos pudieran servirme para ofrecer en un mañana incierto un relato de como Lérida –la ciudad amada- vivió en aquellos días de locura y de dolor” (...) “reintegrados a España, ya normalizada nuestra vida, me decidí a iniciar los trabajos para trasladar en un volumen la recopilación de aquellas fichas, muchas de las cuales redacté con mano trémula.” (...) “Tuve mis vacilaciones, mis dudas para dar a la imprenta las cuartillas que redacté, pero bien sabe Diós que si me decidí a la realización de aquel propósito fué al considerar que mis mal hilvanadas páginas serían el mejor homenaje que podría rendir a aquellos amigos dilectos, muchos camaradas de infancia, que por Diós y por España hicieron ofrenda de sus vidas”. L'obra es va convertir, en ser editat per l'Ajuntament de Lleida i presentat a la primera Festa Major de la normalitat franquista, l'any 1942, en la versió canònica franquista sobre la Lleida del període.

⁶⁶² L. Mezquida Gené, op. cit.

⁶⁶³ En aquest apartat detallo només les que fan referència a Lleida ciutat. Ressenyem els llibres de memòries de Teresa Pàmies, op. cit.; Vicent Ximenis, op. cit.; Ramon Viola i González, op. cit.; Víctor Torres, op. cit.; Antoni Bergós, *Memòries*, La paeria, Lleida, 1990.

de publicació de Joan Sagués, ja citades en diferents moments d'aquesta investigació.

Tots els relats, més enllà del to narratiu i de les valoracions justificatives particulars laudatòries o condemnatòries de les biografies i memòries, segons la intencionalitat i l'adscripció de cada autor, coincideixen en un retrat que tipifica, dins el marc general d'una situació d'enfrontament civil, els fets com extraordinaris, per la seua virulència.⁶⁶⁴ L'acció dels individus posats en una dinàmica territorial concreta, les personalitza i les converteix en un procés propi, diferenciat. El que possiblement particularitza els esdeveniments de Lleida de la norma general, també violenta, és la intensitat en *fer la revolució*.

Utilitzo intensitat en el seu significat més literal, “ alguna cosa en grau extrem” Lleida era una ciutat on tothom es coneixia, amb una important vitalitat política i cultural abans de la Guerra, i amb una joventut també força implicada políticament ja que cada partit tenia la seua vessant juvenil. Una capital d'un

⁶⁶⁴ Com arreu de Catalunya, una de les conseqüències immediates de la situació de poder en mans de les forces populars va ser la manca de govern institucional en els primers moments de la resposta obrera a la revolta militar que va sumir la població en un profund estat d'anomia i, va armar sense control les faccions revolucionàries que van fer la seua particular batalla “d'acció directa” (M.Barallat, op. cit. p.23) a la reraguarda, i demostrar el seu posicionament revolucionari destruint els símbols religiosos que identificava l'ideari que combatien i represaliant els que n'eren adeptes. Es va polaritzar la població entre rojos i pronacionals, treballadors i gent amb diners i, sota aquest paràmetre, es va porgar la ciutat d'*enemics* a la causa revolucionària, tant si ho n'eren contraris com si només ho semblaven o algú els havia denunciat. També com arreu, es dona una atomització del poder de les esquerres, entre les quals emergeixen puntes de tensions no resoltes anteriorment, l'arribada de persones forànies que venien a “fer la revolució”, l'enriquiment dels uns a partir de l'expoli i les requises, el degoteig de refugiats primer de les ciutats d'arreu de l'estat que anaven caient a mans dels nacionals i, després, dels pobles propers; la fugida més o menys escalonada, més o menys massiva de gent a refugiar-se fora de la ciutat, més intensa així que s'anaven ataçant els nacionals, etc. I també, hi ha, agreujat per la situació estratègica i geogràfica de la ciutat, bombardejos del bàndol nacional que mostren la cara més amarga d'una guerra, apuntant directament objectius civils, que sagnen la ciutat i literalment la destrossen^o Emparat en la revolució, l'odi acumulat contra els capellans s'exterioritza destruint tot allò que n'era referent. Pràcticament totes les esglésies, les imatges, van anar sent cremades i expoliat i saquejat el patrimoni de l'església, tant com es va poder. No només a mans dels incontrolats, sinó també per persones de la ciutat que es van aprofitar de la situació. Algunes de les fonts familiars que n'han parlat, són capaces de detallar els noms dels veïns i coneguts, que més es van destacar en les requises, escorcolls i robatoris. En aquest sentit, és molt viu encara en els meus records infantils, quan passava alguna desgràcia a la casa o al cercle familiar d'alguna d'aquestes persones, la frase lapidària del pare o el padrí que deia: “*poc profit li ha fet tot el que van robar*”. Diferents fonts orals expliquen com davant del mur de la catedral nova es van obrir deixar durant dies perquè tothom els veiés taüts, que provenien del soterrani del convent que hi havia contingut a la Seu, oberts en els quals hi havia els cadàvers de monges joves amb els seus fills acabats de néixer. Aquest fet no va ser exclusiu de la ciutat, però és una imatge de les que han quedat en la consciència col·lectiva, dels que aleshores eren nens i, com el meu pare, el seu li va portar a veure-ho perquè “*se n'adonés què era la vida*”.

territori qualificat com a roig, ella mateixa coneguda com Mauringrado, decantada cap al laïcisme, encara que tolerant amb la població eclesiàstica, amb una participació important de pensament de dretes, com les joventuts de Falange que sembla que tenia una influència important entre el jovent⁶⁶⁵ o la Asociación de Estudiantes Católicos. Cal suposar que hi havia també una àmplia massa de no definits. Tanmateix, sembla que l'ambient que es vivia durant la República era prou comunitari, atès les dimensions de la població i que, malgrat les diferències ideològiques, aquestes es resolien dialècticament.⁶⁶⁶ Aquest ambient, però va canviar radicalment així que es començava a fer evident l'esclat de l'Alçament.

Una intensitat propiciada per les característiques d'ubicació geogràfica de la ciutat que ja he esmentat en el capítol de l'espai i també per l'estructura de la població que fa que tothom es conegui i s'aprofitei per passar comptes personals que poc tenen a veure amb les causes de la revolució. Es dona una barreja d'acció efectiva i racional. Tot el que passava era molt proper, perquè les xarxes de relació eren estretes, els espais de relació comunitària, mercats, els bars, les cues del racionament, feien familiars cada saqueig, i també cada solidaritat en la desgràcia.

Tal vegada és per aquesta virulència, i per aquesta proximitat afectiva dels fets que els efectes de la Guerra, com diu Antoni Bergós, han estat permanents en l'imaginari col·lectiu.

*« Renuncio a descriure la Lleida d'aquells dies perquè l'espectacle que ofería era a la vegada dantesca i criminal. Considero el primer mes de la guerra a Lleida com una taca molt difícil d'esborrar de la nostra història . »*⁶⁶⁷

⁶⁶⁵ J. Varela, op. cit. p. 69 entrevista amb l'exalcalde Paco Pons. Aquest explica que havia militat abans de la guerra com a falangista perquè «aquí a Lleida hi havia bastant ambient de Falange, sobretot entre els estudiants. En canvi a Barcelona, no... »

⁶⁶⁶ P. R. Entrevista feta el juny de 2001

⁶⁶⁷ A. Bergós, op. cit. p. 71

5.2. Els efectes permanents de la Guerra Civil en el pas al nou règim

Feia notar més amunt, el caràcter de provisionalitat de la situació de guerra per a la guerra de les activitats i actuacions que s'hi duen a terme. Les innovacions es van difuminar en el mateix moment que va acabar la guerra. El seu desenllaç amb la Victoria franquista porta a una modificació radical del tipus de poder i dels paràmetres ideològics de la idea funcional del poder d'Estat que s'estableix.

Les seqüeles infraestructurals i econòmiques provocades per la guerra són importants per a una població en general pobra, com la de Lleida. Les més importants, però, en aquest cas són les psicològiques, els efectes que queden en l'ànim de les persones que les van viure. Uns efectes que marquen la vida de la generació d'adults que haurà d'educar una família i que, en molts casos, no voldrà tornar a parlar de la guerra, i que acceptarà les normes de la Dictadura com un mal menor perquè li porten pau i seguretat.

Es constata que la revolució té una durada breu, el projecte fracassa del tot, però queda un pòsit important en la història individual i col·lectiva. Al meu parer no és un factor explicatiu per ell mateix, però posat a la vora i en combinació amb altres factors resultants del sistema polític franquista, com ara els processos de transició que individualment es duen a terme, expliquen les causes de les accions i de les no accions.

Les seqüeles mentals són diferents segons el grau d'implicació de cadascú en els fets. Els records sovint serveixen per accentuar allò que queda, allò que va afectar més a l'individu i que, per això, va quedar clavat al pensament.⁶⁶⁸ Els canvis i efectes que formen part de la quotidianitat són els més visibles i colpidors. Els sistemes organitzatius són canviants, no perdurables, tanmateix,

⁶⁶⁸ C. Feixa, op. cit. p. 18 : “En la memòria oral dels testimonis menys polititzats, o dels menors, la transformació revolucionària de la ciutat, la nova organització de l'economia i el poder, l'esforç col·lectivitzador, ocupa un segon pla. Es la imatge espectacular dels canvis en les aparences externes de la vida pública que els va causar un impacte més gran”

els efectes sensorials perduren a nivell psicològic durant molts anys, fins i tot es traslladen de generació en generació.

El règim franquista devia ser conscient de què havia suposat en l'estructura psicològica i sentimental de la gent lleidatana i va dedicar no pocs esforços a mantenir la guerra viva d'una manera insistent en les primeres dècades i de manera més subtil, després. Tanmateix, la contraposició entre el conflicte i la pau - entre l'esquerra i la dreta- hi va ser present mediàticament durant tots els quaranta anys, com una estratègia per fixar la memòria col·lectiva.⁶⁶⁹ Quan em refereixo en aquest apartat d'efectes permanents ens

⁶⁶⁹ Una de les feines que el règim no va deixar de fer fins al final de la Dictadura és recordar insistentment la diferència entre l'època de guerra i l'etapa franquista de pau. Cada discurs oficial, cada aniversari o celebració, cada inauguració que feien els alcaldes o governadors s'aprofitava per mostrar les millores i comparar-les inevitablement amb l'estat de devastació de la ciutat durant la revoluió. Els exemples són nombrosos. Del discurs de l'acomiadament del governador militar, publicat a la Mañana el 29 de juliol de 1953 i recollit per Graus (1989:76) recordava la guerra i feia balanç de l'abans i el després, amb un estil que recorda les primeres proclames de l'alliberament de la ciutat. Com si no hagués passat el temps: *"Fue realmente una Cruzada en la que tratábamos de recuperarnos a nosotros mismos, recuperar nuestra religión, nuestra familia, nuestro peculiar modo de ser y nuestra dignitat nacional. Por eso, sin duda, Diós nos premió con la victoria. Fue una lucha dolorosa, porque operábamos en nuestra propia carne, porque la sangre vertida en ambos bandos era nuestra propia sangre, pero alcanzamos nuestros objetivos y vimos restaurada la fe en nuestros padres, y los principios básicos, históricos y religiosos de nuestra nacionalidad y restablecida firmemente la unidad de España, de la que es un claro exponente la ciudad de Lérida."* El 3 d'abril de 1954, a la secció Sintonia, de Labor, Título: prosperidad de España. *"El primero de abril es la línea divisoria entre dos épocas accidentalmente distintas pero iguales en el culto sentir y en su profundo significado. Hasta entonces la guerra, y a partir de entonces la paz, pero no una paz de siesta y despreocupaciones sino una paz de mantenida lucha, de fe, ilusión y de entusiasmo. En aquel día de 1939 empezamos la incruenta batalla de esa paz que paso a paso, por encima de la inexplicable incomprensión del mundo y a pesar de ciertos esfuerzos por ahogar nuestro clamor de vida desde más allá de nuestras fronteras, ha venido incorporando a nuestro haber todas las metas materiales y espirituales que el Caudillo concebía en el horizonte nebuloso de nuestro porvenir. Por eso el día de la Victoria compendia el triunfo lejano de las armas y el triunfo actual y permanente del trabajo común de todos los españoles a través de unos años de sacrificio y de incomprensión, trabajo y sacrificios que nos han deparado la prosperidad creciente en el plano de la economía, la grandeza en el orden cultural y espiritual y la fortaleza que ha hecho posible el definitivo triunfo de nuestra patria –mereciéndose el respeto de todos y la alianza de los poderosos- en el concierto universal de las naciones."* Un dels símbols que instrumentalitza el règim és la comparació contínua conflicte-ordre i Franco com a garant de la pau, *"No nos complacemos mirando atrás sino que nuestra mirada está en el futuro, en este mañana esperanzador, con la fe puesta en Diós, en España y en el Caudillo que sigue sus destinos. Lérida, ciudad con voluntad de resurgimiento. Poco queda ya de la ciudad en ruinas que nos legó la guerra. El esfuerzo de sus hombres, identificados en el Caudillo y su régimen, hizo posible el resurgir. Bajo la paz de Franco, la ciudad se hace símbolo de una provincia que camina hacia su futuro."* Lérida en la paz y progreso de Franco, impreso en talleres Artis, estudios gráficos y terminado en la festividad de nuestra señora de la merced, 1955. Al 1963, en un article publicat al periòdic del Movimiento, commemoratiu dels 25 anys de pau, es pot llegir encara *"...estaba latente el recuerdo de los Caídos por parentesco o amistad, latentes también las persecuciones, los horrores de las Checas, las vejaciones y la secuela que entrañaba en el sí del marxismo y se vivía respirando a pleno pulmón, con el afán de trabajo para borrar primero tanta amargura y reemplazar luego, con la doctrina de Jose Antonio, que sostenía nuestro Caudillo, los cimientos de la España Una, Grande y Libre. Y ese fue el único camino para expulsar el mito de la libertad, igualdad y fraternidad"* La Mañana, 20-XII-1963, citat per J.Graus, op. cit. p.20

referim tant al primer aspecte, els efectes mantinguts per la memòria del propi individu, i els efectes que el poder instrumentalitza per mantenir-los tothora present, a manera de culpabilització constant, d'una part de la població que no havia lluitat sota la seua bandera i el seu Déu, per al seu fi.⁶⁷⁰

Val a dir d'entrada, que en aquest punt el gruix d'informació de què dispojo és quantitativament força decantada cap al bàndol dels vençuts.⁶⁷¹ Són visions des del record, elaborades ja en època democràtica, quan els nous poders, acadèmics, mediàtics, polítics, etc. i les noves èlits intel·lectuals han reconstruït la memòria col·lectiva de la guerra. Aquesta reconstrucció s'ha fet amb les veus dels que no en van tenir durant tota la Dictadura, perquè eren els perdedors.

Per la banda dels perdedors de la Guerra, és palesa l'estigmatització de la feina del polític, en especial entre els que no són militants, la idea que tots eren iguals, la profunda consciència del vençut i, sobretot entre els que van lluitar sota els paràmetres de la revolució, la justificació del paper de la revolució, i, encara, els que lluitaven a la vora de la Generalitat republicana però a distància dels revolucionaris, el distanciament de les destrosses dels primers temps de guerra.

Aquesta contraposició del conflicte del projecte revolucionari no reeixí i la pau de la Dictadura és manifestada més enllà de les dates significatives que escauen a fer la lloança obligada i s'aprofita qualsevol ocasió per tal de mantenir-ho present, sigui o no escaient. Un exemple d'aquestes referències forçades, la trobem al gener de 1962, *Ciudad* inserta una editorial laudatòria en aquest sentit titulada explícitament *La paz de Franco*, en la qual se serveix de la diada nadalenca per fer una referència, velada però de contingut intens als fets de la Guerra Civil viscuts vint-i-quatre anys enrera, aprofitant la colocació d'un belen "... y no pocos en diversos círculos y entidades culturales. Como nota simpática certera y caprichosa el diminuto "Belén" colocado entre las rugosidades de un gran tronco de los árboles que fueron abatidos en las Avenida del Caudillo". I ja no velada sinó explícitament, fa referència als sentiments contraris dolor-caos/felicitat-pau "*Estos días navideños para Lérida han constituido sin lugar a dudas un espectáculo soberbio, que pregona nuestro bienestar, pues se ofreció a todos, y para las familias motivo espléndido para conmemorar esas fechas tan populares y de tan hondo sentido tradicional y religioso.(...) ...Y cuando recapacitamos y pensamos sobre los desastres, calamidades, desenfrenos, odios y amenazas, temores y provocaciones que en el momento actual dominan el mundo, hemos de creer y agradecer profundamente, este orden, este bienestar que conquistó para España nuestro Caudillo*". *Ciudad, Cuadernos de divulgación leridana*, Vol. XIV. Enero 1962

⁶⁷⁰ He resseguit aquestes seqüeles a partir dels treballs de Jaume Barrull, op.cit i Carles Feixa, op. cit. i dels relats dels entrevistats.

⁶⁷¹ La visió dels vencedors no ha estat gaire publicitada, tot i que és de fàcil suposició. La seua postura ha quedat explicatada en diversos programes i reportatges de televisió. A tall d'exemple, cito el de TV3, *Àgora*, juny 2002, en el qual l'assistència d'un militar representant de bàndol franquista, va servir per justificar la bonesa de tot el procés dictatorial i repressiu.

Una de les constatacions més importants, és la pèrdua d'una generació, de tota una joventut perduda. Aquest és un aspecte summament rellevant. En l'acció de les persones la variable edat és una de les vessants importants de la innovació. El jovent recull les ensenyances de la generació anterior, tot i que la innova. Perdre la joventut, té un triple significat, pèrdua de persones al front –ja s'ha dit que la guerra civil va ser sobretot una guerra de jovent- i una pèrdua d'anys i avançar etapes sense la deguda transició natural entre cadascuna d'elles. El tercer és indirecte, perdre la joventut perquè es perd el paper de recollidor d'experiència en el sentit que la generació immediatament directa a la que viu la guerra, només capta silenci, la imatge negativa i de reprovació de qualsevol acció que vagi contra el poder establert. Per això, la innovació, si més no a Lleida, ve, des del domini, de la generació adulta que ha viscut la guerra en un entorn de guanyadors o que s'han pogut resituar, i la innovació des de la banda opositora no vindrà fins la generació que no l'ha viscut directament.

A la vora d'aquestes repercussions, encara es manté al llarg dels anys, una por visceral a la guerra, i en conseqüència una sublimació de la pau;⁶⁷² el sentiment de greuge entre iguals, i, encara, sobretot entre els militants convençuts que van patir l'exili o els camps de concentració, l'oblit, però no el perdó.

El bàndol polític on es militava i el paper viscut durant els fets bèl·lics marca òbviament els records i les conductes. El temps subjectiu és determinant per a les conductes i les actuacions dels agents i elits de les classes dirigents i de la societat civil com se resolva el pas d'un escenari bèl·lic a un de pau. Enric Perera⁶⁷³ comenta que la població de Lleida n'estava tipa de la guerra i

⁶⁷² Dels meus records juvenils, destaca la por del padrí, que havia viscut un parell de guerres, quan veia per la televisió, als anys vuitanta, algunes de les primeres manifestacions, diferències de partits, etc. *“això comença igual que va començar la guerra”*, qualsevol situació de conflicte, o de discussió que en un grup de gent encetés per trencar els esquemes del poder, era motiu per recordar que *“així es va començar quan la guerra”* i que si no venia una mà de ferro encara en veuríem una altra. La imatge de la mà de ferro, reiterada a cada ocasió escaient, és el reflex de l'educació franquista que havia anat fent forat en les consciències de la població i l'havia educada en l'ordre jeràrquic i en l'autoritat.

⁶⁷³ Entrevista feta el 4 de juliol de 2001.

desitjaven tant que acabés que, al final, arribar-hi tenia més valor que qui acabés guanyant-la. Realment esperaven que Franco obraria d'una altra manera. *“Haguéssim fet el que hagués calgut... però ell no es va portar gens de bé.”* en referència al seu drama personal, i de tants habitants de la ciutat, de veure empresonar la mare per una de les arbitrarietats habituals i no tornar-la a veure mai més.

5.3. Les innovacions de la Nueva España

Un dels resultats innovadors de la relació entre les dimensions del domini i la comunitat és la construcció d'una nova comunitat, basada en una nova identitat i memòria col·lectiva, que alhora serà un dels instruments del poder per legitimar la seua acció, que ja he comentat més amunt.

La nova polarització dels habitants de la ciutat, ara des de l'acció del domini imperant és un efecte, tant important, si més no, que l'anterior. Igual que havia passat en el període revolucionari, la població pren un determinat partit i la situació torna a ser viscuda, ara en pau, segons l'espai ideològic on estès ubicat. Indiscutiblement, la Victoria del règim suposa la rehabilitació pública dels que havien estat perseguits pel règim i la reinstauració dels seus drets. Durant aquest període, es dóna, ara en sentit contrari, un procés semblant al viscut durant l'etapa revolucionària: l'aparició de persones afins al poder que, per convenciment, revenja, interès o instint de supervivència es converteixen en els millors aliats de l'aparat repressor del règim que actuarà a Lleida amb contundència. Tots els espais van ser polaritzats, fins l'esport.⁶⁷⁴

En aquest sentit, però, la feina més efectiva es fa directament des dels poders, per mitjà d'una legislació coercitiva que proscriu tothom que no havia lluitat en el bàndol nacional. Una polarització que significa establir una comunitat homogeneïtzadora, negar la diversitat i heterogeneïtat cultural de la població,

dividir la població entre vençuts i vencedors; afectes i desafectes i criminalitzar els primers.

Ben aviat, a l'abril de 1938, s'emet una ordre signada pel governador civil, Lluís Ventallós

“Con el fin de legalizar cuanto afecta a las viviendas y tiendas abandonadas por sus inquilinos se disponen las siguientes instrucciones que deberán cumplirlas todos los alcaldes de la provincia. El alcalde nombrará un representante del Ayuntamiento que será el jefe de intervención de los bienes abandonados para controlar las viviendas y tiendas abandonadas y revisará todas las calles para ver cuales no están habitadas y las que haya muebles y útiles abandonados.”

A la porta s'havia de posar un precinto i s'havia d'emplenar una fitxa d'informació:

“En la casilla de observaciones han de constar los antecedentes políticos del propietario o arrendador y especialmente su actuación durante el Glorioso Movimiento. Las fichas se enviarán al Gobierno Civil el cual comunicará los que deban ser incautados provisionalmente y a disposición de la Comisión Provincial de Incautaciones.”

La mateixa circular possibilitava la requisada d'habitatges de la població *roja* per allotjar-hi les famílies dels afectes al Règim que s'haguessin quedat sense sostre i, per contra, no s'autoritzava l'ocupació de pisos als arrendataris dels quals fossin afectes al *Glorioso Movimiento Nacional*. Igualment amb botigues i finques rústiques. Comença així un període de requisades d'habitatges i incautacions per a la qual la policia comptava sovint com a única dada els testimonis de veïns, coneguts deutors i informants diversos.

Comença així d'una manera oficial la depuració de la població. I, encara des del punt de vista de la construcció col·lectiva de la imatge social, s'inicia un procés no menys important que és la nova catalogació d'aquesta població entre afectes i desafectes, bons i dolents. Una catalogació que té conseqüències importants perquè suposa donar tots els privilegis als primers i negar-los als segons.

⁶⁷⁴ Francesc Porta comenta que quan acaba la guerra els falangistes van fer seu el Camp d'Esports i es van refer els bàndols: la gent catalana, lleidatana, van aprofitar el camp d'una fàbrica i allí es van instal·lar la Unió Esportiva. J. Varela, op. cit. p. 46

La depuració és lenta, fet amb rigor. La del personal municipal durarà pràcticament tres anys, fins a l'any 1941, la de la Diputació es fa entre el 1938 i el 1939⁶⁷⁵, i la dels mestres, encara que hi ha alguns recursos que no queden resolts definitivament fins al 1948, el gruix d'expedients de l'ensenyament municipal es resolen abans d'acabar l'any 1941.⁶⁷⁶

Per demanar la rehabilitació davant el nou règim necessitaven presentar una declaració jurada i diverses certificacions, del capella, de l'autoritat militar, de l'alcalde i de la prefectura de la Falange, sobre la seua conducta política i moral,. El formulari de la declaració jurada, que havia de ser feta per Déu i pel seu honor, incloïa preguntes sobre el lloc on es trobava en esclatar l'Alçament, les accions que havia fet per unir-s'hi, la seua pertinença a partits polítics, i també un últim apartat on calia que llistés tots els actes que conegués contraris a l'alçament que s'haguessin dut a terme al municipi i tots els que conegués sobre companys seus.⁶⁷⁷

Potenciar la denúncia – o la calúmnia interessada- entre companys i coneguts era una estratègia útil. En l'ambient de por i de desconfiança que s'havia generat, en especial si s'era *roig*, el règim es val de l'instint de supervivència tant de les persones que volien ser considerades afins al règim

⁶⁷⁵ Orden de 12 de septiembre de 1938, *Boletín Oficial de la Provincia*, 14 de septiembre de 1938. «Acordada la destitución de 347 funcionarios de la excomisaría de la Generalidad de Cataluña en Lérida y la instrucción de expedientes a los antiguos funcionarios de la Diputación, y a los que lo eran con anterioridad al 18 de julio de 1936, encarecer a todos aquellos que tienen conocimiento de actuaciones antipolíticas o contrarias al Movimiento Nacional mantenidos por estos, quieran manifestarlo en sus respectivos expedientes, a cuyo fin pueden personarse durante el plazo de quince días, incluso los no laborables, en la presidencia de la Corporación. »

⁶⁷⁶ Algunes ordres sobre la depuració d'aquests primers mesos són al BOP 25 de abril de 1938, que hi ha una nota de alerta per impedir que es continuïn deixant en el seu càrrec persones desafectes. En el BOP, de 29 abril de 1938, la Subsecretaría del Ministerio de Gobernación, de 22 de abril ordena al gobernador civil que es comenci a fer. Acta del ple de l'ajuntament de 4.2.1939 es llegeix, « previniendo el caso del retorno a esta ciudad de diversos funcionarios municipales que hasta ahora estuvieron en los pueblos de la zona roja... para ser readmitidos será preciso, de conformidad con las prácticas establecidas y con el uso de las facultades que tienen se acuerda. 1. que se promueva la oportuna información ante el juzgado especial de funcionarios. 2. que por la comisión especial, se proceda a la depuración del referido personal como le incumbe y 3. que hasta tanto no fuere resuelto este expediente de depuración no pueden reintegrarse al ejercicio de sus cargos los funcionarios que vayan presentándose. Acta de 3 de juny de 1939, personal no presentado a) todos los temporeros que hubiese en el ayunt. Antes del 18 de julio de 1937 y no se han presentado quedan destituidos y separados de sus cargos. b) para el personal de plantilla que existiera antes del 18 de julio de 1936 y que tampoco se ha presentado hasta la fecha... “són inhabilitados para solicitar empleos en corporaciones similares en todo el territorio nacional”

⁶⁷⁷ *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, 20 de junio de 1938.

com de les indiferents i no militants, però que volien sobreviure, per extreure'n informació.

Igual que en el període anterior, ara però en sentit contrari, la mobilitat social ascendent, en els àmbits professionals i en l'accés als privilegis, es fa en funció de l'afinitat política i els avals de determinats estaments. En el cas de la mobilitat descendent, s'opera amb idèntics paràmetres d'arbitrarietat: no ser afecte a la causa nacional, o haver estat denunciat com a desafecte. Aquesta situació –lligada a l'estat de control i por- provoca una sensació de recel, secretisme i desconfiança: ningú sap quin lloc o quina posició por tindre demà aquell amb qui s'està parlant.⁶⁷⁸

5.3.1. Distinció de tracte en funció del bàndol

La polarització no només assenyala bons i dolents, sinó que s'acompanya amb una política de distribució de prebendes per a uns i de retirada no només de drets sinó també de possibilitats de supervivència, de treball i d'estudi, per als altres. La purga de professionals de tots els espais públics, n'és un exemple paradigmàtic, però no pas l'únic. Després del procés de depuració va venir la substitució dels no afectes, els no presentats o que no havien aconseguit presentar els avals signats per persones de fe provada. A aquests se'ls primava el seu caràcter de patriota més que la formació o la preparació.

A l'octubre de 1938, el Govern Civil fa pública una circular les normes que s'han d'aplicar per a ajudar econòmicament a les vídues i orfes de funcionaris de l'administració local, "*muertos o desaparecidos con motivo del Movimiento Salvador de España*". Lleida havia estat tornada a Espanya i per

⁶⁷⁸ Aquesta sensació que jo mateix he viscut durant molt anys entre la meua família, ha estat tipificada per Ernest Gellner a « The social roots of egalitarianism » dins *Dialectics and humanism*, vol. 4 p. 27-43, com el principi de Lady Montdore, en societats en les quals la mobilitat social no és un factor hereditari. En la societat franquista, la mobilitat social ascendent tenia un punt d'arbitrarietat ja que es basava en els principis d'adhesió i d'influència en els xarxes socials dels garants del Règim.

tant, s'havia d'aplicar aquí la norma amb celeritat per tal que “*no hayan dificultades de trámite que puedan retrasar la resolución del expediente*”. Una norma adreçada evidentment a les vídues i orfes dels combatents nacionals, per a demostrar el qual en l'informe calia presentar “*información de la Guardia Civil y F.E.T y de las J.O.N.S. acerca de la conducta político-social observada por el funcionario, con anterioridad al Movimiento Nacional.*”⁶⁷⁹

Al febrer del trenta-nou, per exemple, en un concurs per proveir de places de personal administratiu i tècnic per a la Diputació provincial de Lleida, s'exigeix entre els papers que cal presentar els documents de adhesión al *Movimiento Nacional normalmente exigidos por el estado*. A banda d'això, la tercera base del concurs estableix que

“*en igualdad de condiciones tendrán preferencia inexcusable los Caballeros Mutilados, los Heridos de Guerra y los que hayan sido perseguidos, procesados o condenados por los Tribunales Marxistas.*”⁶⁸⁰

Les places, encara, tindran un caràcter provisional, excepte els mutilats de guerra que accediran a la feina de manera definitiva. El règim recupera, també, per a llocs de poder, persones que havien estat separades del seu lloc de treball pel govern de la República. El cas d'Álvarez Pallás⁶⁸¹ és només un dels exemples d'ascensió laboral i neteja social del seu nom, en virtut de l'acord municipal de data 12 de novembre de 1939

“*es de todos sabido que en anteriores ayuntamientos y por su ideología política, ya que no por su competencia y comportamiento... al Sr. Álvarez Pallás se le mantuvo en el negociado sin mejorar la condición del mismo y sin ascender al interesado.*”

⁶⁷⁹ Circular de 10 de noviembre de 1938. Signat pel governador civil Fernando Vazquez, publicat al *Boletín Oficial de la Provincia*, de octubre de 1938, núm. 68, p. 226-227, fa referència al decret corresponent de 3 de maig publicat al *Boletín Oficial de Estado*.

⁶⁸⁰ Comisión gestora de la Diputación Provincial. Concurso para proveer con caracter provisional varias plazas de personal administrativo y técnico de la Excma. Diputación Provincial de Lérida. *Boletín Oficial de la Provincia de Lérida*, sábado 11 de febrero de 1939, núm. 17. p. 55-56

⁶⁸¹ Amb el nou règim Álvarez Pallás, autor de *Lérida bajo la horda*, editat amb tots els honors durant la festa Major de 1942, serà una de les persones determinants del tipus d'orientació cultural oficial de la societat de Lleida, com he comentat en el capítol dedicat a les elits autòctones.

Encara, com una mostra més, cito una provisió de 64 places a l'Ajuntament, l'any 1942. D'aquestes 38 van ser cobertes per persones del torn lliure, 11 excombatents, 2 mutilats, 1 familiar de víctima de la guerra civil, i de les dones de les 6 de la neteja 5 eren vídues s'assassinats pels rojos, 1 del torn lliure, i de les mecanògrafes, 6 eren del torn lliure i una òrfena de guerra.

En aquest escenari, els estaments oficials han de ser els primers que manifestin l'agraïment a les persones que van lluitar en el bàndol nacional. També els cal tenir llistes de persones afectes per al moment que es necessiti cobrir càrrecs de confiança i de responsabilitat pública. L'Ajuntament de Lleida organitza per aconseguir-ho, un reconeixement públic en forma de condecoració. Una iniciativa que neix des de dins i que té també com a objectiu fer comprometre les persones i definir-les, alhora que s'aconsegueix definir els iguals. Al maig de 1940, Juan J. Arnaldo Targa, informa que per a la festa major dedicada a Sant Anastasi, la comissió ha acordat *“la creación de la Medalla Municipal “Lérida a sus excombatientes”*

*“Necesita que el Ayuntamiento hoy, ratifique, consagre, el acuerdo de la Comisión de Ferias y Fiestas. Es el tributo mejor (entiende la Comisión) que la Ciudad puede rendir a sus queridos excombatientes que todo lo dieron, que ofrendaron sus vidas generosamente en aras de la redención de la Patria imperial: tributo de admiración, de reconocimiento y de gratitud eterna, por su patriotismo, por su acendrado amor a la unidad española, a sus grandezas y a su libertad e independencia, redimida de las malas pasiones exóticas que quisieron anular sus grandes virtudes, sus sentimientos purísimos de un idealismo levantado y patriótico.”*⁶⁸²

La corporació va ratificar i *consagrar*, com es demanava aquesta iniciativa i deixa sobre la taula una llarga llista de cent quinze noms presentada per la Delegación Provincial de Excombatientes. Un dels requisits era que en esclatar l'Alçament visquessin a Lleida, extrem aquest que no estava del tot comprovat. S'acorda obrir un període d'informació per comprovar aquest extrem. A la llista, noms que després s'hauran de trobar repetidament, en llocs rellevants de la ciutat.

⁶⁸² *Acta del Ayuntamiento*, 10 de mayo de 1940

5.4. *El pecat d'inhibició, un pecat o un acte de tria racional?*

Les persones prenen la decisió d'actuar o no a partir de l'observació de la realitat que els envolta i de veure quin és el lloc que ocupen en un espai determinat i, sovint el tipus d'acció que més els convé als seus interessos. La població que passa la guerra, ha tingut a continuació com a espais de socialització la depuració, el control, les denúncies contínues, etc. Una població que manté, com hem dit viu el record de la guerra i el transmet als seus fills per tal que no es posin en conflictes. I conflicte és, en aquell model de societat, anar contra les directrius del règim. S'instaura una societat del fer perquè cal fer-ho, dirigida des de dalt, tal vegada sense alternativa fins pràcticament al final de la Dictadura.

Només les persones que mantenen l'esperit d'oposició com a motivació, i que tenen un historial polític sòlid tornen a la lluita quan tornen de les presons i els camps de concentració. En aquests camps i presons, la vida la manté l'instint de supervivència i les ganes de sortir a lluitar. El temps d'alguna manera se para i no segueix el mateix ritme de l'exterior. A l'exterior la població intenta sobreviure en pau i sense aixecar sospites. El poder utilitza tots els ressorts per aconseguir aquesta obediència passiva i la resposta automàtica de la població. Una població que, per l'estructura social que va consolidant en el seu procés d'evolució econòmica és fàcilment controlable.

La societat és com un espai complex de relacions diverses, en el que esdevenen fenòmens socials que són alhora el producte de la relació de factors distints que la conformen la societat. Un d'aquests factors és el volum de la població. Simmel se serveix de les dimensions per formular la seua teoria dels grups grans i petits com a espais de socialització.⁶⁸³ Tot i que es refereix a grups corporatius dins una mateixa població, es extrapolable la seua teoria al cas d'una població sencera. Simmel parla de la importància del nombre total d'un grup, també en té en una societat, perquè sovint el nombre va lligat a les

⁶⁸³ G. Simmel, op. cit. p. 57-146

possibilitats de desenvolupament econòmic que té. En una població amb un nombre petit d'habitants, hi ha una tendència a l'homogeneïtzació, a la conservació endogàmica, a la preservació contra el foraster, la reproducció lineal dels esquemes i per un efecte contagi a la davallada de serveis i l'abandó progressiu dels seus habitants. Una població que augmenta es veu afavorida en heterogeneïtat, obliga la construcció de serveis, crea conflicte, consensos i discensos, i per tant amplia les possibilitats que sorgeixen noves necessitats i nous líders. Igualment és important el nombre de persones de les societats properes de l'entorn, ja que afavoreix l'intercanvi i la complementarietat.

La ciutat de Lleida en trenta anys gairebé triplica la seua població, com a causa del fet migratori intern i forà. Així, dels 41.464 habitants que té censats l'any 1940, es passa als 102.599 en el cens de 1975. D'aquesta població al 1950, la nadiua minva fins al 41'42, la immigració dels pobles a la ciutat és un 25% de nascuts a la província, el 10% és nascut a altres comarques catalanes, un 6% és originari d'Andalusia i un 23% prové altres indrets, d'aquests el 9% és aragonès. Al 1970, la tendència ha canviat i hi ha un 38% del total que són nats fora del principat; un 12% d'aragonesos i un 16% d'andalusos.

En el període que va de 1936 fins al 1980 només una comarca ha augmentat de població, el Segrià (comarca de la capital Lleida). A les comarques lleidatanes el creixement de població ha estat prop del 15% a la resta de Catalunya el creixement de la població s'hi ha doblat. En la major part de les comarques el creixement vegetatiu no supera la pròpia emigració.⁶⁸⁴ És sabut que el tràfic de població entre una província i l'altra segueix una lògica que ve determinada per les probabilitats de trobar un lloc de treball i millorar les condicions de vida. Així, la població que emigra es desplaça dels municipis a les grans ciutats i de la muntanya a la plana. La ciutat de Lleida és, després de Barcelona, la receptora directa del flux migratori dels pobles de la mateixa província.

⁶⁸⁴ R. Morell & X. Maurel & I. Aldomà, op. cit. p.17.

Tanmateix, de les quatre províncies catalanes, només la de Lleida figura entre les trenta-cinc províncies espanyoles (trenta-quatre al 1970) que tenen un intercanvi interprovincial deficitari.⁶⁸⁵ Com a exemples, citar el període 1962-1965 que cedeix el 0'31% i l'any 1970 que cedeix l'1.85%. En el període 1962-1966 de la província de Lleida van sortir cap a la de Barcelona 10.492 persones i al 1970 2.398: la nombrosa població que la província de Lleida envia a la de Barcelona fa que el conjunt del seu saldo migratori sigui de signe negatiu.⁶⁸⁶ La relació entre altes i baixes de la població a la ciutat, tot i l'arribada de famílies procedents de la incipient immigració i de famílies dels pobles del voltant, significa un saldo negatiu fins a finals de la dècada dels cinquanta. A partir de l'inici dels anys seixanta la tendència s'inverteix.

Igual que el nombre, també ho és la qualificació professional i socioinstructiva de les persones que constitueixen els diferents nivells de l'estratificació social. La societat es conforma d'una manera o altra si la seua estructura econòmica permet l'existència d'una heterogeneïtat de classes i professions, o si en limita l'especialització i l'activitat de la població és poc diversificada, i amb molta o poca especialització. És també d'una manera o altra si el capital cultural és d'abast restrictiu a mans d'una minoria o general a l'abast d'una majoria.

L'estructura social d'una població, i la manera com es distribueix les persones que hi arriben depèn de les seues característiques econòmiques i de les possibilitats de desenvolupament que els ofereix. Des d'aquest punt de vista, la Lleida, d'aquest període està segmentada en una base de pagesos tradicionals; de comerciants de botiga de subsistència; treballadors de la construcció, obrers de petites empreses i indústries; treballadors de serveis de l'àmbit socioeconòmic; un sector de funcionaris de diferents nivells de renda, i una minoria de professions liberals: metges, advocats i notaris, a banda del sector dels militars, i d'un sector molt petit d'industrials i constructors. Ja he anotat en capítols anteriors, que bona part de la població té un accés restrictiu

⁶⁸⁵ L. Recolons, op. cit. p. 25

⁶⁸⁶ L. Recolons, op. cit. p. 41

i desigual a l'educació i que la majoria es distribueix en sectors de l'economia primària i de serveis, que demanen poca qualificació i que comporten inestabilitat i desigualtat social i cultural.

Francesc Porta polemitzava sobre la decisió de la població a no manifestar-se contra la situació d'estancament de la ciutat i parla del pecat *d'inhibició* que té. Un pecat perquè, diu Porta, ha deixat que fos dirigida *des de dalt* i per *gent de fora*; que no manté la tradició de la ciutat, amb la qual cosa la ciutat no està estructurada socialment. Un pecat perquè el lleidatà diu, és directe i no li van els blasons, i els llocs de comandament; no té geni col·lectiu; Un pecat perquè s'ha deixat despersonalitzar amb l'arribada d'immigrants de fora.⁶⁸⁷

Porta accepta que la població hagués estat inhibida en els primers moments del redreçament després de la guerra civil, però critica que després dels seixanta aquest immobilisme es mantingui. Altres autors més tardans tornaran a fer incidència en el tema de la inhibició de la ciutat tal vegada com a causa decisiva dels problemes de la ciutat. Simeó Miquel en una línia semblant confia que ara serà el pagès, classe que sí que té anys i anys de tradició autòctona d'arrelament a la ciutat qui farà el canvi i donarà projecció a la ciutat.⁶⁸⁸

Mirat en perspectiva i a la vista de la relació dels fets de la guerra civil i la postguerra, sembla que aquesta inhibició es una reacció als fets viscuts. Sobretot en un règim de Dictadura que no deixa escletxes. Excloses d'aquests espais de seguretat econòmica, les classes socials menys afavorides, i les estigmatitzades com a roges o famílies de roig, han de sobreviure instal·lades en un estat de por, inseguretat i indefensió davant les regles de controls i d'inclusió i exclusió del nou règim.

⁶⁸⁷ F. Porta, op. cit, p. 107

⁶⁸⁸ S. Miquel, op. cit. p. 149

Estar constantment controlats i vigilats per les forces policials; dependre per a qualsevol lloc de treball, permís o tràmit que necessitessin de tenir un informe positiu com a “*simpatizantes con la causa del Glorioso Movimiento Nacional*”, o com a mínim de no tenir antecedents facciosos, o tenir influències a la vora del sector eclesiàstic. Són situacions que van marcar la vida, la dinàmica i el tarannà de la classe treballadora. I la va fer tancar-se en el clos del seu grup reduït, familiar i laboral. Obeint “els que manen” i buscant-se la vida per sobreviure. Diria, encara, que va marcar també els seus descendents directes que creixien a Lleida ciutat, en un ambient dominat per la por a l'autoritat, “*parlar poc en públic*”, vigilar, desconfiar, buscar-se la vida de sotamà i no fer soroll.

En una societat amb baixos índexs socioinstructius, el nucli familiar és encara l'espai de socialització més potent, en especial per als espais més distants del nucli de la ciutat. El cap patriarcal, el pare de família o el seu pare si vivien junts o mantenien una relació estreta, era qui marcava les pautes de conducta i acció dels membres de la família. El substrat de comportament social autoritari que traspassen als fills, un comportament no de resistència sinó d'autoprotecció, que perviurà si més no fins a una segona generació, són la resposta bàsica que provoca la por i el càstig excessiu des de dalt a la militància i a l'acció crítica i innovadora.

No hi ha estudis superiors que afavoreixin la qualificació i la reflexió, les comunicacions viàries dificulten la mobilitat interior i l'intercanvi, les possibilitats econòmiques no afavoreixen una entrada de persones qualificades que aportin creativitat i capacitat d'innovació al conjunt de la societat. El resum més interessant que he trobat de la situació de l'època, és el d'aquest testimoni oral que afirma,

“Aquí sempre hi ha hagut una mena de caciquisme dominant. No d'una manera de cap de fila, però sempre per detrás. Què tenia Lleida? Lleida tenia uns pagesos que ells podien controlar perquè era una agricultura que no incorporava mà d'obra assalariada. Ja els anava bé. Per tant era un tipo de control que s'apropava molt al caciquisme. Els comerciants també els hi va bé, perquè és una classe conservadora, també és un comerç petit. (...) Indústria tampoc. Fer algo perquè Lleida es convertísque, però indústria aquí mai se va plantejar a nivell oficial, mai. Perquè els hagués trencar el mercat laboral, hagués hagut tensió de salaris,

*s'hagués proletaritzat una mica l'economia i això a la classe dominant no l'interessava. La mà d'obra assalariada comença a aparèixer a la Sant Miguel, algunes cooperatives i principalment l'autopista i la construcció. Quan lo mercat local ja deixa de ser local, el cacic se desmonta. Però això ja els als anys setanta.”*⁶⁸⁹

A la vora d'aquesta apreciació subjectiva, les dades de l'estructura social recollides al 1973 en l'informe de la *Confederación Española de Cajas de Ahorros*,⁶⁹⁰ que dóna les dades de l'ocupació dels caps de família següents: No hi ha empresaris agraris ni grans ni mitjans; hi ha un 115 d'empresaris d'indústries i comerços grans i mitjans; un 1% de professionals superiors; un 2% d'empresaris agraris petits; un 16% de comerços petits; un 12% de treballadors autònoms, tot plegat fa un total del 42% de treballadors per compte propi. El treball per compte d'altri arriba al 51% i es reparteix entre un 17% de nivell alt, i un 35% de nivell baix, del qual un 26% són treballadors qualificats i un 9% treballadors no qualificats. A tot plegat cal afegir un 7% de dones que treballen a casa. La radiografia ens mostra una població que viu en una economia bon punt inestable. Aquesta població, segons el mateix informe, té casa per viure en propietat, en un 51% , el mateix que té automòbil.

Els autors de *Lleida, problema i realitat*, en la mesura que van a la recerca de la catalanitat perduda, busquen en la tradició i els estaments de la ciutat que han viscut directament els fets de la guerra i la postguerra demanant reacció; tal vegada la reacció, a causa de la socialització rebuda, no sigui possible. Val a dir alhora, que la causa de la inhibició no és la no acció de la població majoritària, sinó l'acció del poder dirigent.

Tot i que Francesc Porta i Simeó Miquel deixen de banda la capacitat de reacció de les persones arribades de fora, perquè no són autòctones, pel que fa a les possibilitats d'acció d'aquestes persones que arriben de fora, cal tenir en compte que la generació adulta havia viscut en el seu lloc d'origen també una situació de repressió i control, tant els procedents de les poblacions de la

⁶⁸⁹ C. Feixa, op. cit. p. 95

⁶⁹⁰ Confederación española de Cajas de Ahorros, *Estructura básica de la población de España y sus provincias*. Madrid, 1973

vora com els immigrants econòmics.⁶⁹¹ A diferència dels primers, aquests són considerats forasters amb totes les conseqüències de desintegració, alhora, en la mesura que en bona part dels casos se situen en les esferes de l'activitat econòmica més inferiors, tenen poc a perdre i molt a reivindicar.

De fet, quan la resposta al Règim es comença a visibilitzar no serà fins a mitjans dels anys seixanta i per la combinació de dos tipologies de perfils: D'una banda, una generació de joves que neix als cinquanta, alguns prou lluny per no estar gaire afectada pels records i les orientacions paternes, i els altres esperonats per adults que sí que l'havien viscut però que reproduïen en els joves els seus ideals, sobretot de recuperar la cultura catalana. De l'altra, una generació adulta de polítics i activistes obrers que per necessitats diverses fan de l'acció política reivindicativa un sistema d'oposició. Uns activistes obrers, la major part dels quals sortits de la immigració també amb històries particulars personals i familiars, en les quals hi ha lluita antifranquista, exilis i presons. Tanmateix, el canvi d'escenari de la lluita, del poble a la ciutat de Lleida, fa que puguin transformar el ressentiment en acció.

⁶⁹¹ Aquest fet és especialment constatable en les biografies de les persones immigrades procedents d'Andalusia. Queda també reflectit en bona part dels líders del moviment obrer a la ciutat, alguns dels testimonis orals dels quals han estat recollits a G. Gallego, op. cit.

6. CONCLUSIONS

Crec que al llarg de l'estudi s'ha demostrat el lligam indissoluble, causa-efecte, com a procés que forma la cultura de la societat d'una determinada manera en les estructures més profundes que traspassen de generació en generació, de la qual encara ara se n'arrossegueu algunes conseqüències.

La importància de la guerra com a base sobre les característiques i els seus efectes en la població s'explica la intensitat del Règim i el procés de la població més d'adaptació que de rebel·lia, sobretot fins als moments que la pròpia conjuntura general, el desenvolupament econòmic, la pròpia debilitació interna del Règim, l'emergència de grups d'elits que verbalitzen les deficiències bàsiques de la població no resoltes i aconseguen formular consignes de valor (el risc, la llibertat, l'oposició, la socialització de privilegis, són aspectes amb valor objectiu) a partir de les quals es comencen a moure col·lectivament.

Crec que els efectes de la intensitat de la contesa bèl·lica i del procés revolucionari, viscut de manera amarga per tots els bàndols de la població -en especial per als que perden la guerra- provoquen la reproducció d'una cultura de la por visceral a tot el que sigui conflicte. Comporta també la pèrdua d'un cicle evolutiu generacional, la joventut que no es recuperarà. L'acció ideològica i interessada de la Dictadura hi té també un important paper, en la visibilització mantinguda del conflicte només com a conflicte, fet que provoca el record íntim permanent del desastre, un record tràgic que impedeix parlar-ne ni tan sols en família, cosa que aporta una càrrega de valor afegida als desastres físics i humans de la guerra.

Com he intentat esbossar, té una vital importància en el procés el pas d'una situació a l'altra i el tipus de relació que té el Règim vencedor amb la població derrotada. Com ja s'ha dit, la Dictadura fa una doble política contundent de premis i càstigs, d'exaltacions i de segregacions socials, laborals i humanes. Com ja s'ha dit la Dictadura – en els anys més importants

de la interfase, els de la reconstrucció- no actua com el Règim de la pau, malgrat que ho vulgui aparentar, sinó com el vencedor absolut que és i instal·la no només el Règim de l'ordre sinó el de la victòria, en tant que vencedor que ocupa el territori i la societat com a botí de guerra, per la via del domini total.

La relació preponderant, i durant més de vint anys de domini absolut dels governs del Règim, ajudat per l'aparat legislatiu que dicta i controla, les associacions i agents que li donen suport, i l'àmplia capa de població que li és afí, a nivell local, la manca de dialèctica, per inexistència en la pràctica d'una dimensió innovadora de signe diferent que pogués fer de contrapès, lligat a les profundes innovacions de pautes, normes, continguts, hàbits i símbols que introdueix el Règim en una població una part de la qual segur que té interioritzada un sentiment de culpabilitat i que alhora vol, tal vegada a qualsevol preu, la fi de la guerra i la pau, crec que es mostra prou clarament que hi ha una política cultural ideològica del Règim contundent i, tal vegada, irreversible.

El model homogeneïtzador que instaura el Règim reconstrueix el model simbòlic que havia començat a instaurar la República de dalt a baix. Modifica els rols familiars, les normes, els elements comunitaris quotidians i simbòlics, substitueix per decret el debat de com fer més culta la població pel debat de com fer-lo més creient, desmobilitza la societat a partir d'imposar les relacions del secret i la picaresca; proscriu la crítica pública desplaçant-la a un terreny privat; innova- canviant-hi l'orientació temporal- els referents històrics, literaris i comunitaris, etc.

Les polítiques –o les no polítiques que també és una manera de fer-ne- que executa el Règim, i els poders que els reproduïxen a nivell local, van adreçades a consolidar les xarxes de poder i els estaments conservadors de sempre, a organitzar una societat poc formada, per tant poc crítica; gens organitzada, per tant fàcilment controlable; vigilada i jerarquitzada des del nucli familiar i l'escola sota criteris d'autoritat carismàtica i de caritat, per tant amb tendència a l'admiració i l'agraïment mecànic i poc reflexiva; tancada –excepte

les minories qualitatives- en ella mateixa, per tant amb pocs, o cap, paràmetres comparatius, etc. L'acumulació de tot plegat provoca com a reacció, al final de la Dictadura, que quedin assimilats a discursos de dreta totes aquelles referències lingüístiques i actitudinals que la Dictadura havia assimilat com a elements consubstancials a la seua acció de govern i de poder: autoritat, ordre, moral, conflicte, guerra, etc.

La legislació de la Generalitat republicana incauta per dirigir-los directament des del poder aspectes que tenen a veure amb la implantació d'una determinada visió cultural de la societat: mitjans de comunicació, educació, producció cultural, temàtica, professionals, etc. Símbols i missatges per cohesionar la comunitat a la qual adreça els seus actes, a través d'un projecte explicitat democràticament i guanyat a les urnes.

A la banda oposada del litigi, el Règim encara en ple procés bèl·lic vesteix el seu projecte polític amb elements de caràcter cultural comunitaris: religió, unitat, etc. En l'etapa de la Dictadura consolidada, l'esquema del procés es manté, ara en sentit contrari per la inversió del poder polític que exerceix el poder i en dicta les normes. Es comprova a nivell global, d'estat, i a nivell micro, de ciutat.

Les elits oficials de la ciutat de Lleida construeixen enfront de la unitat nacional la seua pròpia unitat local que els garanteix un espai i una força determinada. Les elits del contrapoder, o de l'antifranquisme, tant de la primera etapa com de la segona, construeixen no només el seu discurs sinó els productes que produeixen sobre la base dels signes emblemàtics comunitaris sobre els quals imaginen la societat a la qual volen pertànyer: escoles, associacions, etc. llengua, tradicions, etc.

Pel que fa al cas concret d'estudi, la ciutat de Lleida, apuntava cinc hipòtesis:

1. El tipus de ciutat contemporània està determinat pel tipus de procés cultural que es dona –i pel que no es dona- en els quaranta-tres anys de domini que pateix, durant la guerra civil, i, en especial, amb la Dictadura.

Les relacions entre les dimensions del domini, la innovació i la tradició que configuren qualsevol procés cultural les hem focalitzat en cinc àmbits no superficials ni accessoris en la conformació d'una societat, sinó estructuralment bàsics, com són l'espai, en la doble interpretació d'ubicació geogràfica i espai urbà; la població, l'economia, l'educació, els poders i dins d'aquest les elits i els seus actors i representacions.

Els canvis que es duen a terme en cadascun d'aquests àmbits, d'altra banda interrelacionats per accions de conflicte, competències, consensos i adaptacions, s'incorporen en les històries particulars individuals i en la configuració dels escenaris i normes d'acció col·lectiva, en la fase temporal posterior i les determinen, condicionant-hi en bona part les accions i les decisions. L'experiència de la Guerra Civil actua profundament com un dispositiu dissuassori per a una generació. L'acció del Règim, tant des del punt de vista de l'acció estatal com del punt de vista de l'acció local, tant en l'espai, com en la població, com en l'educació, com en la configuració dels poders, i la legitimació o no d'unes determinades prioritats i preocupacions, front d'unes altres, configuren una determinada escena social en la qual es consoliden dèficits que queden sense resoldre durant el Règim dictador i que pressionen, sens dubte, l'acció dels primers ajuntaments democràtics.

Per posar un darrer exemple paradigmàtic, l'índex de població analfabeta i semianalfabeta a partir de les dades del padró de 1981 és il·lustratiu: sobre una població total de 104.433 habitants, hi ha un 36% d'analfabets i primàries incompletes. A l'altre plat de la balança, l'índex de formació de la població de Lleida en estudis de grau mitjà i superiors és tan sols del 6'5%.

Pel que fa a les desigualtats entre centres i perifèries posades en evidència, es constata que encara als anys noranta hi ha més dèficits

sòcioculturals en les perifèries que en les zones centrals de la ciutat, encara més densament dotades d'equipaments i propostes culturals. Es el resultat de la segregació potenciada per les corporacions locals del Règim, la manca de planificació reequilibradora dels equipaments i serveis que no s'hi van construir, afegit a les deficiències educatives, de distància, deficiències de comunicació, etc.

A un altre nivell, el monolitisme conseqüent a una societat orientada en el seu desenvolupament cap a un model conservacionista, consolida la inexistència d'elits prou diversificades, i distintes, més enllà dels posicionaments comunitaris, i l'acumulació de capitals en una minoria qualitativa i de ciutat, afegit a les xarxes de coneixences, de famílies, de favors, que es mantenen en una ciutat que continua sent petita i abastable, fa que la influència i autoritat d'una sèrie de persones qualificades persisteixi encara en el pas al nou sistema democràtic.

Hipòtesi 2. El tipus de domini rígid i total que s'exerceix durant la ciutat –una ciutat petita, d'estructura primària de poca complexitat social- dels poder locals, i des de l'església sobretot, farà que la conformació de les elits estamentals que dirigeixen la ciutat siguin corporatives i localistes. De la mateixa manera, farà que l'ascensió de les poques elits noves que es visibilitzen en l'espai cultural, en la fase més mal·leable del Règim es faci des d'una determinada procedència social, un determinat capital social i ideològic que provocarà un tipus determinat d'innovació, d'un progressisme cultural, comunitari i moderat.

L'estructura social de la ciutat, lligada al seu desenvolupament econòmic i al tipus de poder estret i rígid, -afegit al fet que només una minoria determinada podrà accedir als llocs de privilegi i representativitat- en un escenari dirigit pels paràmetres religiosos i del Règim, no es generen complexitats que demandin una *necessitat*, segons el concepte de Smith de noves elits. Aquesta necessitat apareixerà més que en el camp de la cultura - que només es veu alterat per la incorporació de la llengua i la comunió de caire catalanista- en el camp de la política, lligada a mobilitzacions per demandes socials, a la vertebració de les diferents opcions polítiques les quals

estratègicament incorporen obrers i immigrants a les seues formacions. Aquest no és el cas, però, de la cultura, que és refractària a les innovacions en els nuclis de poder i influència. En una tipologia d'elits altament classista, amb un perfil distintiu, gairebé exclusiu de professions liberals, de formació universitària, de tradició familiar, de confessió religiosa catòlica, etc. aquestes només podien ajudar a ascendir socialment a persones amb les quals compartissin aquests paràmetres.

En el llenguatge de l'època, cal tenir en compte que les posicions es divideixen entre franquistes i no franquistes. Sota aquest nom genèric s'aglutinaven des de l'esquerra més radical fins a la dreta nacionalista, conservadora en el fons, que conviu amb el Règim tot i que al final se'n distancia quan la conjuntura deixen entreveure un ventall més ample de possibilitats d'actuació i, també, d'ascensió a llocs de protagonisme i d'influència, ni que fos representativa.

3. En el procés cultural de la ciutat hi ha una polarització de l'essència comunitària local, un tema aquest no resolt en el període prebèl·lic, entre dos tipus d'elits intel·lectuals també ideològicament diferents, encara que amb una base comuna: el nacionalisme (de signe distint) i el localisme.

S'ha comentat en l'apartat corresponent a la comunitat, la configuració de la ciutat a partir de l'acumulació en diferents espais del que hem anomenat *comunions poc sòlides*, lligat sobretot al tema de la immigració, tant forana com interterritorial, i ens qüestionàvem sobre la comunió real pròpia de la ciutat. Tot just la recerca d'aquesta comunió diferencial, que per posicionament ideològic per a uns havia de ser diferencial però mirant Espanya, i per als altres diferencial mirant Barcelona, va ser polaritzada també per l'adscripció política franquista/antifranquista, o el que semblava que era el mateix per a les elits aoficials del moment leridanista/lleidatanista.

L'anàlisi del debat em porta a mantenir que és la visibilització de la polarització social que es viu a la ciutat, una polarització de la comunitat autòctona a mans de les elits oficials que la volen també diferencial, però adaptada, i distintiva, per tal que els distingeixi. Les elits aoficials fan bandera tot just de l'element comunitari tradicional que les altres han bandejat: la llengua, malgrat que no s'hi manifesten en contra, i desplacen el seu referent cap al nucli aleshores emergent: Barcelona. Un centre emergent, cal no oblidar-ho de poder i legitimació, també carismàtica, en el qual hi ha nuclis forts organitzats que coopten les elits que a Lleida no estan encara al poder però que poden arribar a ser-hi, en uns moments que s'estaven reconformant de manera embrionària els partits polítics de caràcter nacionalista.

Hipòtesi 4. La dinàmica d'acció cultural de la ciutat mirada en el seu conjunt és molt més complexa que l'oficial que ha estat reconeguda en la mesura que s'estableixen relacions i interrelacions entre els actors representants de les dimensions del domini, la comunitat i la innovació no tingudes en compte fins ara.

Ja he manifestat més amunt que el llast encara permanent quan es parla de cultura durant la guerra civil i sobretot durant la Dictadura és fonamenta l'anàlisi en el problema lingüístic i comunitari, també a Lleida on el debat entre leridanismo/lleidatanisme ha estat pres com el paradigma de la situació a nivell local. Un paradigma lligat alhora a dos altres aspectes tòpics: la falta de tradició, la falta de classe dirigent autòctona, la responsabilitat total de la població de base i el seu caràcter particular en el caràcter amorf i inhibid de la ciutat envers l'acció franquista, entre altres menors.

He intentat demostrar fins aquí que la dinàmica és molt més complexa, fins i tot ho és més pel que fa a la nòmina oficial fins ara d'entitats i infraestructures a la ciutat, que queda contrastada en l'Annex 1. La situació durant la Dictadura a Lleida, com suposem que passa a la resta de poblacions de Catalunya, cal mirar-la com a resultat de la guerra civil i de la revolució, tal com es va viure, i en va mantenir viva, en les generacions que, directament i

indirectament, la van patir. La reconstrucció dels espais de domini, i la situació de persones determinades, amb històries particulars, en aquests espais de poder genera una compacta xarxa de complicitats, interessos compartits i de favors. Genera també la incorporació a l'imaginari i a l'inconscient particular i col·lectiu d'una sèrie de paràmetres interpretatius del lloc que ocupa cada nivell de població en aquest entramat de ciutat petita, fet que comporta una tria d'acció depenent de la quantitat de risc social i de les possibilitats de sortir-n'hi indemne que posa en joc.

La recomposició del poder a la ciutat es fa amb estreta col·laboració entre l'oficial forà, que efectivament n'hi va haver, i el local i autòcton, que va tenir-hi accions contundents en les decisions importants del moment. Un poder que acumula política, cultura i economia i que marca unes regles que tothom – en bona mesura fins i tot les elits que emergeixen fins pràcticament el final de la Dictadura- segueix si no per gust sí *perquè calia fer-ho*.

El procés cultural de la ciutat s'ha de llegir també a partir dels paràmetres del desenvolupament econòmic de la ciutat i de l'estructura social, poc complexa i especialitzada, que té Lleida, amb pocs canvis en l'estructura profunda en aquests quaranta-tres anys, malgrat l'augment demogràfic i la conversió de l'economia agrària a la de serveis. Un desenvolupament orientat des del poder per fer una societat poc canviant i poc diversa, per tant conservadora, en el qual model es potencien sectors tradicionals que, per definició i pels efectes de la guerra, tenen una concepció del temps social de passat i de present, per tant amb la supervivència i l'acumulació d'actius, no pas de futur, per tant no en el risc, la planificació i la inversió.

La manca de prous infraestructures viàries que afavorissin la connexió amb altres realitats i models comunitaris, més enllà de les relacions interprovincials, la lentitud de decisions, els tipus de disseny urbanístic i d'inversions, a més de la segregació social són elements que determinen les característiques d'un procés cultural basat en un circuit comunicatiu reduït, els déficits instructius, la manca de possibilitats més enllà de Magisteri de

desenvolupament professional per als que no podien fer estudis superiors fora de Lleida, etc. Un procés basat en aspectes tradicionals, del nucli tradicional afectiu, religió, moral, caritat, el sentiment local a ultrança, etc. i en aspectes de formació ideològica, amb poques variacions estructurals –malgrat els esforços dels grups aoficials- pràcticament fins al final. En definitiva, la ciutat és el resultat d'un procés cultural –dirigit pels poders polítics, eclesiàstics i econòmics- que podríem definir com a premodern.

Hipòtesi 5. Existeix una relació directa entre el tipus de procés cultural evolutiu de la ciutat de Lleida i els dèficits socioinstructius de la majoria de la població, el tipus de planificació econòmica en què es marca del desenvolupament de la ciutat, la política cultural i d'infraestructures que fan els actors que la dirigeixen, la conformació de les elits i els centres de control i de poder.

S'ha comentat en els diferents apartats d'aquesta investigació com hi ha una tendència des del poder a l'apropiació dels signes distintius i dels llocs i espais qualitatius, a la inversió urbanística, a la dotació d'espais de cultura i d'infraestructures de comunicació, allà on s'ubica la població que té un estatus social, cultural i econòmic més alt i tendeix a segregar les perifèries, tant les tradicionals, que tenen una composició poblacional d'arrel pagesa, com, i aquestes especialment, les que són constituïdes per una majoria de població immigrada.

El poder, configurat sobre grups estamentals i de tradició comunitari, acumula per tant, pràcticament en solitari, les possibilitats d'accés a qualsevol tipus d'actuació cultural, inclosa l'educació. Com hem anat reiterant en diferents moments d'aquesta investigació, l'àmbit educatiu va lligat al poder ideològic. Hi ha una dialèctica constant entre l'apropiació de l'aparat educatiu distintiu per les classes dirigents i les elits que volen accedir a ser-ho.

Acumula per tant, i es reparteix, els llocs de decisió, representativitat i d'influència i també la millor preparació acadèmica perquè té accés i possibilitats d'accés a les millors ofertes. Capital cultural, capital econòmic i

capital social són, doncs, les barreres diferencials que fan que de cap altre sector de la població que sigui diferent en aquests paràmetres qualitatius de distinció social, puguin sortir elits que puguin fer ombra als seus espais de privilegi.

7. EPÍLEG

El que havia de ser el primer alcalde de la Lleida democràtica, radiografiava així la ciutat, uns mesos abans de les primeres eleccions municipals democràtiques,

*“... el problema de Lleida és la seva pròpia identitat i exagerant, però en el mateix sentit, dic Lleida no existeix i és que moltes de les condicions que ha de complir una ciutat no es donen o al menys es donen per tots els ciutadans. Perquè és evident que una ciutat té una història, uns costums, una cultura, és a dir tota una personalitat que és definible per quelcom més que per una descripció geogràfica. Doncs bé, Lleida pels seus propis habitants no és definible, no és amb els nous trets geogràfics, i no és tant sols això, sinó que pel lleidatà la seva pròpia ciutat no té un sol nom, sinó que en té dos que conviuen com a mostra externa de la nostra pròpia contradicció: Lèrida i Lleida cohabiten a la nostra comunitat i en els seus propis habitants. Habitants molts d'ells que sovint difícilment poden conèixer com serà una ciutat que no han après a estimar. Lleida té, perquè així ens l'han moldejat aquests quaranta anys passats, tots els problemes, i més encara, d'una ciutat amb un fort creixement, fruit d'una administració –central per un costat, local per l'altra- capitalista poc intel·ligent. I cap de les virtuts que aquest creixement comporta, tant econòmiques, com culturals, socials, d'esbarjo, etc.”*⁶⁹²

Òbviament, ningú podrà saber mai què hagués passat – no només a Lleida sinó a tot Espanya- si la República hagués continuat i no hi s'hagués esdevingut la Guerra Civil ni s'hagués patit una llarga Dictadura, com la franquista. Tal vegada s'ha mitificat el període republicà perquè va ser un intent d'innovació absolut. Des del punt de vista de magnificar tal vegada les possibilitats que hagués tingut si s'hagués pogut desenvolupar tal com estava plantejat; i des del punt de vista de magnificar el desastre que va suposar la revolució, amb la qual cosa la societat ha incorporat un sentiment de refracció envers els canvis profunds, un elements aquest utilitzat i instrumentalitzat des del poder, tendint per pròpia definició de classe dirigent al conservadorisme i a la reproducció mimètica amb les mínimes innovacions possibles.

Sigui com sigui, el que sembla cert és que –malgrat els seus efectes col·laterals, els abusos...- des del nostre punt de vista, el període de la guerra

⁶⁹² La Boira, març de 1979

civil és el més innovador que ha vist mai la ciutat de Lleida. La guerra farà una primera selecció, la Dictadura completa aquesta selecció tornant el poder *a/s de sempre*. Només que ara no hi eren tots, sinó una part molt determinada. El pas de la Dictadura a la democràcia es fa sobre la base passada, tal vegada amb els mínims trencaments, tal vegada no hi va haver ruptura sinó que hi va haver reforma democràtica. La densitat de població, i l'estructura social de la ciutat hi juguen sens dubte un paper important. Tal vegada també hi ha massa interdependències, massa sentiment de culpa i encara por a les possibilitats d'una guerra com la que s'havia viscut al 1936.

Josep Lladonosa, amb un to entre l'amargor i el ressentiment, fruit de la seua pròpia història de relacions complexes amb els poders de les distintes etapes, acaba la pàgina de presentació de les seues memòries amb aquest contundent comentari:

*“Ingènuament jo havia cregut que a còpia d'esforços, de publicar llibres i treballs sobre la ciutat del Segre i pobles del seu entorn, acabaria sent acceptat, quan no, amigablement, pels plançons dels clans familiars que de fa dues centúries manen i disposen en el seu àmbit territorial. És veritat que últimament algun dels més conspicus d'aquests grups no han dubtat a tractar-me “de muy querido amigo”. Però en realitat només es tracta d'una frase, un tòpic estereotipat, donat que els homenatges i distincions que he rebudes, han provingut gairebé sempre, o de Barcelona o de persones originàries de més enllà de l'Ebre (...) Constatarà qui tindrà lleure i humor de llegir aquestes pàgines de records, que la tal peculiaritat lleidatana, el “leridanismo anticatalà”, tan propi dels dits clans, hermèticament tancats en llurs torres de vori durant els quaranta anys de Règim franquista, ha rebrotat ufanosament en l'actual intent democràtic, on apreciem com els components del búnquer intransigent dels anys cinquanta, ara van de bracet –o bé hi estan integrats– en els cenacles de Joventut Republicana, socialistes, liberals i conservadors anteriors al 1936, tots amb el mateix tarannà i com si res no hagués passat. No ens ha d'estranyar gens. Tots pertanyen a una mateixa burgesia.”*⁶⁹³

Tot i la prudència amb què s'han de prendre aquestes paraules, suggereixen que les estratègies dels poders de sempre són impermeables als cicles polítics i adaptatius, aspectes que he desenvolupat en aquest estudi. Al llarg de la investigació he esmentat de passada que convindria ampliar-ne l'abast temporal per observar com evolucionen els aspectes que he anat tractant en el període de traslació interprocessos, el de transició, continuant

⁶⁹³ Josep Lladonosa, *Setanta-cinc anys de records*, Virgili & Pagès, Lleida, 1989, p.

amb l'etapa democràtica, fins pràcticament els anys noranta, per veure'n les continuïtats, els canvis i les innovacions en el procés democràtic i el llast que hi deixa el de la Dictadura, i verificar fins a quin punt encara aspectes com els que comenten els testimonis anteriors tenen graus de validesa. Només així es podrà passar de les intuïcions a la constatació, com, per al període 36-75, he intentat fer en la investigació que cloc amb aquest epíleg.

8. BIBLIOGRAFIA

8.1. BIBLIOGRAFIA DEL MARC GENERAL

- ALTED VIGIL, A. (1994): "La mujer en las coordenadas educativas del régimen franquista" dins les *Actas de las cuartas jornadas de investigación interdisciplinaria. Ordenamiento jurídico y realidad social de las mujeres*. Edición de la Universidad Autónoma de Madrid. Instituto Universitario de Estudios de la Mujer. Madrid
- ARBÓS, X.& PUIGSEC, A. (1980): *Franco i l'espanyolisme*, editorial Curial, Biblioteca de Cultura Catalana, Barcelona.
- ARIÑO, A. (1997): *Sociología de la cultura. La constitución simbólica de la sociedad*. Editorial Ariel, Ariel Sociológica, Barcelona.
- ARPAL POBLADOR, J. (1992): "Espacio social y tiempo social en las teorías sociológicas" p. 97-122 a MOYA, C. i altres (comp) *Escritos de teoría sociológica en homenaje a Luís Rodríguez Zúñiga*, Madrid, CIS.
- BALLE, J. (1965): *Història de les ideologies socials*. Dalmau editor, Barcelona.
- BERGER, P. & LUCKMAN, T.(1994): *La construcción social de la realidad*. Amorrortu editores, Buenos Aires, (primera edició en castellà de 1968).
- BERGER,P & B. (1976): *Sociology: a briographical approach*, Penguin Books, Education, (primera edició de 1972).
- BOTTOMORE, T. (1993): *Elites y sociedad*, Talasa, Madrid (primera edició de 1964).
- BOUDON, R. (1979): *La logique du social*, Hachete, collection Pluriel, Paris.
- BOURDIEU, P. (1979): *La distinción.Criterios y bases sociales del gusto*. Taurus Humanidades, Madrid.
- BOURDIEU, P. (1985): *Qué significa hablar? Economía de los intercambios lingüísticos*. Akal Universitaria, Madrid.
- BOURDIEU, P. (1995): *Las reglas del arte. Génesis y estuctura del campo literario*, Anagrama, colección Argumentos, Barcelona.
- BOURDIEU, P. (2000): *Poder, derecho y clases sociales*. Desclée de Brouwer, Bilbao.
- BOURDIEU, P. & WACQUANT, L. (1994): *Per a una sociologia reflexiva*, Herder, Barcelona.

- CABEZAS, E. (2000): *Los de siempre. Poder, familia y ciudad (Ávila, 1875-1923)*. Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid.
- CAMPBELL, T. (1992): *Siete teorías de la sociedad*, Cátedra, Colección teorema, Madrid (primera edición de 1981)
- CAMPO del, S. (1974): *La política demográfica en España*. Edicusa, Cuadernos para el diálogo, Madrid.
- CARRITHERS, M. (1995): *¿Por qué los humanos tenemos culturas?*, Alianza editorial, Madrid (primera edición de 1992)
- CASTILLA del PINO, C. & Cordon, F. et al. (1977): *La cultura bajo el franquismo*. Ediciones de bolsillo, Barcelona.
- CHUECA, R. (1983): *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*. CIS, Madrid.
- CIRICI, A. (1977): *La estética del franquismo*. Ed. Gustavo Gili, Barcelona.
- DURKHEIM, E. (1991): *Educació i sociologia*, Eumo Editorial & Diputació de Barcelona, Barcelona
- ELIAS, N. (1989): *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*, Fondo de Cultura Económica, México. (primera edición en alemán 1977)
- ESTEVA FABREGAT, C. (1978): *Cultura, sociedad y personalidad*. Promoción cultural s.a. Barcelona.
- ETZIONI, A & ETZIONI, E (1984): *Los cambios sociales. Fuentes, tipos y consecuencias*, Fondo de Cultura Económica, México.
- FERNANDEZ ENGUITA, M (ed.) (1997): *Sociología de las instituciones de educación secundaria*. Horsori, Barcelona.
- FUNDACIÓN NACIONAL FRANCISCO FRANCO (1992): *Documentos inéditos para la Historia del Generalísimo Franco* Tomo I-II, Azor, Burgos.
- FUSI, J.P. (1999): *Un siglo de España. La cultura*, Marcial Pons, Historia, Madrid.
- GARCIA CANCLINI, N. (1995): *Ideología, cultura y poder*. Oficina de publicaciones del CBC, Universidad de Buenos Aires, Buenos Aires.
- GIDDENS, A. (1994): *Sociología*. Alianza Universidad textos, Madrid. (primera edición de 1991)

- GIDDENS, A.(1995): *La constitución de la sociedad. Bases para la teoría de la estratificación*. Amorrortu editores, Buenos Aires.
- GINER, S. (1994) "Clase, poder y privilegio" en *El concepto de igualdad*, compilat per Amelia Valcarcel , ed. Pablo Iglesias, Madrid. p. 113-171.
- GINER, S. (1998): *Sociologia*, Edicions 62, Barcelona (primera edició de 1968)
- GINER, S. (1975): "Universitat, moviment estudiantil i poder polític a l'estat espanyol, 1939-1975" Revista *Aïnes* 2, Universidad de Lancaster (separata)
- GINER, S. (1979): *Sociedad masa: crítica del pensamiento conservador*, ed. Península, Barcelona.
- GINER, S. (2000): *Los españoles*. Libros de bolsillo, Plaza i Janès, Barcelona.
- GINER, S. (2001): *Teoría sociológica clásica*. Ariel Sociologia, Barcelona.
- GRAMSCI, A.(1985). *La alternativa pedagógica*. Ediciones Itsmo, Colección Navidad, Barcelona (primera edició de 1972)
- HELLER, A. (1991): *Sociología de la vida cotidiana*, ediciones península, Barcelona (primera edició en castellà 1977; versió original de 1970)
- HOBBSBAWN, E. & RANGER, T. (1983): *L'invent de la tradició*. Eumo editorial, Vic.
- JEREZ MIR, R. (1990): *Sociología de la educación. Guía didáctica y textos fundamentales*. Consejo de Universidades, Madrid
- JESPERSEN, O. (1969): *La llengua en la humanitat, la nació i l'individu*, Edicions 62, Barcelona.
- KONRAD, G. & SZELENY I. (1981) *Los intelectuales y el poder*, ediciones Península, colección Historia, Ciencia y Sociedad, Barcelona.
- LENSKI, G. (1993): *Poder y Privilegio. Teoría de la estratificación social.*, Ediciones Paidós, Barcelona
- MADALENA, J.I. I GRUPO SALAMANCA, (1996): "La memoria y el poder. Los cambios en la denominación de las calles en Valladolid, Salamanca y León" a *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*. UNED, Madrid.
- MONTESQUIEU (1993): *Del espíritu de las leyes*, Altaya, Barcelona

- NAVARRO SANDALINAS, (1990): *La enseñanza franquista durante el franquismo (1936-1975)*. P.P.U. Barcelona.
- NICOLÁS, E. (1982): *Instituciones murcianas en el franquismo. 1939-1962. Contribución al conocimiento de la ideología dominante*. Editorial regional de Murcia, Murcia.
- OLSON, M. (1992): *La lógica de la acción colectiva. Bienes públicos y la teoría de grupos*, Limusa. Noriega editores, México
- ORTEGA, F. (1994): *El mito de la modernización*. Anthropos, Barcelona.
- PEREZ DIAZ, V. (1993): *La primacía de la sociedad civil*, Alianza editorial. Madrid.
- PITARCH, V (1996): *Control lingüístico o caos*, edicions Bromera, Alzira.
- PUJADAS, J.J. (1992): *El método biográfico: el uso de las historias de vida en ciencias sociales*. CIS, Cuadernos metodológicos, núm.5, Madrid.
- RAMOS TORRE, R. (1992): *Tiempo y sociedad*, CIS núm. 129, Siglo XXI editores. Madrid.
- REX, J. (1985): *El conflicto social*, Siglo XXI de España editores, Madrid
- SÁEZ MATEU, F. (1999): *El crepuscle de la democràcia*, edicions 62, col·lecció llibres a l'abast, Barcelona.
- SERRAN PAGAN, F. (1980): *Cultura española y autonomías*, Ministerio de Cultura, Cultura y Comunicación, núm. 8, Madrid
- SIMMEL, G. (1986) *Sociología 1-2. Estudios sobre las formas de socialización*, Alianza Universidad, Barcelona (primera edició en castellà de 1977; versió original de 1908)
- SIRVENT, M. T.(1999): *Cultura popular y participaciòn social. Una investigación en el barrio de Mataderos (Buenos Aires)*, Miño y Dávila editores, Buenos Aires- Madrid.
- SOLÀ, P. (1996): *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*, Rafael Dalmau editor, col. Episodis de la història, Barcelona.
- STOMPKA, P.(1993): *Sociología del cambio social*. Alianza Universidad, Madrid. .
- STREET, J. (2000): *Política y cultura popular*, Alianza editorial. Madrid. (primera edició de 1997)

- SUBIRATS, J. (1999) (ed.): *¿Existe sociedad civil en España? Responsabilidades colectivas y valores públicos*. Fundación Encuentro. Madrid.
- THERBON, G. (1987): *La ideología del poder y el poder de la ideología*, Siglo XXI de España, editores s.a. Madrid.
- THOMAS, H. (1979): *La guerra civil española*. Ediciones Urbión. Madrid.
- TIERNO GALVÁN, E. (1984): *Leyes políticas españolas fundamentales (1808-1978)*, Tecnos, Madrid.
- TÖNNIES, F. (1979): *Comunidad y asociación*, editorial Península, colección Homo Sociológicus. (versió original de 1887)
- TOURAINÉ, A. (1995): *Producción de la sociedad*, Instituto de Investigaciones Sociales, México.
- TUSELL, J. (1988): *La dictadura de franco*. Alianza editorial.
- TUSON, J. (1986): *El luxe del llenguatge*. Empúries, Les Naus d'Empúries, Barcelona.
- VILANOVA, M. & MORENO, X. (1992): *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887-1981*. CIDE. Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid.
- VINCENT, G. (1991): "Guerras dichas, guerras silenciadas y el enigma de la identidad" p. 201-248, dins *La vida privada en el siglo XX*, volum IX de la *Historia de la vida privada*, dirigida per Philippe Ariès i Georges Duby. Editorial Taurus, Madrid (primera edició 1989; versió original de 1987).
- WALLERSTEIN, I. (1990): "Análisis de los sistemas mundiales" en Giddens & Turner, *La teoría social hoy*, Alianza Universidad, Barcelona.
- WEBER, M. (1992): *Economía y sociedad. Esbozo de sociología comprensiva*, Fondo de Cultura Económica, Madrid.
- WRIGHT MILLS, C. (1987) *La elite del poder*, Fondo de cultura económica, México (primera edició de 1956).

8.2. BIBLIOGRAFIA SOBRE CATALUNYA I LLEIDA

- ALBERO, B. (1950): *Prueba final para la obtención del título de maestro. Contestaciones rápidas a los temas de disciplina pedagógica.* (s.e.)Lérida.
- AGUILAR, S. & BERRIO, J. et alter (1987): *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica.* Diputació de Barcelona, Barcelona.
- ALDOMÀ, I. (1998): *Amb el permís de Barcelona. L'altra societat urbana.* Pagès editors, Lleida.
- ALSINA, A. (1999): "Després de la guerra vam trobar crucifixos i retrats per tota l'escola" a *Quadern de Cultura, El País*, n. 838, 3 de juny de 1999.
- ALVAREZ PALLÀS, J.M. (1941): *Lérida bajo la horda*, Ayuntamiento de Lérida, Lérida.
- ARAGÓ, N-J.(2000): "1939, l'any zero a les comarques gironines" p. 135-156, dins Figueras, N. & Reyes, A. *Guerra Civil i Franquisme, seixanta anys després.* Centre d'Estudis Selvatans, Girona.
- ASOCIACIÓN LERIDANA DE FILMOLOGÍA DE SAN JUAN BOSCO (1951): *Estatutos.*
- AYUNTAMIENTO DE LÉRIDA (1944): *Presupuesto ordinario para el ejercicio de 1949. Aprobado por el Excmo. Ayuntamiento en sesión de 15 de diciembre y por el muy Ilustre Sr. Delegado de Hacienda en fecha 12 de febrero de 1944.* Ayuntamiento de Lérida, Imprenta Sol, Lérida.
- AYUNTAMIENTO DE LÉRIDA (1954): *Presupuestos u ordenaciones fiscales para el ejercicio de 1954 aprobados por el Excmo. Ayuntamiento y pleno en sesiones de 7 de octubre de 1953 y 24 de marzo de 1954 y por el Ilmo.Sr. Delegado de Hacienda en 11 de Diciembre de 1953 y 4 de mayo de 1954.* Ayuntamiento de Lérida, Imprenta Sol, Lérida.
- BADIA I MARGARIT, A. (1977): *Ciencia i passió dins la cultura catalana.* Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Biblioteca Serra d'Or, Barcelona, 1977.
- BADIA I MARGARIT, A. (1986): *Llengua i poder, textos de sociolingüística catalana*, ed. Laia, Barcelona.
- BALAGUER, J.M. (1998): "Algunes consideracions generals sobre la literatura des de la fi del noucentisme fins al final de la Guerra" dins *Història de la*

Cultura Catalana, volum IX República, autogovern i guerra 1931-1939, edicions 62, Barcelona.

- BARALLAT, J. (1994): *L'església sota el franquisme. Lleida (1938-1968)*, Pagès editors, Lleida.
- BARALLAT, J. (1996): *Devotes, croats i militants. L'apostolat seglar sota el franquisme a Lleida*, Pagès editors, Lleida
- BARALLAT, M.(1991): *La repressió a la postguerra civil a Lleida*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona
- BARRULL, J. (1986): *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, L'Avenç, Barcelona
- BARRULL, J.(2002): "Memòria i ficció: la imatge de la Guerra Civil a les comarques lleidatanes" dins *Memòria i ficció de la Guerra Civil*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida.
- BARRULL, J & MIR CURCO, C. (1991): *Historia gràfica de Lleida*, Pagès editors, Lleida.
- BENET, J. (1995): *L'intent franquista de genocidi cultural contra Catalunya*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona
- BERGA, M. (2000): "Els escriptors anglesos i l'impacte internacional de la guerra civil", dins *Guerra Civil i franquisme, seixanta anys després*, Centre d'Estudis Selvatans, Girona
- BERGÓS, A. (1990): *Memòries*. La Paeria, Lleida
- BOIX, E. & VILA, F.X. (1998): *Sociolingüística de la llengua catalana*, Ariel, Barcelona
- BONAL, R. (1995). "La sociologia de Catalunya. Aproximació a una història" p. 11-33. *Revista Catalana de Sociologia*, núm.1, novembre, Associació Catalana de Sociologia, Barcelona.
- BOSC, O. (1998): *Història dels moviments socials contemporanis. El cas de l'Esbart*. (exemplar mecanografiat).
- BOTA, J. (2000): "Blanes, any zero: cartes d'un militant cenetista destinat a mort", p. 236-243, dins Figueras, N. & Reyes, A. *Guerra Civil i Franquisme, seixanta anys després*. Centre d'Estudis Selvatans, Girona.

- CADENA, J. M. (1998): "Món editorial, premsa i radiodifusió, entre la cultura i la política" p. 99-116, dins *República, autogovern i guerra 1931-1939*, volum IX de la *Història de la cultura catalana*, dirigida per Pere Gabriel, Edicions 62, Barcelona.
- CALZADA, J. (1950): "Un programa de enseñanza social para las escuelas de Lérida", revista *Ciudad, Cuaderno VIII, vol.II*, Lleida.
- CAMARA OFICIAL DE COMERCIO E INDUSTRIA DE LA PROVINCIA DE LERIDA, *Memoria reglamentaria de trabajos y comercial*, anys diversos.
- CAMBRA DE COMERÇ I INDÚSTRIA DE LLEIDA (1998): *La Cambra oficial de Comerç i Indústria de Lleida*, Dilagro, Lleida.
- CAMPILLO, M. (1998): "La literatura i les institucions literàries. La novel·la" p. 135-148, dins *República, autogovern i guerra 1931-1939*, volum IX de la *Història de la cultura catalana*, dirigida per Pere Gabriel, Edicions 62, Barcelona
- CANDEL, F (1976): *Los otros catalanes*. Ediciones Península, ed. De bolsillo. Barcelona, (primera edició de 1964, en català)
- CANDEL, F (1992): *Crònica informal, sentimental i incompleta (1936-1986)*. Astrolabis, llibres de l'índex, Barcelona.
- CASALS, Q.(2002): *Polítics de Lleida. El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*. Ajuntament d'Alguair, patronat Josep Lladonosa, Lleida.
- CASANOVAS, M. & DOMINGO, M. et alter (1966): *¿Concilio o rebeldía? Los latifundios clericales de Lérida*. Editorial Nova Terra, Barcelona
- CASASSAS, J. (coord.) (1999): *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya (1808-1975)*, Pòrtic, Barcelona.
- CASTELLS, E. (1991): *50 lleidatans (volum 1)*. Editorial Ribera & Rius, Lleida.
- CASTELLS, E. (1993): *50 anys dels armats de la Sang a Lleida*. Ajuntament de Lleida, Lleida
- CASTELLET, J.M. (1983): *Per un debat sobre la cultura catalana*, edicions 62, Barcelona.
- CERCLE COMARCAL LLEIDATÀ, (1971): *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*, ed. Pòrtic, Barcelona.
- CLAVEROL, L. & LAVERNIA, C. et alter (1976): "El peso determinante del eslogan per Lleida ja està bé", Revista *CAU*, Barcelona.

- COLOMER, J. (1987): "Nació catalana i Estat espanyol després del franquisme" dins DDAA, *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Diputació de Barcelona, Barcelona.
- COLOMINES, J. (1992): *La llengua nacional de Catalunya*, Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- CONFEDERACIÓN ESPAÑOLA DE CAJAS DE AHORROS (1973): *Estructura básica de la población de España y sus provincias*. Madrid.
- CURCO, J. (1992): "Tu, que t'has manjat la truita..." *La Setmana Santa de Lleida. Història, costumisme i tradició*. Col·leccions *La Mañana, Diari La Mañana*, Lleida.
- De Riquer, B. & Culla, J.B. (1991): *El franquisme i la transició democràtica, 1939-1988*, volum VII de la *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar. Ed. 62, Barcelona (primera edició de 1989).
- DIPUTACIÓN PROVINCIAL DE LÉRIDA.(1942). *Dos años de labor.1940-1942* Imprenta Provincial, Lérida.
- DDAA, (1987): *Visió de Catalunya. El canvi i la reconstrucció nacional des de la perspectiva sociològica*. Barcelona, Diputació de Barcelona.
- DDAA, (1993): *1968-93, 25 anys d'escola Espiga*, Arts Gràfiques Bobalà, Lleida.
- DDAA, (1995): *Escoles Alba, 25è aniversari*. Arts Gràfiques Bobalà, Lleida
- DOLL, R. (2000): "El primer èxode: la fugida d'una classe dirigent l'any 1936" dins *Guerra Civil i franquisme, seixanta anys després*, Centre d'Estudis Selvatans, Girona.
- D'URGELL, M. (1988): *A la verdad por la caridad. Padre Lujan: su vida y obra*. (edi. part.), Lleida.
- ECHAUZ, P. (1995): *La ciutat somiada. Set diàlegs sobre la Lleida del futur*. Pagès editors, Lleida.
- ESTEVA FABREGAT, C. (1978): *Cultura, sociedad y personalidad*. Promoción cultural s.a. Barcelona
- FABREGAS, X. (1968): *Teatre català d'agitació política*. Edicions 62, llibres a l'abast, Barcelona.
- FEIXA PAMPOLS, C.(1990): *Cultures juvenils, hegemonia i transició social. Una història oral de la joventut a Lleida (1936-1989)*. Tesi doctoral manuscrita, UdL, Estudi General de Lleida.

- FEIXA PAMPOLS, C. (1992): *La ciutat llunyana. Una història oral de la joventut a Lleida (1931-1945)*, Lleida, La Mañana, 1992.
- FEIXA PAMPOLS, C. (1991): "Fer la nòria. Una història oral del carrer Major a la Lleida de postguerra", *Ilerda, Humanitats*, núm. 49, p. 169-178.
- FERRER i GIRONÈS, F. (1986): *La persecució política de la llengua catalana*, Edicions 62, Barcelona
- FLAQUER, L. (1982): "El franquisme en perspectiva", p. 20, revista *El món*, 5, III,
- FORNIES CASALS, J. (1980): *Historia de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Lérida*, Caja de Pensiones, Lleida.
- FRANQUET, R. (1986): *Història de la radiodifusió a Catalunya (del naixement al franquisme)*, edicions 62. Llibres a l'abast, Barcelona.
- FRUTOS, p. (2000): "Vells, dones i criatures: l'associacionisme i la defensa passiva" dins *Guerra Civil i franquisme, seixanta anys després*, Centre d'Estudis Selvatans, Girona.
- FUSI, J.P. (1999): *Un siglo de España. La cultura*, Marcial Pons, Historia, Madrid.
- GABANCHO, P. (1983): "L'exercici del poder cultural a Catalunya (III). La postguerra i el franquisme" p. 38-45, dins *L'Avenç, Revista d'Història*, febrer 1983, 2a època, Barcelona.
- GALLEGO, G.(1996): *Els anònims de la transició. Historia oral del moviment obrer a Lleida i a Balaguer (1960-1970)*. Pagès editors, Lledida.
- GANAU CASAS, J.(1992): *La idea de la ciutat de Lleida, (segles XVIII-XX)*, Pagès editors, Lleida.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1981): *Jornades d'estudi de la problemàtica cultural*, Barcelona, Departament de cultura i mitjans de comunicació.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1983): *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*, Barcelona, Departament de Cultura.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1983): *Las relaciones de las culturas castellana y catalana*, (trobada d'intel.lectuals, Sitges, 20-22 diciedesembre 1981) Col·lecció Textos i documents, Barcelona.
- GINER, S, et alter(1998): *La cultura catalana, el sagrat i el profà*. Edicions 62, Barcelona.

- GINER, S. (1977): *Reports de la recerca a Catalunya. Les ciències socials: antropologia, ciència política, comunicació i sociologia*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- GONZALEZ, J.&MARQUÉS, S. (1996) *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- GRAUS, J. (1989): *Crònica de la Lleida franquista 1938-1975*, Virgili & Pagès, Lleida.
- GUIBERNAU, M. (1998): "Nacionalisme, cultura i societat a Catalunya" p. 791-803, dins S. Giner (dir) *La societat catalana*, Generalitat de Catalunya, Institut d'Estadística, Barcelona.
- GUILLAUMET, J.(1983): *La premsa comarcal. Un model català de periodisme popular*, Departament de Cultura, Barcelona.
- HERNÁNDEZ PALMÉS, A. (1963): *Lérida entre Aragón y Cataluña en la geografía y en la historia*. Instituto de Estudios Ilerdenses, Lérida.
- HUGUET, M.(1997). *La secció d'associacions del fons del Gobierno Civil a Lleida*, treball del Màster en Arxivística, (exemplar manuscrit) Lleida.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES, (1942): *Capítulos fundacionales de la institución*. Instituto de Estudios Ilerdenses de la Excelentísima Diputación Provincial de Lérida, Lérida.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES (1943): *El Instituto de Estudios Ilerdenses. Organización, capítulos y sede de la institución*. Lérida.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES, (1953): *Los trabajos y los días en el Instituto de Estudios Ilerdenses. Principales manifestaciones de la actividad de la Institución para el año 1949 y noticiario cultural leridano*. Imprenta Escuela Provincial, Lérida.
- INSTITUTO DE ESTUDIOS ILERDENSES, (1991): *Catàleg de Publicacions de l'IEI*, Impremta de la Diputació, Lleida.
- IRLA, J.(1946): *Memorandum de Catalunya a les Nacions Unides*, Memorandum from Catalonia to the United Nation. Memorando de Cataluña a las Naciones Unidas. Generalitat de Catalunya, Nova York.
- JARNE, A. (1991): *La Secció Femenina a Lleida*, Pagès editors, Lleida.
- JARNE, A. (1998): *L'oposició al franquisme a Lleida*, Pagès editors, Lleida.
- JULIAN, I. (1998): "Els inicis i la fi d'una il·lusió. De la República a la desfeta", p. 165-198, dins *República, autogovern i guerra 1931-1939*, volum IX de

la *Història de la cultura catalana*, dirigida per Pere Gabriel, Edicions 62, Barcelona.

LINYOLES, R. (1989): *Estructura social i política lingüística*. Editorial Bromera, Alzira, 1989.

LOPEZ MORON, E.(1993): *Magraners, querido barrio*, (ed. part.) Lleida.

LLADONOSA, J. (1989): *Setanta-cinc anys de records*, Virgili & Pagès, Lleida

LLADONOSA, J. (1974): *Història de Lleida*, vol. I-II, Camps Calmet, Tàrraga

LLADONOSA, J. (1974): *Historia de la Diputación Provincial de Lérida*. Vol. I-II, Diputación Provincial de Lérida, Lleida.

LLADONOSA, J. (1990): *Historia de Lleida* (10 vol.) Editorial Dilagro, Lleida.

LLADONOSA, J. & PORTA, J. et alter (1967): *Lleida, problema i realitat*, ed. 62, Barcelona.

LLADONOSA, M. (1970): "Actituds cíviques i culturals", *Serra d'Or*, núm. 133, Barcelona.

LLADONOSA, M. & BORRELL, J. & SIURANA, V. (1976): "Una larga ausencia de 40 años" p. 30-38, apartat "Cultura" de l'especial "Lleida o la marginación", a la revista *CAU* del Colegio de Aparejadores y Arquitectos técnicos de Catalunya, nº39, set/oct. Barcelona.

LLADONOSA, M. (1985): "La societat civil lleidatana sota el franquisme" p. 20-28, dins *Lleida 1910-1985*, Fundació La Caixa, Lleida.

LLADONOSA, M. (1987): "Esbart Màrius Torres, Sícoris Club", a *Ressò de Ponent*, núm. 52, Lleida

LLADONOSA, M. (1995): "Notes per a una història de la recuperació de la Universitat a Lleida (1968-1992)" dins *AJUNTAMENT DE LLEIDA Homenatge a Víctor Siurana*, Ajuntament de Lleida, Lleida.

LLUCH, E. (1970): "Una Lleida valenciana", a *Serra d'Or*, núm. 133, Barcelona

LOPEZ, E. (1993): *Magraners, querido barrio* (autoed.) (primera edició de 1992)

MANENT, A. & CREXELL, J. (1989): *Bibliografia catalana: cap a la represa (1944-1946)*, Biblioteca Serra d'Or, Barcelona

MARGÓ, V. (1992): *La lluita per la democràcia: Lleida 1960-1975, Records*. La Paeria, Lleida.

- MARIN, M. (2000): *Els ajuntaments franquistes a Catalunya*, Pagès editors, Lleida.
- MEZQUIDA GENÉ, L.M. (1972): *La batalla del Segre. Repercusiones del Ebro en el Oeste de Cataluña*. Diputació de Tarragona, Tarragona.
- MESTRE, A. (1955): "Actividad parroquial. Gracia y desgracia del Cañeret" dins la revista *Labor*, nº108, desembre, Lleida.
- MESTRE, A. (1955): "El Cañeret a vista de hombre" dins la revista *Labor*, año III, nº109, desembre, Lleida.
- MIÑAMBRES, A. (1994): *L'escola normal de Lleida. Una crònica dels seus primers 100 anys, 1841-1940*.
- MIQUEL, S.(1967): "La ciutat comarca" p. 125-164 dins J.Lladonosa i F. Porta et alter, *Lleida, problema i realitat*, Edicions 62, Barcelona.
- MOLLÀ, T. & VIANA, A. (1989): *Curs de sociolingüística catalana*, Ed. Bromera, Alzira.
- MONES, J. (1984): *La llengua a l'escola (1714-1939)* Barcanova educació, Barcelona
- MOREA, V. & SUÑÉ, R. (1995): *Cuando la guerra, Monzón-Lleida*, Ribera i Rius, Lleida
- MORELL, R. & MAUREL, X. & ALDOMÀ, I (1980): *L'economia del Segrià. Desenvolupament agrícola i desequilibris sectorials*, Caixa d'Estalvis de Catalunya, Barcelona.
- MORELL, R. & SERÓ, R. (1970): "Una economia que cal racionalitzar" dins la revista *Serra d'Or*, núm. 133, Barcelona
- MUT REMOLÀ, E.(1998): *Del moro a l'àngel. Apunts de sociologia a Lleida (1940-1960)*, Pagès editors; Lleida.
- NADAL GAYA, J.M. & REIMAT, E. (1991): *Caliu llerdenc, 50 anys de vida lleidatana, 1941-1991*, Virgili & Pagès, Lleida
- PALLARES, M. & VILA F. (1994): *La Petite Galerie (1968-1976). Una galeria d'art alternatiu a Lleida*. UdL, Lleida
- PAMIES, T (1976): *Records de guerra i exili*, Dopesa, Barcelona
- PANÉ, F. (1979): "Mensaje, (1953-1975) o el lluitament leridano". A *L'Estrof, revista de poesia*, núm. 1, Lleida.

- PANÉ, F. (1992): "Com un far. El Col·legi Sant Antoni de Padua.", dins el diari *La Mañana*, de 7 de març, Lleida.
- PASSOLA, A. (1997): *Oligarquia i poder a la Lleida dels Austria. Una elit municipal catalana en la formació de l'Estat modern*. Pagès editors, Lleida.
- PERELLO, R. (1995): *Les escoles municipals de Lleida*. Ajuntament de Lleida, Lleida.
- PEREZ, C. & NADAL, J.M. (1961): *El Ayuntamiento de Lérida. Ceremonias, tradiciones y fiestas*. AGI. Pau Guimet, Lleida.
- PORTA, F. (1967): "Lleida, la gran desconeguda", dins Lladonosa, J. Porta, F. Miquel, S. Vallverdú, J. Gabernet, J. *Lleida, problema i realitat*, ed 62, Barcelona
- PORTA, F. (1957): "Nuestra falta de estructura social: dos causas", *Labor*, nº 191,
- PORTA, E. & NAVARRO, J. (1990): *Historia del Museu Morera, 1915-1990*. Ajuntament de Lleida, Lleida.
- PUEYO, M. (1984): *Lleida: ni blancs ni negres, però espanyols*, Edicions 62, Barcelona
- PUEYO, M. & MORELL, R. et alter (1996): *Lleida l'extrema. La societat de ponent a les acaballes del segle XX*. Pagès editors, Lleida.
- PUJADAS, J. (2000): "La recuperació de la memòria col·lectiva: reflexions metodològiques sobre Guerra Civil i Franquisme" dins *Guerra Civil i franquisme, seixanta anys després*, Centre d'Estudis Selvatans, Girona
- RABASA, J. & RABASA, F. (1985): *Història del teatre a Lleida*, Institut d'Estudis Ilerdencs. Diputació Provincial de Lleida. Lleida
- RATES, E. (1993): *Pintura contemporània a Lleida, 1930-1980*. Ajuntament de Lleida, Lleida
- RAZQUIN, J.M. (1967): *Lérida catalana*. Instituto de Estudios Ilerdenses, Diputación Provincial de Lérida, Lérida
- RECOLONS, L. (1976): *La població a Catalunya. Distribució territorial i evolució demogràfica, 190-1970*, Laia, Barcelona
- REIMAT, E. & CASTELLS, E. (1991): *Història del TOAR, 1956-1981. Vint-i-cinc anys de teatre a Lleida*, Lleida
- REX, J. (1985): *El conflicto social*, Siglo XXI de España editores, Madrid

- RIBÉ, J.R. (1997): "Me sacaron muerto del Liceo" diari *La Mañana*, 2 de novembre. Lleida.
- ROCA, J. (1970): "La inmigració" dins "Lleida, un assaig d'aproximació", dins *Serra d'Or*, núm. 133, Barcelona.
- ROIG, M. (1993): *50 anys de galeries i sales d'art.. Lleida, 1943-1993*, Ajuntament de Lleida, Lleida.
- ROMERO, E. (1949): "Estilo y cifra del Caliu llerdenc" al diari *La Mañana*, 13 de gener, Lleida
- ROSELL, J.A.(1973): *Lérida informe*, Publicaciones Católicas llerdenses, Lérida
- SAEZ, A. (1997): "El dia que Lleida va ser Guernika", Suplement Lectura del diari *Segre*, 2 de novembre, Lleida.
- SAGUÉS SANJOSÉ, J. *Lleida en la guerra civil espanyola (1936-1939)* tesi doctoral llegida a la Universitat de Lleida, juny de 2001, inèdita.
- SAMPER, L. & MORELL, R. et alter (2000): *Continuïtats i canvis en l'estructura social de Lleida (1960-1990)*. Pagès editors, Lleida.
- SAMSÓ, J. (1994): *La cultura catalana:entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*. Pubicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- SANTACANA, C. (2000): *El franquisme i els catalans. Els informes del Consejo Nacional del Movimiento (1962-1971)*,Barcelona, editorial Afers
- SANVICÉN, P. (1997) "Aproximació a una de les iniciatives culturals de Lleida en els anys de la transició: El cas de La Gralla i la Dalla"
- SANVICÉN, P. (1996): "El món de la cultura a la Lleida dels setanta", a Jarne, A & Sanvicén, P & Cal, J, (1996) *L'antifranquisme i la transició a Lleida*, ed. Segre, Lleida
- SANVICÉN, P. (2000): "La cultura a Lleida durant el franquisme", monogràfic *Segre*
- SEMINARI D'HISTÒRIA DE L'ENSENYAMENT (1978) *L'ensenyament*. Dopesa, Barcelona
- SERRA RAFOLS, J.C. (1971: "El criteri econòmic en les delimitacions administratives" p. 55-70, dins Cercle Comarcal Lleidatà, *Les terres de Lleida en la geografia, en l'economia i en la cultura catalanes*, ed. Pòrtic, Barcelona.

- SERRÁN PAGAN, F. (1980): *Cultura española y autonomías*, Ministerio de Cultura, Cultura y Comunicación, núm. 8, Madrid
- SIRÉ, J.&SOL, R. (1986): *50 anys de Ràdio Lleida, e.a.j.42*, Diputació de Lleida, Lleida.
- SISTAC, D. & MALLAFRÉ, M. (1976): *Samuel Gili Gaya. Notes per a una biobibliografia 1892-1976*, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida
- SISTAC, D. (1991): *Labor en 200 números*. Quaderns de divulgació. La Banqueta. Ajuntament de Lleida, Lleida
- SISTAC, D. (1995): "Vallverdú abans de Vallverdú", *Ressò de Ponent*, n. 132, Lleida, octubre 1995, p. 33-34
- SOCIEDAD CORAL LA PALOMA (1954): *La Sociedad Coral "La Paloma" de Educación y Descanso, perteneciente a la Federación de Coros de Clavé, en conmemoración de sus Bodas de Platino 1878-1953, Lérida, 8-9 mayo 1954*.
- SOLA, R. (1964): *150años de prensa en Lérida*, Instituto de estudios Ilerdenses, Lérida
- SOLA, P. (1996): *L'esclafament de l'associacionisme lliure a Catalunya en temps del general Franco*, Rafael Dalmau editor, col. Episodis de la història, Barcelona
- SOLÁ, E. (1981): "Lleida sota el leridanismo. El Caliu", p.57-67, *L'Estrof, revista de poesia*, núm. 4, Lleida.
- SOLÉ i SABATÉ, J.M.(1989): *La repressió a la reraguarda de Catalunya, 1936-1939*, vol. I. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- TERMENS, J. (1987): *De la revolució de setembre a la fi de la Guerra Civil, 1868-1939*, volum VI de la *Història de Catalunya*, dirigida per Pierre Vilar, Edicions 62, Barcelona.
- THOMAS, H. (1979): *La guerra civil española*. Ediciones Urbión, 1979
- TORRES, c. & SOL, R. (1978): *Lleida i el fet nacional català (1878-1911)*. Edicions 62, llibres a l'abast, Barcelona
- TORRES, V. (1994): *Memòries polítiques i familiars*. Pagès editors, Lleida
- TORTOSA, J.(1961): *Resumen de El medio y la vida en Lérida*, Imprenta-Escuela Provincial, Lérida.
- TRIADU, J. (1978): *Una cultura sense llibertat*. Editorial Aymà, Barcelona

- TRIADU, J. (1990): "Alguns aspectes actuals de la relació entre la llengua i la cultura" p. 54-82, a *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona.
- VALLVERDÚ, F. (1968): *Sociologia y lengua en la literatura catalana*, Cuadernos para el diálogo, ediciones de bolsillo, Madrid (hem consultat l'edició de 1971)
- VALLVERDÚ, F. (1973): *El fet lingüístic com a fet social*, edicions 62, Barcelona (hem consultat l'edició de 1985)
- VALLVERDÚ, F. (1980): *Aproximació crítica a la sociolingüística catalana*, Edicions 62, Barcelona.
- VALLVERDÚ, F. (1998): "La llengua catalana. Els llibres", p. 69-82, dins. *Resistència cultural i redreçament 1939-1990*, volum X de la *Història de la cultura catalana* edicions 62, Barcelona.
- VALLVERDÚ, J. (1982): *Indibil i la boira*, Destino, Barcelona
- VALLVERDÚ, J. (1970a): *Proses de ponent*, Destino, Barcelona
- VALLVERDÚ, J. (1970b): *Viatge a l'entorn de Lleida*. Ed. Selecta, Barcelona
- VALLVERDÚ, J. (1970c): "Notes sobre el provincianisme" Serra d'Or, núm. 129, juny. Barcelona.
- VALLVERDÚ, J. (1998): *Garbinada i ponent. Els meus anys cinquanta*. Editorial Proa, Barcelona.
- VARELA, J. (1988): *Converses a Lleida*, Virgili & Pagès, Lleida
- VARELA, J. (1991): *Segones converses a Lleida*, Pagès editors, Lleida
- VARELA, J. (1993): *Converses amb sis alcaldes de Lleida*, Pagès editors, Lleida
- VIADIU, F. (1982): *Delegat d'ordre públic a Lleida la roja*. R. Dalmau editor, Barcelona
- VICENS VIVES, J. (1975): *Notícia de Catalunya*, ed. Destino, Barcelona (primera edició de 1954)
- VILAGRASA, J. (s.d.): *Agentes sociales y paisaje urbano*. Text mecanoscrit inèdit.
- VILAGRASA, J. (1990): *Creixement urbà i agents de la producció de l'espai: el cas de la ciutat de Lleida, 1940-1980*. Generalitat de Catalunya, Barcelona

- VILANOVA, M.& MORENO, X. (1992): *Atlas de la evolución del analfabetismo en España de 1887 a 1981*, Ministerio de Educación y Ciencia, Madrid
- VILAR, P. (1990): "Procés històric i cultura catalana" a *Reflexions crítiques sobre la cultura catalana*. Departament de Cultura. Generalitat de Catalunya, Barcelona
- VIOLA, R.(1993): *Memòria de planes viscudes (1936) o un juliol que ha fet història*. (e.p.) Lleida
- XIMENIS, V. (1999): *Demòcrata i socialista. Setanta-cinc anys de vida política apassionada*. Pagès editors, Lleida.